

Shulamith Shahar A negyedik rend

TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő Gyurgyák János, Pótó János

Shulamith Shahar

A negyedik rend

Nők a középkorban

OSIRIS KIADÓ • BUDAPEST, 2004

A fordítás az alábbi kiadás alapján történt
Shulamith Shahar
The Fourth Estate. A history of women in the Middle Ages
New York, 2003, Routledge

Fordította
PUKÁNSZKYNÉ KIRÁLY KATALIN

© Shulamith Shahar, 1983, 2003
Hungarian translation © Pukánszky Katalin, 2004
© Osiris Kiadó, 2004

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve
adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli
hozzájárulásához van kötve.

Osiris Kiadó, Budapest
(Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők
Egyesületének a tagja)

A kiadásért felel Gyurgyák János
A nyomdai előkészítés az Osiris Kft. munkája
Szöveggondozó Tábori Zoltán
Műszaki szerkesztő Kurucz Dóra
Tördelő Kmety Lóránt
Nyomta és kötötte az Eto-Print Kft.
Felelős vezető Balogh Mihály

ISBN 963 389 601 0
ISSN 1219-2201

Tartalom

ELŐSZÓ	7
1. BEVEZETÉS	11
2. KÖZJOGOK ÉS TÖRVÉNY ADTA JOGOK	22
Közjogok	22
Törvény adta jogok	25
3. APÁCÁK	37
A női rendek	45
A férfi szerzetesek apácákkal kapcsolatos attitűdjei	52
Az apácafőnöknők hatalma	55
A zárdák mindennapjai	64
Az apácák nevelése	72
A beginák	75
A misztikusok	79
4. FÉRJES ASSZONYOK	90
Egyházi teóriák a házasságról	90
A házassággal kapcsolatos nézetek és magatartásformák a világi irodalomban	99
Házassági törvények	110
Az egyház és a férjes asszonyok helyzete	119
A férjes asszonyok helyzete	121
Tulajdonjog a házasságban	122
Törvény adta jogok	125
Az özvegy	126
Anyák	133
A házassági törvény megsértései	143
Törvénytelen gyermekek	151
Fogamzásgátlás	161
Magzatelhajtás	165

5. NEMESEK	168
Nemesi házasságok	175
A nemes nők mint anyák	184
Nőuralom a hűbértartokon	194
A nemes nők férjükkel kapcsolatos tevékenységei	199
Szabad idős tevékenységek	202
Nevelés	205
A nők hozzájárulása a korabeli kultúrához	219
6. VÁROSI NŐK	229
A nők mint polgárok	230
Házasság	233
Az anyai szerep	241
Női munka	248
Szolgálok	266
Prostituáltak	269
Nők a városi bíróságok előtt	275
Szórakozás	278
Nevelés	281
7. PARASZTOK	287
Örökösödési jogok	288
Házasság	291
A parasztasszony mint anya	300
Az özvegy	308
Női munka a falvakban	311
8. BOSZORKÁNYOK, ERETNEKMOZGALMAK	325
Nők az eretnekmozgalmaiban	325
A valdensek	329
A katharok	334
Boszorkányok	345
TÁRGYMUTATÓ	363
NÉVMUTATÓ	369

E tanulmány időrendi váza a középkor virágzó és kései szakaszát foglalja magába, azaz a 12. század elejétől a 15. századnak mintegy a második negyedéig. Ha szükséges, korábbi időszakokra is utalunk, valamely felfogás, törvény vagy szokás eredete, illetve egy folyamat kezdetének meghatározása végett, és a boszorkányokat taglaló részben a témát egészen a 15. század második feléig kellett végigkísérni, mivelhogy a nagy boszorkányüldözések kora Nyugat-Európában ekkorra tehető, noha a boszorkányt a Sátán cimborájának tekintő nézetek és hiedelmek a késő középkorban fogantak. A tárgyalt korszakban kezdődő folyamat betetőzésének illusztrálása tehát szükségképpen szétfeszíti a kronológia határait.

A tanulmány Nyugat-Európára terjed, kizárva a skandináv országokat, valamint Skóciát és Írországot. Angliában, Hollandiában, a Német-római Birodalomban, Franciaországban, Itáliában és az Ibériai-félszigeten feudális rend uralkodott. A 12–13. századot általában a nyugat-európai feudalizmus második korának nevezik, a 14. század pedig a feudalizmus hanyatlásának volt szemtanúja, kiváltképp a katonai és politikai élet terén. A fent említett országoknak jórészt azonos gazdasági rendszerük, tárgyi kultúrájuk és osztályszerkezetük volt; a katolikus hit és az egyház szervezete is egységesítette őket. Mindezen országokban a latin volt a magasabb kultúra nyelve, és ugyanazok az irodalmi műfajok honosodtak meg, még ha a helyi nyelveken íródtak is.

Ezekben az egységes hátterű országokban a virágzó és késő középkori nők története egyetlen tanulmányban feltárható. Másrészt viszont a vizsgált területen a törvények és szokások nemcsak országokként különböztek, hanem az egyes országokon belüli területi egységeknél is. Maga a feudalizmus jellege is országokként más és más volt. Az Ibériai-félszigeten például magán viselte a mohamedán uralom és reconquista nyomait. A régiókat jól megkülönböztethető gazdasági fejlődés jellemezte – mint például az észak-itáliai és flandriai városokban a gazdaság korai megjelenése.

S az eretnekmozgalmak is főleg meghatározott területeken terjedtek el, nevezetesen Észak-Itáliában és Dél-Franciaországban. Angliában másmilyenek voltak a boszorkányperek, mint a többi országban. Oly módon próbáltam ezeket a különbségeket figyelemmel kísérni, hogy utaltam e jelenségeknek az adott régióban megmutatkozó bizonyos vonásairól írott tanulmányokra. Mindazonáltal elkerülhetetlen volt a különbségek némi összemosása a középkori nők általános történetének megírásakor. A problémákat és a változásokat megvilágító példák mennyiségét is – terjedelmi okokból – korlátozni kényszerültem. E témakör feltárására csak most kezdődtek a kutatások.¹ Kétségtelen, hogy a konkrét tanulmányok nemcsak ismereteink és tudásunk körét fogják szélesíteni, hanem e munka tévedéseit is feltárják.

A középkori nőtörténet tanulmányozásának gondolata a virágzó és késő középkori eretnekmozgalmak kutatása során ötlött fel bennem. Mivel ezekben a mozgalmakban a nők társadalmi megítélése kedvezőbb volt, és több joggal rendelkeztek, mint a katolikus közösségekben, megkíséreltem feltárni a teológiában és a valós társadalomban betöltött helyzetük közötti kapcsolatot mind a katolikus, mind az eretnek közösségekben.² Végkövetkeztetésem során összehasonlítottam az általános nőképnél a középkori teológiában, a társadalom szerkezetével foglalkozó szövegekben, illetve az irodalmi művekben való megjelenését a nők középkori társadalomban betöltött tényleges helyzetével. 1974–76-ban három szemináriumomon foglalkoztam a témával a Tel Aviv Egyetem Történeti Iskolájának égisze alatt.

Különösen időszerű e tanulmány kútforrások a problémaköre. Elenyésző forrás foglalkozik kifejezetten a nőkkel: nőknek szóló instrukciós könyvek vagy a gyóntatók kézikönyveiben az úgynevezett női bűnökkel foglalkozó részek. A katolikus teológusoknak a nő teremtésben betöltött helyéről, az eredendő bűnnel és az

¹ E. Power írása áttörést jelentett a középkori nőtörténetben: E. Power: The Position of Women, in *The Legacy of the Middle Ages*, szerk. C. G. Crump – E. F. Jacob (Oxford, 1926), 401–433. o.; irodalmi hagyatékában szintén megjelent: *Medieval Women*, szerk. M. Postan (Cambridge, 1975).

² S. Shahar: De quelques aspects de la femme dans la pensée et la communauté religieuses aux XIIe et XIIIe siècles, *Revue de l'Histoire des Religions* CLXXXV (1974), 29–77. o.

emberiség megváltásával kapcsolatos szerepéről vallott nézetei benne foglaltattak az e témákról írott általános műveikben és a kánonjogban. S hasonlóképpen: a nők örökösödési jogát különféle hűbéri és városi törvénygyűjtemények és a földesúri vámkönyvek tartalmazzák. Ahhoz, hogy birtokot öröklő és azon uralkodó nőket találjak, jelentős számú hűbéri feljegyzést kellett áttanulmányoznom: nem lehetett tudni, melyik vaskos krónikában bukkanak egy-két bekezdésre erről vagy arról a nemesasszonyról. És ugyanígy: a nők városgazdaságban betöltött szerepének tanulmányozásához át kellett kutatni a céhekkal és a városi élet minden egyéb területével foglalkozó valamennyi általános forrásanyagot. Gyakorlatilag a középkor tanulmányozását segítő összes forrás információt nyújthat a korszak asszonyainak helyzetéről. További források kutatása vagy a már előzőleg egyéb céllal vizsgált anyagok kétségkívül elősegítik egy a jelenlegi kötetben vázolniál teljesebb és árnyaltabb kép megalkotását.³

Hálával tartozom hallgatóimnak, akik részt vettek a középkori nőtörténet különböző aspektusait megközelítő szemináriumokon. Kérdéseik, megjegyzéseik, adalékaik sokat segítettek. Köszönetet kell mondanom barátomnak, egykori hallgatónak, Mrs. Yehudit Naphtalinak, aki segített összegyűjteni a városi társadalomban élő nőkről szóló rész anyagát. Végezetül külön köszönet illeti barátomat, dr. Zvi Razit, aki többször is elolvasta és megjegyzéseivel kiegészítette a kéziratot, rendelkezésemre bocsátotta a halesoweni parasztokról (Anglia, 1270–1460) írott doktori disszertációját,⁴ és felhívta figyelmemet a forrásanyagokban és az irodalmi művekben fellelhető utalásokra, amelyek fontosak és érdekesek lehetnek a virágzó és késő középkori nőtörténet tanulmányozásában.

Shulamith Shahar

³ L. Erickson – K. Casey: *Women in the Middle Ages: working bibliography*, *Medieval Studies* XXXVIII (1976), 340–359. o.; *The Role of Woman in the Middle Ages*, szerk. R. T. Morewedge (New York, 1975); *Cahiers de Civilization médiévale*, X–XIIe siècles XX (1977); Kaminsky: *Die Frau in Recht und Gesellschaft des Mittelalters*, in M. Kuhn – G. Schneider (szerk.): *Frauen in der Geschichte* (Dusseldorf, 1979), 295–313. o.

⁴ Azóta megjelent Z. Razi: *Marriage and Death in a Medieval Parish: Economy, Society and Demography in Halesowen 1270–1400* címen (Cambridge, 1980).

1. Bevezetés

A középkori férfiak történetéről nem írtak még könyvet, és nem valószínű, hogy valaha is fognak. De – eltekintve attól, hogy a középkorról szóló könyvek jó része említést sem tesz a nők szerepéről, tátongó úrt hagyván a középkori társadalom leírásában – indokolható-e bármivel, hogy tanulmány íródjék a virágzó és kései középkor asszonyainak történetéről? A szerfölött hierarchikus középkori társadalomban az egyes osztályok jelentősen eltértek egymástól törvény adta jogaik, gazdasági viszonyaik és életkörülményeik tekintetében. Volt-e olyan feltétel, amelyben minden középkori nő osztozott? Manapság, noha a különböző társadalmi osztályokban a nők életmódja és helyzete megőrizte sokféleségét, némely szociológus a „kisebbségi csoport” gyűjtőnévvel határozza meg őket, bár nem szükségszerűen számbelileg; mások pedig – jóval ésszerűbben – a „marginális társadalmi csoport” megnevezést használják.¹ De tekintsünk el a modern szociológusok terminológiájától, és vizsgáljuk meg a középkorban alkalmazott korabeli definíciókat.

A 11. század elejétől kezdve a korabeli írók ismétlődően három osztály (ordo) képződményének írják le a társadalmat: papok, katonák és dolgozók (oratores, bellatores, laboratores). Ezt a hármasságot alkotó társadalmat horizontálisnak, céltudatosnak és harmonikusnak írják le. Minden osztály olyan feladatot lát el, amelyre a másik két osztálynak szüksége van, csakúgy mint neki az övékre. Együttesen alkotják az isteni akaratot kifejező egyedüli, harmonikus keresztény társadalmat. Ez a leírás nem foglal magában semmiféle nőkre vonatkozó konkrét utalást. Azonban a 12. századtól kezdődően, a korra jellemző nagy társadalmi-gazdasági átalakulásokkal kísérve a hármas társadalmat, noha teljesen

¹ Lásd többek között H. Hacker: *Women as a minority group, Social Forces* XXX (1951); A. Montagu: *The Natural Superiority of Women* (New York, 1970), 29. o.

nem vetette el, részben felváltotta egy újabb, közkeletű leírás. Ebben továbbra is elsősorban egy eszmény fejeződött ki, végső soron egy politikai elképzelés, amely a reprezentatív gyűléseken valószínűsült meg, az újabb leírás pedig – J. Le Goff szóhasználatával élve – a „társadalmi-szakmai” osztályok felosztásán alapult.² E társadalmi osztályok megjelölésére a korabeli szerzők a *conditio* és a status megnevezéseket használták a hármasságot alkotó társadalomban alkalmazott ordo helyett.

A „rendi irodalom” – ahogyan a történészek nevezik olykor a „társadalmi-szakmai” osztályokról szóló írásokat – nem ad egységes leírást a társadalomról, van azonban két mindenütt megjelenő jellegzetessége. A régebbi, horizontálisan kiegyensúlyozott felosztást felváltotta a vertikális, inkább emberi, mintsem isteni rendet tükröző. Továbbá: a régebbi *ordók* „társadalmi-szakmai” alapon további alcsoportokra bomlottak. A papok szerzetesekre és világi papokra, az utóbbiak hierarchikusan a pápától kezdve a bíborosokon át az alacsonyabb rendű, egészen a létra alján elhelyezkedő egyházközségi papokig. A katonák hercegekre, grófokra, lovagokra és hűbéres csatlósokra oszlanak. A dolgozók osztálya szabad parasztokból, jobbágyokból, kereskedőkből, nótáriusokból, felcserekből, különféle kézművesekből, koldusokból és tolvajokból tevődik össze. (Max Weber megfogalmazásában: A városban minden tevékenység mesterség, beleértve a koldulást, a bűnözést és a prostitúciót.) A fent említett mesterségeket és rangokat mind-mind sajátos foglalkozások és vétkek jellemzik.

A 12. századtól kezdve az ilyen társadalomábrázolásokban és egyéb írásokban a nők csaknem mindig külön kategóriába soroltatnak. Jól elhatárolható osztálynak tekintik őket, társadalmi-gazdasági – nem pedig „társadalmi-szakmai” – pozíciójuk szerint kisebb egységekbe sorolva. Egyébként e kisebb egységek szerinti felosztás – személyes státus, pl. családi állapot – soha nem vonatkozott a férfiakra. Ez többféleképpen szemléltethető. A prédikátoroknak szóló 13. századi kézikönyv, a domonkos rendi Humbert de Romans *De Eruditione Praedicatorum*-ja külön részben foglalkozik a nőknek szánt prédikálással. E rész első fejezetei az apácák-

² J. Le Goff: *La Civilisation de l'Occident médiéval* (Párizs, 1904), 319–327. o.; G. Duby: *Les Trois Ordres, ou l'Imaginaire du féodalisme* (Párizs, 1978), 11–17. o.

ról szólnak, minden rend számára különböző prédikációt tartalmaznak. Ezután egy világi nőknek szóló fejezet következik (*ad omnes mulieres*), majd újabb fejezetek nemes hölgyeknek, vagyis városi asszonyoknak, szegény vidéki asszonyoknak, szolgálólányoknak és szajháknek.³ Hogy a nőket külön kategóriába helyezték, melyet alegységekre bontottak a nők családi állapotának megfelelően, Etienne Fougères *Livre de Manieres* című műve példázza a 12. század második feléből. A szerző külön foglalkozik a hajadonokkal, férjes asszonyokkal, özvegyekkel és a helyzetükhöz illő viselkedésmóddal.⁴

A felosztás esetenként egyaránt követi a „társadalmi-szakmai” vagy társadalmi-gazdasági és a családi állapot kategóriákat. Ez történt a 15. századi, falfestményeken és a költészetben is megjelenő haláltáncban. Itt a nőket külön kategóriaként adták hozzá a korábban csak férfi alakokkal megjelenített tánchoz. A csontváz által elragadott nőalakok között található királynő, apátnő, apáca, kofa, dajka – a foglalkozás vagy rang szerinti felosztást szemlélítve. Ráadásul különféle családi, biológiai és pszichológiai szakaszban élő nők is megjelennek: a szűz, a szerető, a menyasszony, a menyecske és a várandós asszony.⁵

Az ily módon osztályba rendezett nőknek – a többi osztályhoz hasonlóan – nekik tulajdonított, rájuk jellemző fogyatékoságaik és vétkeik vannak. Ezeket a jellemzőket aztán tovább kategorizálják olykor az osztály belső felosztásának megfelelően, olykor az egész társadalmi osztályra vonatkoztatva. A nőknek tulajdonított fogyatékoságok és vétkek közt található a hiúság, büszkeség, kapzsiság, bujaság, falánkság, részegeskedés, mogorvaság, állhatatlanság és hasonlók. A szerzők azt is kijelentik, hogy a nők ne kerüljenek közhivatalokba, ne legyenek bírók, ne gyakoroljanak hatalmat, ne vegyenek részt tanácsokban vagy nyilvános gyűléseken, és szenteljék életüket házi tevékenységeiknek. A jó nő szereti és

³ Humbert de Romans: *De Eruditione Praedicatorum* (Barcelona, 1607): XLIII–LI. fej., *Ad mulieres nobiles*; XCVI., *Ad mulieres burgenses divites*; XCVII., *Ad famulas divitum*; XCIX., *Ad mulieres pauperes in villulis*; C., *Ad mulieres malas corpore sive meretrices*.

⁴ Etienne Fougères: *Livre de Manières*, in A. A. Heutsch (szerk.): *La Littérature didactique du Moyen-Âge* (Halle, 1903), 42–45. o.

⁵ Lásd J. Huizinga: *A középkor alkonya*. Ford. Szerb Antal (Budapest, 1976), 145–146. o.

szolgálja férjét, neveli gyermekeit.⁶ A gyóntatóknak szóló kézikönyvekben is általában külön rész foglalkozott a nőknél várható, rájuk jellemző vétkekkel.

A világi egyházban, a társadalomban és az államban a férfiak és a nők helyzete közötti egyenlőtlenséggel szemben a kereszténység a kegyelmet és üdvözülést illetően egyenlőnek tekintette a nemeket: „Nincs zsidó, sem görög; nincs szolga, sem szabad; nincs férfi, sem nő; mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban.” (Pál levele a Galátziabeliekhez, 3:28) Mindazonáltal a 12. századi egyházi szerző, Hugo, a flavignyi kolostor apátja a metafizikai hierarchián a nőket elkülönítve, listája aljára helyezve ábrázolta. Mennyei hierarchiája így festett: Péter és Pál, a többi apostol, a szent remeték, a közösségekben élő tökéletes szerzetesek, a jó püspökök, a jó világi férfiak, a nők.⁷

Az egyházi szónoklattanhoz és a kegyelem hierarchiájával foglalkozó művekhez hasonlóan a „rendi irodalom” szerzői férfiak voltak. A *Canterbury mesék*ben Chaucer a bathi asszonyság szájába adja a következő szavakat:

Ha nő írt volna sok történetet,
mi tudós cellák mélyén született,
Ádámék több csínyéről szólana,
amennyit elkövettek valaha.

(Kormos István fordítása)⁸

Ésszerű feltételezés. A valóságban azonban amikor a középkorban egy nő társadalmi és morális kérdésekről írt, ő maga is külön osztályként definiálta a nőket. Christine de Pisan a 14. század végén és a 15. század elején számos könyvet írt költészetről, történelemről és moralitásról, és teljesen tisztában volt azzal a ténnyel, hogy a nőképet férfiak alkották. Ő írta a *Corps de Policie* című művet is. Ebben a politikai erkölcsről értekező korpuszban azokat

⁶ Lásd R. Mohl: *The Three Estates in Medieval and Renaissance Literature* (New York, 1962); B. Jarret: *Social Theories of the Middle Ages, 1200–1500* (Boston, 1926), 3. fej.

⁷ *Chronicon Hugonis Abbatis Flaviniacensis*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (MGHS), VIII. köt., 384. o.

⁸ Geoffrey Chaucer: *Canterbury mesék* (Budapest, 1987), 348. o.

az osztályokat vizsgálja, amelyek magukba foglalják a politikai szférát és a megfelelő kötelességeket, és említést sem tesz a nőkről. A nőknek külön kötetet szentelt, A három erény könyve (*Le Livre des Trois Vertus*) vagy A hölgyek városának kincse (*Le Trésor de la Cité des Dames*) címmel, ahogyan némelyik kézirat nevezi. Ez a *Corps de Policie* párja, a különböző osztálybeli nők kötelességeivel foglalkozik, és hajadonoknak, férjes asszonyoknak és özvegyeknek szóló intelmeket is tartalmaz.⁹

Úgy tűnik tehát, hogy a legtöbb középkori szerző külön osztályként kezelte a nőket, ezzel igazolva a középkori nőtörténet ténylegesen elkülönített tanulmányozását. Ez azonban csak az elméleti háttér. A társadalmi rend, amelyben a nők külön osztályt alkotnak, része a középkori nővel kapcsolatos elméletnek és az ábrázolt képnek. Már csak az van hátra, hogy az elmélet milyen mértékben illeszkedett a valósághoz, és hogy a nők általános jellege ténylegesen magán viselte-e a saját törvénnyel (*jus*) bíró középkori rend megkülönböztető jegyeit. Láttuk, hogy a korabeli szerzők ismerték a különböző osztályokba tartozó nők speciális helyzetét, és ezt az alkategóriákba való sorolással fejezték ki. Magától értetődik, hogy ha szeretnénk rájönni, milyen szerepet töltek be a nők, milyen jogokat élveztek, és milyen hátrányos megkülönböztetésnek voltak kitéve, akkor minden egyes osztályt külön-külön kell tanulmányoznunk. Ha szeretnénk elképzelni életüket, akkor minden egyes társadalmi osztályba tartozó nő életvitelével foglalkoznunk kell. Tanulmányoznunk kell a nemesasszony életmódját, előjogait és kirekesztettségét, összehasonlítva a nemesemberével, majd ugyanígy kell eljárunk a városi és falusi nők esetében is.

Ráadásul a nőktől megtagadták az egyik olyan lehetőséget, amely az alacsonyabb sorból származó férfiak számára biztosította a felemelkedést, nevezetesen az egyházi iskolai oktatást, az egyházi szolgálat és az egyházi pályafutás lehetőségét. Novarai Fülöp szavaival: „Az egyház gyakran teremtette meg annak a lehetőségét, hogy a szegények jelentős egyházi személyekké válja-

⁹ Lásd E. McLeod: *The Order of the Rose. The Life and Ideas of Christine de Pisan* (London, 1975), 133–135. o.; C. C. Willard: A 15th century view of woman's role in medieval society. Christine de Pisan's 'Livre des Trois Vertus', in Morewedge: i. m.

nak, vagyonra és megbecsülésre tegyenek szert.”¹⁰ Némi túlzás azt állítani, hogy ez gyakran megtörtént, de megtörtént. A nőknek viszont nem volt ilyen választásuk: a világi egyház kapui nem tárultak fel előttük, és csak a felsőbb osztálybeliek öltötték magukra az apácafátylat.

Némely író az egyazon osztályba tartozó nők között meglévő gazdasági különbségeket hangsúlyozta, mások pedig családi állapotukat emelték ki. Ugyancsak ezért rögzítették a nyilvántartások és a népszámlálások a nők családi állapotát: az egyedülálló nőhöz semmit nem jegyeztek be, a házashoz a férje nevét, vagy megjegyezték, hogy özvegy az illető. Ez férfiak esetében soha nem történt meg. (Ha a nyilvántartásokból kiderült volna, hogy a férfi özvegy, ez segített volna a demográfusoknak a középkori férfiak és nők relatív élettartamának a meghatározásában!) A modern európai nyelvek megőrizték a különböző családi állapotú nők speciális megszólítását: Miss, Mrs., Mlle, Mme stb., a férfiak számára viszont nem létezik ilyen megkülönböztetés, s ez azt mutatja, hogy a közfelfogás mind a mai napig azt tartja, hogy a nőket közelebbről érinti a családi állapot, mint a férfiakat.¹¹ A középkorban ez nem egyszerűen felfogás dolga volt: a férjes asszony jogi státusa és tulajdonjoga különbözött a hajadonétól és özvegyétől. Ez a társadalom valamennyi osztályára vonatkozott, mint majd látni fogjuk. Legyen itt elegendő egyetlen példa: az amiens-i lepraház rendeletei szerint egy férjezett szolgálot prostituálnak nevező beteget húsznapos vezeklésre ítélték, egy másikat azonban, aki egy hajadon szolgálot illetett ugyanazzal a szóval, csak tíznaposra...¹²

Semmi kétség: a valóságban igen sok társadalmi és családi kategória létezett. De semmiféle modell vagy kép nem fedti tökéletesen a valóságot, ebben az esetben sem. Sőt a középkorban a jog nem is tükrözte teljes mértékben egyik-másik nő valós helyzetét. E kötet vezérfonala, hogy a nők vajon külön osztályt alkottak-e. Itt csupán egyetlen példával világítjuk meg a „rendi irodalomban” ábrázolt helyzet és a valóság közötti különbséget. Ez rámutat egyrészt a valóság, másrészt az irodalmi képek, az elméleti modellek,

¹⁰ Philippe de Novare: *Les Quatre Ages de l'Homme*, szerk. M. de Fréville (Párizs, 1888), 10. o.

¹¹ R. Lakoff: *Language and Woman's Place* (New York, 1975), 40–41. o.

¹² Idézi C. Petouraud: *Les léproseries lyonnaises au Moyen Âge et à la renaissance, Cahiers d'Histoire*, VII. (1962), 440. o.

sőt a jog közötti különbségre. Láttuk, hogy Humbert de Romans listája minden világi nőt kategóriába sorol: a nemes hölgyeket, a vagyonos polgárnőket, a városi szolgálónőket, a szegény falusi nőket és a prostituáltakat. A 15. századi haláltáncokban a női kategóriát királynő, apátnő, apáca, kofa és irtalmas nővér képviseli – szemben a férfiak mintegy negyven mesterségével és nemesi rangjával. Eltekintve a semmiféle mesterséget nem űző vagyonos polgároktól, úgy tűnik, a városi nők egyszerűen csak szolgálk, kofák, irtalmas nővérek és prostituáltak voltak. De Etienne Boileau Mesterségek könyve (*Livre de Métiers*) című műve a 13. századból, mely a korabeli Párizs valamennyi céhszabályzatát tartalmazza, azt tanúsítja, hogy a százféle mesterségből nyolcvanhatot nők is űztek! Hasonló képet adnak a nők által végzett foglalkozások széles spektrumáról a többi korabeli nyugat-európai város céhes szabályai és nyilvántartásai is, és a nők részvétele a középkor ipari tevékenységeiben talán a legmegkapóbb vetülete a középkori városokban élő nők történetének.

Hasonló, ha ugyan nem nagyobb ellentmondás található az irodalmi művekben kibontakozó nőkép és a nők valóságos helyzete között is. Ahogyan F. L. Lucas rámutat a görög tragédiáról írott művében:

„Továbbra is különös és szinte megmagyarázhatatlan tény, hogy Athéné városában, ahol a nők – háremhölgyek és rabszolgák – csaknem keleti elnyomásban sínylődtek, a színpadon olyan alakok születtek, mint Klütaimnésztra és Kasszandra, Atossza és Antigoné, Phaedra és Médea és a többi hősnő, akik a „nőgyűlölő” Euripidész drámáit uralták... Különös paradoxon, hogy a való életben tiszteletre méltó asszony kísértő nélkül aligha mutatkozhatott az utcán, a színpadon pedig a nők egyenlőek a férfiakkal, vagy túlszárnyalják őket, s e paradoxon nem kapott még kielégítő magyarázatot.”¹³

A görög dráma tárgya az emberi lelket és az örök igazságokat tárja fel a pszichológiai és társadalmi archetípusok eszközeivel; nem a kor – nőkre vonatkoztatott – politikai, társadalmi vagy családi va-

¹³ F. L. Lucas: *Tragedy in Relation to Aristotle's Politics* (London, 1930), 114–115. o.

lóságát tükrözi. A középkori udvari lovagregény nem hatol az emberi lélek mélységeibe, mint a klasszikus görög dráma, de a korabeli életnek sem tart tükröt. Kizárólag a nemesség életmódját ábrázolja valóságghűen. Mindenekelőtt egy eszményt testesít meg, ahogyan Auerbach állítja *Mimesis*-ében:

„Az udvari románcot nem a valóság és a művészet hozta létre, hanem a tanmesébe és a tündérmesébe való menekülés. A kezdetektől fogva és kulturális virágzásának csúcspontján ez az uralkodó osztály olyan ethoszt és eszményt tett magáévá, amely elfedte valódi funkcióját, és saját életét történelmen kívüli fogalmakkal, gyakorlati cél nélküli, pusztán esztétikai alakzatokkal kezdte leírni.”¹⁴

A nőket magasztaló udvari költészetnek még kevesebb köze volt a való élethez. Óvakodjunk tehát attól, hogy az udvari románcok alapján egyértelmű feltevésekbe bocsátkozzunk az arisztokrata nők helyzetével kapcsolatosan. Ehhez a témához még visszatérünk a későbbiekben.

Az elsősorban moralizáló és szatirikus városi irodalom nagyobb valóságghűséggel ecsetelte a férfiak és nők egymáshoz viszonyított helyzetét a városi közösségben. Ez nem volt sem tragikus, sem fennkölt, egyszerűen csak képet adott a város lakó férfiak nők iránti tudatos attitűdjéről. Lehetett ez akár tanulsággal végződő mese, vaskos tréfa, az „osztálytípus” konvencionális ábrázolása vagy egyéni karaktert megjelenítő eredetibb mű, s szerzőik felfogása és ízlése nem volt szükségszerűen azonos közönségükével, de mindenképpen kitölti az adott társadalomban élő nőkről vázolt kép hézagait. Mint majd látni fogjuk, ez az irodalom bővelkedik nőgyűlölő kifejezésekben. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy az ilyen komikus vagy komoly, realisztikus írásokban megjelenő kifejezések nem feltétlenül jelentenek alacsonyabb státust. A 20. század második felében, amikor a nyugati világban élő nők ha nem is teljes, de legalább teljesebb jogi egyenlőséget vívtak ki, mint bármely ismert történelmi közösségben, a

¹⁴ Erich Auerbach: *Mimesis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban* (Budapest, 1985), 120. o.; a középkori irodalomról: 6–10. fejezet.

nőgyűlölő irodalom legalább olyan gyalázkodó, mint a középkori városi irodalom.¹⁵

Nem említettük az összes, valamilyen szempontból a nőkkel foglalkozó korabeli irodalmi művet. A 12. század közepén Bernard Silvestris például kozmogóniai költeményt írt A világegyetemről címmel (*De Universitate Mundi*), melyet E. R. Curtius a spekulatív kozmogónia és a nemiség himnusza elegyének nevezett. A termékenység kultuszától áthatott versben fontos szerepet játszik a Noys, az istenség női kisugárzása. Hozzá könyörög Natura, minden teremtés anyja, a kimeríthetetlen anyaméh (*mater generationis, uterus indefessus*). Natura irányítja a szaporodást és az élet körforgását. Ő formálja az anyagot, ő állítja pályára a csillagokat, ő hinti a magvakat a földre. A Noys és szolgálói kötik Istenhez.¹⁶ Érdekes ugyan e rendkívüli költeményben megrajzolt „Ősanya” archetípus, de ez irodalmi alkotás csupán, amely nem tükrözi és nem is befolyásolja a valóságot. Az „Ősanya” termékenységi kultusza eltűnt a középkor keresztény civilizációjában, kivétel talán „A kitárulkozó Szűz”, a Szentanya szobra, amely megnyílik, hogy feltárja a testében rejtőző Istenanya és Istenfia képét, akik – a dogma szerint a Mennysorság Urai – kegyesen magukhoz emelik a Szűzet. Az ortodoxok természetesen irtóztak a szobortól.¹⁷ Eleddig nem történt kísérlet a konvencionális irodalom egészének áttekintésére, csak a különböző irodalmi műfajok egy-egy szemelvényének bemutatására, hogy képet kapjunk a középkori nőknek az egyházban, az államban, társadalomban és a családban elfoglalt helyéről.

Mivel a nők a középkorban „marginális társadalmi csoportot” alkottak, jogos az ilyen csoportokkal kapcsolatos szokásos kérdések feltevése. Tisztában voltak azzal, hogy kevesebb jogot élveznek, mint a központi, az uralkodó csoport? Gondolkodás nélkül, a világrend természetes részeként elfogadták ezt az állapotot? Ha tudatában voltak alávettetésüknek, vajon nehezteltek vagy hara-

¹⁵ Lásd K. Millet: *Sexual Politics* (New York, 1969).

¹⁶ Bernardus Silvestris: *De Mundi Universitate duo libri, Sive Megacosmos*, szerk. C. S. Barach – J. Wrobel (Frankfurt, 1964). A szerző által felhasznált műveket és forrásanyagokat illetően lásd E. R. Curtius: *European Literature and the Latin Middle Ages* (New York, 1953), 108–113. o.

¹⁷ Huizinga: i. m. 156. o.; E. Neumann: *The Great Mother. An Analysis of Archetype* (London, 1955), 176–177., 331. o.

gudtak-e ezért, netán pszichológiailag alkalmazkodtak hozzá? Ha nehezteltek vagy haragudtak, hogyan reagáltak: álmvilágba menekültek, vagy lázadoztak a fennálló rendszer keretein belül? Tudunk olyan nőkről, akik megpróbálták lázadni a rendszer keretein belül, és másokról, akik menekültek a valóságból, de hiábavaló kísérlet lenne meghatározni, melyik reakció volt a menekülés és melyik a lázadás: ezek koronként, sőt az adott korban személyenként változó értékítéletek. Az sem állapítható meg, korokban mennyire volt fontos e nők szerepe. Maguk a nők általában keveset írtak, a bizonyítékok jó része közvetett.

Aligha történt több személyes megoldáskísérletek keresésénél. A középkorban egyik politikai vagy társadalmi lázongás sem igyekezett jobbítani a nők helyzetén, feminista mozgalom sem létezett körülményeik javítása vagy politikai jogaik kiterjesztése végett. Egyetlen esetet említenek tömören a dominikánus évkönyvek (Colmar): „Jött Angliából egy kedves, finom beszédű leány. Azt állította, ő a Szentlélek megtestesítőjeként az asszonynépet üdvözíti. Az Atya, Fiú és Önmaga nevében megkeresztelte az asszonyokat.” A szerző ezzel zárja: „Halála után máglyán égették el.”¹⁸ Ez vajon álmvilágba való menekülés volt, vagy lázadás a fennálló rendszer ellen?

Tudjuk, hogy egyes nők nem azért öltötték magukra az apácáfátylat, mert elhivatottságot éreztek a hitélet iránt, hanem mert a zárda viszonylagos szabadságot kínált számukra a férfiuralom ellenében, jobb oktatást, mint amilyenhez a külvilágban juthattak volna, és ha apátnők lettek vagy egyéb zárdai funkciót töltöttek be, esetlegesen nagyobb hatalmat gyakorolhattak, és vezetőként-szervezőként használhatták tehetségüket. Tudunk olyan nőkről, akik boldogtalan házasságuk miatt választották a kolostort. Mások pedig férjük halála után inkább özvegyek maradtak, mintsem hogy újra férjhez menjenek. Christine de Pisan, aki fiatalon megözvegyült és nem kötött újabb házasságot, azt írta, hogy jobb, ha egy nő özvegy marad, mert a férjes nők sorsa olykor semmivel jobb azokénál, akiket szaracénok ejtettek fogságba. Sok nő csatlakozott a római katolikus egyháznál magasabb státust és széle-

¹⁸ „In precedenti anno, venit de Anglia virgo decora valde pariterque facunda dicens se Spiritum Sanctum, incarnatum in redemptionem mulierum, et baptisavit mulieres in nomine Patris et Filii ac sui.” *Annales Colmarienses Maiores*. A-1301. MGHS XVII. köt., 226. o.

sebb körü jogokat biztosító és a férfiuralom alól valamelyest felszabadító eretnekmozgalmakhoz, jöllehet e mozgalmak egyike sem tűzte ki céljául a nők helyzetének javítását. Hasonlóképpen magyarázható a házasságon kívüli szerelmet eszményítő és a szerelmest az úrnő vazallusaként ábrázoló udvari irodalom népszerűsége – ezt az irodalmat javarészt férfiak írták, ám nőbarát férfiak, s ha nem is tiltakozás volt ez a létező valóság ellen, de legalábbis sóvárgás egy másfajta után.

A jelen mű felépítését és a fejezetek sorrendiségét a középkori „rendi irodalom” szerzői határozták meg. A második fejezet röviden foglalkozik a nők köz- és törvényi jogaival. A harmadik fejezet az *oratores* rendjébe tartozó nőkkel, azaz az apácákkal. A negyedik fejezet a férjes asszonyokkal, mivel – mint már láttuk – a nők kategorizálásának egyik szempontja a családi állapot volt. A következő fejezetek a nemes nőket, a városi társadalom és a parasztság tagjaiként élő nőket vizsgálja. A különféle osztályokba tartozó nőknek szentelt fejezetek az adott fejezetben meghatározott sajátos problémákkal foglalkoznak: közjogokkal és törvény adta jogokkal, valamint a házassági jogról szóló fejezetben az egyes társadalmi osztályokkal. Az utolsó fejezet az eretnekmozgalmakban részt vevő, valamint a boszorkánysággal vádolt nőket teszi tanulmány tárgyává.

Nem említjük a királynőket, mert a virágzó és késő középkorban egy nő sem lépett trónra (Angliai I. Henrik leánya, Matilda sem, és a szicíliai I. Roger leánya, Constance sem). Jeanne d’Arc alakjával sem foglalkozunk, mivel ő teljesen kivételes jelenség, és bőségesen rendelkezünk róla szóló írott anyaggal. Az sem képezi jelen mű tárgyát, hogy sok határozott jellemű nő – királyok és feudális nagyurak nővére, anyja, felesége, szerelme – a színpalak mögül manipulálta az események alakulását. Ezek a nők már jó ideje a történetirodalom kedvelt alakjai. Nem tárgyaljuk például a francia VII. Károly tanácsadó testületében részt vevő, a középkori társadalom, életmód és jogrendszer viszonyai közepette élő nők általános helyzetét megvilágító Agnès Sorelt sem. Ternérdek más, kevésbé híres nő is segíthette vagy manipulálhatta fiát, fivérét, férjét vagy szerelmét, még tán uralkodhatott is felettük magánéletükben, a krónikaírók figyelmét azonban nem ragadták meg.

2. Közjogok és törvény adta jogok

Közjogok

A nőket megillető jogokat a családi állapot és a társadalmi helyzet alapján különböztették meg. Voltak azonban törvény által kirótt, a nőkre női mivoltukban vonatkozó megszorítások is, s ez is azt igazolja, hogy a nőket külön osztálynak tekintette a rendi irodalom. Jog szerint a nő egyáltalán nem vett részt a királyság és a társadalom irányításában. A nő nem gyakorolhatott politikai hatalmat, nem lehetett katonai parancsnok, bíró vagy jogász. A jog kirekesztette őt mindenféle közhivatalból, bármilyen kormányintézményben való részvételből, a különböző országokban működő földesúri bíróságoktól a helyhatósági intézményekig, királyi tanácsokig és képviseleti gyűlésekig. A rendi irodalom egyértelműen kijelenti: „A nőket mindenféle közhivataltól távol kell tartani. Szenteljék életüket női és házi foglalatosságainak.”¹ Vagy Glanville angol jogtudós megfogalmazásában: „Nem képesek és nem kényszerülnek arra, és nem is szokásos, hogy uralkodójukat, a királyt szolgálják, sem a hadseregben, sem más királyi szolgálatban.”²

A törvényhozás természetesen mindig a törvényhozó pszichológiai, társadalmi és erkölcsi feltevéseit tükrözi, olykor burkoltan, máskor nyíltan. A középkori kultúrában megmutatkozó nőkkel kapcsolatos attitűdöt nem egy öntudatlan ideológia határozta meg (bár mint minden társadalomban, itt is léteztek a nemek közti kapcsolatokra ható akaratlan tényezők),³ a női jogok megtagadását mind az állam, mind az egyház részéről tehát egyszerű és közvetlen indokok támogatták. Az egyházi törvény a női jogok megnyirbálását rendszerint a nőnek a teremtésben való másodlagos helyére és az eredendő bűnben való szerepére alapozta. Ezt a

¹ Mohl: i. m. 341. o.

² „qui non possunt nec debent nec solent esse in servitio domini Regis in exercitu nec aliis servitiis regalibus”. Lásd F. Pollock – F. Maitland: *A History of English Law* (Cambridge, 1898), I. köt. 485. o.

³ A tudatalatti ideológiáról lásd D. J. Bem: *Attitudes and Human Affairs* (Belmont, 1970), 89–96. o.

témát részletesen kifejti majd az apácákkal foglalkozó fejezetben. A világi jog a nők mérsékelt értelmi képességeivel, könnyelműségével (*imbecilitas sexus*), alattomoságával és fősvénységével indokolta törvényes és polgári jogainak korlátozásait⁴ – ezeket az okokat már a római korban is hasonlóképpen fogalmazták meg. Ézeke – egyéb okok mellett – olykor a kánonjogászok is hivatkoztak (a teremtésben való másodlagos részvétel és az eredendő bűnben játszott szerep).

A valóság általában illeszkedett a törvényhez. Illeszkedett hozzá abban a tekintetben, hogy a hivatalokat nem hűbértokként kezelték, és a legtöbb gyűlésen a részvétel nem kötődött hűbértok tulajdonlásához. Ennélfogva a nők nem töltöttek be hivatalokat és nem végeztek hivatalos tevékenységet az uradalomban, a helyhatósági intézményekben vagy a 12. századtól kezdve egyre inkább a hivatásos, fizetett tisztviselőket alkalmazó földesurak és királyok kormányzati rendszereiben. A nők semmiféle szerepet nem töltöttek be a városi tanácsokban és gyűléseken, vagy a nyugat-európai országokban fokozatosan megjelenő képviseleti gyűléseken. Királyaik nem szólították fel őket a képviseleti gyűlésen való megjelenésre, nem is választották meg őket birtokuk vagy régiójuk képviselőjére, s a gyűléseken való részvétel jogát sem örökölték. Angliában a főrendű nők átadhatták férjüknek és fiuknak a címet és a Felsőházban való ülés jogát, de ők maguk nem ülhetek ott.⁵ Még az uradalmakban sem tölthettek be hivatalt és funkciót, az egyedülálló nők és az özvegyek viszont részt vettek az úriszék ülésein.

A hűbéri birtokot azonban örökölték a nők, következésképpen voltak olyan nők, akik területeket igazgattak, a többi vazallussal együtt részt vettek uruk feudális összejövetelein, és maguk vezették saját vazallusaik feudális összejöveteleit, akár törvényt ültek, akár törvényt hoztak, vagy politikai-gazdasági ügyeket vitattak meg. Amikor egy nő hűbéri birtokot örökölt, amelyhez bizonyos hivatal tartozott, ezt olykor egy másik személyre bízták, de az is előfordult, hogy az illető nő látta el a hivatalt.⁶ Az apácáfőnöknők kiterjedt előjogokkal rendelkeztek a zárdájukhoz tartozó hűbér-

⁴ *Coutumier d'Artois*, szerk. A. F. L. Tardif (Párizs, 1883), 121. o.; *La Très ancienne Coutume de Bretagne*, szerk. M. Planiol (Rennes, 1896), 126., 186. o.

⁵ J. T. Rosenthal: *Nobles and the Noble Life 1295–1500* (London, 1976), 26–27. o.

birtokon. Így tehát voltak a középkorban olyan nők (és az apácafőnöknők is szinte kivétel nélkül a nemesség tagjai közé számítottak), akik – szöges ellentétben a törvénnyel – kormányzási hatalmat gyakoroltak, ami nem történhetett meg a római és a germán társadalmakban és a 20. század előtt a modern Nyugat-Európában sem. Ezzel részletesen foglalkozunk majd a nemesi származású nőkről szóló fejezetben. A kormányzási hatalommal járó birtokot öröklő nők különleges helyzete nyilvánvaló kivételnek számított, mert nem illeszkedett sem a rendi irodalom nőábrázolásaihoz, sem a jogtudósok általánosító nyilatkozataihoz.

Ismeretes, hogy a középkori társadalomban a polgári jogok és kötelességek nem voltak összhangban. A kötelességek, amelyek alól az uradalomban élő nők mentesültek, a férfiak számára súlyos, gyakran megalázó büntetéssel rájuk erőltetett terhet jelentettek. Nyugat-Európa nagy részében mindkét nembeli nemesek mentesültek az adózás alól (Anglia és az itáliai városok kivételével). A városi és falusi nőknek eleget kellett tenniük az adófizetés polgári kötelezettségének, a polgárjogok viszont nem illették meg őket. Az egyedülálló nők és az özvegyek az ugyanolyan rendű és jövedelmű férfiakéval megegyező adót voltak kötelesek fizetni. A férjes nő adófizetésének kötelessége a férjre hárult (s ez így is jelent meg a feljegyzésekben, pl. Johannes Smyth et uxor eius). A férjes nőnek csakis akkor kellett a saját adóját kifizetnie, ha saját önálló – kereskedelmi vagy kézműves – foglalkozása volt.⁷ Az adófizető nőkről az adóvisszatérítésekben és a városszabályzatokból szerezhetünk információkat. A Párizs városának visszatérített adók 1296., 1297. és 1313. évi jegyzékén egyedülálló nők, özvegyek és önálló foglalkozású férjes asszonyok találhatók.⁸ 1319-ben Londonban az adófizetők 4 százaléka nő volt, köztük jövedel-

⁶ Pl. „quod propter hoc si ipsa mulier, non debeat repelli ab huius modi successione et quod officium facere poterat per interpositam personam.” (Ha az illető nő, nem kell emiatt kizárni az örökségből, és betöltheti a hivatalt egy közbenjáró személy által.) *Les Olim ou Registres des Arrets*, szerk. A. A. Comte Beugnot (Párizs, 1842), I. köt., 417. o.

⁷ *Ordonnances des Roys de France*, szerk. M. Secousse (Párizs, 1736), IV. köt., 173. o.

⁸ *Le Livre de la Taille de Paris, l'an 1296*, szerk. K. Michäelsson (Göteborg, 1958), iii–xviii o.; *Le Livre de la Taille de Paris, l'an 1297*, szerk. uő (Göteborg, 1962), x. o.; *Le Livre de la Taille de Paris, l'an 1313*, szerk. uő (Göteborg, 1951), xviii. o. Az 1296. évben 776 nő fizetett adót, 1297-ben 1177, 1313-ban 672.

mező vagyonnal rendelkező özvegyek és mesterségüket űző nők.⁹ Az 1377-es angliai fejadóról készített feljegyzések is feltüntetnek egyedülálló, özvegy és férjes nőket.¹⁰ Az artois-i Oppy városának adományozott okirat, amely az adószedés során a kényszer mellőzését ígéri, az ígéretet a városban élő adófizető özvegyekre is kiterjeszti.¹¹ Londonban adófizetés elmulasztása esetén elkobozták a nők személyes tulajdonait, és ha ezeket meghatározott ideig nem váltották ki, akkor a városi hatóságok értékesítették őket.¹²

Törvény adta jogok

A jogrendszer nagyrészt a társadalmi-politikai struktúra funkcionális eleme. A virágzó és a késő középkorban a nők nemcsak bírók vagy jogászok nem lehettek, de más személy képviselőjében sem jelenhettek meg a bíróságon (*procurator*). (Megállapodás alapján a nő lehetett önkéntes közbenjáró, döntése a felekre nézve nem volt kötelező érvényű.)¹³ Egyetlen esetben jelenhetett meg nő a bíróságon más személy képviselőjeként, mégpedig saját férje érdekében. Angliában 1442-ben ismerték el a főrangú nők jogát ahhoz, hogy csak főrangú nemes indíthat eljárást ellenük a Felsőházban, ám ők nem ítélezhettek azon intézményben.¹⁴ Tanúvallomást sem tehettek a bíróságon, és nem lehettek eskütevők. Beaumanoir francia jogász szerint: „Egy nő tanúvallomása nem elfogadható, kivéve ha másik tanú is megerősíti vallomását, s egy férfit sem lehet halálra ítélni vagy megcsonkítani kizárólag egy nő vallomása alapján.”¹⁵ Bracton angol jogtudós a következőket állítja: „Egy nő tárgyalásán is férfiak legyenek az eskütevők (*compurgatores*).”¹⁶

⁹ S. Thrupp: *The Merchant Class of Medieval London* (Michigan, 1968), 168. o.

¹⁰ J. C. Russell: *British Medieval Population* (Albuquerque, 1948), 150–156. o.

¹¹ *Recueil de Documents relatifs à l'Histoire du Droit municipal en France des Origines à la Revolution*, szerk. G. Espinas (Artois, 1943), III. köt., 214. o.

¹² *Memorials of London and London Life*, szerk. H. T. Riley (London, 1868), 108. o.

¹³ de Beaumanoir: *Coutumes de Beauvaisis*, szerk. A. Salmon (Párizs, 1899), I. köt., 190. §, II. köt., 1287. §.

¹⁴ Rosenthal: i. m. 125. o.

¹⁵ de Beaumanoir: i. m. I. köt., 484. o.

¹⁶ Pollock – Maitland: i. m. I. köt., 484–485. o.

A nők rendelkeztek tulajdonjoggal, de csak korlátozott perindítási joggal. A törvény lehetővé tette, hogy egy egyedülálló nő polgári pert indítson, szerződést vagy végakaratot írjon, vagy pénzkölcsönt szerezzen. A legtöbb vidéken megjelenhetett a bíróság előtt, máshol azonban, például Sziciliában és Brabantban törvényileg nem megkövetelt, de szokásos eljárás volt, hogy a nőt a bíróságon férfi családtagja vagy tiszteletdíjért felfogadott, a nő érdekében eljáró jogász képviselte.¹⁷ Férjes nő nem indíthatott polgári pert férje engedélye nélkül, önálló kereskedőnők csak akkor indíthattak polgári pert, ha férjnél voltak. Ezt a témát részletesebben tárgyaljuk a férjes nőkkel és a városi nőkkel foglalkozó fejezetekben.

A büntetőjogban a férjes és egyedülálló nőknek egyforma jogaik voltak. Bármelyik nő vádat emelhetett testi sértésért, nemi erőszakért és bántalmazásért. Férjes asszony vádat emelhetett férje meggyilkolása miatt, amint ezt többek között a Magna Charta 54. cikke részletezte.¹⁸ Egyéb ügyekben sem a férjes, sem az egyedülálló, sem a megözvegyült asszonyok nem kezdeményezhettek bűnvádi eljárást. A nők bűnvádi eljárást kezdeményező jogának korlátozása a 13. század előtt nagyobb jelentőségű volt, mint utána. Azt megelőzően ugyanis a büntető vádak a legtöbb országban inkább az egyének alkalmazták, utána viszont – fokozatosan, de nem kizárólagosan – a közigazgatás feladata lett.

Ennyit a törvény betűjéről. Az ettől való eltérést fejezte ki az a tény, hogy – a nők tanúvallomásának elfogadhatatlanságára vonatkozó jogászai határozatok és eskütevőként való működésük korlátozása ellenére – bizonyos esetekben a bíróságok igénybe vették a női tanúkat, és a nők alkalomadtán eskütevőként is közreműködtek, világi és egyházi bíróságokon egyaránt. Nők tanúsították, hogy az ikerpárból melyik született elsőnek, vagy a megszületése után azonnal elhalálozó örökös létezett, ahogyan az egyik peres fél állította (két gyakran felmerülő kérdés örökösödési perekben). Amikor a feleség férje impotenciája miatt az egyházi bíróságtól kérvényezte a házasság megszüntetését, nőket alkalmaztak az állí-

¹⁷ J. Gilissen: *La Femme dans l'ancien droit belge*, *Recueils de la Société Jean Bodin* XII (1962); G. Rossi: *La Femme en droit italien*, uo.; *Liber Augustalis or Constitutions of Melfi, Promulgated by the Emperor Frederick II for the Kingdom of Sicily in 1231*, szerk. J. M. Powell (New York, 1971), 100. o.

¹⁸ Magna Charta, 54. §, in W. Stubbs: *Select Charters and other Illustrations of English Constitutional History* (Oxford, 1921), 299. o.

tás kivizsgálására. A világi bíróságon nemi erőszak ügyében a felperes kihallgatása után nők tettek tanúvallomást; csecsemőgyilkosság ügyében nőket jelöltek ki a környéken élő nők mellének megvizsgálására, hogy kiderüljön, szült-e valaki titokban. Ilyen esetekben férfi nem tanúskodhatott, és a bíróság ténylegesen elismerte a női tanúvallomásokat.

Párizsban, Normandiában és egyéb helyeken asszonyok által működtetett különleges irodák gyűjtöttek bizonyítékokat az ehhez hasonló esetekben. A párizsi bíróság feljegyzései szerint egy bizonyos „Emmeline La Duchesse, a Király és a törvényszék hites matrónája” hét alkalommal jelent meg tanúként olyan perekben, amelyekben asszonyok azt állították, hogy terhesként bántalmazták őket, vagy bántalmazták őket, és ennek következtében elvetéltek, vagy nemi erőszakot követtek el rajtuk. Normandiában az ilyen feladatot ellátó nők titulusa „jóasszony és törvényszéki matróna” volt.¹⁹ Franciaországban olykor elfogadták a nők tanúvallomását bűnvádi esetekben, de csak akkor – ahogyan a törvény megkövetelte –, amikor az nem egyedüli tanúvallomás volt.²⁰ Angliában előfordult, hogy a nők nemcsak akkor indítottak bűnvádi eljárást, amikor a férjük volt az áldozat, hanem akkor is, amikor a fiuk, fivérük vagy unokaöccsük.²¹

A jogászai határozatok ellenére, mely szerint még a nő eskütevőinek is férfiakkal kellett lenniük, néhány angol városban nők voltak a nők eskütevői. Egyszer bepereltek egy asszonyt, mert nem fizetett vissza egy kölcsönt, és tagadta is tartozását; máskor egy asszonyt azzal vádoltak, hogy sört főzött és árusított, ezzel megsértve a királyi esküdttörvényt; vagy olyan esetekben, mint például a London városának jegyzőkönyveiben megjelenő ügy, amelyben hat asszony tett esküt egy olyan asszony mellett, akit azzal vádoltak, hogy nem szolgáltatta vissza a megőrzésre rábízott va-

¹⁹ Y. Brissaud: *L'infanticide à la fin du Moyen-Âge, ses motivations psychologiques et sa répression*, *Revue historique de Droit français et étranger* L (1972); Emmeline la duchesse matrone jurée du Roy et la nostre, *Registre criminel de la justice de St Martin des Champs à Paris*, szerk. L. Tanon (Párizs, 1877), 43., 64., 82., 132., 139., 147., 159., 188. o.; „bonnas mulieres et legales matronas”, *Très ancienne Coutume de Normandie*, szerk. E. J. Tardif (Rouen, 1881), 40. o.

²⁰ L. Tanon: *Histoire de la justice des anciennes Eglises et Communautés monastiques de Paris* (Párizs, 1883), 356. o.

²¹ J. Bellamy: *Crime and Public Order in England in the Later Middle Ages* (London, 1973), 13. o.

gyontárgyakat – „a városi szokással összhangban történt”, állítja a jegyzőkönyv.²² Női eskütevőket alkalmaztak az egyházi bíróságokon, amikor egy nőt paráznasággal vagy házasságtöréssel vádoltak. Még a paráznasággal vádolt apácának is saját apácátársai között kellett eskütevőt találnia.²³ A nyilvántartásokban kivételesen olyan eset is található, amelyben egy asszony jelent meg a városi bíróság előtt egy másik asszony képviselőjében (*attornata*).²⁴ Némely nő aláíróként jelent meg okiratokon. Egy özvegyasszony által a rievaulx-i kolostornak tett adomány okiratán öt férfi és hat nő aláírása látható.²⁵

Itt-ott valószínűleg más kivételes esetek is felbukkantak. Alkalmanként a férfi mellett nőt is kijelöltek gyámul, nemcsak saját gyermekeihez, hanem olyan férfi árva gyermekeihez, aki nem volt a férje, és ez a nő lett a férfi végakarataának kijelölt végrehajtója.²⁶ A 13–14. században ritka kivételnek számított a női tanúvallomást tiltó szabály alól azon női tanúk fontos szerepe, akik a szentté avatás mindkét nembeli várományosainak életére, elsősorban csodatételeire vonatkozó tanúságtétellel szolgáltak. Egyik-másik esetben a tanúknak több mint a fele nő volt.²⁷ Szintén figyelemre méltó, hogy 1456-ban Jeanne d’Arc bírósági tárgyalásán a VII. Károly által elrendelt vizsgálat során nők tettek tanúvallomást. A tanúk Jeanne d’Arc szülőfalujából származtak: hetven-nyolcvan esztendőes keresztanyák, a gyermek- és ifjúkort ecsetelő kislánykori barátnők.

²² Borough Customs (szerk.): M. Bateson (London, 1904), 1. köt., 185. o.; *Calender of Select Pleas and Memoranda of the City of London, 1381–1412*, szerk. A. H. Thomas (Cambridge, 1932), 51. o.

²³ *Visitations of Religious Houses in the Diocese of Lincoln*, szerk. A. H. Thompson (Horncastle, 1914), 113. o.

²⁴ *Leet Jurisdiction of the City of Norwich during the 13th and 14th Centuries*, szerk. W. Hudson (London, 1892), 51. o.

²⁵ Pollock – Maitland: i. m. I. köt., 484. o.

²⁶ *Calendar of Wills. Court of Husting*, szerk. R. Sharpe (London, 1889), 675., 677. o.; *Year Book of Edward II*, V. köt., (London, 1910), 10. o.

²⁷ M. Goodich: The politics of canonization in the 13th century. Lay and mendicant saints, *Church History* XLIV. (1975). Azokról a tanúvallomásokról, amelyeket asszonyok tettek a pápa által kijelölt bizottságnak Tübingiai Erzsébet szentté avatását előkészítendő, lásd A. Vauchez: Charité et pauvreté chez Sainte Elizabeth de Thuringie d’après les actes du procès de canonization, in M. Mollat, drc.: *Histoire de la Pauvreté* (Moyen-Âge – XVIe siècle), (Párizs, 1974), 163–164. o.

Mielőtt áttérnénk a következő témakörre – a nő mint a bírósági eljárás vádlottja –, időzzünk röviden egy sajátosan női kereset, a nemi erőszak kérdésénél. A megbecstelenítést eltérő szigorral kezelték Nyugat-Európában. Angliában és Franciaországban bűnügynek minősült, a törvény szerint az erőszaktevő megvakítható, kasztrálható, sőt halálra ítéltető.²⁸ II. Frigyes törvényhozása nemi erőszakért halálbüntetést írt elő Szicíliában, akkor is, ha az áldozat prostituált volt, és ha a nő segítségért kiáltott, a férfi büntethető volt segítségnyújtás elmulasztásáért.²⁹ A németeknél viszont nemi erőszakért testi fenyegetés járt, olykor az áldozat is részt vehetett ennek végrehajtásában.³⁰ Cuenca és Sepúlveda törvényei alapján az erőszaktevőt bírsággal sújtották és elűzték a városból.³¹ Angliában és Franciaországban a büntetés rendszerint pénzbírság volt, a törvények és a jogászai határozatok ellenére, melyek szerint a parasztasszonyokat érintő nemi erőszakért különösen súlyos büntetés járt. Néha házasság követte az erőszakot: a bíróság azzal ösztönözte ezeket az egybekeléseket, hogy kegyelemben részesítette az áldozatot feleségül vevő erőszaktevőt.³²

Az erőszakos nemi közöszlész eseteiben sem a törvényhozó, sem a bíró nem kedvezett a felperesnek. A legtöbb törvénykönyv nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a nő hamisan vádolja a férfit, vagy azért, hogy házasságra kényszerítse, vagy pedig azért, hogy bosszút álljon, és halálra ítéltesse vagy megcsonkíttassa a férfit. II. Frigyes törvényei szerint az efféle hamis vádak gyakran társadalmilag össze nem illő felek házasságához vezetnek.³³ Kétség nem fér hozzá – bírósági jegyzőkönyvek tanúsítják –, hogy a nők egyszer-másszor hamisan vádoltak erőszaktevéssel férfiakat.³⁴

²⁸ de Beaumanoir: i. m. I. köt., 824. §; *Les Olim ou Registres des Arrêts*, I. köt., 420. o.; *Year Book of Edward II*, V. köt., 134–135. o. és 1. jegyzet.

²⁹ *Liber Augustalis* 24., 26. o.

³⁰ H. Thienne: Die Rechtsstellung der Frau in Deutschland, *Rec. Soc. Jean Bodin* XII (1962).

³¹ H. Dillard: Women in Reconquest Castille. The Fueros of Sepúlveda and Cuenca, in *Women in Medieval Society*, szerk. S. Mosher (Pennsylvania, 1976), p. 81.

³² Pollock – Maitland: i. m. II. köt., 494. o.

³³ *Liber Augustalis*, 26–27. o.

³⁴ *Registre criminel de la justice de St Martin des Champs à Paris*, 44., 159. o.; *Registre criminel de Châtelet de Paris*, szerk. H. Duples-Agier (Párizs, 1864), I. köt., 55–61. o.

A bíróság azonban – a törvény előírása szerint – nemcsak hogy erőfeszítéseket tett annak bizonyítása ügyében, hogy a megbecstelenítés valóban megtörtént, hanem még akkor is gyanakodott némileg, hogy a nő élvezte az aktust, ha az erőszak ténye teljesen egyértelmű volt. A 13. században Franciaország déli részén egy nő az inkvizíciós bíróság előtt azt vallotta, hogy az egyik vendég megerőszakolta őt a kastélyban, míg férje az istállókat járta. Azt állította, azért nem beszélt erről a férjének, mert félt, hogy az megvádolná, hogy – a férfiakhoz hasonlóan – élvezte az aktust.³⁵ Az asszony hangot adott félelmének, hogy a férje mit gondolhat róla, s ez nemcsak a férj előre kiszámítható reakciója volt, hanem általános vélekedés, amely azt sejteti, hogy ez a nézet nem lehetett újdonság a bírácoknak.

A 13. századi Angliában a bírák elejtették a nemi erőszak vádját, ha a nő annak következtében teherbe esett.³⁶ Ennek oka az volt, hogy a nő szexuális és fiziológiai jellegének középkori felfogása szerint a nőnek ki kellett választania egy bizonyos magot, amely képessé teszi őt a teherbe esésre, és ez csak akkor következik be, ha a nő szexuálisan kielégül. A terhesség azt jelentette, hogy a nő élvezte az erőszakot, így nem volt joga vádat emelni. Ez a téves biológiai felfogáson alapuló értelmezés semmivel sem volt képtelenebb, mint a pszichológiai megközelítésűek, amelyek szintén azt állítják, hogy a nők élvezik az erőszakot.³⁷

Vegyük most szemügyre a bíróságon vádlottként megjelenő nők helyzetét. Bár az őket megillető törvényes jogok korlátozottak voltak, őket is ugyanúgy perbe lehetett fogni, családi állapottuktól függetlenül, mint a férfiakat. A bírósági jegyzőkönyvek azt mutatják, hogy a nők olyan polgári perekben jelentek meg vádlottként, mint adósság vissza nem fizetése, szerződésszegés, jogtalan serfőzés. Takácsokat azzal vádoltak, hogy elzálogosították vagy eladták ügyfeleik jó minőségű nyers selymét, és gyengébb minőségű anyagból szőtték a kelmét. Városi nők ellen túláradóan fényűző ruházatuk miatt emeltek vádak, ezt ugyanis tiltották a költsékezést korlátozó városi törvények. Falvakban és városokban egyaránt vádoltak nőket gyalázkodó, istenkáromló viselkedés,

³⁵ R. Nelli: *La Vie quotidienne des Cathares du Languedoc au XIIIe siècle* (Párizs, 1969), 82. o.

³⁶ *Year Book of Edward II*, V. köt., 111. o., 2. jegyzet.

³⁷ R. Herschberger: *From Adam's Rib* (New York, 1948), 15–27. o.

birtokháborítás, férfiakkal és nőkkel való verekedés miatt. Vádat emeltek ellenük lopás, eretnokség, boszorkányság, gyűjtogatás, gyilkosság és csecsemőgyilkosság miatt. A nőkkel szembeni bűnvádi eljárásokat részletesen taglaljuk a városokról és a parasztokról szóló fejezetekben.

Itt jegyezzük meg, hogy a középkorban a gyilkossággal vádolt nők száma jelentősen kisebb volt, mint a férfiaké, csakúgy mint manapság. A Norfolk, London, Oxford, Bedford, Bristol és Kent grófságokban tett bírói körutak jegyzékei alapján a 13. században a gyilkossággal vádolt személyeknek mindössze 8,6 százaléka volt nő. (Az elítélt nők 77,6 százaléka férfit ölt meg.) A nők meggyilkolása miatt bűnösnek talált és kivégzett férfiak száma nagyobb volt, mint a férfiak megölése miatt elítélt és kivégzett férfiaké. A nők megölésével vádolt férfiak mintegy 50 százalékát végezték ki, szemben a férfiak megölésével vádoltak 15 százalékos arányával.³⁸ Ez azt jelenti, hogy kevesebb hamis vád volt, ha férfiak gyilkoltak meg nőket, mint ha férfiak férfiakat. A 14. században Norfolk, Yorkshire és Northamptonshire bírósági jegyzékeiben, amelyekben a legtöbb vádlott falusi volt, a gyilkosság miatt elítélteknek csupán 7,3 százalékát tették ki a nők. A családon belül elkövetett gyilkossági ügyek legnagyobb százalékát a férjek feleséggyilkossága, illetve ennek fordítottja jelentette.³⁹

Egyformán bűnhődtek-e férfiak és nők ugyanazokért a bűnökért? Némely bűn esetében mindkét nemre nézve azonos volt a büntetés, például eretnokségért és – a késő középkortól kezdve – boszorkányságért a férfiakat és nőket egyaránt máglyán égették meg. Ne felejtjük el azonban, hogy a boszorkánysággal vádolt nők száma nagyobb volt a férfiakénál, nemcsak a 16–17. században, hanem a középkorban is. Még visszatérünk erre a boszorkányokról szóló fejezetben. Viszont miközben férfiakat olykor fajtalankodásért vetettek máglyára, nőket nem vádoltak lesbikus kapcsolatokkal, és a gyóntatók kézikönyvei a nők közötti homoszexu-

³⁸ J. B. Given: *Society and Homicide in 13th Century England* (Stanford, 1977), 48., 117., 134–149. o.

³⁹ B. A. Hanawalt: The Female Felon in 14th Century England, in *Women in Medieval Society*, 125–140. o.; B. A. Hanawalt: Childrearing among the lower classes of later medieval England, *Journal of Interdisciplinary History* VIII (1977), 15–16. o. Egyéb lejegyzett, nők által elkövetett bűnesetek a városi és falusi nőkről szóló fejezetekben találhatók.

ális kapcsolatot kisebb bűnnek tartja, mint a férfiak közöttit.⁴⁰ Árulásnak számított, ha a szolga megölte az urát, csakúgy, mint amikor a vazallus a hűbérurát vagy az inas a gazdáját – a büntetés máglyán való megégetés volt. Ugyanebbe a kategóriába tartozott, ha a feleség megölte a férjét.⁴¹ Így tehát ha elfogadjuk azt a meghatározást, hogy a nő férjgyilkossága egyenértékű az alárendeltek által elkövetett gyilkossággal, ez újabb példája annak, hogy a büntetést mindkét nem esetében egyenlően mérték.

Ha házasságtörés esete került az egyházi vagy világi bíróság elé, rendszerint ugyanazt a büntetést rótták ki a férfira és a nőre. Mint majd látni fogjuk azonban a férjes nőkről szóló fejezetben, a férfi házasságon kívüli kapcsolatait nem tekintették mindenhol házasságtörésnek, míg egy nő esetében az ilyen viselkedés mindig házasságtörésnek számított. Sőt az egyházi bíróság gyakrabban ismerte el a különélés jogszerűségét akkor, ha a feleség követett el házasságtörést, mint ha a férj. Szicíliai II. Frigyes törvénykönyvében különösen szigorú büntetés – orrvégvágás – sújtotta a házasságtörő nőt, de ez a házasságtörő férfiekre nem vonatkozott.⁴² A legtöbb országban azonban az ilyen bűnért kirótt büntetések azonosak voltak férfiak és nők esetében. Más bűncselekményekért a nőkre kivetett büntetések olykor enyhébbek voltak, mint ugyanazért a bűncselekményért a férfiakra kivetettek. Másrészt – mint látni fogjuk majd – némelyik európai országban a legkegyetlenebb módszerekkel végezték ki a nőt.

A Német-római Birodalomban a nőt néha börtön helyett házi őrizetben tartották. Nőt nem törtek kerékbe. Másodszor elkövetett hamis tanúzásért a nőnek levágták a fülét – a férfit kivégezték.⁴³ Brabantban egy nő könnyebben átválthatta testi fenyegetését pénzbüntetésre, mint egy férfi. A terhes vagy szoptató nőt nem kínozták Franciaországban vagy azon a vidéken, ami ma Hollandia.⁴⁴ A legtöbb országban a terhes nők kivégzését elhalasztották,

⁴⁰ J. L. Flandrin: *Mariage tardif et vie sexuelle, Annales Économies, Sociétés. Civilisations (Annales ESC)*, XXVII (1972), 1356–1359. o.

⁴¹ de Beaumanoir: i. m. II. köt., 1956. §; W. S. Holdsworth: *A History of English Law* (London, 1909), II. köt., 373. o., 3. jegyzet.

⁴² *Liber Augustalis*, 145. o.

⁴³ Thienne: i. m. 373–374. o.

⁴⁴ J. W. Bosh: *La femme dans les Pays Bas septentrionaux, Rec. Soc. Jean Bodin XII* (1962).

hogy megmentsék a kisbaba életét. Ha egy halálra ítélt nő kijelentette, hogy terhes, a „matrónák” megvizsgálták, és ha kijelentése igaznak bizonyult, elhalasztották a kivégzést. A bírósági ügyiratok tanúsága szerint elhalasztották egy a northamptonshire-i Brandlestonban élő asszony kivégzését, aki a bírósági tárgyalás idején gyermeket várt. Férjét viszont a tárgyalás után azonnal kivégezték. Az asszonynak még kétszer sikerült teherbe esnie a börtönben, ahol együtt tartották fogva a férfiakat és a nőket, a kivégzést pedig ismételten elnapolták. A nyilvántartásból nem derül ki, hogy végrehajtották-e az ítéletet.⁴⁵

A börtönviszonyok helyenként humánusabbak voltak a nők, mint a férfiak számára.⁴⁶ Franciaországban nem láncolták le a nőket. II. János király elrendelte, hogy a férfi és női foglyok legyenek elkülönítve, és „tiszteletre méltó asszonyok” őrizzék a női foglyokat.⁴⁷ A rendelet célja az erkölcsös magatartás börtönbeli megőrzése volt, ugyanakkor védelmet is nyújtott a nőknek. Párizsban a 14. században különleges börtönt létesítettek nők számára. Szintén a 14. században Angliában egyes börtönökben elkülönített épületrészeket jelöltek ki a férfi és a női foglyoknak.⁴⁸ Franciaországban az istenkáromló és becsmérő beszéd miatt elítélt, valamint a házsártos nőket azzal büntették, hogy karjuk alá kötelet erősítettek, és háromszor belemerítették őket a folyóba. Az arra haladó és őket kigúnyoló férfiakat pénzbírsággal sújtották, és őket is vízbe merítették.⁴⁹

Ahol a nőkre egyértelműen diszkriminatív büntetést szabtak ki – Franciaországban, a Német-római Birodalomban, Itáliában és Brabantban –, ott máglyán megégették vagy elevenen eltemették őket, míg a férfiakat rendszerint felakasztották. Bár Franciaországban nem minden törvénykönyv írta elő, hogy a nő kivégzése máglyahalállal vagy elevenen való eltemetéssel történjék,⁵⁰ a kö-

⁴⁵ Hanawalt: *The female felon...* i. m. 136. o.

⁴⁶ Y. Bougert: *Cours d'Histoire de Droit pénal* (Párizs, 1966–67), 330. o.

⁴⁷ *Ordonnances des Roys de France*, IV. köt., 48. o.

⁴⁸ *Registre Criminel du Châtelet de Paris*, 351. o.; R. B. Pugh: *Imprisonment in Medieval England* (Cambridge, 1968), 103., 357–358. o.; *The Paston Letters*, szerk. J. Warrington (London, 1956), I. köt., 75–76. o.

⁴⁹ *Ordonnances des Roys de France*, V. köt., 673. o.

⁵⁰ A férfiak és nők kivégzési módja nem mindig különbözik, pl. IX. Lajos törvénykezésében sem. *Recueil général des anciennes lois françaises*, szerk. Jourdan – De Crusy – Isambert (Párizs, 1822–1830), I–II. köt., 400. o.

zépkorban így hajtották végre a nőkön a halálos ítéletet gyilkosság, csecsemőgyilkosság, nemi erőszakhoz vezető elvetemült kerítés vagy akár tolvajlás vétkéért.⁵¹ Ezenkívül gyújtogatás, eretnokség és boszorkányság büntényéért a férfiakat és nőket egyaránt máglyára vettették. Jean Chartier krónikaíró tudatja, hogy két cigányt – egy férfit és egy nőt – felakasztottak Párizs kapuinál 1449-ben lopás és rablás bűnéért. Párizsban ekkor akasztottak először nőt – írja. Ekkortájt első alkalommal akasztottak fel egy asszonyt a délfancia Montpelier-ben is.⁵² Itáliában, német földön és Brabantban is a nőt máglyahalállal vagy élve eltemetéssel végezték ki a középkorban.⁵³ A férfiakat – mint már megjegyeztük – eretnokségért, boszorkányságért, fajtalankodásért és gyújtogatásért küldték máglyára, valamint akkor, ha a szolga megölte az urát.⁵⁴ A máglyán való megégetés tehát a legszörnyűbb bűncselekményeknek tekintett esetekre volt fenntartva. A férfiakat általában akasztották, a nemeseket bárdal lefejezték.

A történészek többször kifejtették már, hogy a nők számára választott halálnem – az akasztással szemben – az erkölcsösségről vallott nézeteknek tudható be: az elkárhozottak teste hosszú napokon át himbálózott meztelen, hogy óva intsen minden gonosztevőt, és a korabeli felfogás szerint nem helyes a női testet így módon közszemlére tenni. Amikor a 15. században a kötél általi halált kezdték a nőkkel szemben is alkalmazni, bokájuknál megkötött hosszú öltözékben akasztották őket. Wilda német történész dicsérte a németeket, hogy erényességüktől vezérelve a nőt tűzhalállal vagy élve eltemetve végezték ki. Viollet francia jogtörténész úgy vélte, hogy a megégetés vagy élve eltemetés szokása a kereszténység hatását tükrözte. Brissaud francia jogtörténész is megismételte, hogy az erkölcsösség volt az ok (ő nem tartja ugyan

⁵¹ Példák nők kivégzésére – máglyán való megégetéssel vagy élve eltemetéssel – találhatók Tanon művében: *Histoire de justice des anciennes Eglises*, 30–31., 334., 364., 447. o.; *Registre Criminel de St Martin des Champs*, 43., 220. o.; *Registre Criminel du Chatelet de Paris*, I. köt., 268., 327., 363., 480. o.; II. köt., 60., 64., 337., 393., 436–437. o. E módszerekkel történő kivégzésekről gyermekgyilkosság büntetvéért lásd Y. Brissaud: i. m.

⁵² Jean Chartier: *Chronique de Charles VII*, in Tanon: i. m. 33. o.

⁵³ G. Rossi: *La femme en droit italien*; E. Poulet: *Histoire du droit pénal dans l'ancien duché de Brabant*, *Rec. Soc. Jean Bodin* XII (1962).

⁵⁴ Bougert: i. m. 76. o.

dicsérendőnek).⁵⁵ Figyelemre méltó, hogy e történészek kritikátlanul elfogadták a didaktikai művek szerzőinek magyarázatait a női erény legfőbb értékéről, és szemet hunytak a kivégzés e formáit kísérő iszonyatos haláltusáról. Tudták, milyen gyötrelmes e halál, hiszen a férfiakra csak olyan bűnökért szabtak ki ilyet, amelyeket kortársaik a leggyalázatosabbaknak minősítettek, és amelyekről úgy vélekedtek, hogy Isten haragját zúdítaná arra a közösségre, amelyben elkövették őket.

Bár a didaktikus irodalom szerzői gyakran a legfőbb értéknek minősítették a női erényt, a nemiséggel kapcsolatos középkori magatartásformák – mint majd látni fogjuk – általában korántsem voltak egyértelműek. Közismert a középkori kultúra érzéki jellege. Ugyanabban a Párizsban, ahol „erkölcsi okokból” a halálra ítélt nőket elevenen eltemették vagy máglyán megégették, huszonhat közfürdő volt mindkét nem használatára (elkülönített épületrészekkel ugyan, de az illemszabályok megtartását gyakorlatilag nem ellenőrizték), és a prostitúció elismert tevékenység volt. Az öngyilkos nők többnyire felakasztották magukat. Tizenhárom ismert öngyilkossági esetből nyolc akasztással történt,⁵⁶ mert ez gyorsabb és kevésbé fájdalmas halálnem volt.

A nők részei voltak a középkor kultúrájának, amelyben nyilvánosan hajtottak végre kegyetlen cselekedeteket, szadista és érzelmi kielégülést nyújtva az események megtekintésére összeseregülő sokaságnak.⁵⁷ A cigány asszony párizsi akasztásáról tudósító krónikás leírta, hogy hatalmas tömegek, főleg asszonyok és leányok gyűltek össze megnézni az újdonságnak számító kivégzést.⁵⁸ Bár jóval kevesebb erőszakos bűnöző volt a nők, mint a férfiak sorában, a középkori nők aligha tekinthetők a szelídség és könyörület megtestesítőinek. A törvényeket azonban férfiak hozták, a törvényeket alkalmazó bírák is férfiak voltak, és ők döntöttek arról, hogy a nők a kegyetlen középkori társadalom számára ismert

⁵⁵ P. Viollet: *Le Droit du XIIIe siècle dans les Coutumes de Touraine – Anjou* (Párizs, 1881), 164. o. Viollet idézi Wildát, uo.; Brissaud: i. m. 248. o., 78. jegyzet, 256. o., 88. jegyzet.

⁵⁶ J. C. Schmidt: *Le suicide au Moyen-Âge, Annales ESC XXXI* (1976), 1–3., 5. o.

⁵⁷ Lásd Huizinga: i. m. 11–12. o.

⁵⁸ Lásd 52. jegyzet.

legkegyetlenebb halállal haljanak meg. Alkalmasabb bűnbakot láttak a vétkesnek nyilvánított nőben, mint az ugyanazért a bűnért elítélt férfiban, bűnbakot, amely magán visel minden bűnt és vétket, bűnbakot, amelynek ezért a lángok martalékává kell válnia? Vagy esetleg a férfiakban rejlő Erósz és Thanatosz elégült ki a látványban? Ezekre a kérdésekre nincs megbízható válasz.

3. Apácák

Keresztény nő nem misézhetett templomban. Nem vehette magához a papi rend (*ordinatio*) szentségét, és megtagadtatott tőle a prédikálás joga. Szent Pál szavaival:

„A ti asszonyaitok hallgassanak a gyülekezetekben, mert nincsen megengedve nekik, hogy szóljanak: hanem engedelmesek legyenek, amint a törvény is mondja. Hogyha pedig tanulni akarnak valamit, kérdezzék meg otthon az ő férjüket: mert ék-telen dolog asszonynak szólni a gyülekezetben.” (Pál I. levele a Korinthusbeliekhez, 14:34–35)

„A tanítást pedig nem engedem meg az asszonynak, sem hogy a férfin uralkodjék, hanem legyen csendességben. Mert Ádám teremtetett elsőnek, azután Éva. És Ádám nem csalattatott meg, hanem az asszony megcsalattatván, bűnbe esett. Mindazáltal megtartatik a gyermekszüléskor, ha megmaradnak a hitben és szeretetben és a szent életben mértékletességgel.” (Pál I. levele Timótheushoz, 1:12–15)

A nők egyházi hivatalokból való kizárásával a kereszténység a zsidó vallás követi: a biblikus időkben a héber nő nem vett részt a vallási szertartásokon, nem tartozott sem a *cohanim*hoz (papokhoz), sem a levitákhoz, külön kijelölt helye volt a jeruzsálemi szentélyben. Az Ótestamentum nem nyújt közvetlen magyarázatot arra, hogy a nők miért nem részesülhettek a misézés kiváltságában, az Újtestamentum azonban megindokolja: a nőnek a teremtésben betöltött másodlagos szerepe és a bűnbeesésben való része miatt. Szent Pál ugyanazon érvekkel tagadta a nő miszéshez való jogát és alávetettségét a férfival szemben, annak ellenére hogy kegyelem és üdvözülés tekintetében a férfi és a nő egyenlő: „Nincs zsidó, sem görög; nincs szolga, sem szabad; nincs férfi, sem nő; mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus

Jézusban.” (Pál levele a Galátziabeliekhez, 3:28) A nemek egyenlőségét az üdvözülés vonatkozásában soha nem tagadta a középkori egyház, az e világi egyházban mégsem támogatta az egyenlőséget. Szent Pálnak az idézett sorokban kifejezett álláspontját tette magáévá a katolikus egyház, és ez határozta meg a nő helyzetét.

A 3. században a diakonisszák részben hasonló feladatokat láttak el, mint a diakónusok: nők keresztelésében segítettek, betegség idején látogatták és instruálták a nőket, ezek azonban még akkoriban sem voltak papi kötelezettségek. A nők nem juthattak tovább a diakonisszák szintjénél, és e tisztség elsősorban azért jött létre, hogy a felnőttkori keresztelés idején biztosítsa a maximális erkölcsösség követelményét. E tisztség fennmaradt a virágzó középkorban, de a körébe tartozó feladatok száma jóval korlátozottabb volt, mint a 3. században.¹ A 6. század elején a kelta nők a papokkal együtt miséztek Észak-Galliában és Írországbán, így folytatván egy ősi kelta hagyományt a keresztény egyház keretein belül. A püspökök elítélték e szokást, és hamarosan megszűnt a gyakorlat.² Attól fogva a nők csak az egyház által elítélt és kiközösített eretnekmozgalmakban miséztek.

Szent Pál elméleti álláspontját a teológusok és az egyházjogászok évszázadokon át értelmezték. Az egyházatyák újra és újra az eredendő bűn igájában sínylődő Éva leányként és örököseként, a Sátán eszközeként ábrázolták a nőt. Ő csábította el a férfit, miután a Sátán próbálkozása sikertelennek bizonyult, és Isten Fia az ő megérdemelt halálbüntetése miatt ítéltetett halálra.³ Szerepe az emberiség krónikájában súlyos megpróbáltatásokkal járt, és jár mind a mai napig, mivel ő az érzéki bűn örökös megkísértője. Egykor tanított – írta Aranyaszájú Szent János a 4. században –, és min-

¹ J. C. Davies: Deacons, deaconesses and the minor orders in the patristic period, *Journal of Ecclesiastical History* XIV (1936). A diakonisszák korlátozott szerepéről Aquinói Szent Tamás felfogásában lásd Aquinói: *Summa Theologica* (Róma, 1894), V. köt., 194. o.

² A. Borst: *Les Cathares* (Párizs, 1974), 251. o.; E. S. Duckett: *The Gateway to the Middle Ages, Monasticism* (Ann Arbor, 1963), 65–66. o. A nő helyzete a kánonjogban: R. Metz: Le statut de la femme en droit canonique médiéval, in *Rec. Soc. Jean Bodin*, XII. köt., (1962), 62–63. o.

³ Tertullian: *De Virginitas velandis*, *Patrologia Latina*, szerk. J. P. Migne (PL), II. köt., 899–900.

dent tönkretett.⁴ Dialektikusabb és összetettebb megközelítést találunk Szent Ágoston műveiben, aki ezt írta: „És szól az apostol: »És Ádám nem csalattatott meg.«” (Pál apostol I. levele Timótheushoz, 2:14) De az apostol nem állította, hogy Ádám nem vétkezett. A Sátán nem hitte, hogy az emberek hallgatnak rá, ezért hát az asszonyhoz fordult, az emberi szövetség gyengébbik feléhez, mert tudta, hogy a férfi nem tud ellenállni neki. Ádám nem csalattatott meg, és nem hitte, hogy a kígyó igazat szólt. Az asszony csalattatott meg, és ő hitt a kígyónak, Ádám pedig nem tudott ellenállni a feleségének, a földön rajta kívül az egyetlen emberi lénynek. Nyitott szemmel vétkezett, de bűne nem volt csekélyebb az asszonyénál.⁵ Mindazonáltal csak akkor állítható, hogy a nő Isten képére teremtett, ha a férfit és a nőt egylényegűnek tekintjük – mondja Ágoston. Önmagában szemlélve a nő nem Isten képmása, mivel ő Ádám képére teremtett. A nő férfinak való alávetése nem más, mint vétkének hozadéka.⁶

A nő Évaként, minden bűnök szülőanyjaként való ábrázolása minduntalan felbukkan a virágzó középkor irodalmában. „Nem meglepő, hogy Éva leszármazottaiban még mindig ugyanaz a dárda remeg, amelyet az ősellenség hajított Évára” – írta Damian Péter a 11. század végén.⁷ Még a bűnbeesés előtti természetes állapotban sem voltak egyenlők a nemek – írta Aquinói Tamás. A nő férfinak való alávetettsége természetes, mivel a férfi, természetből fogva, inkább rendelkezik a logikus gondolkodás és a józan belátás képességével, mint a nő, és bár a nő a férfi képére teremtett, alávalóbb nála.⁸ (Aquinói Tamás a nő biológiai alacsonyabb rendűségének elméletére is talált bizonyítékot Hippokratész, Arisztotelész és Galénosz biológiai és orvostudományi műveiben.)⁹

A 12. század elejétől azonban a figyelem ezzel együtt is Szűz

⁴ Aranyaszájú művei, in *Select Library of the Nicean and Post Nicean Fathers*, szerk. P. Schaff (Buffalo, 1886), XII. köt., 151., 222. o.

⁵ Szent Ágoston: *De Civitate Dei*, PL XLI. köt., 419. kol.

⁶ Szent Ágoston: *De Trinitate*, PL XLII. köt., 1002–1003. kol.; *De Genesi ad Litteram*, PL XXXIV. köt., 450. kol.

⁷ Peter Damian: *De Sancta Simplicitate*, PL CXLV. köt., 695. kol.

⁸ Aquinói Tamás: *Summa Theologica*, I. köt., 717–718. o.

⁹ A nők biológiai alacsonyabb rendűségéről lásd többek között Gallenus: *Oeuvres*, szerk. C. Daremberg (Párizs, 1854–56), II. köt., 99–101. o.; M. T. d’Alverny: *Comment les théologiens et les philosophes voient la femme, Cahiers de Civilisation médiévale, X–XIIe siècles* XX (1977).

Mária, a Szentanya helyzetére és szerepére terelődött. Az egyházatyák és az egyházi zsinatok (Epheszosz 431-ben, Khalkédón 451-ben) az 5. században alkották meg a Megváltót világra hozó szűz, valamint a hívő és az Isten között közvetítő Szentanya fogalmát. Ezek az elgondolások azonban a 12. században terjedtek el, és munkálták ki őket egyre jobban. A kegyelem a szeplőtelen Szűz Márián keresztül árad az emberiségre. A Szentanya – ahogyan Canterburyi Anselm nevezte – jóvátette Éva bűnét: miképpen nőtől származik a bűn, veszteségünk eredője, úgy igazságunk és üdvözülésünk atyja is nőben fogant.¹⁰ Anselm hangsúlyozza a Szent Szűz és az Atyaisten rokonságát, ugyanis közös fiuk van; a Fiúval való rokonságát, mivel a Szent Szűz az anyja; a Szentlélekkel való rokonságát, mivel általa fogant meg a fia.¹¹ A Szűz megbánásra készíti a bűnösöket. Csodákat tesz keresztények és pogányok között, hogy védje az előbbieket, és a hit kebelére vezérle az utóbbiakat. Nevének megidézése elűzi a gonoszt. És mindenekelőtt: ő közvetít Fia és a hívők között. Jákob lajtorjájához hasonlóan ő a kapcsolat a Menny és a Föld között.¹²

Clairvaux-i Bernát terjedelmes szövegmagyarázatot alkotott az angyali üdvözlés történetéről, számtalan prédikációt szentelt Máriának, és részt vett a szeplőtelen fogantatás teológiai megvitatásában.¹³ Szűz Mária maga volt a szellem, a test és lélek. Ő minden szűz királynője, őbenne fogant Krisztus, aki azáltal, hogy az egész emberiségnek lehetőséget kínált az üdvözülésre, megsemmisítette a bűnöket. Máriában öltött testet az erényesség, ezért jött le hozzá a Szentlélek. Kiválasztott volt, elfogadta és tudomásul vette a választást és a vele járó szenvedéseket, illetéknéppen teljes társ lett Isten testté válásában. Ahogyan a férfi és a nő egyaránt részese lett a bűnbeesésnek, úgy mindketten részesültek az üdvözülésben is. Mária megváltotta Éva bűnét. Ő a kegyelem hordozó-

¹⁰ Anselm of Canterbury: *Cur Deus Homo*, PL CLVIII. köt., 364. kol.

¹¹ Anselm de Cantorbéry, in *Dictionnaire de Théologie catholique*, szerk. A. Vacant – E. Mangenot – E. Amann (Párizs, 1927).

¹² Gilbert of Nogent: *Histoire de sa Vie*, szerk. G. Bourgin (Párizs, 1907), L. I. C. 26. Lásd még *Miracula Beatae Mariae, Ms de XIIe siècle*, Bibliothèque Nationale, Paris, fond latins 3177, 137 V, 147 V fol.; Rutebeuf: *Oeuvres complètes*, szerk. A. Jubinal (Párizs, 1839), II. köt., I. o.; Jehan Bodel: *Li Jus Saint Nicolai*, szerk. L. J. N. Monmerqué (Párizs, 1832).

¹³ St Bernard: *Opera secundi curis Domini Joannis Mabillon* (Párizs, 1690), I. köt., Epistola CLXXIV, 169–170. o.

ja, közvetítő ember és Isten között. Kész segíteni bárkinek, és őhozzá folyamodnak, akik áhítattal tisztelik az ő Fiát, mert ő csupa kedvesség.¹⁴ Abélard is szentelt egy prédikációt a Szent Anyának, és Héloïse-nak írt egyik levelében elbeszéli, hogyan váltotta meg Mária Éva bűnét, még mielőtt Krisztus feloldozta volna Ádámot bűne alól.¹⁵ Mária tisztelete a 12. században gyökeresedett meg. Az Üdvözlégy Mária lett az egyik legfontosabb ima a Miatyánk és a Hiszekegy mellett. A Szent Anya lett a kőbarlangi festészet, szobrászat és drámaírást egyik központi témája.¹⁶ Dalok és himnuszok zengték dicséretét – a Megváltót világra hozó, tündöklő és a kereszt tövében szenvedő anyáét.¹⁷

A Szent Anya tiszteletével párhuzamosan alakult ki Mária Magdolna, a vezeklő bűnös tisztelete. Canterburyi Anzelm neki is közvetítő szerepet tulajdonított ember és Isten között: „Tisztelt és szeretett uradtól és jótévedőtől könnyen megszerezhetsz bármit, amit csak akarsz.”¹⁸ A 12. század vége felé a *Visitatio Sepulchri* drámai játékokban Mária Magdolna volt az egyik női szereplő.¹⁹ A 12. században neki hódoltak a Szajna és a Loire vidékén, Angliában, Itáliában, valamint a neki szentelt, az ő ereklyéit tartalmazó és zarándokhelyként hírnevet szerző burgundiai Vézelay templomában. Ugyanez érvényes a 13. századi Szent Maximian-templomra is.²⁰ Clairvaux-i Bernát Mária Magdolna bűnbánatra ösztönző és Istennel való közbenjáró képességét magasztalta.²¹ Abélard ezt írta: „Mária Magdolnát az Apostolok Apostolának neveztem, ő vitte az apostoloknak Jézus feltámadásának hírét.”²²

A szentség fogalmának és a Szent Anya különleges szerepének kialakulása, Éva bűnének megváltása a nő megbecsülésének rész-

¹⁴ St Bernard: *De Laudibus Virginis Matris, Homeliae*, uo., I. köt. 735., 737., 750., 996., 1005., 1006., 1012., 1066. o., II. köt., 695., 722. o.

¹⁵ Peter Abélard: *Epistola VII*, PL CLXXVIII. köt., 243. kol.; Sermo V, In Purificatione Sanctae Mariae, uo. 419. kol.

¹⁶ K. Young: *The Drama of the Medieval Church* (Oxford, 1933), II. köt., 24. fej.

¹⁷ Jacopone da Todi: *Stabat Mater*, szerk. L. M. Guffroy (Nancy, 1880).

¹⁸ St Anselm: *Oratio ad Sanctam Mariam Magdalenam*, PL CLVIII. köt., 1010. kol.

¹⁹ K. Young: i. m. I. köt., *Visitatio Sepulchri*.

²⁰ V. Saxer: *Le Culte de Marie Madeleine en Occident* (Párizs, 1959).

²¹ St Bernard: *Opera*, I. köt., 899. o., II. köt., 1046–1050. o.

²² Peter Abélard: *Epostola VII*, PL CLXXVIII. köt., 246. kol.

leges visszaállításához és az emberiség történetében játszott szerepének újragondolásához vezetett a hívő, hűséges, áldozatkész és megváltó nő fogalmának kialakulásával egyetemben. Clairvaux-i Bernát leírásában Szűz Mária kígyófejeket zúz szét.²³ Petrus Venerabilis ugyanezt tulajdonította Héloïse-nak: „Sarkaddal széttiporad a nő közelében mindig ott ólálkodó Sátánt.”²⁴ Abélard azonban az említett két másik szerzőnél is nagyobb mértékben megemelte a nőfogalmat azzal, hogy a Szent Anya képéhez kapcsolta, míg Héloïse a nőről mint Éva örökséről ír leveleiben.

Fontos pszichológiai tényezők vezettek az Abélard és Héloïse által kialakított két elképzeléshez vagy archetípushoz, ezek azonban kívül esnek jelen tanulmány keretein. E kontextusban azt kell kiemelnünk, hogy ezek a nézetek régtől fogva léteztek, és nem tekinthetők sem eredetinek, sem egyedülállónak, noha Héloïse és kiváltképp Abélard a maguk módján sok részlettel gazdagították őket. Míg Héloïse a nőben a férfi bánatának örök okozóját látja, Delilától kezdve Salamon asszonyain és Jób feleségén át önnönmagáig (magát Abélard gyötrelmei okozójaként ábrázolja),²⁵ Abélard viszont a női prófétákat, a szent asszonyokat és az apácákat idézi. A nők esedezése vezetett a holtak feltámadásához az Ó- és az Újszövetségben, és Clotilde imája vezette el Clovist s az ő nyomdokán valamennyi frankot a kereszténységhez.²⁶ Nő volt Jézus leghűségesebb követőinek egynémelyike,²⁷ és egy asszony részesült az Üdvözítő felkenésének kiváltságában. Krisztus egy szűzben fogant és egy szűztől született. Ha a Megváltó másként döntött volna, Krisztus férfitől is születhetett volna, ő azonban a gyengébb nemnek kívánta adományozni alázatosságának dicsőségét.

Abélard azonban nem magára a nőre utal, hanem kizárólag az apácára. Az a nő, aki teljes nemi életet él, megfogam és természetes módon gyermeket szül, alacsonyabb rendű lény, és visszatet-
szést kelt. Ez az attitűd leplezetlenül tetten érhető, amikor Abélard ezt írja: „A Megváltó a nő testének egy másik részét is választ-

²³ St Bernard: *Opera*, I. köt., 738. o.

²⁴ „vetesti anguis ac semper mulieribus insidiantis caput atque ita elides, ut nunquam ulterius contra te sibilare audeat”. *The Letters of Peter the Venerable*, szerk. V. Constable (Cambridge, Mass., 1967), I. köt., 115. levél, 304. o.

²⁵ Héloïse: *Epistola* IV, PL CLXXVIII. köt., 195. kol.

²⁶ Peter Abélard: *Epistola* III, PL CLXXVIII. köt., 190. kol.

²⁷ Peter Abélard: *Epistola* VII, uo. 228. kol.

hatta volna a fogantatáshoz és a szüléshez, nem azt a megvetett részt, amelyben más férfi fiai fogannak és születnek.” Így tehát megemeli a Szűz női szerveit, amelyek nem a természet rendje szerint működnek, és így – közvetett módon, de egyértelműen – fejezi ki undorát a nemi életet élő és természetes módon gyermeket szülő asszonyok iránt. Ez felidézi egy „önmegtartóztató” sirámat az egyik manicheus himnuszban: „Nem én készítettem arra uramat, hogy szennyezett méhben szülessek.” Ugyanabban a levélben Abélard régmúlt korok szűzleányairól is ír: „És voltak olyanok, akiknek szűzies élet iránti vágyuk olyannyira erős volt, hogy tétovázás nélkül eltorzították magukat, mintsem hogy tisztaságuk feláldoztassék, mert fogadalmat tettek, hogy szűzként lépnek minden szűz vőlegényének színe elé.”²⁸

Ugyanez a megkülönböztetés a nőként élő nő és az apáca között világosan érzékelhető Clairvaux-i Bernát írásaiban is. Egy Sophia nevű szűznek, majdani apácának írt levelében azt fejegette, hogy az erkölcsi erő ritkább a nők, mint a férfiak között, de az önmegtartóztatás fogadalmát vállaló szűz elnyerte Isten kegyelmét, és a többi emberi lénytől elkülönülten, a létezésnek egy másik szintjén élt. A következő világban, mely tiszta és tündöklő, vőlegénye üdvözli majd. A Mennyei Birodalomban külön hely várja a szűzeket, és ők ott majd Isten Báránya előtt énekelnek és táncolnak. Szemmel és füllel nem érzékelhető gyönyörökkel fogadja majd őt az Úr, és már e világban kegyelmében részesíti. Rongyokat visel, mégis sugárzóan szép, mivel az Úr lakozik benne.²⁹ Ugyanezt az attitűdöt tükrözi egy másik, az apácafátylat magára öltő nőhöz írt levele. Ebben a levélben Clairvaux-i Bernát azt az átmenetet ábrázolja, amelyen az asszony átment, amikor a saját akarata és szabályai szerint élt, s a halállal egyenlő élet helyett az Istennel összhangban álló életet választotta. Végezetül a szerző a szemérmetlen nő és az apáca végtelenül különböző életét vázolja fel:

„Ha azonban hagyod, hogy a szívedben égő isteni tűz kialudjék, biztosra veheted, hogy csak az örökkön emésztő tűz marad számodra. Engedd, hogy az isteni szellem tüze kioltsa a testi vá-

²⁸ Uo. 256. kol. A manicheus himnusz sorát idézi J. T. Noonan: *Contraception. History of its Treatment by the Catholic Theologians and Canonists* (Cambridge, Mass., 1965), 112. o.

²⁹ St Bernard: *Opera*, I. köt., Epistola CXIII, 121. o.

gyat, mert ha – Isten mentsen! – a szívedben lüktető szentséges vágyódásokat a testi gerjedelem elhamvasztja, akkor a Pokol tüzére ítéled magad.”³⁰

Itt a nőiség, a jungi tudatalatti archetípusa, az *anima*³¹ elfogadása érzékelhető az isteni világban és az emberiség krónikájában, a női reprodukív rendszerrel és a szülési folyamattal kapcsolatos természeti törvények elutasításával egyetemben. Tehát csak az apácát, a lehetőségeit ki nem teljesítő nőt fogadták el, aki az olümposzi panteon szűz istennőjéhez hasonlatos, akik a hősöknek egyedüli ösztönző erőként szolgáltak. A női szexuális fiziológia tagadása inkább a 4. századi Laodicea törvényeiben megfogalmazott nézetekre emlékeztet, amelyek tiltották, hogy a nők havi vérzésük idején a szentélybe lépjenek, mint arra, hogy Krisztus megengedte a tizenkét éve vérző asszonynak, hogy az megérintse őt (Máté, 9:20).

De a nemi életet élő asszony és az apáca közötti egyértelmű különbségtétel ellenére sem végezhettek az apácák egyházi szertartást, és papként sem szolgálhattak. A kánonjog tiltotta, hogy az apáca – a többi nőhöz hasonlóan – megérintse a kelyhet és a reverendát, tömjént égessen, vagy a mise alatt az oltárhoz közelítsen. Az apáca, Krisztus menyasszonya, az istentisztelet alatt nem segídezhetett a papnak. A többi nőhöz hasonlóan az apáca is pollúciós félelmek célpontjává vált, tiltások és tabuk szabályrendszerének alávetve.³² Hogy mennyire abszurdnak tűnt a női pap elképzelése, azt a bolondok napján honos szokás szemlélteti. Az ünnepi játékok egyik sajátossága a szokásos emberi és társadalmi élethelyzetek és az uralkodó normák visszájára fordítása volt. Az egyházi férfiúk e napon fordítva felvett öltözékben masíroztak a körmenetben, vagy állati bőrökbe, falevelekbe-virágokba burkolt vademberekként, esetleg nőnek öltözve, élveteg arckifejezéssel sikamlós dalokat énekel-

³⁰ Uo. Epistola CXIV.

³¹ C. G. Jung: *Zentralblatt für Psychotherapie*, IX (1963), 259–274. o. A jungi archetípus és a krisztológia közötti analógiára lásd P. Evdokimov: *La Femme et la Salut du Monde* (Párizs, 1958), 193. o.

³² R. Metz: *La Femme et droit canonique médiéval*, 105–107. o.; a női szexualitás veszélyeiről a 11. századi reform idején lásd R. I. Moore: *Family, community and cult on the eve of the Gregorian Reform*, transactions of the *Royal Historical Society* (TRHS) XXX (1980), 49–69. o.

tek.³³ A papi szolgálatot ellátó nő fogalma szöges ellentétben állt az elfogadott normákkal, akárcsak a papnak látszó vadember képe. Valamennyi középkori nő számára találtunk tehát egy negatív közös nevezőt. Mindannyiukat megfosztották az istentiszteletek privilégiumától, akár nemesi származásúak, akár városi lakosok, parasztok vagy apácák voltak. A nők egy része azonban apáca lett, indokolt tehát a papok rendjében megjelenő nők számbavétele.

A női rendek

A keresztény egyházban mindig léteztek női szerzetesrendek. A szerzetesekhez hasonlóan az apácák mindenekelőtt az imádságnak szentelték életüket. A nők helyet kaptak a papi rendben, és azon belül az egyházi értékrend legmagasabb rangúnak minősített csoportjában. E pozíció a középkori társadalomban azokat illette meg, akik önkéntesen választották a legkeresztényibb életmódot, hiszen tiszteletét a lehető legtökéletesebb formában.

A szerzetesrendek intézményesülése előtt már léteztek érintetlen asszonyok és özvegyasszonyok, akik aszketikus életet éltek a keresztény közösségekben, és a szűzek a kereszténység első századaitól kezdve különleges helyet kaptak az egyházban. E sajátos helyzet abból adódott, hogy az önmegtartóztatást – már a kereszténység kialakulásától kezdve – nem kötelezettségnek tekintették, hanem keresztényibb életformának mind a férfiak, mind a nők számára. Az Újtestamentumban egy helyütt ez áll:

„És felelvén, monda nékik Jézus: E világnak fiai házasodnak és férjhez adatnak: De a kik méltókká tétetnek, hogy ama világot elvegyék, és a halálból való feltámadást, sem nem házasodnak, sem férjhez nem adatnak.” (Lukács 20:34–35)

Szent Pál ezt írta:

„Mondom pedig a nem házasoknak és az özvegyasszonyoknak, hogy jó nékik, ha úgy maradhatnak, mint én is. De ha magukat

³³ J. Heers: *Fêtes, Jeux et Joutes dans la Société de l'Occident à la fin du Moyen-Âge* (Párizs, 1971), 126. o.

meg nem tartóztathatják, házasságban éljenek: mert jobb házasságban élni, mint égni.” (Pál I. levele a Korinthusbeliekhez 7:8–9)³⁴

Az önmegtartóztatást nemcsak azért tartották keresztényibbnek, mert a testi vágytól való megszabadulás lehetővé tette, hogy a férfi Isten szeretetének szentelje magát, és mert ezzel lemond valamiről valami más kedvéért, hanem azért is, mert az önsanyargató élet a krisztusi élet követése. Krisztus egy szüzet választott anyának, egy szűz nevelte őt, és Krisztus egész életén át őrizte szüzességét.³⁵ A különleges erénynek tekintett önmegtartóztatás a szerzetes és az apáca három fogadalmának egyike volt: az engedelmeség, a szegénység és – külön nyomatékkal – az apácák szüzessége. A szűz apácát Szűz Máriához, a Szent Anyához hasonlították; ő Krisztus menyasszonya volt, ujján gyűrűt viselt Krisztussal kötött misztikus házassága jelképeként, és vőlegényével való kapcsolatát erotikus töltetű, gyakran az Énekek éneke által ihletett kifejezésekkel ábrázolták. Elegendő még egy idézet Abélard Héloïse-nak írt leveleiből: „Úrnőmnek nevezlek, mivelhogy uram menyasszonyát úrnőmnek kell szólítanom... Az a megtiszteltetés ért, hogy a királyok királya osztja meg veled ágát, és így magasan fölébe kerültél a király összes többi szolgájának.”³⁶

A közkeletű hiedelmekben és legendákban különleges hatalmat tulajdonítottak a szűzeknek. Az unikornis, a mesebeli állat, amely senkinek nem engedte, hogy közel menjen hozzá, egy szűz keblén nyugtatta a fejét, és csak így lehetett foglyul ejteni, ahogyan a *Carmina Burana* egyik verse írja: „Lám, megszelídíti az egyszarvút, amint a leány cirógatja.”³⁷ Jeanne d'Arc szűz volt, aki – ahogyan Szűz Mária megváltotta Éva bűneit – VI. Károly felesége, Bajor Izabella bűneit váltotta meg. Az utóbbi Franciaország tragédiáját idézte elő, az előbbi üdvösséget hozott országára.

A középkor folyamán mindig voltak apácák, remeteként a temp-

³⁴ Lásd még Jelenések könyve 14:4.

³⁵ Peter Damian: *De Caelibatu Sacerdotum*, PL CXLV. köt., 384. kol.; Aquinói Tamás: *Summa Theologica* (Róma, 1899), II. köt., 985–986. o.

³⁶ Peter Abélard: *Epistola* V, PL CLXXVIII. köt., 199. kol.

³⁷ „Capiatur rinosceros Virginis amplexu”, *The Goliard Poets*, szerk. F. Whicher (New York, 1949), 166. o.

lomok vagy kápolnák közelében éltek,³⁸ de miután az apácakolostorok intézményesültek, a legtöbb apáca közösségben (*coenobium*), zárdákban élt. A női rendek a szerzetesek rendjeivel párhuzamosan fejlődtek. A női bencés rendek tehát a 6. századtól kezdve alakultak ki, és a középkor derekán a legtöbb apácazárda ehhez a rendhez tartozott. Némelyik apáca kanonisszaként élt a közösségben, mások elhagyták a közösségeket, és saját házukban éltek elkülönített javadalomból, akárcsak a férfi világi kanonokok, s ezzel kivívták Vitryi Jakab és mások neheztelését. (A sienai kanonisszák nem fogadták el a fiatal és gyönyörű Szent Katalint, csak akkor, amikor a himlő már kikezdte szépségét.)³⁹ A 12. századtól az újabb szerzetesrendekkel párhuzamosan új apácakolostorok jöttek létre. Céljuk a reform volt, és visszatérés a bencés rendi szabályok kezdeti tisztaságához. Ilyen volt a ciszterci és a premontrei rend, ezek szigorúbb és aszketikusabb életet éltek, mint a bencések.

A 13. század elején kialakult a ferencesek és a domonkosok rendje, ugyanabban az időszakban a klarisszák rendje – amelyet Szent Klára alapított Assisi Szent Ferenc sugalmazására – és a domonkosokhoz második rendként kapcsolt domonkos apácák rendje. Azonban a városi gyökerű és prédikátorként, tanítóként és hittérítőként szolgáló tagságú ferences és a domonkos rendtől eltérően a nővérek – még a városi zárdákban élő bencés nővérek is – elszakadtak a külvilágtól. Ha tanítottak, akkor a zárdákhoz csatlakozó iskolákban tanítottak. Mivel a zárdát nem hagyhatták el, így a szegényeken sem segíthettek, és nem is prédikálhattak.

Úgy tűnik, Szent Klára nem ilyen rendet képzelt el, mivel ő arra törekedett, hogy a világi életben tevékenykedjék. Amikor értesült öt marokkói ferences testvér mártíromságáról, oda akart menni, hogy felajánlja a maga életét is. Egyik biográfusa leírja, hogy még a vele együtt élő apácák is elégedetlenkedtek amiatt,

³⁸ A bencés apácáról, aki remete akart lenni, miután apácaközösségben élt, lásd *Visitations of Religious Houses in the Diocese of Lincoln*, szerk. A. H. Thompson (Horncastle, 1914), 113. o.

³⁹ Chanoinesse, in *Dictionnaire de Droit canonique*, szerk. R. Naz (Párizs, 1942), III. köt., 488–500. kol. A nem közösségben élő lorraine-i kanonisszákról lásd M. Parisse: *La Noblesse lorraine, XI–XIIIe siècle* (Párizs–Lille, 1976), 418., 431. o. Toscana a késő középkorban: D. Herlihy – C. Klapisch: *Les Toscans et leurs Familles* (Párizs, 1978), 580–581. o. Szent Katalinról lásd *Acta Sanctorum*, April III (Párizs–Róma, 1866), 789–780. o.

hogy Assisi Szent Ferenc „örökre börtönbe zárta őket” (*perpetuo carceravit*). A klarisszákat így kezdettől fogva megfosztották az új rendek két legfontosabb tényezőjétől, azaz a prédikáláson alapuló apostoli élettől (*vita apostolica*) és a külvilágban való tevékenykedéstől. A másik eszményt, a teljes szegénységet (*paupertas*) sem tapasztalhatták meg, ez az eszmény azonban a férfi rendben is rövid ideig élt.

Az apácafőnöknő egyik rendben sem prédikálhatott az apácáknak nyilvánosan, és sem ők, sem a rend magasabb rangú tagjai nem vehettek részt a legfőbb tanácstestület és a káptalan ülésein. (A ciszterci zárdák apácafőnöknői korlátozott ideig közgyűléseket tartottak zárdáik képviselőivel, a férfi rendekhez hasonlóan.) Az újabb rendekben az apacazárdák már a megfelelő férfi rendi képviselők felügyelete alatt álltak. A bencés rendben a zárdák a helyi egyházkerületi püspökök fennhatósága alá tartoztak.⁴⁰ Mivel egyik női szerzetesrendben sem vehették magukhoz a papi rendbe való felvétel szentségét, valamennyi női rend férfi papok istentiszteletét vette igénybe. Az apácafőnöknők – a férfi papoktól eltérően – nem voltak jogosultak az apácák eskütételének fogadására, gyónásuk meghallgatására vagy áldásosztásra.

Az apácafőnöknő tekintélye szervezeti vagy irányítási hatalmából eredt (*potestas dominativa*), hatalmánál fogva apácáit a szabályok követésére és általános fegyelemre kényszeríthette, és büntetést róhatott ki rájuk. Némelyik zárdában az apácafőnöknők a férfi egyházi tisztségviselőkre is kiterjesztették hatalmukat. Azok a papok, akiket a 13. században egyéves próbaidőt követően befogadtak a ciszterci rend zárdáiba, az apácafőnöknő előtt térdelve engedelmességi fogadalmat tettek, kezüket a főnöknő térdén nyugvó rendszabályzatra helyezve. Hangsúlyozták azonban, hogy ez a hatalom semmi esetre sem bírói, nem az „egyház főhatalmából” származik, és az apácafőnöknőnek egyértelműen tilos volt a gondjaira bízott apácák felett ítélnie vagy kánoni büntetést – például kiközösítést – alkalmaznia. Ebből a szempontból az apácafőnöknő státusa a többi nőéhez hasonlított, akik – a kánonjog szerint – nem gyakorolhattak bírói hatalmat. A bibliai idők női bí-

⁴⁰ Abesse, in *Dictionnaire de Droit canonique*, I. köt., 62–71. kol.; S. Roisin: L'Efflorescence cistercienne et la courant féminin de piété au XIIIe siècle, *Revue d'histoire ecclésiastique* XXXIX (1943), 367–368. o.

női megért kivételek voltak, s ez a Krisztus eljövételét követő kegyelmi korban időszerűtlennek tűnt.⁴¹

A szerzetesrendek kialakulásától kezdve léteztek kettős kolostorok. Szerzetesek és apácák éltek elkülönített intézményekben, de egy közös irányítású kolostor közelében. Ezek a kolostorok Nyugat-Európában az Ír-szigettől az Ibériai-félszigetig mindenütt fennálltak. Némelyiket apácafőnöknő irányította, akinek mind az apácák, mind a szerzetesek engedelmességgel tartoztak. (Egyik leghíresebb volt közülük a Whitby apátság, amelyet a 7. században Szent Hilda vezetett.) Szinte kialakulásuktól kezdve heves támadások érték ezeket a kettős kolostorokat, legfőbb érvként az erkölcsei feslettség és a szerzetesi élet meggyalázásának veszélyére hivatkozva. Gyakran egyházi tanácsok és pápai bullák határozatai tiltották őket, de teljes egészükben csak a középkor végén szűntek meg. (A 12. század elején megalakuló premontrei rendben például fennállása első néhány évtizedében léteztek kettős kolostorok.) Az ilyen, nők által vezetett kolostorok száma Gergely pápa reformját követően mégis drámai módon csökkent.⁴² E korszakban szembeszökő kivételnek számított az Abrisseli Robert által alapított, női vezetésű kettős kolostort létesítő Fontevrault-rend.

Figyelemre méltó jelenség, hogy a női irányítású férfi és női szerzetesrendek pontosan akkor szűntek meg, amikor a hittudományban megerősödött a nőiség szempontja; amikor Isten Szent Anyja, a büntelen közvetítő megszilárdította helyzetét a teológiában; amikor dicsőítő himnuszokat énekeltek az apácának, Krisztus menyasszonyának és a Szent Anya képmásának. A női tényező hangsúlyozása nem társult a nők vagy akár a vallási közösségekben élő apácák gyakorlati helyzetének általános megerősödésével. Ezenfelül mivel előtérbe kerültek a központosítási törekvések és a hierarchia tovább szilárdult a 11. század végi reformok nyomában, a korábbi időszakokhoz képest nehezebb lett a férfi szerzetesek fölött hatalmat gyakorló apácafőnöknők helyzetének elfogadása. Még a zárdákban is szigorú ellenőrzéseknek vetették

⁴¹ *Corpus Iuris Canonici*, szerk. A. Friedberg, I. köt. (Lipcse, 1789), *Decreti Pars Secunda*, Causa XXXIII, V. q., 1254–1256. kol.

⁴² M. Bateson: *Origins and Early History of Double Monasteries*, TRHS XIII (1899), 137–198. o.; M. Barère: *Les monastères doubles au XIIe et XIIIe siècle*, *Académie royale de Belgique, classe de Lettres et des Sciences morales et politiques Mémoires Sér. 2*, XVIII (1923), 4–32. o.

alá a női kolostorok vezetőit és a rájuk ruházott hatásköröket. Ha egy apácafőnöknő túllépte hatalma kereteit, az egyházi testületek azonnal hevesen reagáltak. III. Ince pápa például Burgos és Palencia püspökeihez írott, később a kánonjogba is beillesztett levelében meglepődésének adott hangot, mivel némely apácafőnöknő a papokhoz hasonlóan attól sem riadt vissza, hogy megáldja és meggyóntassa apácáit, felolvasson az evangéliumokból, majd nyilvánosan prédikáljon. 1247. évi bullájában IV. Ince kinyilvánította, hogy a premontrei rend egyik apátja által kinevezett főnöknő megnevezése ne *priorissa*, hanem *magistra* legyen, mivel nem volt felruházva bírói hatalommal.⁴³

Végül térjünk vissza Abélard-hoz, aki – Héloïse kérésére – szabályzattervezetet alkotott az Héloïse által vezetett Vigasztaló Szentlélek szerzetház részére. Ebben a férfi rendfőnök által vezetett egyes kolostorokat támogatta. Nemcsak a női vezetésű ketős kolostorokat kifogásolta, hanem még az önálló apácázárdák létét is, amelyekben – mint leírta – maguk a szentségeket kiszolgáló papok is, akik előtt az emberek meghajolnak, az apácafőnöknők alárendeltjei, s ez ellentétben áll a dolgok természetes rendjével. Az apácafőnöknők könnyen elcsábíthatják a papokat, és bűnös vágyat kelthetnek bennük. Ennélfogva a szerzetesek és apácák felett egyaránt férfi apát rendelkezze. A férfi uralkodjék a nő felett, mint ahogyan Jézus uralkodik az ember felett és Isten uralkodik Krisztus felett. Abélard ismét Szent Pált idézi a férfi nő feletti hatalmáról, és a nők hatalomgyakorlását illető ellenvetését támogatandó Juvanalisra hivatkozik: „Gazdag asszonynál nincs elviselhetetlenebb.”

Elcsépett nőellenes szólamokkal folytatja a sort: a nő hatalomgyakorlása természet ellen való; a nő természetéből eredően uralkodik és bűnre viszi a férfit; a nő természeténél fogva gyenge, és nem tud ellenállni a kísértésnek; a magány kiváltképp fontos a nő számára, és az apácafőnöknő legyen szerfelett elővigyázatos, mivel – nő lévén – könnyen elcsábítható. A kígyó elcsábította az első nőt s általa Ádámot is, ennek az egész emberiség leigázása lett a következménye; az apostol jó okkal tiltotta, hogy a nők díszes ruházatot viseljenek, hiszen lelkük gyenge, és a testi vágy uralja

⁴³ E. W. McDonnall: *The Beguines and Beghards in Medieval Culture* (New York, 1969), 104., 343. o.

őket; a kolostorokban honos csend különösen fontos az apácázár-
dákban, mivelhogy a nők természetükből adódóan bőbeszédűek,
és akkor is fecsegnek, ha erre semmi szükség.⁴⁴ E nézetek teljesen
ellentétesek Abélard-nak az apácák nemességéről kifejtett meg-
állapításaival, s e közhelyek célja az, hogy igazolják: az apácák férfi
rendfőnököknek való alávetettsége a világ természetes rendje.
Véleményét annak kifejtése sem mérsékli, hogy a rendfőnököknek
együtt kell működnie a neki alárendelt zárda főnöknőjével, és an-
nak szolgáljaként kell viselkednie.

Semmi kétség: a középkori keresztény felfogás ambivalens atti-
tűdöt tárt fel a nőkkel szemben, és ez a kettősség a Szent Anya fo-
galmának elmélyítésével, valamint Szűz Mária és Mária Magdolna
növekvő kultuszával a 12. századtól kezdve csak fokozódott. Éva–
Mária: vétkes csábító vagy csupán természetes, a nemiségét meg-
előző nő – Éva képmása; az apáca, Jézus menyasszonya – Mária kép-
mása. E kettősség elméleti és – minden kétséget kizáróan – az elmélet
mögött rejlő érzelmi alapokon nyugodott. A másik nemmel
kapcsolatos kettősség nem volt egyedülálló a középkori keresztény
társadalomban, és a különböző társadalmakban változatos módon
fejeződött ki, de eredete csakis a férfi nővel kapcsolatos, elméleti-
leg is meghatározott attitűdjének ambivalenciájában keresendő,
nem pedig a nő férfival kapcsolatos, elméletileg sem megfogalma-
zott, írásban sem meghatározott ambivalenciájában. (Néha ugyan
felbukkan a szokásokban és reakciókban.)⁴⁵ Úgy tűnik azonban, en-
nek az érzelmi és elméleti kettősségnek nem volt semmiféle gya-
korlati vetülete. A gyakorlatban a dolgok jóval egyértelműbbek vol-
tak. A nő általában véve a férfi alárendeltjeként élt a vallási közös-

⁴⁴ Peter Abélard: *Epistola VIII*, PL CLXXVIII. köt., 256–326. kol., főleg 260–261., 272., 275., 276. kol., és *Historia Calamitatum*, uo. 178. kol. Lásd még T. P. MacLaughlin: Abélard's rule for religious women, *Medieval Studies* XVIII (1956). Mivel nem bizonyosodott be egyértelműen, hogy a levelek hamisítványok lennének, a VIII. levelet tekinthetjük Abélard véleményének a női szerzetességről. Kísérlet történt a levelek valódiságának megkérdőjelezésére, többek között J. F. Benton: Fraud, fiction and borrowing in the correspondence of Abélard and Héloïse, in *Pierre Abélard, Pierre le Vénérable: les courants philosophiques, littéraires et artistiques en Occident au milieu du XIIe siècle*, dr. R. Louis (Párizs, 1975), 469–511. o. Lásd még J. Monfrin: Le problème de l'authenticité de la correspondance d'Abélard et Héloïse, uo. 409–424. o.

⁴⁵ K. Ilorny: Distrust between sexes, in *Feminine Psychology*, szerk. H. Kelman (New York, 1967), 107–118. o.

ségekben, a társadalomban és az államban. Ugyanaz az Abélard, akinek írásai világosan tükrözik ezt a kettősséget, engedelmességet követelt az apácázárdákban férfi által gyakorolt hatalomnak. Amikor tehát az egyházjogászok és teológusok azt a kérdést vitatták, hogy az őskereszténység korának diakonisszái tekinthetők-e rendnek, a vita teljes egészében elméleti jellegű volt. Még azok sem javasolták újjáélesztését, akik rendnek vélték. Az a kevés egyházi ember sem támogatta a nők papi szolgálathoz való jogát (például John Teuton vagy Raymond Penafort), akik azt vallották, hogy e jog megtagadása valós, bár törvénybe nem foglalt tény volt, mivel mind a férfit, mind a nőt megkeresztelték.⁴⁶ A nemek ugyan egyenlők a kegyelem és üdvözülés síkján, ez azonban nem jelenti azt, hogy az e világi egyházban is egyenlők.

A férfi szerzetesek apácaikkal kapcsolatos attitűdjei

A szerzetesrendek vezetői nem alkottak egyöntetű véleményt a rendjük szabályzatát elfogadó vagy a rendhez, illetve egy párhuzamos női rendhez csatlakozó apácákról, noha az apácák arra törekedtek, hogy a rendek, amelyekhez a zárdák kapcsolódtak, felelősséget viseljenek értük, és e törekvéseiket a pápák is támogatták. Ismeretes, hogy az egyház jelentős képviselői – Szent Jeromostól és Szent Ágostontól Assisi Szent Ferencig és Szent Domonkosig – támogatták az apácakolostorok létrehozását, és tanították az apácákat. Azonban csak az új, központilag szervezett, az egyházkerületi püspökök fennhatósága alól eltávolított rendek – mint a ferenceseké vagy domonkosoké – néztek szembe a női kolostorok iránti felelősségvállalás kérdésével. A bencés rend nem rendelkezett az összes kolostort magába foglaló szervezettel. Mind a zárdák, mind a kolostorok nagymértékben önállóak voltak, és a vallási szertartások és a jog terén általában az egyházkerületi püspökségtől függték. Olykor egy adott rendfőnök a kolostorra közelében levő zárdáért is felelős volt. Így a clunyi kolostor fennhatósága alá több zárdá is tartozott, és a kettős kolostorokban a női részek a férfi részek illetékessége alá tartoztak. Az újabb rendekben – a bencésekével ellentétben – szoros kapcsolat alakult ki

⁴⁶ R. Metz: *La femme au droit canonique médiéval*, 99. o.

az ugyanazon rendhez tartozó kolostorok között, és a rend vezetői a zárdákért is felelősséget viseltek.

A rendfőnökök többsége azonban nem kívánt a zárdákért felelősséget vállalni: vagy erkölcsi okokból, vagy a túlzott szervezeti teher miatt, vagy gazdasági okokból, vagy mert nem tekintették annyira lényegesnek az apácázárdák létét. Ezt több példa is alátámasztja. Megalapítása idején a premontrei rend kettős kolostorokat tartott fenn. Az apácák szóttek, varrtak, mostak a szerzetesekre, segítettek a kolostori ispotály betegek ápolásában. Általában nem vettek részt a közös ájtatosságokon, és nem énekeltek a kórusban. Fokozatosan fény derült az erkölcsi kódex szabályainak megszegésére, s ez rontotta a rend hírnevét. 1137-ben döntés született a premontrei kettős kolostorok megszüntetéséről és különálló zárdák létrehozásáról. Második lépésként arról rendelkeztek, hogy nem létesítenek új zárdákat a rend keretein belül, s e határozatot III. Ince pápa is jóváhagyta 1198-ban. Mintegy hetven évvel később, 1270-ben a rend határozatot hozott apácák – akár a fennálló rendbe való – felvétele ellen, és a már bent lakó apácáknak engedélyezték a más rendekhez való csatlakozást. Némelyik premontrei zárdát feloszlatták.

Az első domonkos rendi zárdák Szent Domonkos idejére nyúlnak vissza (az első domonkos rendi apácazárda Prouille-ban alakult meg 1207-ben), és a férfi szerzetesrendek felügyelték őket. 1228-ban azonban, a rend vezetőinek nyomására, a pápa mentesítette a rendet a zárdák iránti gazdasági felelősségvállalás alól. A domonkos rendi zárdákat nem oszlatták fel, és tárgyalásokat követően, 1267-ben egyezség született, amely szerint a domonkos rendi barátok felelősséget viselnek a zárdákban folyó tanításért és bíráskodásért, mentesülnek azonban az anyagi felelősségvállalás alól. Másrészt viszont nem hagyható figyelmen kívül, hogy a 14. században, főleg német területen, a női domonkos rend intellektuális virágkorát élte, és nagy domonkos rendi misztikusok, Eckhart, Seuse és Tauler prédikáltak az apácáknak.

A ferencesek megfelelői, a klarisszák a Szent Klára által irányított zárdával szoros kapcsolatban álló Szent Ferenc életében alapították zárdáikat. Szent Ferenc odalátogatott és prédikált, s megalkotta az apácák első szabályzatát. De a 13. század hatvanas éveitől a ferencesek próbáltak szabadulni a klarisszák által rájuk rótt felelősségtől. A pápa nem mentesítette őket a kötelezettség-

tól, a ferencesek vezetőjét és a rend helyi irányítóit bíborosra cserélte, aki felelősséget viselt a klarisszákért is, és a zárdákba küldött papok nem voltak szükségszerűen ferencesek.

A ciszterci rendben kezdettől fogva nem létezett törvényes kapcsolat a ciszterci rend szabályzatát elfogadó kolostorok és a zárdák között. Több ciszterci kolostor felelősséget viselt a zárdákért, de a rend legtöbb női kolostora az egyházkerületi püspökség vagy egy régebbi alapítású és egyéb zárdák felügyeletét is ellátó zárda fennhatósága alá tartozott. A franciaországi Langres ciszterci zárdája tizenhét zárdát felügyelt, és e zárdák képviselő-testületeit évenkénti gyűlésre hívta össze. Kasztíliában a Burgos melletti Las Huelgas ciszterci zárdája számos más zárdáért is felelősséget vállalt. Ilyen módon e két zárda fejedelemszónya bizonyos ideig széles körű hatalommal rendelkezett. Másrészt viszont a törvényi és gazdasági felelősséget sokáig elutasító ciszterciták gyakran magukra vállalták a ciszterciták és a beginák reguláit elfogadó zárdák szellemi irányítását.

Röviden elmondható tehát, hogy ugyanazok az ellentmondások szempontok érvényesültek a zárdákkal és a különféle rendekkel kapcsolatban: tisztelték és elismerték őket. Olykor anyagi előny származott a zárdák vagyonának átvételéből, máskor azonban csak gazdasági kötelezettség, és ez különösen nyilvánvaló volt a ferences rendben. A rend korai időszakában a zárdákért vállalt gazdasági felelősség azzal a következménnyel járt, hogy a barátoknak kellett alamizsnát koldulniuk az apácák számára, mivel ez utóbbiak nem hagyhatták el zárdáikat, és vagyonuk sem volt. A barátok húzódoztak attól, hogy alamizsnát gyűjtsenek az apácáknak, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy a klarissza nővérek rendalapításuk után hamarosan visszavonták a teljes szegénység eszményét. Így az apácáknak – korábban, mint a barátoknak – le kellett mondaniuk a kolduló rendek második fontos tényezőjéről: a teljes szegénységről. A saját vagyonnal rendelkező apácakolostorok gazdasági előnyöket jelenthettek az egész rend számára, de gyakran küszködtek anyagi nehézségekkel is, s ilyenkor a barátok nem siettek segítségükre. A zárdák iránti felelősségvállalás elhárításának másik oka a félelemben keresendő: a rend papjai és a zárdákba látogató felügyelők tartottak az erkölcsi kódex megszegésétől. A különféle rendek néha láthatóan mindent elkövettek azért, hogy ne adódjon erre csábító lehetőség.

Végül pedig, de nem utolsósorban: nemcsak tisztelet és megbecsülés övezte a zárdákat, hanem gyakran megnyilvánultak az apácák és általában a nők iránti gyűlölködés és megvetés jelei. Amikor a premontrei rend marchthali kolostora a női rész felosztatásáról döntött, az alábbi nyilatkozatot bocsátotta ki:

„Mivel e földön semmi nem mérhető az asszonyok gonoszságához, és mivel a vipera mérge vagy a sárkány kevésbé ártalmas a férfiakra, mint a nők közelsége, ezért kijelentjük, hogy lelkünk, testünk és földi javaink érdekében nem fogadunk rendünkbe nővéreket, és távol tartjuk tőlük magunkat, mint a veszett kutyáktól.”

Maga Assisi Szent Ferenc, noha sok mindenben azonosult Szent Klára zárdájával, ellenezte további zárdák létrehozását a rendjében, egy alkalommal pedig kijelentette: „Isten elvette tőlünk asszonyainkat, és most a Sátántól nővéreket kaptunk.”⁴⁷ Úgy tűnik, olykor elsikkad a különbség a Szűz Mária képére formált apáca és az Éva képére formált többi nő közötti. Az apácák azonban nem tudták megszakítani kapcsolataikat a férfi rendekkel, mert a reform utáni egyház nem engedélyezte független női szerzetesrendek létrehozását.

Az apácafőnöknők hatalma

A korlátozások ellenére némelyik apácafőnöknő jelentős hatalmat gyakorolt különböző területeken, főleg a kiterjedt földbirtokokkal rendelkező gazdagabb zárdákban – Angliában, Franciaországban, Flandriában, Itália déli részein, a Német-római Birodalomban és az Ibériai-félszigeten. Az apácafőnöknők mint teljes jogú tulajdonosként vagy feudális földesúrként földet birtokló földtulajdono-

⁴⁷ McDonnell: i. m. 101–114. o., 44. jegyzet; J. Moorman: *The Franciscan Order from its Origins to the Year 1517* (Oxford, 1968), 35. o.; M. Barlière: *Les monastères doubles*, 26. o., 43. jegyzet. A vallási rendek apácák iránti attitűdjéről lásd H. G. Grundmann: *Religiose Bewegungen in Mittelalter* (Darmstadt, 1961). Marcigny-sur-Loire kolostora 15 alárendelt női kolostor vezetője volt, lásd P. Cousin: *Précis d'Histoire monastique* (Belgium, 1956), 233. o.

sok⁴⁸ a többi földesúréval megegyező hatalmat gyakoroltak a földjeiket megművelő, ott lakó parasztok felett. Nagy kiterjedésű földbirtokok esetében az apácafőnököknek általában nemcsak uradalmi jogkörük volt (amely a földtulajdonos jogkörét jelenti a földjein lakók felett, beleértve a földkezelési ügyekkel kapcsolatos bíraskodást, a kifizetések felügyeletét, valamint a terménybeszolgáltatást és robotot), hanem földesúri jogaik és kormányzási hatáskörük is. A földesúri jogokkal bíró apácafőnökök a többi feudális úrhoz hasonlóan a birtokaikon levő világi bíróságokon elnököltek; olykor „magasabb” bíraskodási jogkört is magukénak mondhattak (*justitia alta*), és e minőségükben bűnvádi eljárásokban és jogi státusz meghatározását illető ügyekben is bíraskodhattak. Világi hivatalnokok közreműködésével a hasonló jogkörrel felruházott rendfőnökökkel megegyezően bírságot róhattak ki, hivatásos bajvívókat alkalmazhattak törvényes párbajok megvívására, gonosztevőket büntethettek.⁴⁹ A szállítások mellett a fennhatóságuk alatt levő területeken földek adásvételét és bérletét, birtokuk határain belül piacok és vásárok létrehozását hagyták jóvá.⁵⁰ Világi és egyházi bíróságokon pereskedtek világi urakkal és egyházi intézményekkel a vagyonukkal, bevételeikkel és bíraskodási jogkörükkel kapcsolatos ügyekben.⁵¹

E világi hatáskörökön kívül némelyik apácafőnök kiterjedt jogkörrel rendelkezett saját egyházkerülete szervezeti szférájában: összehívták az egyházkerületi zsinatot, javadalmakat osztottak, az egyházkerületi határokon belül és saját zárdáikban papi ki-

⁴⁸ Példa az apácafőnökre, aki teljes tulajdonjogot gyakorolt a zárda földtulajdona felett, lásd *Inquisitions and Assessments Relating to Feudal Aids: 1284–1431* (előkészítve az irattár helyettes vezetője felügyeletével, London, 1849) (Mendeln-Klaus reprint, 1973), I. köt., 31. o.; példa arra, hogy hűbértokként kezelte: uo. II. köt., 247. o.

⁴⁹ Ahogyan például egy bírósági jogokat illető esetben megfogalmazták Franciaországban IX. Lajos uralkodása alatt: „pronunciatum est quod alta et basa justitia in terra remaneat abbatisse et conventum supradictis”. *Les Olim ou Registres des Arrêts*, I. köt., 328–329. o.

⁵⁰ Lásd pl. a Szentháromság apácafőnöknői által Caen polgársága számára hitelesített okiratokat: *Le Bourgage de Caen*, szerk. L. Legras (Párizs, 1911), 405., 413., 422. o.

⁵¹ *Le Droit coutumier de la Ville de Metz au Moyen-Âge*, szerk. J. J. Salverda de Grave – E. M. Meijers – J. Schneider (Haarlem, 1951), I. köt., 581–583. o.; *Les Olim ou Registres des Arrêts*, I. köt., 711., 1254–1273. o.; H. Regnault: *La Condition du Batard au Moyen-Âge* (Pont-Audemer, 1922), 136–137. o.

nevezéseket hagytak jóvá, és gondoskodtak arról, hogy a zárdához tartozó templomok fizessék a dézsmát. Ezek a jogkörök, amelyek nem hágták át a kánonjog kereteit, megillették a nagy és virágzó zárdák fejedelemszonyait. Az anyagi gondokkal küszködő kisebb zárdák (szép számmal voltak ilyenek) földbirtokokkal sem és az ebből származó világi és egyházi jogokkal sem rendelkeztek.

A zárdákon belül az apácafőnöknőknek uralkodói hatalmuk volt (*potestas dominativa*), és az apácák teljes engedelmességgel tartoztak nekik. A kolostoraikban szolgálatot teljesítő papok, a különféle férfi és női szolgák, az esetlegesen ott élő világi nővérek (*sorores conversae*) is az ő fennhatóságuk alá tartoztak. A klarissza nővérek zárdáiban egyik-másik apácafőnökő jogosult volt a pástorbot viselésére. A 14. században német földön és Flandriában volt néhány olyan zárdá a ciszterci és a domonkos rendben, amelyben negyven vagy annál is több apáca élt. A klarissza apácák zárdáiban olykor ötven-nyolcvan nővér élt egy kolostorban, vagy akár százötven, ugyanakkor voltak egészen kicsi zárdák is, ahol mindössze két-három nővér élt. Angliában a 14. században a nagy bencés kolostorok mintegy harminc apácát fogadtak be, a kisebbek pedig csak néhányat.⁵² A Német-római Császárságban a 14. században egyes bencés rendi zárdában negyven nővér élt, míg másokban csak nyolc. Az újabb rendek zárdáit rendszerint a rendet képviselő látogatók (*visitatio*) felügyelték. A bencés zárdákban a „látogatók” egyházkerületi püspökök vagy képviselőik voltak. Kötségtelen, hogy a megszorítások ellenére⁵³ az apáca-fejedelemszonyi pozíció a nők számára lehetővé tette szervezési és tanulási képességeik gyakorlását, s ezt a világi társadalomban csak a hatalmas hűbértokok örökösnői valósíthatták meg. A zárdák vonzották a nemesség leányait, akik képességeik kibontakoztatására törekedtek, és nem számíthattak örökségre. S itt jutunk el a zárdába lépő, fogadalmat tevő nők önazonosságához.

⁵² E. Power: *Medieval English Nunneries* (Cambridge, 1922), 1–3. o.; McDonnell: i. m. 93. o.; J. Moorman: *The Franciscan Order*, 407. o.; A. Bouquet: *Les Clarisses méridionales, Cahiers de Fanjeaux VIII* (1973); F. Rapp: *Les abbayes, hospices de la noblesse: l'influence de l'aristocratie sur les couvents bénédictins dans l'Empire*, in *La Noblesse au Moyen-Âge*, szerk. P. Contamine (Párizs, 1976).

⁵³ Abesse, in *Dictionnaire de Droit canonique*, I. köt., 67–79. kol.; R. Metz: *Le statut de la femme en droit canonique médiéval*, 99–103. o.; S. Roisin: *L'efflorescence cistercienne*, 366–368. o.

Kétségtelen, hogy voltak olyan nők, akik – a férfiakhoz hasonlóan – elsősorban vallási okokból, valódi elhivatottságból léptek be a szerzetesrendbe. Megállapíthatatlan, hogy a vallási tényező mellett hány nő esetében és milyen mértékben játszottak szerepet egyéb szempontok. Az elhivatottság kétségkívül gyakran ötvöződött más pszichológiai szempontokkal, ez azonban kívül esik a történész kutatási területén. Még a szentek esetében is, kiknek életét és cselekedeteit a krónikaírók lejegyezték, rendkívül nehéz felmérni a lélektani motívumok komplex elegyét és a vallási elkötelezettség mélységét. A kolostor létében egy – a külvilágban élhetőnél – teljesebb és jelentősebb hitélet iránti igény nyilvánult meg, a világtól való menekülési vágy tükröződése, akár tiltakozásképpen, akár mert nem tudtak vagy nem akartak szembeszállni vele. A vallási indítékokon kívül azonban nyilvánvalóan társadalmi-gazdasági tényezők is szerepet játszottak abban, hogy valaki zárdába vonult, s a vallási tényező – túlzás nélkül állítható – gyakran a második helyre szorult.

A vallási motívumokon kívül vajon milyen egyéb okok késztették a leányokat és asszonyokat a zárdába vonulásra? Elméletileg minden szabad egyén világi egyházi szolgálatba léphetett vagy kolostorba vonulhatott, és minden szabad nő beléphetett a zárdába, gyakorlatilag azonban szinte kivétel nélkül csakis a nemesség és a polgárság leányait fogadták be a bencés rend, illetve az újabb rendek zárdái. Alacsonyabb osztálybeli nők legfeljebb laikus nővéreként vagy cselédként élhettek a zárdákban. A jobbágy örökváltságot fizethetett földesurának, és fiát egyházi iskolába küldhette, majd onnan egyházi szolgálatra. Nincs írásos nyoma annak, hogy jobbágy zárdába lépő leányáért is fizettek volna ilyen összeget. Bár némelyik bencés kolostor csak bizonyos nemesi családokból származó fiúkat vett fel, és a legtöbb szerzetes nemesi származású volt, a bencés kolostorokban általában nem kizárólag nemes fiúk éltek, s a ferences és domonkos rendi kolostorok számos alacsonyabb rendű tagot is befogadtak.⁵⁴

Főleg azért csak nemesi származású leányok lettek apácák, mert a fátylat magukra öltő leányoknak a hozományukat (*dos*) is

⁵⁴ Power: i. m. 14. o.; Rapp: i. m. 315–338. o., N. F. Cantor: The crisis of western monasticism 1050–1130, *American Historical Review* LXVI (1960–61), 48. o. és 3. jegyzet.

vinniük kellett. Ezt tiltotta a kánonjog, és az egyházi tanácsok újra és újra felvetették e fizetési kötelezettség betiltását – de hiába. A szokás szívósan élt tovább.⁵⁵ Még Peter Waldo is, a Waldomozgalom atyja, mielőtt – ügyeit rendezendő – szétosztotta vagyonát a szegények között, gondoskodott arról, hogy leányai hozzájussanak a zárdába vonuláshoz szükséges hozományukhoz.⁵⁶ A zárdának szánt hozomány kisebb volt, mint amennyit felsőbb körökben a világi völegénynek volt szokás adni, de az alacsonyabb sorból származó leányok még ezeket a kisebb összegeket sem tudták kifizetni. Sok nemes- és polgárlány nem azért nem ment férjhez, mert nem akart, hanem mert az apjuk nem tudta biztosítani számukra az osztályukbeli partnerrel kötendő házassághoz szükséges hozományt.

Némelyik fiú hasonlóképpen nem tudott megnősülni. Voltak olyan fiúk, akik azért nem alapítottak saját családot, hogy elkerüljék a családi vagyon megosztását. Mások az egyház felé fordultak, voltak, akik agglegények maradtak a világi társadalomban, a többi pedig megházasodott.⁵⁷ A férjezetlen nőkkel ellentétben a nőtlen férfiak előtt több cselekvési lehetőség tárult fel, akár a világi egyházban, akár a világi közösségben, és nem kényszerültek kolostorba lépni.

A nemesi vagy a jómódú városi közösségekben a családok olykor teljes megtakarításukat egyik – többnyire a legszebb – leányuk hozományába fektették, hogy a leány megfelelő társadalmi és vagyoni helyzetű családba házasodjék. A többi lánynak pedig az apácafátylat kellett magára öltenie. Ezt helytelenítették a prédikátorok.⁵⁸ A nemesek és a gazdag városi polgárok szívesen küldték zárdába lányaikat, mert ezekben az osztályokban az apáca státusa elismertebb volt, mint a hajadon lányé a világi társadalomban. A zárda ezenfelül megvédte a nőket az esetleges házasságon kívüli kapcsolatok bonyodalmaitól, amelyek szégyent hozhattak volna a családokra. Az is előfordult, hogy a fiatalabb lánytestvérek vagy más rokonok önkéntesen, a fátylat már magára öltő idősebb nővér hatására léptek be a zárdába. Szent Klára példája nyomán a szent

⁵⁵ Lásd Power: i. m. 21–24. o.

⁵⁶ *Chronicon Universale Anonymi Laudunensis*, MGHS, XXVI. köt., 447. o.

⁵⁷ G. Duby: *La Société au XIe et XIIe siècle dans la Région mâconnaise* (Párizs, 1953), 8. o., 418–421. o.

⁵⁸ D. Herlihy: *Vieillir au quattrocento*, *Annales ESC*, XXIV (1969).

anyja, nagynénje és két nővére lett apáca. De a családok is zárdába küldték lányukat, ha már élt ott egy nővér vagy más rokon. Ha több nővér ment ugyanabba a zárdába, a fiatalabbak kevesebb hozományt fizettek, az idősebb nővér pedig pártfogóként és védelmezőként szerepelt.⁵⁹ S ahogyan a papi pályára készülő fiúgyermeket püspök nagybátyjukhoz küldték tanulni, úgy a lányokat is gyakran küldték apácafőnöknő nagynénjükhöz. Egy Londonban, a 13. század végén írt végrendeletben az apa éves járadékot hagyományozott az ugyanabban a zárdában élő három lányára és azok nagynénjére.⁶⁰ Egy zárdában élő árvaleány hozományként magával vitte örökségét.⁶¹

Sok zárda kapcsolatot tartott azokkal a nemesi családokkal, amelyek egyik őse a zárda patrónusa vagy alapítója volt, és e családok lányait mindig befogadták a zárdába. Némelyik zárdában az apácafőnöknő posztját az ilyen családok leányának tartották fenn, és a család a hűbértörvény részeként tekintette a zárdát (ez a férfi szerzetesek kolostoraiban is így volt). Egyes zárdák csak nemesi származású nőket fogadtak soraikba: például Katalóniában a 10. században, a Német-római Birodalom zárdájában, a liège-i egyházkerület több zárdájában, a közismert Helfta-zárdában Szászországban, valamint Lorraine legtöbb zárdájában. E zárdákban az apácafőnöknők az alapító nemesi családok tagjai voltak.⁶² Ezek az apácafőnöknők érvényesíthették szervezői és oktatói képességeiket, sokkal könnyebben sajátíthatták el a műveltség elemeit, mint a külvilágban, és – ha úgy döntöttek – teljesebb hitéletet élhettek, mint a világi közösségben. Néhányan közülük misztikusok és szentek lettek.

Azokon kívül, akik vallási megfontolásokból lettek apácák, és akiknek a zárda a házasság alternatíváját jelentette, olykor a törvénytelen lánygyermeket, a torz testű vagy visszamaradt leányokat is zárdába küldték. A férfiak közül gyakran a fogyatékos fiúkat szánták kolostori életre. S ahogyan a kegyvesztett férfiakat

⁵⁹ R. C. Trexler: *La célibat à la fin du Moyen-Âge. Les religieuses de Florence, Annales ESC*, XXVII (1972), 1329–1350. o.

⁶⁰ *Calendar of Wills. Court of Husting* (London 1258–1688), 126. o.

⁶¹ *Memorials of London and London Life*, 535. o.

⁶² Példák: Power: i. m. 11. fejj.; A. Lewis: *The Development of Southern French And Catalan Society* (Austin, 1965), 250–251. o.; M. Parissc: *La Noblesse lorraine, XI-XIIIe siècles*, 429–438. o.

némelykor börtön helyett kolostorba küldték, úgy a zárda is a börtön szerepét töltötte be az olyan nők számára, akiket az uralkodók vagy akár az örökséget megkaparintani vágyó férfiek, illetve rokonok politikai vagy személyes indítékból félre kívánták állítani.⁶³ S végezetül: a zárdába vonuló nők nagymértékben függetlenedtek a férfiak hatalmától. Némelyik nő inkább ezt a szabadságot választotta a házasság helyett, mások pedig félelemből utasították el a házasságot, s e félelmet kétségkívül a test bűneit kárhoztató papok, gyóntatók vagy prédikátorok szították. Egy nő által szerzett trubadúrdalban két nő megkérdezi a harmadik – feltehetően idősebb – asszonyt, érdemes-e férjhez menni, hiszen a feleségnek keserves az élete, a szülés fájdalmas, és elcsúfítja a nő testét. Az idősebb nő azt válaszolja, hogy jobban járnak, ha Vele lépnek házasságra, Ő nem szennyezi be tisztaságukat, e házassággal örökkévaló életet nyernek.⁶⁴ E válaszban a szűziesség vallási eszménye érvényesül, a két fiatal nő kérdései azonban inkább személyes-pszichológiai, mintsem vallási jellegűek.

A korabeli emberek tisztában voltak vele, hogy a zárda olykor menedéket nyújt a fiatal lányoknak. A 12. század második felében Angliában egy bírósági tárgyaláson az egyik fél ügyvédje (megkísérelvén bizonyítani, hogy az eljegyzés semmisnek nyilvánítható) Eusebius Caesareát és Szent Gergelyt idézte: az eljegyzett leánynak jogában áll a házasság helyett a zárdát választani, akár vőlegénye akarata ellenére is, és a jog nem bünteti az illetékképpen zárdába menekülő leányt. A képzett jogász ügyét támogató hivatkozott erre, és azért választotta ezt az érvet, mert ezzel valószínűleg hatni tudott a bírákra.⁶⁵ Némely özvegy is a zárdát választotta az újrահázasodás helyett, vagy ahelyett, hogy özvegyként éljen a világi társadalomban. Néhány asszony férjével kölcsönös egyetértéssel alapuló szakítás után vonult kolostorba.

A középkorban a lányok 14-15 éves korukban lehettek apácák,

⁶³ A didaktikus irodalom szerzői, a prédikátorok, valamint egyes apátok elítélték e szokást. L. Vincent of Beauvais: *De Eruditione filiorum nobiliorum*, szerk. A. Steiner (Cambridge, Mass., 1938), 128. o.; R. G. Owst: *Literature and Pulpit in Medieval England* (Oxford, 1961), 263. o.; P. Riché: *L'enfant dans la société monastique*, in *Pierre le Vénérable, Pierre Abélard*, 692–693. o.; E. Power: *Medieval English Nunneries*, 31–33. o.

⁶⁴ *The Women Troubadours*, szerk. M. Bogin (London, 1976), 144. o.

⁶⁵ *The Letters of John of Salisbury 1153–1161*, szerk. W. J. Millor – S. J. Butler – H. E. Butler (Nelson Series, 1955), 230–231. o.

de legtöbbjük fiatalabb korban, novíciaként lépett a zárdába, néhányan kisgyermekként (akárcsak a fiú oblátusok). Szent Gertrúdot ötéves korában vitték a zárdába. Itáliában a lányok általában kilencéves korukban kerültek a zárdákba. Jóllehet a szülőket a törvény nem hatalmazta fel arra, hogy kiskorú leányaik nevében fogadalmat tegyenek,⁶⁶ és a leányoknak – nagykorúvá válásuk idején – a fogadalomtétel helyett jogukban állt elhagyni a zárdát, mégis nehezen képzelhető el, hogy egy zárdában nevelkedett, gyerekkorától fogva szüleitől távol élő lány (akinek a hozományát belépésekor a zárdának adományozták) valóban szabad döntést hozott volna, bármit tett is lehetővé a törvény. Az is valószínűtlennek tűnik, hogy ezeket a lányokat valamiféle hitbéli elhivatottság hevítette volna.

A női szentek életrajzaiban olvashatunk szent apácákról, akik még gyermekként kifejezték vágyukat, hogy Krisztus menyasszonyává kívánnak lenni, és magukra öltik a fátylat. Magdeburgi Mechthild, a 13. századi, beginaként kezdő misztikus felnőtt asszonyként lépett zárdába, emlékirataiban azonban elmeséli, hogy tizenkét éves korától kezdve apáca akart lenni. Öccsével – aki később domonkos rendi barát lett – osztotta meg vallási élményeit. Életrajza szerint Szent Douceline kisgyermek korában, még mielőtt írni-olvasni és imádkozni tudott volna, gyakran kiment a tornácra apja házában, csupasz térdrel a kőre ereszkedett, imára kulcsolta a kezét, és a mennyországra függesztette tekintetét.⁶⁷ De ezek szentek és misztikusok biográfiái. A dominikánus Humbert de Romans kétségkívül a többségre utalt – azokra, akiket gyermekkorukban megkérdezésük nélkül apácazárdákban helyeztek el –, amikor az apácák búskomorságát ecsetelte, akiknek lehangoltsága zavarta nővéreik nyugalma, vagy olyan apácákról írt, akik olyan ingerlékenyek voltak, mint a régóta láncon tartott kutya.⁶⁸

⁶⁶ *Corpus Iuris Canonici*, szerk. A. Friedberg, II. köt. (Lipcse, 1881), *Decretalium Gregorii IX*, Lib. III, Tit. XXXI, 571–572. kol.

⁶⁷ P. Morel: *Offenbarungen der Schwester Mechthild von Magdeburg* (Regensburg, 1869); J. Ancelet-Hustache: *Mechthilde de Magdeburg 1207–1282* (Párizs, 1926), 65. o. Lásd még E. W. McDonnell: i. m. 87. o.; C. Carozzi: *Une Béguine joachimite, Douceline soeur d'Hugues de Digne, Cahiers de Fanjeaux X* (1975), 184. o. A majdani szentek gyermekkoruktól kezdve megnyilvánuló hitélet iránti vonzalmát gyakran ábrázolja a *Vitae*. A lányokat illetően lásd többek között: *Acta Sanctorum*, Ápril II, 791. o.; Ápril III, 874. o.; Máj III, 181. o.

⁶⁸ Humbert de Romans: *De Eruditione Praedicatorum*, 187. o.

Az egyházi emberek szerint mindazonáltal gyermekkorban ajánlatos a novíciákat zárdába fogadni, mivel ha kora gyermekkoruktól kezdve szoktatják őket az apácaéletre, akkor engedelmesek lesznek, és könnyebben elfogadják a rendben megkövetelt szabályokat. S olyan nők is beléptek a zárdákba megözvegyülésük után, akik – miután a külvilágban hosszú évekig a nagyúri hölgyek életét éltek – nehezen vetették alá magukat a hatalomnak, és fegyelmi gondot okoztak az apácafőnöknőknek.

A zárda elhagyása súlyos bűnnek minősült, a zárdát elhagyó és házasságra lépő nőt megfosztották a bűnbánat lehetőségétől, és kiűzöztették.⁶⁹ A középkor virágzó szakaszából nincsenek pontos adataink a különböző országokban élő apácák számáról. E. Power a 14. század második felében és a 15. század folyamán működő angol zárdák adatait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az adott korszakban az apácák száma a több mint kétmillió lakosból nem haladta meg a 3500-at. (Becslések szerint Anglia lakossága a nagy pestisjárvány előtt mintegy 3 750 000 főre tehető, ez hozzávetőlegesen 40 százalékkal csökkent a járvány következtében.) Ez a szám tovább apadt a 15. században. A Német-római Birodalomban a 15. század elején szintén jelentősen csökkent az apácák száma a bencés kolostorokban. R. Trexler tanulmánya a késő középkori Toscanáról viszont azt tanúsítja, hogy sok apáca élt a városokban, például Firenzében, Velencében és Milánóban; az összes nő körülbelül 13 százaléka apáca volt.⁷⁰ Teljesen nyilvánvaló, hogy a 13–14. században rengeteg nő kívánt belépni a zárdákba. Bár a nagy igény miatt néhány zárda az ajánlatosnál több novíciát vett fel, mégsem tudtak minden kérelmezőt befogadni. Többek között ez magyarázza a vallási jellegű, de nem egyházi begina mozgalom terjedését, melynek népszerűsége – a női szerzetesi rendekéhez hasonlóan – abból eredt, hogy a hitélet vágya gazdasági és társadalmi tényezőkkel ötvöződött.

⁶⁹ *Corpus Iuris Canonici*, I. köt., *Decreti Pars Secunda*, XXVII. cikkely, I. q, 1051. kol.

⁷⁰ Power: i. m. 1–3. o.; Rapp: i. m. 318., 322–323. o.; R. C. Trexler: *Le célibat à la fin du Moyen-Âge*.

A 12. század elején az új ciszterci és premontrei rendhez sok, a karthauzi rendhez⁷¹ és a 13. század elején a kolduló rendekhez kevesebb nő csatlakozott. Egyszer-másszor a nővérek kiléptek a bencés zárdákból, és vagy az újabb rendekhez szegődtek, amelyek a bencés szabályzat egyértelműbb és szigorúbb követését kívánták meg, nagyobb aszketizmust követeltek, vagy a klarissza nővérekhez csatlakoztak, mert meg akarták valósítani az apostolok szellemiségét követő teljes szegénység, vándorló életmód és igehirdetés eszményét. A ciszterci és a premontrei rendek megalakulása idején a nővérek több fizikai munkát végeztek, mint a bencés zárdákban, de mindkét kolostor és zárdá hamarosan visszatért a bencés rendre jellemző nagyúri életmódhoz. A klarissza nővérek, mint már említettük, kezdettől fogva a bencés nővérekhez hasonló elzártágban éltek a zárdákban, és a teljes szegénységet sem vállalhatták. (A teljes szegénység engedélyezése különleges, Szent Klára kérésére egyedül a San Damiano zárdának adományozott kiváltság volt. Később Prágai Ágnes is elnyerte e kiváltságot.) A klarissza nővérek szabályzata végül alig különbözött a bencés vagy ciszterci apácákétól. Power leírása az angol bencés zárdák életmódjáról igencsak hasonlít a többi rendhez tartozó zárdákéra, talán az aszketikusabb és a magányra több időt szentelő karthauziak kivételével. Ehhez a rendhez kevés nő tartozott.

A nővérek napját az ima, a munka és az olvasás tagolta, az idő tetemes részét – mint a kolostorokban – az imádkozásnak és a liturgikus himnuszoknak szentelték. Az első imákat, a hajnali zsolozsmát és a dicsőítést éjjel kettőtől hajnalig mondták, az utolsót pedig este nyolckor. Naponta mintegy öt órát szántak munkára, a maradék idő az olvasás és a három étkezés között oszlott meg, az ebédet felolvasás és „szolid mulattatás” kísérte. Kevés apáca végzett mezőgazdasági munkát, és csak a legszegényebb, illetve a ciszterci zárdákban. A szegényebb házakban az apácák maguk végezték a házimunkát: a főzést, mosást, fonást és szövést. Az ételt illetően a legtöbb zárdá jobbára önellátó volt, maguk állították elő

⁷¹ A karthauzi rendhez csatlakozó nőkről lásd Gilbert of Nogent: *Histoire de sa Vie*, szerk. G. Bourgin (Párizs, 1907), bk. I, 11. fej., 35. o.; a dél-franciaországi klarisszákról lásd A. Bouquet: *Les Clarisses méridionales*, *Cahiers de Fanjeaux* VIII (1973).

a zöldségféléket, húst és tejtermékeket. Helyben sütötték a kenyeret és főzték a sört. Általában csak a halat, sőt és fűszereket hozták kintről. A gazdagabb zárdákban minden házimunkát laikus nővérek vagy cselédasszonyok végeztek, az apácák pedig hímzéssel, finom fonással, könyviniciálék készítésével és olvasással foglalták el magukat. Az apácafőnöknőn és helyettesén kívül egyéb tisztségviselők is voltak: a templom kelméiért és a gyertyákért felelős sekrestyés, az apácák ruháit gondozó komornák, cellárius, aki az élelmiszereket, a szolgálókat és a zárdához csatolt gazdaságot felügyelte, és közvetlenül az apácák használatában tevékenykedett.

Az életszínvonal zárdánként eltérő volt. Különbözött a szolgálólányok száma, az étel minősége, mások voltak az életkörülmények. A szabályzat meghatározott napokat írt elő hús- és halforgasztásra, de az ételféleségek minősége eltért a gazdag és a szegény zárdákban, és az apácák öltözéke is különböző volt. A késő középkori Angliában sok zárda szenvedett anyagi nehézségektől, vagy azért, mert nem rendelkeztek elegendő vagyontárggyal, vagy pedig azért, mert nem kellő szakértelemmel intézték ügyeiket. A püspöki látogatásokat követően a kolostorok és zárdák számára kibocsátott instrukciók – a gazdasági összeomlás megakadályozása érdekében – tiltották az apátoknak és az apácafőnöknőknek a lak kivágatását, életjáradék adományozását, valamint ingatlan eladását a püspök jóváhagyása nélkül.

A Német-római Birodalomban is anyagi gondokkal küszködtek a korabeli férfi és női bencés kolostorok.⁷² Némelyik engedélyezte, hogy nemesi származású nők fizetségért elkülönített lakrészekben éljenek a zárda területén belül, olykor meghatározott ideig a férjük vagy apjuk távollétében, vagy – az özvegyek – életük végéig. A kolostorokat látogató püspökök jelentéseiből kitűnik, hogy ezek a hölgyek – akik továbbra is divatosan öltöztek, megtartották ölebeiket és szolgálóikat, vendégeket hívtak és tereferéltek velük – károsan hatottak az apácákra. A püspökök megpróbálták megakadályozni, hogy laikus nők a zárdába kerüljenek, de az intézmények általában nehezen tudták volna elutasítani e szívesen fogadott bevételi forrást. Lincoln egyházkerület püspöke a roth-

⁷² *Visitations of Religious Houses in the Diocese of Lincoln*, I. köt., 32. o.; Rapp: i. m. 337. o.

welli rendházban tett látogatást, ezt követő jelentéséből tudjuk, hogy ismeretlen személyek betörték egy távol eső zárdába, egy ott élő asszonyt kivonszoltak és megerőszakoltak. A segítségére siető apácákat a földre lökték, megtaposták, megrugdosták. Nyilván az apácaöltözék sem védte meg mindig a nőt, ezt a konkrét esetet azonban a zárdában lakó laikus asszony idézte elő.⁷³ Néha házaspárok is éltek a zárdákban. A vizitáló püspökök kiváltképp nehezményezték ezt a szokást, attól tartva, hogy „testi vágyat” kelthet az apácákban.⁷⁴

A zárdák szűk körben szolgálták koruk világi társadalmát. Némelyik zárdá iskolát tartott fenn, s a nemesség és a gazdag városi osztály fiú- és lánygyermekait tanította. Ha a szülők vagy rokonok teljesítették kötelezettségeiket, azaz kifizették a tandíjat és az ellátást (ezt ugyan időnként elmulasztották), az további bevétel-forrást jelentett a háznak. Mivel a diákokat kizárólag a felsőbb osztályokból válogatták, a zárdák semmivel nem járultak hozzá a szegényebb rétegek gyermekeinek az iskoláztatásához. Számukat tekintve – Angliában legalábbis – kevés ilyen iskola működött, merthogy a kisebb zárdák nem tartottak fenn iskolákat. Semelyik ország ciszterci zárdáiban sem taníthattak a nővérek fiúkat. Több kolostori iskola létesült az itáliai városokban. A férfi kolostorokhoz hasonlóan a zárdák gazdagságától függően osztogattak alamizsnát a szegényeknek. A nővérek, mivel elzárva éltek a zárdákban, nem tevékenykedtek a szegények között, alamizsnát osztottak viszont a kapujukon bekopogó környékbeli nélkülözőknek.

A középkor elején a kettős bencés kolostorokban és 12. században a premontrei kettős kolostorokban a nővérek a betegek ápolásában segítettek a barátoknak. Általában véve azonban e feladatot a speciálisan e célból alapított apácarendek látták el, vagy a laikus nővérek, akik a szerzetesrendhez kapcsolódó vallási közösségben „harmadik rendként” éltek. A 13. században az ágostoni rendtartást követő nővérek egy negyedik fogadalmmal – a betegek ápolásának fogadalmával – egészítették ki az előző hármat. A 13. század elején a betegeket a híres párizsi Hôtel Dieu-ben kezelték. Apácák csatlakoztak a jeruzsálemi Szent János-rendhez is,

⁷³ *Visitations of the Religious Houses in the Diocese of Lincoln*, I. köt., 107–108. o.

⁷⁴ Uo. 53. o.

és kórházakban szolgáltak a Szentföldön, Cipruson és különböző európai országokban. A 13–14. században a ferences és domonkos rendhez terciáriusként csatlakozó férfiak és nők egy része is beteget gondozott. Angliában a 13–14. században a kórházaknak juttatott adományokban gyakran megemlítik a kórházban szolgáló testvéreket és nővéreket: például a londoni Szent Katalin Kórházban, a Szent Bertalan Kórházban, a Szent Sír Kórházban, a gloucesteri Szent Margit Kórházban. Ne feledkezzünk el az angers-i Hôtel Dieu-ben a 13. század elejétől dolgozó apácákról sem, és azokról sem, akik különböző nyugat-európai lepratelepeken szolgáltak.⁷⁵ De a középkorban az ápolói tevékenységet nem kizárólag nők végezték (a legtöbb kórház inkább szegényház és öregek otthona volt, nem pedig a mai értelemben vett kórház), hanem a nők együtt dolgoztak a férfiakkal.

Látjuk tehát, hogy a betegápoláson kívül – mely semmiképpen sem nevezhető az összes apáca jellemző elfoglaltságának – a női rendek társadalmi hozzájárulása igencsak szűkre szabott volt, és semmilyen tekintetben nem hasonlítható a szerzetesekéhez, sem intellektuális, sem spirituális téren, sem pedig a nővérek elől elzárt területeken, mint például az egyházirányítás vagy a missziós tevékenységek terén. Ám ne felejtjük el, hogy a kolostorok eredeti és elsődleges célja az illető szerzetes vagy apáca lelkének megmentését célzó tevékenység, valamint az embertársak üdvéért való imádkozás volt. Igaztalan tehát az az állítás, hogy a női rendek – mivel nem nyújtottak jelentősebb segítséget a társadalom egészének – eltértek eredeti céljaiktól. Az apácák okulására alkotott útmutató könyvek világosan leszögezik: zárdából ne csinálj iskolát (Petrus Damianus is kifogásolta a kolostorokban működő iskolák létezését).⁷⁶ A ferencesek és a domonkosok más utat választottak, evangéliumi tevékenységet végeztek, de a rendekhez csatlakozó nőknek nem engedélyezték a szerzetesekkel való versengést.

⁷⁵ Hospitals, *The Catholic Encyclopedia*, VII. köt.; J. Riley-Smith: *The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus 1050–1310* (London, 1967), 240–242. o.; *Memorials of London and London Life*, 488. o.; *Records of the Corporation of Gloucester*, szerk. W. H. Stevenson (Gloucester, 1893), 49., 109., 112., 367., 372., 376. o.

⁷⁶ Lásd pl. *The Ancrene Riwe* in Heutsch i. m. 62. o.; lásd még Riché: i. m. 692–699. o.

A világi társadalom üdvére tett jelentékeny hozzájárulás hiányából nem következett a zárdá alapcéljaitól való eltérés. Esetenként azonban meglehetősen eltértek a rendtartástól, amelynek célja az volt, hogy képessé tegye a szerzeteseket és apácákat a rend elsődleges céljának megvalósítására. Az eltérés mértéke más és más volt a különböző rendekben és a különböző korszakokban. Meggyőződhetünk erről az egyházi szónoklattan korabeli irodalmából, valamint megbízhatóbb forrásanyagokból, nevezetesen a zárdákat látogató, majd a főnöknőket a hibák kiküszöbölésére intéző püspökök vagy szerzetesrendi képviselők jelentéseiből. A 13–14. századbeli hitszónoklattani irodalom azzal vádolja az apácákat, hogy mindenféle ürügyek kitalálásával szerelmi találkára mennek a zárdából.⁷⁷ A fiatal férfiak pedig minden nehézség nélkül bejuthatnak a zárdába. Az apácák úgy viselkednek, mintha úri hölgyek lennének, és csak a külsejükkel törődnek. Énekelnek, táncolnak, az oda látogató fiatal férfiakkal vigadoznak. Ismeretes, hogy a ciszterci rendtartást elfogadó zárdák egynémelyikében és a klarissza nővérek zárdáiban az apácák olykor saját szolgálólányt tartottak, és saját használatú tulajdonságokkal rendelkeztek.⁷⁸ A főnöknők néha még tovább mentek: nemcsak külön lakrészekben éltek, hanem szolgálólányokat is alkalmaztak, akik különleges ételeket főztek és szolgáltak fel nekik. A végrendeletek listája azt is feltárja, hogy esetenként a rokonok – a zárdára hagyott adományok mellett – személyes örökséget is hagytak az apácákra.⁷⁹

Az angliai bencés rendi zárdák és kolostorok látogatóinak jelentéseiből kitűnik, hogy a szerzetesek nem mindig követték az imák időpontjait. Az apácák és a barátok főleg a nap első, hajnali két órai imájáról késtek, és különféle ürügyekkel az istentiszteletek vége előtt elhagyták a kápolnát. Néhányan szenderegtek az ima alatt, mások hadarva mondták az imákat, hogy rövidítsék a szerzetartást. A püspökök benyomásai jórészt megfelelnek a hitszónoklattani irodalomban bírált jelenségeknek: az apácáknak azt vetik a szemükre, hogy hiúk, táncolnak és ölebet tartanak, és mindez

⁷⁷ R. Mohl: *The Three Estates in Medieval and Renaissance Literature*, 352. o.

⁷⁸ Moorman: i. m. 409–410. o.

⁷⁹ *Calendar of Wills. Court of Husting*, II. köt., 218. o. Ralph de Neville is hagyott bizonyos pénzösszeget klarisszas unokahúgaira, egy másik összeget pedig a zárdájukra, lásd J. T. Rosenthal: *Nobles and the Noble Life*, 1295–1500 (London, 1976), 184–185. o.

apácához nem illő. A zárdák számlái szeszese italok vásárlását tanúsítják, multságok kiadásait, ilyen-olyan ünnepekhez szükséges fáklyák és zenészek költségeit – ezek olyan tevékenységekkel kapcsolatosak, amelyek tilosak az apácák számára. Az egyházi zsinatok listákat állítottak össze az apácák számára tiltott ruhadarabokról és díszekről – de mindhiába. Megmaradtak a divatos ruhák, a dédelgetett kis állatok (némelyik apáca majmot, mókust, madarat és főleg ölebet tartott). Az egyházi vezetők megítélése szerint az apácák megszegik a szabályzatot, és képtelenek elvetni a világi hívságokat. Sok apácának a szemére hányták, hogy látogatókat fogadnak a zárdában – ez ismét azt tanúsítja, hogy nem akartak elszakadni a külvilágtól.

Christine de Pisan felvázolja egy francia zárda életét, ez jól szemlélteti a korabeli zárdákra jellemző gondokat és kivetnivalókat. Figyelemre méltó, hogy leírása korántsem bíráló jellegű. Egyszerűen közli a tényeket, mintha mindez szabályos és elfogadott lenne. Leírása a poissy zárdáról szól, ahol a lánya élt. A zárdát IV. Fülöp alapította, és a szentté avatott IX. Lajos oltalmába ajánlották. Rendház státust kapott, és a priorissza pozícióját az egyik legelőkelőbb család lányának vagy akár a királyi család egyik tagjának tartották fenn. Christine tudósítása szerint a priorissza, Marie de Bourbon beavatta a látogatókat a zárda szigorú rendtartásába. Az apácák köntösükben aludtak, kemény matracon. Verést kaptak, ha nem keltek fel időben a hajnali ájtatosságra, és látogatókat általában csak vasrácsra át láthatták. Amíg a priorissza beszélt, Marie de France, IV. Károly nyolcéves leánya lépett be a terembe. Ötéves korában fogadták be a zárdába. Maga a priorissza elkülönített és igencsak fényűző lakrészben élt. A látogatási tilalom ellenére Christine leánya több órát töltött teljesen szabadon édesanyjával és barátaival. A vendégek együtt ebédeltek a zárda laikus lakóival (ínyenc ételeiket és a bort ezüst- és aranytányérokra szolgálták fel). A laikus bentlakók, akikkel a látogatók sétát tettek, megmutatták elkülönített és kényelmes szobáikat, tetszetős ágyukat. A laikus bentlakókat és a látogatókat apácák szolgálták ki az étkezés alatt.⁸⁰

Sok apácát róttak meg amiatt, hogy megfelelő indok nélkül

⁸⁰ M. McLeod: *The Order of the Rose. The Life and Ideas of Christine de Pisan*, 54–55. o.

ment ki a zárdából. Madame Englentyne, egy kis zárda vezetője (tehát *priorissa*, nem pedig *abbatissa*), Chaucer *Canterbury mesék* című művének egyik szereplője, a nagyvilági modorú, elegáns apáca példája, kiskutyát dédelget, és örömmel veszi, hogy néhány hétre otthagynak a zárdát, és Becket Tamás sírjához zarándokolhat (megszegve a püspökök rendeleteit).⁸¹ A püspökök jelentései feltárják, hogy némelyik apáca a zárdát elhagyván testi bűnt követett el – állítja a hitszónoklattani irodalom.⁸² Egyre több apácának született – az irodalmi művekben legalábbis – törvénytelen gyermeke. A Galeran című költeményben (Renart-nak tulajdonított elbeszélő költemény a 12. század végéről) a hősnő egy bölcsőt hagy a zárdában, hogy bármelyik apáca igénybe vehesse, ha gyermeket szül.⁸³

Még ha az apácák a szerelmi találkánál ártatlanabb célzattal mentek is ki a zárdából, semmi kétség, a minden lehetséges alkalmat megragadó menekülési vágy valami lelki kielégületlenséget és fásultságot fejezett ki. Ha összehasonlítjuk a kolostori látogatásokról készített jelentéseket és a zárdalátogatásokról írt beszámolókat, látjuk, hogy a kivetnivalók jó része mindkét intézménytípusban azonos volt: nem illő öltözék, megfelelő indok nélküli távozás, másik nembélivel való találkozás, vendégek fogadása a megengedett meghaladó mértékben, laikus személyek ottlakásának engedélyezése a falakon belül, magántulajdon birtoklása, alkoholfogyasztás és az előírt imák hanyag teljesítése.⁸⁴

Nyíltan kevesebb apácát vádoltak lesbikus kapcsolattal, mint amennyi szerzetest és papot homoszexuális érintkezéssel. A zárdáknak szóló instrukciók azonban utalnak arra, hogy a szerzők tudtak e bűn apácákat érintő létezéséről (vagy létezésének lehetőségéről). A párizsi egyházi zsinat határozatai szerint az apácáknek tilos együtt aludniuk, és egész éjjel fényforrásnak kell égnie a

⁸¹ Chaucer: i. m. 4–5. o. A szereplő elemzése és a történelmi háttér: M. Power: *Medieval People* (London, 1951), 71–95. o.

⁸² Lásd pl. *Visitations of Religious Houses in the Diocese of Lincoln*, I. köt., 54., 82–86. o.

⁸³ A verset idézi H. Regnault: *La Condition de Batard au Moyen-Âge*, 28. o.

⁸⁴ *Visitations of Religious Houses in the Diocese of Lincoln*, I. köt., 24., 26., 30., 53., 54. o.; L. Delisle: D'après le registre d'Eude Rigaud, *Bibliothèque de l'Ecole de Chartres* XXV (1846), 495. o. Birodalmi kolostorok a Német-római Birodalomban, lásd Rapp: i. m.; kolostorok Toscanában: D. Herlihy – C. Klapisch: i. m. 580–581. o.

hálóteremben. Ezt az előírást már a 6. században bevezették a bencés kolostorokban. A lincolni egyházkerület zárdáit látogató püspökök instrukcióiban megújították a férfi vagy női látogatók éjszakai ott-tartózkodásának engedélyezésére vonatkozó tilalmat. Az apácáknak szóló egyik útmutató előírja, hogy teljesen felöltözve, övvel kell aludniuk. Bírálóik nyíltan vádolták őket lesbikus kapcsolatokkal. A zárdák számának csökkentését és az intézmény reformját szorgalmazó Pierre Dubois ügyvéd és politikai pamfletíró kijelentette, hogy tervének végrehajtása több hitvány szokásnak is véget vetne, ilyen például a jelentkezők felvétele a zárdába fizetség (hozomány) fejében, alkalmatlan nők kiválasztása a főnöknő vagy priorissza posztjára, és megszüntetne bizonyos természetes és természetellenes bűnöket a zárdákban. A lollardok vétségeit felsoroló dokumentum megjegyzi, hogy szerintük kíváncsiabb, ha a hajadonok és özvegyek az apácafátyol felöltése helyett férjhez mennek. Máskülönben – mivel gyengék, és hiányzik belőlük a valódi elhivatottság – olyan súlyos bűnöket követnek el, mint a lesbikus kapcsolat, az állatokkal való fajtalanzkodás és a különféle eszközökkel végrehajtott önkielégítés.⁸⁵

A 14. században az angol zárdák kulturális hanyatlásnak indultak. A fizikai munkát a legtöbb helyen laikus női cselédek végezték. A legtöbb apáca hivatástudat nélkül lépett a zárdába, így az imádkozással töltött, testi-lelki tevékenységgel nem élénkített hosszú órák nem jelentettek többet fárasztó és unalmas napi foglalatosságnál. Nem meglepő, hogy az apácák lusták és kíváncsiszkodók lettek – mint Humbert de Romans leírta –, és próbálták mulattatni magukat, ahogyan az odalátogató püspökök vádlón megjegyezték.⁸⁶ Az ártatlanabb szórakozások pedig kíváncsiabban lehettek volna, mint a depresszió vagy az ingerlékenység. A belső megelégedettséget és nyugalmat biztosító hivatástudat híján a tiltott vigasság jelentette az egyedüli gyógyírt a mélabúra. De

⁸⁵ M. Goodich: Sodomy in ecclesiastical law and theory, *Journal of Homosexuality* 1 (1976), 427–433. o.; *Visitations of the Religious Houses of Lincoln*, 1. köt., 24. o.; *The Ancrene Riwe*, 62. o.; *The Rule of Saint Benedict*, szerk. J. McCann (London, 1952), 70. o.; Pierre Dubois: *De Recuperatione Terre Sancte*, szerk. C. V. Langlois (Párizs, 1891), 83. o. A lollardok elleni vádakot óangol és latin nyelven közlő szöveget H. S. Cronin publikálta, in *English Historical Review* XXII (1907), 294–304. o.

⁸⁶ Humbert de Romans: i. m. 187. o.

a kulturális és erkölcsi hanyatlás nem sújtott minden korabeli zárdát. A német és holland zárdák a 14. században éltek virágkorukat, akárcsak a nem intézményesített nőmozgalom. A Német-római Birodalomban a női szerzetesség a korabeli misztikus mozgalom részét képezte. Az apácák a nagy német misztikusokat, Eckhart és Tauler mestereket hallgatták, a prédikációkat írásba foglalták.

Az apácák nevelése

A kéziratmásoláshoz – amely sok helyütt az apácák egyik tevékenysége volt -- bizonyos fokú iskolázottság szükséges, és az intézményesített szerzetesrendek kialakulásától kezdve volt is valamilyen folytonosság az apácák oktatásában. Néhányan még zárdába lépésük előtt szert tettek némi műveltségre. Akik gyermekként léptek be, megtanultak írni-olvasni és imádkozni. A legtöbb apáca nemigen tudott latinul, kívülről megtanulta az imákat és a vallásos irodalom bizonyos részeit, s ami latintudásnak tűnt, az valójában a szövegek szajkózása volt. A latin nyelvű imákon és himnuszokon kívül a legtöbb zárdában az apácák a Szentírás válogatott fejezteit tanulmányozták, az egyházatyák írásait, a szentek és a szerzetesrendek alapítóinak az életrajzát, valamint rendjük lefordított reguláját. Az apácák ezeket a műveket olvasgatták az olvasásra kijelölt órákban. Szintén szokás volt latin szöveget felolvasni valamelyik étkezés alatt. A társainak felolvasó apácának folyékonyan kellett olvasnia, és némelyik zárdában az egyik nővérek az volt a feladata, hogy figyelemmel kísérje a felolvasást, és javítsa a hibákat. Mivel a legtöbb zárdában a nővérek rendelkeztek némi műveltséggel, így könyveket másoltak és díszítettek. A názáreti ciszterci zárdák Lierre és La Ramée közelében az iniciálékészítés és a kalligráfia fellegvárai voltak a 13. század első felében.

Az apácák bizonyos szintű oktatása általánosan elfogadott dolog volt. Még a didaktikus irodalom erősen nőellenes szerzői is, akik elleneztek a nők képzését a világi társadalomban, helyeselték az apácák tanítását.⁸⁷ Abélard, aki azt látta volna helyesnek, ha a zárdákat férfi apátok irányítják, szintén egyetértett az apácák ok-

⁸⁷ Philippe de Novare: *Les Quatre Ages de l'Homme*, 25.; Humbert de Romans: *Sermones* (Velenice, 1603), 97. o.

tatásával,⁸⁸ és 13. század végén a német domonkosok tartományi káptalanja tanult szerzeteseket jelölt ki az apácák tanítására, figyelembe véve már elsajátított ismereteiket. De a középkor virágzó szakaszában már nem a kolostorok voltak a műveltség fellelővái. A Karoling-periódusban a Fulda, a Sankt Gallen- és a toursi Szent Márton-kolostorok voltak a tudomány központjai, ahogyan a Bec-kolostor a 11. században. A 12. században azonban a szerepet átvették a katedrálisiskolák, a 13. században pedig a nők – köztük az apácák – elől elzárt egyetemek és domonkos rendi kollégiumok. E tekintetben az apácák helyzete a nőkéhez hasonlított. Mindazonáltal voltak olyan apácák, akik továbbra is tanultak, papok és saját rendjükbeli szerzetesek segítségével, és az apácák körében megszokottnál szélesebb körű műveltséget sajátítottak el. E tanult apácák közül néhányan misztikusok és szentek lettek, írásaik mind a mai napig fennmaradtak. Később részletesebben, külön részben tárgyaljuk e misztikusokat, e kontextusban csak néhányuk műveltségén időzünk.

Hackeborni Mechthild a Szentírásra, Origenész, Szent Ágoston, Clairvaux-i Bernát és Albertus Magnus műveire hivatkozik írásaiban. Szent Gertrúd őszintén bánja a hét szabad művészetre fordított időt, és – sok szerzeteshez hasonlóan – grammatikusból lett teológusnak tekinti magát. Misztikus látomásain kívül Szent Gertrúd összegzéseket írt a szentek életéről, és *Lelkigyakorlatok* megnevezéssel imádságos könyvet állított össze.⁸⁹ Mechthild is, Gertrúd is latinul írt, és mindketten a helftai ciszterci zárda tagjai voltak. Egy harmadik misztikus, az első német nyelvű misztikus mű alkotója, Magdeburgi Mechthild is ebben a zárdában élt. Műve, a *Das fliessende Licht der Gottheit* (Isten áradó fénye) erősen hatott a német miszticizmusra, noha ő kevésbé volt művelt, mint a fent említett tudós nők.

Bingeni Hildegard a 12. század első felében könyvet alkotott vízióiról, ezenkívül teológiai munkákat írt, és kiterjedt levelezést folytatott világi és egyházi kortársaival. Misztériumjátékot is írt, leletrajzot egy Rupert nevű helybéli szentről, a zárda névadójáról, egy ír misszionáriusról, aki a Rajna-vidéken tevékenykedett. Szin-

⁸⁸ Peter Abélard: *Epistola* VIII, PL CLXXVIII. köt., 309. f. kol.

⁸⁹ *Le Héraut de l'Amour divin. Révelations de Sainte Gertrude* (Párizs–Poitiers, 1898), 9., 101. o.

tén Hildegardnak tulajdonítanak egy orvostudományi művet és egy zeneműgyűjteményt, noha szerzőségük vitatott. Némelyik írását illusztrálta is. E műveiben és vízióiban természettudományos ismereteit alkalmazta, latinul írt vagy diktált. Írásai Szent Ágoston, Boethius, Sevillai Izidor, Bernard Silvestris, Arisztotelész és Galénosz műveinek ismeretét tanúsítják. Az anatómiáról szóló részben a 11. századi szerzetest és fordítót, Afrikai Konstantint idézi, és a világegyetemet alkotó szférák leírásakor Meszahalah tanulmányaira hivatkozik. Ahogyan Charles Singer megjegyzi, Hildegard nem tesz különbséget fizikai történések, erkölcsi igazság és lelki tapasztalatok között. Minden az isteni sugalmazás és kinyilatkoztatás gyümölcseinek tűnik, mint Dante Isteni színjátékában, de forrásai, akárcsak Dantéi, jól azonosíthatók.⁹⁰ Írásai gyenge pontja az *a priori* bizonyítás eszközeként használt hasonlatok túláradó bősége, a földön, a naprendszerben létező minden dolog és jelenség archetípusának feltárási kísérlete, valamint ismeretek és nézetek átvétele másod- és harmadkézből – mindezek azonban korának jellemző fogyatékoságai, és férfi kortársai műveiből sem hiányoznak.

A példákban idézett művelt apácák irodalmi munkássága máig fennmaradt. A listát még folytathatnánk. Kétségtelen, hogy a tehetséges apácák, ha akartak, könnyebben szerezhettek ismereteket, mint a laikus nők, és tanulásukat ellenvetés nélkül elfogadta koruk társadalma. Ennek ellenére még ők sem juthattak be a felsőbb fokú képzés intézményeibe. Az apácák nem gazdagították az virágzó középkori kultúra legfőbb értékeit jelentő skolasztikus filozófiát és teológiát, sem pedig a jogi és természettudományos stúdiumokat. Egyedül a miszticizmusra tették rá kézjelüket. Nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy ha a magasabb tudomány intézményei megnyíltak volna előttük, akkor jelentős eredményeket értek volna el a skolasztika, teológia vagy a természettudományok terén. E lehetőség azonban eleve nem adatott meg számukra, mivel ezek az intézmények nem nyitották meg előttük kapuikat.

⁹⁰ C. Singer: *From Magic to Science* (New York, 1958), 199–239. o. Az apácák képzésének általános leírása: L. Eckenstein: *Women Under Monasticism* (Cambridge, 1896). Lásd még R. Lejeune: *La femme dans les littératures française et occitane du XIe au XIIIe siècle*, *Cahiers de Civilisation médiévale* XX (1977), 202. o.

A beginák mozgalma vallási mozgalom volt, és ezért – bár nem képezte az államegyház részét – tagjai az „papok rendjébe” tartozóknak tekinthetők. A mozgalom a 13. században indult, és elterjedt Flandria, Brabant, a Rajna-vidék és Észak- és Dél-Franciaország városaiban. Elsősorban az észak-európai vallási mozgalmak közé sorolható, követői elmélyült hitéletet kerestek, és Krisztus példáját kívánták követni önmegtartóztató, vezeklő, imádkozó, nyomorúságos életmódjukkal, a testi munkával, a szegények és betegek istápolásával. A mozgalomhoz kötődő nők kezdetben nem csatlakoztak az apácarendekhez, egyrészt mert túlságosan kényelmesnek és könnyűnek tartották a zárdák életét a 13. század elején, másrészt mert a fennálló zárdák nem tudták befogadni az összes belépni kívánó nőt, főleg azután, hogy a premontrei zárdák feloszlottak, és a domonkos rend nem vállalt többé felelősségek az apácazárdákért.

A többi korabeli vallási mozgalomhoz hasonlóan a beginák is kevésbé elzárkózó, a többi emberrel szorosabb kapcsolatot tartó hitéletet kívántak élni. A mozgalom spontán jellegű volt. Az első beginák szinte kizárólag a társadalom azon rétegéből származtak, mint az apácák, azaz a nemesség és a vagyonos városlakók sorából, az apostoli élet egyazon vágyától hajtva. A begina mozgalom azonban egyre inkább társadalmi-gazdasági megoldást kínált azoknak a városi asszonyoknak és hajadonoknak, akik nem léphettek be – nem szükségképpen vallási okból – a kiválasztott zárdába, mert nem rendelkeztek a kívánt hozománnyal. Főleg a 14. században, a gazdasági válság idején nőtt jelentősen a szegény nők száma a beginák közt. A kézműves céhek egyre zártabbakká váltak, és a városi nők – a gazdasági válság első áldozatai – számára kevesebb munkaalkalom kínálkozott. A 14. századi begina mozgalom a céheken kívüli munka, a fonás, szövés,⁹¹ valamint az otthon végzett varrás és mosás lehetőségét kínálta nekik. Voltak, főleg a németalföldi városokban (Liège, Louvain, Brugge, Brüsszel), akik betegápolással keresték kenyerüket. Ők olykor szerepelnek az adófizetők listáján, mint például Párizsban a 13. században.⁹² A beginák

⁹¹ *Documents relatifs à l'Histoire de l'Industrie drapière en Flandre*, szerk. G. Lippinas – H. Pirenne (Bruxelles, 1929), I. köt., 42., 307. o., II. köt., 401. o.

⁹² K. Michælssoen (szerk.): *Le Livre de la Taille de Paris de l'an 1296*, 158. o.; *Le Livre de la Taille de Paris de l'an 1297*, 5. o.

számos városi iskolát is fenntartottak. Odaadó és szorgos munkájukat dicsérte Humbert de Romans, aki a Pédabeszédek könyvéből idézte az „erényes nőt”.⁹³

Mint már említettük, a begina mozgalom inkább vallási, mint egyházi intézmény volt. A beginák kezdetben saját otthonukban vagy a szülői házban éltek, de vagyonuk egy részét a mozgalomnak vagy a szegényeknek adományozták, és imádkozással és jótékonykodással töltötték napjaikat. Az első beginákat „a világi közösségekben elszigetelten élő begináknak” nevezték (*Beguinae singulariter in saeculo*). Házakban kezdtek egybegyűlni, s ott többé-kevésbé szabályozott életet éltek a főnökszöny felügyelete alatt. Napjaikat a jótékonykodás, az ima és a munka tagolta. Ezek voltak a *Beguinae clausae* (az elzártak), akik bizonyos maguk választotta szabályok szerint éltek. Hajadonok, férjüktől külön élő asszonyok és özvegyek tartoztak közéjük. Az egyház némely képviselője, például Vitryi Jakab tiszttában volt vele, hogy nem minden nő tudott zárdába lépni, és felismervén a női vallási mozgalom hatalmát a beginák érdekében tevékenykedett, hogy elnyerje számukra a pápa elismerését, és hogy felügyelje, irányítsa, tanítsa és az önállóság útjára vezesse őket. 1233-ban IX. Gergely pápa (közvetett módon) elismerte a mozgalmat *Gloriam virginalem* című bullájában.⁹⁴ Az egyházkerületi szervezet alkalmas hely adományozásával segítette őket, ahol házakat létesíthettek, a városi hatóságok pedig mentesítették őket az adófizetés alól. A ciszterci és a domonkos rendek egyes vezetői lelki képzésükhöz járultak hozzá.

A beginák azonban még azután sem váltak egyházi intézménynyé, amikor „elzárt” életet kezdtek élni a már említett házakban, és a pápa elismerte mozgalmukat. Házaik a városhatóságok által adományozott kiváltságoktól függtek, gazdasági ténykedésüket pedig a céhes szabályzatok határozták meg. Ráadásul amellet, hogy nem egyházi vagy félig-meddig egyházi intézményként működtek, mint a ferencesek vagy a domonkosok harmadik rendje, voltaképpen soha nem intézményesültek igazán. Nem létezett náluk szabályos hierarchia, egységes rendtartás vagy általános felügyeleti rendszer. Nem tettek életre szóló fogadalmat. Elhagy-

⁹³ Humbert de Romans: i. m. 201–202. o.

⁹⁴ Roisin: i. m. 337–342. o.

hatták a beginaházát, és férjhez mehettek. Nem kellett minden vagyonukat a szegényeknek és a beginaházaknak adniuk.⁹⁵

Látjuk tehát, hogy e mozgalom már kezdettől fogva nagyobb mozgásteret kínált az egyénnek, mint az intézményesített rendek. Némelyik befolyásos begina nagy tiszteletnek örvendett, Mary d'Oignies például, egy jómódú család lánya, aki szétosztotta vagyonát a szegények között, férjétől elvált (kölcsonös megegyezéssel az önmegtartóztató életet választották), és gazdag laikus embereket bírt rá, hogy váljanak meg vagyonuktól és legyenek szerzetesek. Halála után Vitryi Jakabot oltalmazták szent ereklyéi, gyakran megjelent álmaiban, és útmutatással szolgált neki. A beginák közt voltak misztikusok és szentek is, például Szent Douceline, és a mozgalom a 14. század végéig általános spirituális vitalitásával tűnt ki. De ugyanez a szabályok és ellenőrzések által el nem fojtott individualista szellem olyan helyzeteket kreált, amelyeket az egyház nem fogadhatott el. Néhány begina németre és franciára fordította a Szentírást, és az egyházszervek szigorú tiltása ellenére szövegmagyarázatokat alkottak a fordítások nyomán. Teológiai művek fordításait olvasgatván hitkérdéseket vitattak meg – ismét kiváltva az egyházi vezetőség bírálatát és fenntartásait. Egy hainauti begina, Margaret Porete misztikus művet alkotott *Le Mirouer des Simples Ames* (Jámbor lelkek tüköre) címmel, amelyet eretnek műnek nyilvánítottak, és szerzőjét 1310-ben máglyán megégették. A következő részben még visszatérünk rá. Szokatlan neheztelést váltottak ki azok a beginák, akik nem a beginaházakban, hanem továbbra is a világi közösségben éltek. Csavargással, koldulással, törvénytelen prédikálással és hitelvi tévedésekkel vádolták őket. Néhány esetben még a prostitúció vagy a leszbikus kapcsolat vádja is felmerült.⁹⁶

Misztikus élményeikben egyes beginák megközelítették a Krisztussal való bensőséges kapcsolat megtapasztalásának határát, ezt az ortodoxia körébe tartozónak tekintették (Vitryi Jakab olyan beginákról írt, akiket az Énekek éneke⁹⁷ hatására annyira magával

⁹⁵ Példa arra a beginára, aki bizonyos vagyontárgyak ügyében a bírósághoz fordult: *Le Droit coutumier de la Ville de Metz au Moyen-Âge*, I. köt., 17., 57., 59., 173. o.

⁹⁶ M. Goodich: Sodomy in medieval secular law, *Journal of Homosexuality* I.

⁹⁷ Jacques de Vitry: Vita Mariae Ogniacensis. *Acta Sanctorum*, June IV, 637., 677–679. o.

ragadott a Krisztus iránti szeretet önkívülete, hogy évekig nem keltek fel az ágyból), mások pedig hisztériás erotikus élményeket éltek át. Néhányan eljutottak az eretnekségig, főként Joachim apát és az időnként az Istennel való teljes azonosuláshoz vezető Szabad Szellem mozgalom követői, egészen az egyén megsemmisüléséig, majd a megváltás elengedhetetlen feltételének tartott szentségek tagadásáig. Másoknak látomásaik támadtak a harmadik korszak eljövételéről (felidézve a joachimista Szentlélek korszakát), amelyben – állították – a Szentlélek asszonyi testben fog megjelenni.⁹⁸ Egyesek közel kerültek az ugyancsak eretnekeknek minősített spirituális ferencesek nézeteihez.

Annak ellenére, hogy a beginák üldöztetését kimondó határozatokban a püspökök és pápák általában különbséget tettek a „világban” élő és hitelvi hibák és az eretnekség tévútjára vetődő, valamint a beginaházakban tevékenykedő, az ortodox szabályokat követő beginák között, az üldöztetés rendszerint válogatás nélkül irányult minden begina ellen. Üldözte őket az inkvizíció a 14. század második felében, akárcsak az eretnek mozgalmakat, amelyekkel gyakran indokolatlanul azonosították őket, és akárcsak az előírásoktól eltérő többi mozgalmat, amelyek egy olyan korban bűnhődtek, amikor az önként vállalt szegénység gyanút keltett az egyház szemében. A beginák mentesülése az adófizetés alól bosszantotta a céheket, melyek a versenytől való félelem miatt szűkítették gazdasági tevékenységük körét. Korlátozták termelésüket, tiltották bizonyos szerszámok használatát, és – hogy ne szerezzenek hírnevet – tilos volt termékeiket saját nevükön árulniuk. A 15. században a beginaházak elsősorban oltalmazó helyek voltak, nem pedig vallási intézmények és műhelyek; lakóik nem teológiai kérdésekkel foglalkoztak, és munkájukkal sem tudták fenntartani magukat. Összegzésképpen elmondható, hogy a begina mozgalom a nem intézményesített vallási mozgalom keretein belül önkifejezési eszközt kínált egyes nők számára, és megvolt a maga szerepe az intézményesített szerzetesrendekben és az eretnek mozgalmakban is.⁹⁹

⁹⁸ R. Nelli: *Dictionnaire des Hérésies médiévales* (Toulouse, 1968), 66. o.

⁹⁹ A legfontosabb, általunk is használt kutatási anyagok a beginákról: E. W. McDonnell: *The Beguines and Beghards in Medieval Culture* (New York, 1969); H. Grundmann: *Religiöse Bewegungen im Mittelalter* (Berlin, 1935). A szentté nyilvánított begináról lásd C. Carozzi: *Une Béguine joachimite: Doiceline soeur*

A középkorban a nők a keresztény miszticizmus körét gazdagították legjelentősebben szellemi alkotókedvükkel. A középkori miszticizmus nehezen képzelhető el Folignói Angéla, Svédországi Brigitta, Sienai Szent Katalin, Szent Gertrúd, Bingeni Hildegard, Norwichi Julianna, Hackeborni Mechthild és Magdeburgi Mechthild nélkül.¹⁰⁰ A középkori nőkről szóló könyv keretein belül lehetetlen írásaik alaposabb elemzésére vállalkozni vagy kellő mélységben tanulmányozni a keresztény miszticizmus természetét. Mindössze két konkrét kérdés vizsgálatát kísérelhetjük meg. Az első a női misztikusok speciális helyzete a középkori keresztény társadalomban. A második pedig az, hogy írásaik feltárnak-e olyan jellemzőket, amelyek megkülönböztetik őket a férfi misztikusok írásaitól.

A nagy női misztikusok minden más nőt megilletőnél nagyobb elismerésben és tiszteletben részesültek. Clairvaux-i Bernát írta a 12. századi misztikusnak, Bingeni Hildegardnak:

„Áldjuk a benned lakozó isteni kegyelmet... Hogyan merésznék tanítani és tanáccsal ellátni téged, akiben tudás rejlik, és akiben még mindig él a krisztusi szentség hatása. Téged nem kell tanítani, mivel az hírlík rólad, hogy rendelkezzel a mennyek titkait fürkésző képességgel, és a Szentlélek fényében felfogod, mi az, ami túlmutat az emberi tudáson. Feladatom az, hogy kérjelek téged, ne feledkezz meg rólam és azokról, akiket Isten színe előtt a lelki testvériség szálai kötnek hozzám...”¹⁰¹

Clairvaux-i Bernát felismerte tehát a misztikus mindenféle hivatalos pozíciótól és egyházi rangtól független szentségét. A női

¹⁰⁰ Hugues de Digne, *Cahiers de Fanjeaux* X (1975), 169–201. o. és Douceline et les autres, *Cahiers de Fanjeaux* XI (1976), 251–267. o. A beginák által vezetett iskolákról lásd McDonnell: i. m. 273., 383. o. A begináknak tulajdonított eretnekégre lásd Bernard Gui: *Manuel d'Inquisiteur*, szerk. G. Mollat (Párizs, 1964), I. köt., 81–108. o.

¹⁰⁰ Mind tárgyalja E. Underhill: *Mysticism* (New York, 1955).

¹⁰¹ „Congratulamur gratie Dei quae in te est ... Diceris enim caelesta secreta rimari et ea quae supra homines sunt spiritu sancto illustrante dignoscere...” St Bernard: *Opera*, I. köt., *Epistola* CCLXVI, 331. o.

misztikus illetően elfogadása az Ó- és Újtestamentum kevés számú női prófétájának az elfogadásához hasonlítható (Ótestamentum: Exodus 15:20, Bírák könyve 4–5, Királyok II. könyve 22:14, Újtestamentum: Az Apostolok cselekedetei 21:9), vagy a keresztény vallás női szentjeinek elismeréséhez, kiknek szentsége inkább személyiségükben, mintsem pozíciójukban vagy rangjukban rejlett.

A szenteket (és néhány női misztikus szent lett) csak haláluk után avatták szentté, de bizonyos tulajdonságaikat – akár prófétai adottságukat, akár egyéb vonásaikat – már élükben elismerték. Az egyik krónikaíró a következőt írta Bingeni Hildegardról és Schönaui Erzsébetről: „Azokban a napokban Isten a gyengébbik nemet, két szolgálóleányán keresztül tárta fel hatalmát... és ők prófétai hatalommal telítődtek.”¹⁰² Assisi Szent Ferenc hitt Klára gyógyító erejében, és hozzá küldte a zavart elméjű István testvért. Klára a kereszt jelét rajzolta fölé, a testvér nyugovóra tért, ott, ahol Klára imádkozni szokott, és másnapra gyógyultan ébredt.¹⁰³ (Valamilyen okból Klára kevesebb sikerrel gyógyította apácanővérei lelki zavarait.)

Aquinói Szent Tamás tömören így fogalmazta meg a kizárólag a női személyiségből adódó, az Istentől adományként kapott erő, valamint a pozícióból és rangból származó hatalom közötti különbséget: „A prófétaság nem szentség, hanem isteni adomány...” (*propheta non est sacramentum sed Dei donum*), mivel a női nem képtelen fensőbbiséget mutatni – a nők ugyanis alávetett helyzetben vannak –, a nőket ezért nem érheti a papi szentség felvételének a kiváltsága. Mivel azonban – lelkileg – a nők nem különböznek a férfaitól, és olykor sok férfinál kiválóbbak is, előfordulhat, hogy a prófécia adománya és minden ezzel járó megilleti őket, de a papság szentsége nem.¹⁰⁴ A női misztikusok nem vitatták a nők alárendelt helyzetét e világban, és elfogadták a nőknek a teremtésben játszott másodlagos szerepéről kialakult nézetet. Bingeni Hildegard ezt írta:

¹⁰² McDonnell: i. m. 282. o.

¹⁰³ Moorman: i. m. 37. o.

¹⁰⁴ Aquinói Tamás: *Summa Theologica*, V. köt. Supplementi tertiæ partis, XXXIX. q., I. art., 197. o.

„Amikor Isten meglátta a férfit, látta, hogy a férfi kiváló, mert az ő képmására készült. De amikor Isten a nőt teremtette, a férfi segített neki... Ennélfogva a nő a férfi teremtménye... A férfi Isten Fia isteni voltát jelképezi, a nő pedig a férfi emberi voltát. Ennélfogva a férfi irányítja e világot, hiszen ő uralkodik minden teremtmény felett, a nő pedig a férfi uralma alatt áll, és aláveti magát neki.”

Bingeni Hildegard elfogadta tehát a nő teremtésben betöltött másodlagos szerepét és a férfinak való alávetettségét, és azzal is egyetértett, hogy a nőt nem illeti meg a papi szolgálathoz való jog.¹⁰⁵ Saját nőiségét mellőzve nem a maga, hanem Isten nevében írt. Clairvaux-i Bernáthoz hasonlóan III. Jenő pápa, a korszak egyházi vezetői, kiemelkedő világi személyiségei is (köztük angliai II. Henrik és Aquitániai Eleonóra) elismerték Hildegardot, és leveleztek vele. Látomásait próféciáknak tekintették, és már életben csodákat tulajdonítottak neki.

A 14. századi Sienai Szent Katalin kapcsolatban állt az egyház és az állam nagy személyiségeivel, és aktívan segítette a pápa Avignonból Rómába való visszatérését. Az egyházszakadás idején, 1378-ban IV. Orbán pápát támogatta. A női misztikusok imáiból összeállított gyűjtemény egynémelyik darabja igen népszerű lett, például az *Exercitia spiritualia* Szent Gertrúdtól. A korabeli eseményekből Bingeni Hildegardnál és Sienai Szent Katalinnál kisebb részt vállaló női misztikusokat is elismerték rendjük apátjai és gyóntatóik, olykor nekik diktálták látomásaikat és misztikus élményeiket. A női misztikusokról író egyházi emberek ihletettségüket hangsúlyozták, és általában csekélyebb jelentőséget tulajdonítottak műveltségüknek. Beauvais-i Vince megerősítette, hogy Bingeni Hildegard latinul diktálta látomásait, de azt is hozzáfűzte, hogy ezt – *laica et illiterata* lévén – álomszerű, ihletett állapotában tette.¹⁰⁶ Az egyházi férfiúknak alighanem kedvükre volt e vélekedés, mivelhogy a műveltség társadalmi helyzetéhez és ranghoz mérhető, míg az ihletettség a személyiség isteni adomá-

¹⁰⁵ „Homo enim plenum opus Dei est... Femina enim opus viri est... illaque in disciplinatu illius existens ei subdita est”: Hildegard von Bingen: *Liber Divinorum Operum Simplicis Hominis*, PL CXC VII. köt., 885. kol. Lásd még Hildegard: *Liber Scivias* L. II, 6. vízió, uo., 545–546. kol.

¹⁰⁶ McDonnell: i. m. 377. o.

nyának tekinthető. Eme adománynak köszönhetően a női misztikus a deviáns klasszikus példáját alkotta, elnyerve társadalmi környezete áldását. Az egyház és állam működtetésében részt vevő, a vezetők döntéseit irányító, az imádságokat alkotó és látomásokat diktáló nő teljesen eltért az elfogadott normáktól.

A műveltség különböző szintjeit tárták fel a hagyományokhoz erősen kötődő és kislánykoruk óta zárdában élő, illetve felnőttként valamelyik szerzetesrendhez vagy a ferencesek vagy domonkosok harmadik rendjéhez csatlakozó női misztikusok. A férfi misztikusoktól eltérően azonban egyikük sem sajátított el átfogó teológiai és filozófiai ismereteket. A női misztikusok értelmi és műveltségi szintjében, illetve irodalmi tehetségében megmutatókozó különbségek írásaikban tükröződnek.

A keresztény Európában – a férfi misztikusokhoz hasonlóan – e nők közül sokan tevékenyen részt vettek a világi életben. A vallási élmények inkább a részvétel, mint az elkülönülés irányába vezették őket. Életrajzíróik szerint sokuknál már gyermekkorban megmutatkozott az ájtatos élethez, imához és meditációhoz való vonzódás, és már akkor kijelentették, hogy csakis Krisztussal kelnek egybe. Mindazonáltal felnőttkorukban aktívan működtek különböző területeken. A kora valamennyi fontos eseményére reagáló és prédikációiban kortársai bűneit ostromozó Bingeni Hildegard apácafőnöknő volt. Először egy Dissenberg közelében levő zárdában élt, majd egy neki és a bencés nővérek közösségének létrehozott nagy zárdában a Bingen mellett fekvő Rupertsbergben. Egy újabb, saját zárdájának kiegészítőjeként működő zárdát alapított Eibingen közelében. Egyéb tevékenységein túl tizenkét ciszterci apáttal levelezett, hogy lebeszélje őket visszavonulási szándékuktól. Az apátok hozzá fordultak tanácsért rendjük erkölcsi és szervezési problémáival, és tőle kérdezték, vajon nem cselekedtek-e Isten tetszése ellenére. Válaszában Hildegard szigorúan bírálta módszereiket és a rendjük szabályzatától való eltéréseket. Szintén hozzá fordultak miszticizmusra, szentírás-magyarázatra és teológiára vonatkozó kérdésekkel.¹⁰⁷

Sienai Szent Katalin éveken át a szegények és betegek istápolásának, valamint a vétkezők bűnbánathoz segítésének szentelte

¹⁰⁷ P. Salmon: *L'Abbé dans la Tradition monastique* (Sirey, 1962), 73. o.; S. Roisin: i. m. 346–349. o.

életét. Nagy közösséget irányított, amely a domonkosok harmadik rendjének részét alkotta. Részt vett a mohamedánok elleni keresztes hadjárat tervezésében, a firenzei szövetség és a pápaság küzdelmében, és – mint lejegyezték – közreműködött a pápa Rómába való visszahelyezéseért indított mozgalomban. Svédországi Brigitta megegyezést próbált létrehozni Anglia és Franciaország királyai között a százéves háború megakadályozásáért, és részt vett abban a küzdelemben is, amely a pápa Avignonból Rómába való visszatéréseért folyt. Magdeburgi Mechthild beginaként kezdte pályáját, későbbi életében pedig a helftai ciszterci kolostorban élt. Beginaként betegeket és szegényeket gyámolított. Egy domonkos szerzetesnek akkortájt diktált művei – menny- és pokolvíziói és Istennel való bensőséges kapcsolatának leírása mellett – Bingeni Hildegard szellemiségét idézve egyházreformokat követelt, valamint bírálta valamennyi társadalmi osztály alacsony erkölcsi szintjét. Küldetéstudata olyannyira erős volt, hogy fiatal beginaként nem elégedett meg nemzedéke bűneinek általános ostromozásával, hanem prédikált is, valamint személyes hangú útmutató leveleket írt több magdeburgi és környékbeli egyházi embernek.¹⁰⁸

Az előző részben szó esett Vitryi Jakabnak észrevételéről: a beginák Krisztus iránti szeretete az önkívülettel határos.

„Teljesen magukkal ragadta őket Krisztus iránti hihetetlen szeretetük, úgy tűnt, szinte meggörnyedtek a vágy súlya alatt, és hosszú éveken át nem keltek fel ágyukból, ritka alkalmakat kivéve... Nyugalomban feküdtek az úrral, testük eltorzult, de lelkük vigaszra lelt és megerősödött...”¹⁰⁹

E jelenség létezett ugyan, de nem volt jellemző a nagy misztikusokra. Ahogyan E. Underhill megjegyezte, valószínűleg inkább az önfegyelem hiányából eredt, mintsem a miszticizmusra való hajlamból. Az időszakos magányban élő női misztikusokat olykor testi gyengeség gyötörte, főleg korai éveikben, ezt azonban tevékenyebb időszak követte, melyet olykor-olykor újabb magányos

¹⁰⁸ Ancelet-Hustache: i. m. 262. o.; *Acta Sanctorum* April III, 868., 986. o.

¹⁰⁹ „Cum Domino suaviter quiescentes, quanto spiritu confortabantur, tanto corpore infirmabantur”: Jacques de Vitry: *Vita B. Mariae Ogniacensis*, 637. o.

időszak szakított meg. A Norwichi Juliannához hasonló, remeteként élő misztikusok kivételnek számítottak. Misztikusoknak köszönhető néhány további ünnepnap bevezetése a katolikus naptárba, valamint a vallásgyakorlás újabb módszereinek meghonosítása. Clairvaux-i Bernát nevéhez fűződik Krisztus szívének imádata, de Szent Gertrúd és Hackeborni Mechthild is jelentős változtatásokat hajtott végre a 13. században,¹¹⁰ és ezek terjesztése a 13–14. században a szerzetesek és misztikusok között szintén nekik köszönhető. (Teológiaiilag csak a 18. században értelmezték ezeket.) Cornilloni Julianna belga misztikus látomásai alapján bevezette a Corpus Christi ünnepét az oltáriszentség intézménye és adománya emlékére. Ez az ünnep Krisztus emberségének a szerepetét fejezi ki. Először a ciszterci, ferences és domonkos szerzetesek és apácák, valamint a beginák fogadták el, később a teológusok is, majd elterjedt a teljes nyugati kereszténységben.¹¹¹

Volt-e olyan sajátság, amely megkülönböztette a női misztikusok írásait a férfi misztikusokétól? A bírálók általában negatív véleményeket emeltek ki. Rámutattak az írásaikban kifejeződő túláradó, olykor a histériával határos érzelmességre és nárcizmusukra.¹¹² G. Scholem hangsúlyozta a női miszticizmusban jelen lévő erőteljes érzelmi tényezőt, és írásaik önéletrajzi és szubjektív jellegét. Másrészt a zsidó kabbalisztikus gondolatot – mely történetileg és metafizikailag férfi miszticizmus volt – visszafogottság, tárgyilagosság és a tanító célzat jellemzi.¹¹³ Bizonyos női misztikusok művei kétségtelenül ugyanolyan erős, már-már nárcizmusba és histériába hajló érzelmekkel telítődtek, és való igaz, hogy a didaktikus keresztény misztikus irodalom szerzői nem nők voltak. Úgy tűnik azonban, hogy a keresztény miszticizmusban a nők által követett utat nem elsősorban nemük, hanem keresztény hitük, konkrétabban keresztény miszticizmusuk jellege határozta meg. A keresztény misztikus látomás középpontjában olykor Mária, olykor a Szentháromság állt, a fény, az élet és a szeretet szimbólumaival ábrázolva. Clairvaux-i Bernát az Ige (*verbum*) szerete-

¹¹⁰ *Le Héraut de l'Amour divin. Révélations de Sainte Gertrude*, I. köt., xvi-xviii. o.

¹¹¹ McDonell: i. m. 305. o.

¹¹² Simone de Beauvoir: *A második nem* (Budapest, 1969), 24. feje.

¹¹³ G. Scholem: *Major Trend in Jewish Mysticism* (New York, 1941), 37–38. o.

tőről írt, amely bölcsesség, méltányosság, igazság, jóság és lélek, s amely magasabb szintű, mint a testet öltött Ige szeretete,¹¹⁴ azaz a testet öltött Isten szeretete, aki a földön élt és szenvedett. De a keresztény miszticizmus kontemplációjának tárgya a hús-vér Isten volt, a kereszten szenvedő Krisztus emberi teste. Folignói Angéla ezt írta: „Többször megjelent álmaimban és nappali látomásaimban, a kereszthez szegezve, és azt mondta, hogy tekintsem meg sebeit...”¹¹⁵

A női misztikus a hús-vér emberként megszemélyesített férfi Istent megközelítő nő. Menyasszonyaként, özvegyeként, olykor fájdalomtól megtört anyjaként fordult felé. Magdeburgi Mechtild írta: „Ő, nemes sas, ó, gyenge bárány, ó, perzselő tűz, ölelj át! Meddig legyek terméketlen? Egy óra is keserves nekem, egy nap ezer év...” Folignói Angéla diktálta a következő sorokat: „Amint álltam a kereszt tövében, ledobtam magamról öltözőkemet, és mindenestül felajánlottam neki magam, és megígértem, rémülten ugyan, hogy örökre megőrzöm szüzességemet, és hogy soha nem sértem...”¹¹⁶ Kétségtelen, hogy a szavakat erőteljes erotika hatja át. De ne feledjük, hogy nem nők kezdeményezték az érzékiség átvitelét a férfi–női kapcsolatok területéről az ember Istenhez fűződő kapcsolatára. A kereszténységnek már az első századában dicsőítették a szüzességet, s az egyházi gondolkodók és a misztikusok hitelményeik és az egyház leírásához a házasság gondolatköréből vettek át fogalmakat és különféle erotikus kifejezéseket.

Az érett és a késő középkor női misztikusai már kiforrott jelképrendszert találtak. A 3. században a keresztények Krisztus és az egyház közötti párbeszédként értelmezték az Énekek énekét, később pedig a lélek és Isten dialógusának tekintették. Clairvaux-i Bernát további adalékokkal gazdagította ezt az értelmezést. Miszticizmusa alapvetően didaktikus, stílusa viszonylag visszafogott, és harmadik személyben ír. Az Énekek énekét azonban a lélek Isten utáni epekedésének megnyilvánulásaként és misztikus nászdalként értelmezte.¹¹⁷ Más misztikusok – köztük a keresztény

¹¹⁴ St Bernard: *Opera*, II. köt., Sermo XX, 62–66. o.

¹¹⁵ St Angela of Foligno: *Le Livre de l'Expérience des vrais Fidèles*, szerk. J. Férre – L. Baudry (Párizs, 1927), 12. o.

¹¹⁶ Ancelet-Hustache: i. m. 217. o.; St Angela of Foligno: i. m. 10. o.

¹¹⁷ St Bernard: *Opera*, II. köt., Sermo I, 1–5. o.

miszticizmus legnagyobb alakjai, mint Seuser és Tauler – párbeszédet írtak, amelyben a misztikus egyes szám első személyben beszél. Minden kritikus, aki a női misztikus látomását a Krisztussal kötött spirituális házasságról a szexuális élmény pótlékának tekinti, nem pedig a spirituális felemelkedés jelképének, a férfi misztikusok leírásait hasonlóképpen az apához, anyához vagy házastárshoz fűződő kapcsolat pótlékának, vagy homoerotikus viszony megnyilvánulásának foghatja fel. Ezt írta Clairvaux-i Bernát egy szerzetesrendbe lépő fiatal nemesnek:

„Ha a csábítás fullánkját érzed, függeszd tekinteted a rézkígyóra (Mózes IV. könyve 21:8–15) a keresztfölött (János evangéliuma 3:14), és a keresztre feszítettnek sebei, különösképp melleti csillapítják szomjadat. Ő maga mintha anyád lenne, és te mintha a fia lennél, és a szögek nem sérthetik a keresztre feszítettet anélkül, hogy rajta keresztül ne a te kezedet és lábadat érnék.”¹¹⁸

A 13. században Karthauzi Fülöp verset írt a Szent Anyához:

„Te vagy az apám, a fivérem, nővérem, életem és üdvösségem, benned nem tévelyedek el. Imádott vőlegényem vagy, neked adom szüzességemet, kedves vőlegényem vagy. Szívem mindig érted eped. Kedvesem vagy és barátom.”¹¹⁹

Raymond Lull pedig ezt írta *Libre d'amic et amat* című misztikus művében a 14. században:

„Te vagy a mindenség: mindenem keresztül, mindenben és mindennel. Teljes valómat adom neked, hogy teljesen az enyém légy, és én mindenestül a tiéd leszek... És a szeretett lény így válaszolt: Nem lehetek mindenestül a tiéd, ha te nem vagy teljességgel az enyém... A szerető és a szeretett lény találkozott, és a szeretett lény így szólt kedveséhez: Nincs szükség szavak-

¹¹⁸ Uo., I. köt. *Epistola* CCCXXII, 299. o.

¹¹⁹ Brüder Philipps des Kartäusers: Marienleben, in *Erzählende Dichtungen des Späteren Mittelalters*, szerk. F. Böbertag (Berlin, 1886), 46. o.

ra. Csak a szemeddel adj jelt, mert az a szívemhez szól – és mindent megadok, amit csak kérsz.”¹²⁰

E szöveg Magdeburgi Mechthild szavait idézi, aki hallotta, amint szerelme így szólítja meg: „Megfogtalak, mert így akartam; meg-láncoltalak, és boldogan tettem; megsebeztelek, hogy egyesül-hess velem. Ha csapást mértem rád, azért tettem, hogy az enyém légy.”¹²¹ A keresztény hit szerint Isten szeretetből lett ember, mert emberként megválthatta az emberek bűneit. Isten ember iránti szeretete előbb volt, mint az ember Isten iránti szeretete. Így hát a keresztény miszticizmusban mind a férfiak, mind a nők a szeretetre teszik a hangsúlyt; ez a szeretet mindenekelőtt a hús-vérre lett Isten szeretete, még ha Clairvaux-i Bernát az Ige szeretetét, mely bölcsesség, méltányosság és igazság, magasabb szintű-nek látta is, mint a testté lett Ige szeretetét.

A szentek – köztük néhány misztikus – életrajza szerint a férfiak és a nők hitélményhez vezető útja jelentős hasonlóságokat mutat: éjszakai álom, nappali látomás, súlyos betegség. Sokuk keres-te a szenvedést. Nem elégitette ki őket lelki szenvedésük, amely a megtisztulás, valamint az érzékek és a világ rabságából való meg-szabadulás folyamatának részét alkotta. Ne feledjük, hogy a ke-resztény aszketizmus nem pusztán a lelki felszabadulás eszköze-ként szolgált. Misztikus értéke volt, akárcsak a szegénységnek. A nélkülözők és szenvedők Krisztushoz hasonlatosak, és az ő nyomdokában járnak (*imitatio Christi*). A szenvedés tehát ideali-zált és kíváncsú lesz. Assisi Szent Ferenc arra kényszerítette ma-gát, hogy istápolja és megcsókolja a leprásokat, noha mérhetetlen-ül undorodott látványuktól és bűzüktől. Folignói Angéla és apá-catársa a borzalmak mélyebb bugyrába merült, amikor megitták a vizet, amelyben a leprások lábát mosták.¹²² Mind a férfiakat, mind a nőket szexuális félelmek emésztették, és az ördögi mes-terkedések elleni harcukban a másik nemmel való mindenfé-

¹²⁰ Ramon Lull: *Obras*, szerk. D. Jeronimo Rosello (Palma, 1886–87), *Libre l'amic et amat*, 89–90. o.

¹²¹ *Offenbarungen der Schwester Mechtild von Magdeburg*, szerk. P. Morel (Regensburg, 1869), I. köt., 3. fej.

¹²² St Angela of Foligno: i. m. 104–106. o. Szent Ferencről lásd Thomas de Celano: *Vita Prima* (Róma, 1880), C. VII, 21. o. Sienai Szent Katalin ugyanazt tette: *Acta Sanctorum*, April III (Párizs–Róma, 1886), 902. o.

le kapcsolattól őrizkedtek.¹²³ A férfiak is, a nők is – köztük a legnagyobb szerzetesek és misztikusok, mint Assisi Szent Ferenc és Sienai Szent Katalin – kijelentették, hogy stigma jelent meg testükön, mert azonosultak a keresztfán szenvedő Jézussal. A 14. században az ember-Krisztus tiszteletének terjedésével némely apáca és begina különösképpen vágyott az áldozásra, amelyben Krisztus jelent meg számukra. (Folignói Angéla: Néha úgy tekintek az ostyára, mintha gyönyörű, nemes nyakat vagy keblet látnék, amely felülmúlja a nap ragyogását, és láthatóan belülről sugárzik. E szépség láttán rájövök, hogy – kétség nem fér hozzá – Istent látom – *quod video Deum*.) Voltak, akik teljesen elveszítették önuralmukat, amikor magukhoz vették a szentséget, s a ciszterci rend vezetői megtiltották, hogy a magukon uralkodni képtelenek részesüljenek a szentségben. De ez a jelenség a ciszterci szerzetesek körében is ismert volt, és Villers apátja kénytelen volt kijelenteni, hogy a szerzetesek hetente legfeljebb egyszer áldozhatnak.¹²⁴

Ne feledjük, hogy a női misztikusok írásai nem egyformák. Voltak, akik viszonylag mértékletes, finoman árnyalt stílusban írtak. Magdeburgi Mechthild kiemelte, hogy az általa érzékelt látvány nem külsőleges: Isten adománya nem fogható fel természetes érzékeléssel, és csalatkozik az, akinek a lelke nem fogékony a rejtett igazságra. Az, ami testi szemmel látható, testi füllel hallható és testi szájjal kifejezhető, eltér a szerető lélek számára feltáruuló igazságtól, mint ahogyan a gyertya fénye sem azonos a napfényvel.¹²⁵ Norwichi Julianna műveiben nyoma sincs túlzásnak és hisztériának. Sikerült világosan megfogalmaznia azt a nézetet, hogy még az az ember sem semmisül meg, nem olvad egybe Istennel, aki önmaga hatalmas erőfeszítése és az isteni kegyelem eredményeképpen a lehető legszorosabb kapcsolatba kerül Istennel. Helyenként költői szépségű műve a boldog vég reményét és örömet fejezi ki.¹²⁶

¹²³ M. Goodich: Childhood and adolescence among 13th century saints, *History of Childhood Quarterly* 1 (1973) 285–309. o.; C. Carozzi: Une Béguine joachimite, 177. o.

¹²⁴ McDonnell: i. m. 310–319. o.

¹²⁵ Ancelet-Hustache: i. m. 96–98. o.

¹²⁶ *Revelations of Divine Love recorded by Julian Anchoress at Norwich*, szerk. G. Warrack (London, 1901), 5–6. fej.

Végezetül lássunk egy eretneknek bélyegzett művet, Margaret Porete begina *Le Mirouer des Simples Ames* című írását. Róla tudnunk kell, hogy Párizsban bíróság elé állították, nem volt hajlandó védekezni, kérdésekre válaszolni, és 1310-ben máglyán megégették. Művében leírja az isteni kegyelem hét szintjét, amelyek a lelket istennel egyesítik. A hetedik, egyben végső szintet a lélek csak a túlvilágon érheti el. A hatodik szinten a felszabadított lélek az angyalokra emlékeztet, szeretetüket semmi nem különíti el az isteni szeretettől. A megszabadult lélek mindenütt Istenre lel, még önmagában is. Elkülönül az erényektől, de azok, küzdelem nélkül, részei. A lélek uralkodik rajtuk. Nincs már szüksége prédikációkra, szentségekre, sem magára az egyházra.

Ugyanakkor Margaret elismeri a hagyományos üdvözülés lehetőségét is, és kétséges, hogy műve több eretnek nézetet tartalmazna, mint az ortodoxnak tekintett misztikusoké. Bírái az inkvizíció által javasolt, kontextusból kiragadott néhány rész kivételével nem olvasták el a könyvét. Margaret tárgyalása egy hisztérikus és feszültségekkel teli időszakban zajlott. Akkoriban folyt a templomos lovagok tárgyalása, és más embereké, akiket politikai célzatú boszorkánysággal vádoltak. Margaret ráadásul nem is apáca volt, hanem begina, és – mint láttuk – az egyház beginákkal kapcsolatban kétértelmű álláspontot tanúsított. Fejtegetésünk érdekessége az a tény, hogy a szerzőnőt máglyán megégették ugyan, de művének számos kézírata fennmaradt a kolostorokban, sőt a 15. században úgy vélték, hogy a művet a 14. századi ismert flamand misztikus, Jan Van Ruysbroeck írta. A 15. században az emberek nemigen tudták megkülönböztetni a férfi és női misztikusok műveit.¹²⁷ Úgy tűnik számunkra, hogy a női misztikusok műveiről készített átfogó tanulmány, valamint a művek összehasonlítása a férfi misztikusok írásaival bebizonyíthatná, hogy az, amit nemük gyengeségének tulajdonítottak, nagyrészt a keresztény hit tanításaival hozható összefüggésbe.

¹²⁷ R. E. Lerner: *The Heresy of the Brothers of the Free Spirit in the Later Middle Ages* (California, 1972), 2. o., 71–77. o., 74. o., 35. jegyzet, 200–208. o.

4. Férjes asszonyok

A középkorban a nőknek csupán kisebbségét alkották az „imádkozó nők”, köztük azok, akik nem tettek szerzetesi fogadalmat, de laikus nővéreként, a harmadik rend tagjaiként vagy beginákként az aszketikus életet választották valamelyik szerzetesrend árnyékában. Főleg a dolgozók osztályában voltak olyan nők, akik világi életet éltek, és nem mentek férjhez gazdasági vagy személyes okokból, vagy pedig mert bizonyos helyen és bizonyos időben férfihány volt. Nem minden özvegy ment újra férjhez, mégis a középkori társadalomban a legtöbb nő – mint minden általunk ismert társadalomban – házasságban élt. A középkorhoz társítható egyik központi fogalom a szerzetesség volt, nem kérdéses azonban, hogy a szerzetesség pszichológiai, mentális és kulturális hatása, valamint a szüzesség eszménye erőteljesebb volt a középkori társadalomban, mint azt a kolostori populáció mérete indokolta volna. Mivel nők nem lehettek világi papok, akiket – a szerzetesekhez hasonlóan – szüzességi fogadalom kötött, a házasságot eleve elutasító nők aránya még kisebb volt, mint a hasonló helyzetű férfiaké.¹

Egyházi teóriák a házasságról

A szüzességet a kereszténység kialakulásától kezdve nem kötelességnek, hanem keresztényibb életmódnak tekintették. Szent Pál engedményként tette lehetővé a házasságot azok számára, akik gyengék voltak a testi vágy leküzdéséhez: „De ha magukat meg nem tartóztathatják, házasságban éljenek: mert jobb házasságban élni, mint égni.” (Pál levele a Korinthusbeliekhez, 7:9) A házasság kívánatosabb ugyan a házasságtörő vagy buja életnél, de önmagá-

¹ J. Hajnal: European marriage patterns in perspective, in *Population in history*, szerk. D. V. Glass – D. E. C. Eversley (London, 1965), 118–119., 123. o.

ban nem érték, és célja – Szent Pál szerint – nem a gyermeknemzés. A házasság azonban az emberi gyengeségnek tett pusztá engedelményből szentséggé alakult át a 8. században. Így a házasság keretein belül kialakuló férfi–női kapcsolatok (a kereteken kívüli összes kapcsolattal ellentétben) bűnből szentséggé magasztosultak. Mivel a házasság szentség lett (az egyetlen szentség, amelyet nem pap szolgáltatott ki, hanem maguk a felek), az egyház fokozatosan meghatározta a lényegi normákat, törvényeket és szokásokat. Hozzávetőlegesen a 11. századtól kezdve az egyházi bíróságok tárgyalták a házassággal kapcsolatos ügyeket. Az egyház képviselői kedvezően vélekedtek a házasságról, s érveiket az Újtestamentumból vett idézetekkel támasztották alá.

A szüziés életformához képest alsóbbrendűnek tekintett házasság fogalma mégsem tűnt el, és közvetlen vagy közvetett módon felmerült a házasság vonatkozásában. A házasság célja, amint azt a római katolikus imakönyvben a házassági szertartáshoz írott előszó kinyilatkoztatta, a bűn megelőzése, a gyermeknemzés és a kölcsönös társ kapcsolat. Ez ismétli a házasság negatív szerepéről kialakított páli elgondolást, amely szerint a házasság a bűnös életvitel kiküszöbölésének eszköze, és feltűnik benne a pozitív szempont is: utódok létrehozása, és a két fél között társ kapcsolat kialakítása.

Szent Pál említi a házasságban létrejövő társ kapcsolat és szeretet eszméjét, és azt a nézetet is, hogy a férj a feleség ura és parancsolója: „Úgy kell a férfiaknak szeretni a ő feleségöket, mint az ő tulajdon testöket. A ki szereti az ő feleségét, önmagát szereti.” (Pál levele az Efézusbeliekhez, 5:28) „Ti asszonyok a ti saját férjetekek engedelmesek legyetek, mint az Úrnak. Mert a férj feje a feleségének, mint a Krisztus is feje az egyháznak, és ugyanő megtartója a testnek.” (5:22–23) Itt párhuzamot von a férj és feleség, illetve Krisztus és az egyház között, ami a következő részben még világosabb: „Ti férfiak, szeressétek a ti feleségeket, miképen a Krisztus is szerette az egyházat, és önmagát adta azért.” (5:25) Az Újtestamentum több verse is alátámasztja (Máté 5:31–32, Lukács 16–18), hogy a házasságot olyan oldhatatlan köteléknek tekintették, mint amely Krisztust és híveit fűzi egybe.

E leírás a házasságot a Krisztust az egyházhhoz fűző kötelékekhez hasonlítja, ugyanakkor ezzel ellentétes felfogás is létezett: a kötelékek Krisztus és az egyház között a férj és feleség közöttiek-

re hasonlítanak, s a házasság fogalomköréből vett vagy akár erotikus töltésű képekkel ábrázolja az egyházat és a hitélményt. Az apácák – mint már láttuk – Krisztus menyasszonyai. Az apácáfátylat magára öltő leány lenyűgöző (a liturgikus drámát idéző) szertartása esküvői szertartásra emlékeztetett. Az apáca – Krisztussal kötött misztikus házassága jelképeként – gyűrűt húzott az ujjára, és vőlegényével való kapcsolatát gyakran az Énekek éneke által ihletett erotikus töltetű kifejezésekkel ecsetelték. A püspök ujjára is gyűrűt húztak a beiktatási ceremónián, amely az egyházzal kötött házasságot szimbolizálta. Szent Ciprián szavait – a püspök az egyházban van, az egyház pedig őbenne van – a feloldhatatlan házassági kötelékre való utalásként értelmezték. Az eretnek egyházat ostromozván Szent Ciprián házasságtörőnek nevezte azt: Krisztus menyasszonya nem lehet házasságtörő, hiszen szűziesen tiszta, szeplőtelen.² A 11. század végi reformtörekvések hívei a hivatalát szimóniás üzemek révén megszerző vagy a világi földesúr által kinevezett püspököt olyan vőlegényhez hasonlították, akit hozzákényszerítettek menyasszonyához, az egyházhoz. E kényszer miatt az ifjú feleség szajha lett, a férj pedig erőszaktevő és házasságtörő.

A misztikus élmények leírásában az Istennel való egyesülést újra és újra erotikus kifejezések ecsetelik. Amikor Szent Gertrúd misztikustól egy asszony, aki szűzen akart Isten színe elé állni, de az emberi gyarlóság megbecstelenítette, azt kérdezte, milyen sorsra számíthat, Gertrúd Krisztus nevében így válaszolt:

„Ha a szüzességet emberi gyarlóság szennyezte, de a bemocskolt őszinte bűnbánatot tanúsít, a Megváltó a foltot úgy tekinti, mint gyűrődést a ruhán, és a bűnbánót a kebelére vonja. De ha temérdek bűn szennyezte be, az már akadály a szűz szeretetnek, mint ahogyan a menyasszony temérdek ruhája is akadályozza az őt megölelni kívánó vőlegényt.”³

Az virágzó középkorban a házasság témájával közvetlenül és helyeslően foglalkozó egyházi irodalomban egyre-másra felmerül a

² St Cyprian: *Epistola* LXIX, PL IV. köt., 406. kol., és *De Unitate Ecclesiae*, uo., 502. kol.

³ *Le Héraut de l'Amour divin. Révélation de Sainte Gertrude*, I. köt., 352–353. o.

társkapcsolat és a szeretet fogalma. A 12. században Petrus Lombardus megmagyarázza, hogy a nő miért a férfi bordájából, nem pedig egyéb testrészéből lett kialakítva. Ha a nő a férfi fejéből lett volna kiformálva, ez esetleg arra engedne következtetni, hogy uralkodhatna is rajta. Ha a férfi lábából lett volna teremtvé, ezt úgy lehetne értelmezni, hogy szolgálnia kellene a férfit. Mivel azonban a nő se nem szolgál, se nem úr, így az oldalbordából teremtetett, azért, hogy a férfi tudja, a nőnek, a társának az ő oldala mellett van a helye, és az őket összefűző köteléknek a szereteten kell alapulnia.⁴ Mumbert de Romans a 13. században ugyanezt a felfogást ismétli – azaz hogy a nő a férfi oldalbordájából lett teremtvé, hogy a férfinak társa és segítője legyen –, s továbbmegy, amikor a nő elsődleges erényei leírásakor kifejti, hogy Isten a nőt – a férfitől eltérően – az Éden-kertben teremtette, s nem a föld porából, hanem a férfi bordájából. Ugyanakkor Szent Pál elgondolását visszhangozza, amely szerint Isten a nőt a férfi kedvéért teremtette, s ez a férfi felsőbbrendűségét és fölényét támasztja alá.⁵

Aquinói Szent Tamás a házasságot a szívek egyesülésének elvéthetetlen kötelékeként írja le. A férfi–női kapcsolat a legnagyobb barátság (*maxima amicitia*). Mivel a barátság csak bizonyos mértékű egyenlőség esetén maradhat fenn, a házasságnak monogámnak kell lennie, a poligám házasságokban ugyanis – a tapasztalat ezt mutatja – a nők rabszolgák; a többférjűség pedig a gyermek apához való joga miatt tiltott. Arisztotelész hatására Aquinói Tamás a házasság természetességét hangsúlyozza.⁶ A házasság mint a férfi természetes közege a papi nőtleniséget ellenzők érvelésében is jelentős hangsúlyt kapott. A „Yorki Névtelen” a 12. században kifogásolta a Gergely pápa reformjaiban megfogalmazott cölibátus intézményét, érveit arra alapozva, hogy a házasság összhangban áll az Istentől meghatározott természeti törvényekkel. Az angol Nigel Wireker tréfásan azt írja a Bolondok tükrében (*Speculum Stultorum*) egy újabb egyházi rendről, hogy az a többenél kellemesebb, mert tagjai nők. Ez a rend az Éden-kert-

⁴ Peter Lombard: *Sententiarum libri quatuor*, PL CXCII. köt., 687–688. kol.

⁵ Humbert de Romans: *De Eruditione Praedicatorum*, 271. o.

⁶ Aquinói Tamás: *Summa Theologica*, IV. köt., 546. o., V. köt., 249–258. o., és in *Decem Libri Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum*, szerk. P. F. Raymundi. M. Spiazzi O. P. (Torinó–Róma, 1949), 452. o.

ben alakult meg, maga Isten alapította, s a szerző szülei is a tagjai közé tartoznak.⁷

De sem a teológusok, sem az egyházjogászok nem gondolták azt, hogy az örömszerzés a házasságon belüli nemi kapcsolatok célja: a házastársi szeretetnek – írták – nincs köze a nemiséghez. A kereszténység első századaiban egyrészt a judaizmus és a sztoikus filozófia hatására, valamint a nemi kapcsolatokat általában és a nemzést konkrétan elítélő gnosztikusok és a manicheusok cáfolására a gyermeknemzés lett ha nem is a házasság, de a házasságon belüli nemi kapcsolatok fő igazolása. Eltekintve Pál apostol indoklásától – a házasság a házasságtörés visszaszorításának eszköze –, érveik alátámasztásához az egyházatyák az Ótestamentum gyermeknemzést dicsőítő, az Újtestamentum e szellemben értelmezhető sorait és a sztoikusok természeti törvényeit idézik. A gyönyörszerzést szolgáló nemi kapcsolatok elítélése összhangban volt mind a szüzesség mint önmagáért való érték felfogásával, mind a korabeli pogány közösségek nemi erkölcsét illető ellenvetéssel. A nemi kapcsolatok gyermeknemzési célra való korlátozása részben választ adott a gnosztikusoknak és a manicheusoknak.⁸

A középkor keresztény filozófusaira jelentékeny hatást gyakorló Szent Ágoston megerősíti azt a felfogást, hogy a nemzéshez nem vezető és a nem e célból történő szexuális kapcsolat nem más, mint az eredendő bűnben fogant paráznaság (*concupiscentia*), s mint ilyen, tilos a keresztények számára. A szellemi magasságokból semmi nem taszítja mélyebbre a férfit, mint a női testtel való érintkezés. Ha a nemi közösülés tolerálandó a házasságban, akkor alighanem van olyan ok, amely magán a kapcsolaton kívül létezik, ez pedig a gyermeknemzés vágya.⁹ A 12. században Gratian azt írta, hogy aki túlságosan szereti a feleségét, az tulajdonképpen házasságtörő.¹⁰ Legfőbb magyarázója, Huguccio, Nagy Gergely pápa hatására azt állítja, hogy még az is bűn, ha a nemi érintkezés a gyermeknemzés céljából történik.¹¹

E nézetek tükrében a teológusok és az egyházjogászok egyaránt

⁷ E. R. Curtius: *European Literature and the Latin Middle Ages*, 123. o.

⁸ J. T. Noonan: *Contraception*, 3. fejelet.

⁹ Szent Ágoston: *Soliloquiorum Libri Duo*, PL XXXII. köt., 878–880. kol.

¹⁰ *Corpus Iuris Canonici*, I. köt., 1128–1129. kol.

¹¹ J. T. Noonan: *Contraception*, 148–194. o.

tiltották a fogamzásgátlást a házastársi nemi kapcsolatokban,¹² a terhességhez nem vezető közösülés bármely formáját és mindenféle „természetellenes” érintkezést. A virágzó középkorban, akár csak a 3–4. században, az egyháznak ismét kettős eretnekséggel kellett szembesülnie: a nemi kapcsolatot és a gyermeknemzést a gnosztikusokhoz és a manicheusokhoz hasonlóan elutasító kathar mozgalommal. Ezen eretnekekkel való konfrontációjában az egyház törvényileg ismét kiemelte, hogy még a házasságban élő emberek is méltóvá válnak a túlvilágra.¹³ A teológusok és az egyházjogászok újfent kitértek arra, hogy a gyermeknemzés indokolja a házasságban történő nemi érintkezést.

Ám e nézetek korántsem voltak egyértelműek. Noha a házasságon belüli nemi kapcsolatokat a gyermeknemzés célja indokolta leginkább a kereszténység korai századaitól az virágzó középkorig, a gyermeknemzést önmagában nem tekintették elsődleges értéknek. Aranyshájú Szent János ezt írta a kereszténység első századaiban a keresztény közösségekben uralkodó eszkatologikus feszültség légkörében: „A házasság, vigasz a halálra, a bűnbeesést követően jött létre. Az ember, kinek sorsa a halál, gyermekeiben folytathatja létét. A feltámadás diadalmaskodott a halálon. A világ megtelt. Úton vagyunk egy jobb élet felé. Nincs szükség gyermekekre.”¹⁴ Szent Jeromos ezt írta Eustochiumnak szóló levelében a 4. század végén: „Nőszüljenek meg és nemzzenek gyermekeket azok, akikre átok hullott: »orcád verítékével egyed a te kenyeredet, töviseket és bogácskórót teremjen tenéked«, magom százszor annyi gyümölcsöt teremjen.”¹⁵ Az eszkatologikus felbuz-

¹² „Fornicarii sunt, non conjuges qui sterilitatis venena procurant”: *Corpus Iuris Canonici*, I. köt., 1121. kol. A „természetellenes” szexuális kapcsolatokról lásd J. T. Noonan: *Contraception*, 223–227. o.

¹³ Lásd a IV. lateráni zsinat törvényhozását: Mansi: *Sacrorum Conciliorum collectio* (Firenze, 1759), XXII. köt., 981–982. kol. A házasság törvényességéről szóló bekezdés Peter Valdes *Profession of Faith* c. művében példa az egyház azon próbálkozására, hogy diszkreditálja a házasság eretnek felfogását, lásd C. Thouzelier: *Catharisme et Valdésisme en Languedoc à la fin du XIIe et au début du XIIIe siècles* (Párizs, 1966), 28–29. o.

¹⁴ Idézi J. T. Noonan: *Contraception*, 83. o. Lásd még E. Patlagean: *Sur la limitation de la fécondité, dans la haute époque byzantine*, *Annales ESC* (1969), 1353–1369. o.

¹⁵ „meum semen centena fruge fecundam est”: Szent Jeromos: *Lettres*, szerk. I. Labourt (Párizs, 1949), *Epistola* XXII, Ad Eustochium, 128. o.

dulás fokozatosan elenyészett, a gyermeknemzés értékét tagadó felfogás viszont megmaradt. Ennek szélsőséges (a manicheus-kathar szemléletre emlékeztető) megnyilvánulása a 12. században Morlaix-i Bernát – Clunyi Bernátként is ismert – *De Contemptu Mundi* című műve. A szerző indulatosan támadja kortársait, világiakat és papokat egyaránt, feslett erkölceikért. Ostorozza a nőt, a „testet” (*carno*), aki – ellentétben a férfival, a „lélekkel” (*mens*) – temérdek bűn forrása. A házasságot is elítéli. A jelentős népességnövekedés aggodalmat vált ki belőle. A sokasodó számú, vallásos érzület nélküli embertömeg féktelen burjánzása a korlátozást nem tűrő test bujálkodásából fakad.¹⁶

Mivel semmi nem ösztönözte a gyermeknemzést, még a Clunyi Bernátnál mérsékeltebb írók is – Petrus Lombardus és Aquinói Szent Tamás – a házasságon belüli (mindkét fél kölcsönös egyetértésén alapuló) teljes szüzesség gyakorlatát dicsőítették. A házasságon belüli szüzesség legfőbb példája Mária és József, akik házasságban szűzen éltek. Aquinói Szent Tamás azt írta: „Mint Petrus Lombardus állította, szentebb a házasság nemi vágy nélkül.”¹⁷ Másrészt viszont e nézetek ellenére a teológusok nemcsak a gyermeknemzéssel indokolták a nemi kapcsolatokat, olykor ezeket a kapcsolatokat másképpen, a házastársak kölcsönös kötelességével (*debitum*) is igazolták. Ez a felfogás közvetlenül kapcsolódik ahhoz, hogy a házasság a helytelen viselkedés elfojtása. Szent Pált idézve: „A feleségének adja meg a férj a köteles jóakaratot; hasonlóképpen a feleség is a férjének. A feleség nem ura a maga testének, hanem a férje; hasonlóképpen a férj nem ura a maga testének, hanem a felesége.” (Pál I. levele a Korinthusbeliekhez, 7:3–4) Albertus Magnus ezt írja a témáról: „Ha az egyik fél a kéjvágy bűnét fedezi fel a másikban, s ha ez nem nyilvánul is meg közvetlenül és világosan, úgy kell cselekednie, mintha közvetlenül arra kérték volna, hogy teljesítse házastársi kötelességét. Így nem tekinthető bűnösnek.”¹⁸ A teológusok és egyházjogászok ugyanezt az állásfoglalást tették magukévá a férfiak és nők megengedett nemi kapcsolatainak kérdésében. Ami megenge-

¹⁶ Y. Dossat: Les Cathares d'après les documents de l'Inquisition, *Cahiers de Fanjeaux* III (1968), 100–101. o. és 156. jegyzet.

¹⁷ Aquinói Tamás: *Summa Theologica*, IV. köt., 253. o.

¹⁸ J. T. Noonan: *Contraception*, 284–285. o.

dett volt, az mindkét nem számára az volt, s a tiltás is egyaránt vonatkozott mindkét nemre. Ahogyan a házasságon belüli önmegtartóztatás csakis kölcsönös egyetértésen alapulhatott, úgy akkor is szükséges volt a házastárs beleegyezése, ha a másik fél kolostorba akart visszavonulni.¹⁹ Egy a templomos lovagokkal foglalkozó levelében Chartres-i Ivó azt írta, hogy egy férfinak, aki be kíván lépni a rendbe, el kell nyernie felesége önkéntes beleegyezését, hiszen máskülönben másokat áldozna fel, nem pedig önmagát.²⁰

A házastársak kölcsönös kötelességvállalásának fogalma magában foglalja a női szexualitás elismerését, és az egyházi férfiúk írásai ezt tükrözik közvetlenül és egyértelműen. A 11. században a Wormsi Burchard által összeállított, gyóntatóknak feltett kérdések, valamint a gyóntatóknak szóló kézikönyvek tartalmaztak egy sor nőikkel kapcsolatos kérdést. Az olyasféle kérdések mellett, hogy használt-e a nő fogamzásgátló eszközöket, vetélése szándékos volt-e, és tanított-e más nőknek fogamzásgátló eljárásokat, további, szexuális jellegű bűnökre vonatkozó kérdések is találhatók: van-e lesbikus kapcsolata, ingerelte-e hüvelyét fallosz alakú tárggyal, közöszölt-e állatokkal?²¹ Ilyen kérdések gyakran előfordultak más hasonló kézikönyvekben, például Jean Gerson 14. századi írásában.²² A kézikönyvek szerzői úgy vélekedtek, hogy az ilyenféle szexuális bűnöket többnyire nők követik el. E bűnök célja a nő nemi étvágának kielégítése – és semmi egyéb céljuk nem lehetséges (mivelhogy a férfival folytatott nemi érintkezéseket motiválhatja a vágy, hogy az asszony kedvében járjon férjének, és teljesítse házastársi kötelességét, engedjen az erőszaknak vagy elismerést reméljen). Ebben az összefüggésben mellékes, hogy a középkorban sok nő elkövette-e ezeket a bűnöket vagy sem. A kérdések megfogalmazása bizonyítja, hogy a szerző felismerte a női szexuális vágy létét. Így hát a nő, a szentek és aszkéták örök csábítója nemcsak azért kísérti meg a férfit, hogy uralkodjék fölötte vagy vesztére törjön, hanem hogy saját vágyát kielégítse.

¹⁹ *Corpus Iuris Canonici*, I. köt., 1250–1253. kol., II. köt., 579–587. kol.

²⁰ „nec sacrificium offers de tuo, sed de alieno...” *Ovo of Chartres: Epistola* CCLXV, PL CLXII. köt., 251–252. kol.

²¹ Burchard of Worms: *Decretorum Libri viginti* PL CXL. köt., 971–972. kol.

²² J. J. Flandrin: *Mariage tardif et Vie sexuelle*, *Annales ESC* XXVII (1972), 1356–1359. o. A női szexualitás tagadásáról lásd Havelock Ellis: *Little essays of Love and Virtue* (London, 1930), 102–115. o.

A női szexualitásról kialakított állásfoglalásuk tekintetében a teológusok és az egyházjogászok nem különböztek az orvosi művek (többnyire egyházi) szerzőitől, sem pedig a világi szerzőktől. A középkori társadalomban élő orvosi hiedelmek szerint a nőnek nemcsak hogy élettani jellegéből eredő nemi vágya volt, hanem még élvezte is a közösülést, a férfinál is jobban, mivel mindketten spermát lövelltek és szívtak magukba. Azt is feltételezték, hogy szoros kapcsolat áll fenn a nő nemi gyönyöre és a fogantatás között. A nő spermát termel, s ez felhalmozódik a méhben. Hogy teherbe essen, ezt a spermát ki kell lövellni, és ez a kilövellés – mely fogamzáshoz vezet – jelzi, hogy a nő csúcsra ért.²³ A logikus következtetés tehát az, hogy a teológiaiilag indokolt, mert gyermeknemzéshez vezető nemi érintkezés a nő számára maximális gyönyört jelentett, de a nemi élvezet jogát tagadó teológusok nem foglalkoztak a női szexualitás orvosi megközelítésével, az orvostudományi művek szerzői pedig nem hatoltak a probléma vallási és erkölcsi vonatkozásai mélyére, legalábbis nem az adott kontextusban.

A világi írók is hosszasan írtak a nők nemi vágyáról, másrészt viszont a férjüket nem szerető, szenteskedő és szerénységet tettető nőket kritikával illették műveikben.²⁴ Az irodalmi művekben az a nő, aki megtagadja férjétől a nemi kapcsolatot, általában a rossz asszonyt testesíti meg.²⁵ (Firenzei Szent Antal is azokat az asszonyokat ostromozta prédikációiban, akik hosszan piszmogtak éjszakai imájukkal, csak hogy elkerüljék házastársi köteleességük teljesítését.)

²³ *Tractatus Henrici de Saxonia, Alberti Magni discipuli, De Secretis mulierum* (Frankfurt, 1615), 51. o. Bővebben a teológusok női kéjvággyal kapcsolatos nézeteiről: M. T. Alverny: *Comment les théologiens et les philosophes voient la femme*, *Cahiers de Civilisation médiévale X–XIIe siècles XX* (1977), 123–125. o.

²⁴ Etienne Fougères: *Livre de Manières*, in Heutsch: i. m. 43. o.

²⁵ *Les Quinze Joyes de Mariage*, szerk. F. Fleuret (Párizs, 1936), 59–63. o.

A házassággal kapcsolatos nézetek és magatartásformák a világi irodalomban

A világi irodalom egyik-másik darabjában a házasság az egyéni élet és a társadalom fontos és központi jelentőségű része. Ezt szemléltetik Walter embereinek urukhoz intézett szavai a *Canterbury mesék*ben:

csak egy a bökkenő, egy szomorít:
lennél bár nő, hoznál asszonyt haza,
ez népednek legfőbb gondja-baja.
(Görgey Gábor fordítása)²⁶

Ugyanakkor kevés mű ábrázolja a házasságot a szerelemből fakadó boldogság forrásaként, és kevés szerelmi történet végződik házassággal. A 13. században Aucassin és Nicolette szép történetében Aucassin – sok-sok viszontagság, szülői ellenvetés, természeti katasztrófa és egyéni szenvedés után – ismét rátalál Nicolette-re, és feleségül veszi szerelmét.²⁷ Marie de France története, a *Le lîresne* (A kőrisha) szintén házassággal zárul. A lovag feleségül veszi szíve választottját, amikor kiderül, hogy a hölgy nemesi származású. A házasság és a gyermeknemzés ebben a történetben is fontos ez egyén és a társadalom szempontjából, és a lovag emberei azonnal fenyegetőznek, hogy elhagyják urukat, ha az nem házasodik meg és nem gondoskodik örökösről.²⁸ Matfre Ermengaud dél-franciaországi trubadúr sajátos összefüggésbe helyezte a szerelmi házasságot. Támadta a házasságot elvető katharokat és a szerelem eszményét a házasság fölé emelő udvari szerelem megéneklőit, s a házasság keretein belül kibontakozó kölcsönös szerelem lehetőségével érvelt. Leírásában a házassági kötelék alapja nem a gazdasági előny, nem is a feleség férje iránti kényszerű engedelmissége, hanem a viszonzott szerelem.²⁹ A didaktikus irodalom egyes szerzői a szerelmi házasságokat támogatták az anyagi haszonnal kevert házasságokkal szemben, és a *De Eruditione Principum* szerzője ezt írja: „Válassz jó feleséget, ne uzsorás lányát, olyan nőt,

²⁶ Chaucer: i. m.

²⁷ *Aucassin et Nicolette*, szerk. M. Roques (Párizs, 1936).

²⁸ Marie de France: *Lais*, szerk. A. Ewert (Oxford, 1965), 35–48. o.

²⁹ R. Nelli: Catharisme vu à travers les troubadours, *Cahiers de Fanjeaux* III (1968), 193. o.

aki korban és tetszetős megjelenésével illik hozzád.”³⁰ Az úgynevezett Párizsi Jóember által alkotott, nőknek szóló útmutató kézikönyvből – mely abban különbözött a többitől, hogy férfi írta felesége okulására – az derül ki, hogy az ideális házasság alapja a társkapcsolat és a szerelem. Amikor a házastársak távol vannak egymástól, mindkettejüknek ezt kellene gondolnia: „Amikor újra találkozunk, ezt meg azt teszem majd, és ezt meg azt mondom neki. Örömük és vidámságuk forrása újabb örömet hoz, szerelemben és kölcsönös engedelmisségben.”³¹ (Ezen érzékenységre valló leírások ellenére a szerző egy másik fejezetben nem riad vissza attól, hogy a feleség férje iránti hűségét és engedelmisségét a kutya gazdája iránti hűségével és engedelmisségével vesse össze...)

Végezetül idézzük egy nő, Christine de Pisan saját házasságáról írott gondolatait. Didaktikus műveiben hosszan ecsetelte a férj és a feleség házastársi kötelességeit (az utóbbi kötelezettségeit hangsúlyozva). Érdekesebb és életszerűbb azonban a férjével való kapcsolatát ábrázoló rész – egy házasságban élő ember egyedülálló leírása a házasságról –, amelyet megözvegyülése után írt. Megható kép egy kapcsolatról, amely szeretetre, tiszteletre és kölcsönös tapintatra épült. Az egyik részben a szerző leírja férje gyengédségét a nászéjszakán, amikor ő mindössze 15 éves volt, az ifjú férj pedig 24. A férj nem közeledett felé akkor éjjel, nyilvánvalóan időt akart hagyni feleségének, hogy az hozzászokjon az ő jelenlétéhez. A férj csak másnap csókolta meg hosszan a feleségét, és ígéretet tett: Isten arra teremtette őt, hogy jól bánjon a feleségével. Házasságuk éve alatt szerelmük és szeretetük addig növekedett – írja a szerző –, hogy már egynek érezték magukat a másikkal, és közelebb álltak egymáshoz, jóban-rosszban, mint a testvérek.³² Egyik balladájában Christine ismét férje iránti szerelméről és hűségéről ír. Férje soha nem hazudott neki. Mindenben bátorította őt. Barátait vendégül látván Christine énekelt, táncolt, kacagott. Miért panaszkodnak a nők férjükre?³³

³⁰ B. Jarret: *Social Theories of the Middle Ages, 1200–1500* (Boston, 1926), 78. o.

³¹ *Le Ménager de Paris*, szerk. J. Pichon (Párizs, 1846), I. köt., 92–94. o.

³² Christine de Pisan: *Le Livre du Chemin de Long Estude*, szerk. R. Püschel (Genf, 1974), 4–5. o.

³³ *Oeuvres poétiques de Christine de Pisan*, szerk. M. Roy (Párizs, 1886), 216. o.

A házasságot bíráló világi irodalomban különféle témákat találunk, amelyek már az ókori irodalomban kialakultak és toposszá váltak, például, hogy a filozófus legyen agglegény. (Boccaccio írt Dante feleségéről, aki gyakran háborgatta férjét filozofikus elmélkedéseiben; Petrarca pedig egy vigasztaló levélben – barátja elvesztette feleségét – felsorolja a házasság valamennyi nyűgét, amelyektől a barát illetéknéppen megszabadult.) Ósrégi, különböző társadalmakban ismételten megjelenő motívumokra bukkanunk – a férfi fél a nő nemiségétől, és gyanút kelt benne a nő varázssereje. Albertus Magnus egyik tanítványa azt írja, hogy a nő menstruációs vére ártalmas a péniszre és minden növényre, melyet a nő megérint. Aquinói Szent Tamás azt írja, hogy a vérző nő tekintete elhomályosítja vagy megrepesztí a tükröt.³⁴ Az 1348-as pestisjárványtól kezdődően egészen a 17. században pusztító pestisjárványok végéig élt az a hiedelem, hogy a bujaság árt a férfiaságnak, de nem ártalmas a nőkre.³⁵ A világi irodalomban megfogalmazott elképzelések a kor szellemét tükrözik, és részben az egyház nőkkel és házassággal kapcsolatos attitűdje formálta őket. Mulatságosan példázzák az egyházi fogalmak világi irodalomba való beszüremlését a házasságot magasztaló, de a becsmérőket is idéző megjegyzések, amelyeket Chaucer a bathi asszonyság szájába ad. Humorral átítatott szavai mögül jó néhány egyházi vélekedés is felsejlik: a szüzesség kívánatos állapot, de jobb megnősülni, mint vágytól égni; jó dolog a házasságon belüli önmegtartóztatás, de gyermeknemzés céljából szabad nemi kapcsolatot fenntartani (hiszen ha eltűnik a házasság a föld színéről, akkor szűzleányok sem fognak születni...).³⁶ A szerzőre azonban az egyház olykor összetettebb és mélyebb formában is hatott.

A házasság kárhoztatása gyakran társul a nők gyalázásával, fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a házasság védelme nem szükségképpen jár együtt a nőkről alkotott elképzelések ennek megfelelő eszményítésével, vagy a társadalomban betöltött valódi

³⁴ *Tractatus Henrici de Saxonia, Alberti Magni discipuli, de Secretis Mulierum* (Frankfurt, 1615), 51. o.; Aquinói Tamás: *Summa Contra Gentiles* (Róma, 1924), L. III, 103. c., 446. o.

³⁵ J. N. Biraben: *Les Hommes et la Peste en France et dans les pays européens et méditerranéens* (Párizs, 1976), II. köt., 39. o. A nők félelméről lásd H. R. Hays: *The Dangerous Sex* (New York, 1964).

³⁶ Chaucer: i. m.

helyzetük megemelésével, mint ahogyan a nők becsmérése sem csökkenti szükségszerűen társadalmi státusukat. A judaizmus helyeselte ugyan a nemi érintkezést és a gyermeknemzést, a zsidó nők mégsem vettek részt az istentiszteleteken, és semmiféle hatalommal nem rendelkeztek a társadalomban, sem a bibliai időkben, sem a diaszpórák közösségeiben; a *midrás* különféle nőellenes aforizmákat tartalmaz.³⁷ A katarok teljesen mértékben elutasították a házasságot, a nemi életet és a gyermeknemzést, de mint majd látni fogjuk az eretnek szektákat tárgyaló részben, a nők részt vettek a vallási szertartásokon. A mából visszatekintve azonban úgy tűnik, a keresztény kultúrában a nemi érintkezés elítélése nem jelentett nőgyűlöletet. A testi vágy bűn, és a nemi aktust bűntudat kísérte; a nő az oka annak, hogy a férfi rabszolgá lett: a nő és a bűn rabja. Ez az ellenséges érzület tükröződik a vallási irodalom különféle írásaiban, az egyházatyáktól kezdve Lev Tolsztojig.

Héloïse Abélardnak írott érvelése azt példázza, hogy a házasság elutasítása nem jelenti a nők elítélését. A *Balsorsom története* (*Historia Calamitatum*) címen ismert levélben Abélard leírja Héloïse házasságukkal kapcsolatos kifogásait és érveit, amelyekkel el tántoríthatja Abélard-t a házasságtól. Héloïse nem akart férjhez menni, mert nem hitte, hogy ez a lépés kiengesztelné nagybátyját, Fulbert-t, aki rájött Abélard-ral folytatott viszonyára; s úgy érezte, ez nem szolgálná a keresztény filozófus és tanár Abélard érdekeit, és súlyos terhet róna rá. Az egyházjog szerint Abélard-nak jogában állt megnősülni, hiszen ő csupán klerikus volt, nem pedig felszentelt pap, házas emberként azonban nem folytathatta volna a tanítást. Héloïse, szerelemtől és a visszavonulás vágyától vezérelve, nem hajlandó feleségül menni Abélard-hoz, és meggyőzéséhez az egyházi és a világi irodalomból ismert házasságellenes nézeteket citálja. Megjegyzései jórészt nem eredetiek, és túlmutatnak saját lelki alkataból és kapcsolatuk értékeléséből eredő személyes álláspontján. Nevelése lehetővé tette, hogy érvrendszerét az egyházi és a klasszikus irodalomra egyaránt alapozza.

³⁷ A házasság védelmében: Yevamot, 63, Tosafta Yevamot, 88. Példák a nőket elítélő kijelentésekre: „A legcsodálatosabb nőket boszorkányság kerítette hatalmába” (Sofrim, 41); „Aki a feleségét követi, a Pokolba zuhan” (Baba Mezia, 59); „A nő egy zsák trágya, szája vérrel van tele, és mindenki őt hajszoja” (Shabat, 152).

Héloïse értelmezésében a házasság buktató mind az Istennel való egyesülésre törekvő keresztény, mind a filozófus számára. Teher és szolgaság, akadálya annak, hogy a férfi Isten szolgálatának és filozofikus elmélkedéseknek szentelje életét. Szent Pál tisztában volt ezzel: „Megszabadultál feleségedtől? Ne keress feleséget. De ha veszel is feleséget, nem vétkezel; és ha férjhez megy is a hajadon, nem vétkezik; de az ilyeneknek háborúságuk lesz a testben. Én pedig kedveznék néktek.” (Pál I. levele a Korinthusbeliekhez, 7:27–28) Az egyházatyák is tudták ezt. Ha Abélard nem hajlandó meghallgatni tanácsait – írja Héloïse –, figyeljen a filozófusok szavaira, mint az őket idéző egyházatyák tették. Szent Jeromos Theophrasztoznak a házasság viszontagságait és megpróbáltatásait ecsetelő sorait idézte, s írását e szavakkal zárta: „Egy keresztény hallgathatja-e pirulás nélkül Theophraszto szavait?” Szent Jeromos Cicerót is idézte, aki Terentia halála után nem kívánt újraházasodni, mondván, hogy nem tudna ugyanannyi figyelmet szentelni a filozófiának és a feleségének, és felidézte Szókratész és Xanthippé házasságának esetét.

A filozófia teljes embert kíván. Ahogyan Seneca mondta Luciliusnak: „A filozófia nem a perc örömről szól. Mindentől meg kell szabadulnunk, és csakis arra az egy dologra összpontosítani figyelmünket.” Mindig is voltak olyan pogányok, zsidók, keresztények, akik önsanyargató és önmegtartóztató életet éltek a világtól elzártan. És ha ők ilyen életet választottak, Abélard-nak nem lenne vajon kötelessége, hogy kövesse őket? Ha mint egyházi személyt nem nyugtalanítják feladatai, és szívében nem féli Istent, legalább filozófusi énje miatt kellene aggódnia. Hogyan fogadna a világ egy ilyen házasságot? Az egyház és a filozófusok soha nem bocsátanak meg neki, Héloïse-nak, hogy szolgájává tette azt a férfit, akit a természet teljes valójában az emberiség szolgálatára teremtetett. Kevésbé tudományosan és személyesebb tónusban kifejezve: Héloïse azt kérdezi, hogyan elmélkedhet és írhat a filozófus egy szegényes háztartásban, a szolgálólányok locsogása, az altatódalok, csecsemősírás, a kisgyerekek okozta örökös felfordulás és lármá közepette.

Az idézett érvelésben Héloïse nem ejt szót Abélard-hoz fűződő kapcsolatáról. Ugyanez elmondható lett volna bárkinek, aki önmegtartóztatásban él, és nőülni készül: általában az önmegtartóztató életforma felel meg leginkább a filozófusnak, főleg a ke-

resztény filozófusnak. Héloïse szavai azt példázzák, hogy a nő lealacsonyítása nélkül is idealizálható a cölibátus. Igaz, a nő zavaró tényező a filozófus számára, de ezt inkább a családi élet mibenléte okozza, nem pedig a nőben rejlő gyarlóság. A továbbiakban Héloïse az őket összefűző szálakról ejt szót, és egyértelművé válik, hogy az önmegtartóztatás nemkívánatos állapot, és Héloïse kivételül csakis a házasságra vonatkoznak. Nem megszakítani akarja kapcsolatukat, hanem házasság nélkül folytatni azt. Ez jobbnak tűnik, mint a házasság, és kijelenti, hogy a barát titulusa számára kedvesebb, Abélard számára pedig méltóságteljesebb, mint a feleségé. A teljes szabadságból eredő szerelem erejével fogja megtartani Abélard-t, a házasság béklyói nélkül, és a hosszú távollétek fokozzák majd a ritka együttlét édes örömét. Azzal zárja, hogy Abélard a házasságban minden szégyenérzetét elveszítené, és örökre a bűn mocsarába süllyedne.³⁸ Amikor Héloïse a házasságon kívüli ritka találkozások örömére utal, az udvari szerelem eszményei felé közelít. Intésének – hogy Abélard a bűn mocsarába süllyed, ha megházasodik – némi manicheus–kathar felhangja van: a házasságon belüli nemi kapcsolat semmivel sem jobb, mint a házasságon kívüli, és ha rendszeres, egyre bűnösebbé válik. Héloïse nem említi érvei kútfőjét.

A zárdából írott levelei alapján megítélve Héloïse hű maradt múltjához. Abélard-nak szóló első levelében ezt írta: Isten rá a tanúm, én soha semmit nem akartam tőled, kizárólag téged. Egyszerűen téged akartalak, és semmi egyebet, ami a tiéd. Sem házassági kapcsolatot nem kívántam, sem a férjes asszony rangját. Nem a magam örömét és vágyát igyekszem kiteljesíteni, hanem a tiéd. Lehet, hogy a feleség titulusa fölöttébb szent és kötelező érvényű, de számomra a barát szó és – ha mondhatom – az úrnő vagy szajha kifejezés is kedvesebb...³⁹ Második levelében keserűen veti papírra, hogy házasságkötésük után Isten haragja sújtotta őket. Isten tűrte helytelen viselkedésüket, ám amikor jó útra tértek, és törvényes házasok lettek, Isten szigorúan büntette őket, és nem engedélyezte az új kötelék viselését. Abélard, a férj a házasságtörőkre kiróható büntetést kapta.⁴⁰

³⁸ Peter Abélard: *Historia Calamitatum*, PL CLXXVIII. köt., 130–132. kol.

³⁹ Héloïse: *Epistola* II, uo., 184–185. kol.

⁴⁰ Héloïse: *Epistola* IV, uo., 193–198. kol.

Egyik prédikációjában Abélard megismételte Héloïse néhány kijelentését, nyíltabban és keserűbben, általános igazság, nem pedig személyes vélemény formájában. Jóbról prédikálván (39:5) szólt a vad és a szelíd számárról. Az előző, az utóbbitól eltérően, szabadon él, távol a világtól, az emberek gondjaitól, járom nélkül. Úgy él, mint egy aggregény, a szelíd számár pedig úgy, mint egy házasséber. Létezet-e erősebb kötelék a házastársakénál? – kérdezi. Van-e súlyosabb iga, mint amit az a férfi visel, aki már nem ura a saját testének sem? Van-e vesződségesebb élet, mint azé az emberé, aki nap mint nap túri a feleség és a gyermekek ellátásával járó megpróbáltatásokat? Van-e olyan élet, amely kevésbé segít hozzá Isten imádatához, mint azé a férfié, akit annyi szeretett lény fűz e világhoz?⁴¹

Ha Abélard és Héloïse levelezésétől a polgári irodalom felé forduljuk figyelmünket (melynek legismertebb formája a *fabliau* – mulatságos, rímbe szedett történetek, erkölcsi tanulsággal vagy anélkül), már nem találunk házasságellenes érvelést, annál inkább a házasság negatív képének leírásait, középpontban a nő negatív képével. E jobbára szatirikus művekben a házasság gyötrelme a férfinak, még hagyján, ha csak a feleség és a gyerekek eltartásával járó valóságos gondok miatt. A férfi csapdába esett: ő viseli a gyerekek és a háznép eltartásának összes terhét, amely kizárólag az asszony feladata lenne. Mindent egybevetve azonban a nő egyéniségének van döntő szerepe a házasság pokollá változtatásában. E művekben olykor a szórakoztatás szándéka is tetten érhető, a leírások mulatságosak (és nem különösebben kifinomultak), néhol cinizmusba, durvaságba, sőt nőgyűlöletbe torkollanak.

A legtöbb szatirikus műben a nő fennhéjázó, szándékosan szembeszegül férje akaratával, házsártos, követelőző, más férfiakkal kacérkodó, csavargó, féltékeny, jelenetet rendez, ha férje más nőt néz vagy üdvözl, lusta, nem törődik otthonával, eltűri szolgálai hanyagságát. Férje ellenében tétovázás nélkül védelmébe veszi bízalmába avatott szobalányát, ha a férj azt követeli, a lány rendesen végezze feladatait. A férjes asszony kacér, szeszélyes, álnok, szemforgató, játssza a szerencsétlen áldozatot, csak hogy kicsikarja férjéből, amire a foga fáj. Ő győz minden vitában, és orránál fogva ve-

⁴¹ Peter Abélard: *Sermo* 33, De Sancto Joanne Baptista, uo., 582. kol.

zeti a férjét. Ügyesen időzíti kívánságait, többnyire az ágyban.⁴² Mindezt jól összefoglalja az ismert mondás: „Minden férfi bánja, hogy megnősült.”⁴³ Kevés történetben fogadja el végül az asszony férjc fensőbbiségét.⁴⁴

A *Canterbury mesék*ben a hatalmaskodó, egyik férjét a másik után elnyűvő bathi asszonyság alakját a zsarnoki férj okozta szenvedéseket és megpróbáltatásokat zokszó nélkül viselő, mindig engedelmes Griselda ellensúlyozza. A bathi asszonyság és Griselda meséje között található Franklin története Dorigenről és Arveragusról a harmadik lehetőséget példázza, amikor egyik fél sem uralkodik a házasságban.⁴⁵ Griselda története, nem kétséges, inkább a didaktikus irodalomra, mint a *fabliau*-ra jellemző, ugyanis a didaktikus művek hangsúlyozzák, hogy a feleség kötelessége a férjének való engedelmeskedés. A *fabliau*-k jellegzetes alakja a bathi asszonysághoz hasonlatos erőszakos nő, és minden, amit a *fabliau*-kban nők mondanak vagy tesznek, szöges ellentét a didaktikus irodalomban ábrázolt eszményi nők szavainak és cselekedeteinek.

A nemiség jelentős szerepet játszik a házassággal foglalkozó polgári irodalomban, örömforrásként jelenik meg, az egyházi irodalomban kiemelt kölcsönös társ kapcsolat fogalma viszont alig kerül szóba. Ezek a művek nem említik, hogy a nemi érintkezés célja a gyermeknemzés, hanem nyíltan beismerik, hogy férfiakban és nőkben egyaránt él a nemi ösztön és nemi öröm. A házasság szentesíti a szexuális kapcsolatot. A papság és a polgári irodalom szerzői osztják e nézetet, de nem ugyanarról beszélnek. A *Canterbury mesék*ben így szól Januarius a Kereskedő meséjében:

a házasság igájába betörve;
méltán lehet hát oka víg örömré.
Mert mi lehet jobb, mint egy feleség?

⁴² Lásd pl. E. Faral: *La Vie quotidienne au Temps de Saint Louis* (Párizs, 1938), 147. o.; *Les Quinze Joyes de Mariage*.

⁴³ P. Maranda: *French Kinship, Structure and History* (Párizs, 1947), 100. o.

⁴⁴ Lásd többek között: De Sire Hain et Dame Anieuse, in E. Faral: *La Vie quotidienne au Temps de Saint Louis*, 152–153. o.

⁴⁵ G. L. Kittredge: Marriage discussion in the *Canterbury Tales* in J. J. Anderson (szerk.): *A Collection of Critical Essays* (New York, 1957), 61–63. o. Véleménye szerint a Dorigen meséje a Chaucer által jóváhagyott kompromisszum.

Gondoskodóbb vagy hübb ki volna még,
mint ő, hogy rád mindig gondja legyen?
(Kormos István fordítása)⁴⁶

Új feleségének szóló életvezetési útmutatójában a Párizsi Jóember szintén szót ejt a házasságban megélt nemi gyönyöréről, noha finomabb és visszafogottabb formában, mint Chaucer Januárja. A fiatal feleségének szánt tanácsában részletesen leírja, a feleség hogyan üdvözlje hazatérő férjét: mosolyogva, a kályhában lobbogó tűzzel, tiszta, száraz cipővel és harisnyával, tiszta, meleg ágyneművel és szerelmi játékkal az ágyban – ez utóbbit a szerző nem kívánja részletezni.⁴⁷ Ő sem említi a gyermeknemzést. Mint már megjegyeztük, ezek a szerzők sem a férfiakról, sem a nőkől nem vitatják el a nemi vágyat. Néha még vádolják is a nőket azzal, hogy vágyuk túl heves a férjükéhez képest, ugyanakkor azonban azért is megróják őket, hogy tisztességtelenül kihasználják testi adottságaikat: hogy elérjék, amit akarnak, teljesítik házastársi kötelességeiket, amire máskor nem lennének hajlandók.⁴⁸

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a polgári irodalom nem ítélte el a házasságot, hiszen – még ha negatív színben tűnik is fel – az emberi lét központi jelentőségű részeként ábrázolta, és nem javasolt helyette alternatív életformát. Ezek az irodalmi művek azonban ellenségesek a nőkkel szemben. Az egyik szerző leírja a házasodni készülő, majd megházasodván újra egyedüllétre vágyó agglegény lélektani igazát. Az agglegényi létet a szabadság szinonimájaként értelmezi, és úgy látja, a nő viseli a felelősséget a szabadság elvesztéséért. Tétélezzük fel a tisztesség kedvéért, hogy ha a nők írtak volna a középkorban, egy részük legalább hasonló igazságot írt volna le (jóllehet vénleányként kevesebb lehetőségük lett volna). Egy olyan házaspárról ír egy másik szerző, akik egymást okolják, amiért csapdába estek, ahonnan mindketten szabadulni vágnak. Végző következtetésében – mely keserű szatíra a házasember életéről, kinek tizenöt kétes öröm jutott osztályrészül (a mű címe *Quinze Joyes de Mariage*) – a szerző ironikusan megjegyzi, hogy a „kiszolgáltatott” nők bántalmazásáról is írhatott volna

⁴⁶ Chaucer: i. m.

⁴⁷ *Le Ménagier de Paris*, I. köt., 169. o.

⁴⁸ *Le Quinze Joyes de Mariage*, 11. o., 59–60. o., 66–67. o.

könyvet.⁴⁹ Iróniája nyilvánvaló, hiszen a nők kiszolgáltatottságára a férjét lábtörlővé aljasító, fennhéjázó asszonyról szóló írás végén utal. A nőkről alkotott negatív képzet uralkodik ezekben a művekben. A női szexualitás elismerése nem jelent egyszersmind nők iránti tiszteletet.

A házasságon kívüli szerelem dicséretét zengte a papok, vágások és az udvari szerelem költői által létrehozott szerelmi költészet. Műveiket jelen összefüggésben úgy jellemezhetjük, hogy azok a nők becsmérése nélkül vetették el a házasságot. A középkorban az ifjakhoz írott szerelmes költemények az ókori homoszexuális költészet utánzásaként születtek, de abban különböztek tőle, hogy a legtöbb ilyesfajta középkori költemény a lányokhoz is szólt, mint például a következő:

Szememre hányják: ifjonti dévajsággal
Leányzókhöz is szóltam meg fiúkhöz is.
Írtam ezt-azt a szerelem gyönyöréről,
S dalaim vidítottak fiút is meg lányt is.⁵⁰

Ezeket a költeményeket a házasságot elutasító klerikusok és szerzetesek vagy akár egyházi vezetők írták. A középkorban a homoszexualitás mindenekelőtt az egyházi emberek bűneként volt ismeretes, és alighanem a 12. században terjedt el, amikor a Gergely-féle reformmozgalom követően nőtlenségre kötelezték a papságot.⁵¹ Arról azonban nincs tudomásunk, hogy a szerzők tényleges tapasztalataikat írták-e le, vagy pusztán az ókori Róma irodalmi formáit utánozták. Bárhogyan is történt, e verseket olyan emberek írták, akik nem házasodhattak meg, és akiknek nyugalma nem zavarták meg a házasság gondjai. Itt kell megjegyeznünk, hogy az ókori Görögországban a férfivilág női elutasításaként értelmezhető lesbikus költészet valószínűleg nem létezett a kö-

⁴⁹ Uo. 131. o. és epilógus.

⁵⁰ „Virginibus scripsi nec minus et pueris. Nam scripsi quaedam quae complectuntur amorem; Carminibusque meis sexus uterque placet.” Idézet E. R. Curtius *European Literature and the Latin Middle Ages* c. művéből, 115. o.

⁵¹ M. Goodich: Sodomy in ecclesiastical law and theory, *Journal of Homosexuality* 1 (1976), 427–433. o.

zépkorban. Egyetlen versről tudunk, amelyet nő írhatott egy másik nőhöz: Biers de Romans költeménye egy Maria nevű nőhöz.⁵²

A vágánsok is a házasságon kívüli szerelemről írtak, az általuk magasztalt szerelem érzéki jellegű, a klasszikus pogány költészetéhez hasonló volt. A mából visszatekintve a vágánsokat vándorló értelmiségi proletariátusként határozhatjuk meg – utólagos bölcsességgel mondom, mivel legtöbbjük gazdag pártfogóról vagy jövedelmező egyházi stallumról ábrándozott, ahogyan Archpoeta írta: „Ne gondoljátok, hogy azért vagyok szegény, mert erre vágytam.” Idegen volt tőlük az önkéntes szegénység eszménye, s a társadalom különféle intézményeit is bírálták, bevett erkölcsi normák ellen tiltakoztak, gúnyolták a szüzesség eszményét, a testi örömök dicséretét zengték. Költészetük nem ítéli el nyíltan a házasságot, szerelemfelfogásuk azonban közvetlen, alapvető és érzéki. E költészetben a szerelem tárgya az ifjú leány, s a költő nem kutatja a leány érzeteit és érzelmeit. A vágánsok megnősiülhettek, hiszen – mint Abélard – csupán klerikusok voltak, de verseik azt mutatják, hogy a házasságnál jobban kedvelték a tavaszt, a bort, a napi örömöket és a szerelmet. Ahogyan Goliard beismerte:

Hallgasd meg, atyám, titkomat,
A halálos bűn oly édes.
Halálosan szerelmes vagyok.
Ha szép lányt látok,
Csak sóhajtozom.
El a kezekkel! Oh, de képzeletben
Karjai közt hálók.
Megváltoznom
Legalább oly nehéz,
Mint szüzet látni
És szüziesen gondolkodni.⁵³

A sokszínű udvari irodalom problémaköre szerteágazó. Plátóinak minősült-e az udvari szerelem? Hogyan egyeztethető össze az udvari szerelem eszménye, azaz a házasságon kívüli szerelem a korabeli erkölcs egyházi és feudális szabályrendszerével? (Az udvari

⁵² M. Bogin: *The Women Troubadours*, 75. o.

⁵³ *The Goliard Poes*, szerk. G. F. Whicher (New York, 1949), 109. o.

költészetben a vazallus gyakran hűbérura feleségének a csodálója vagy szeretője.) Létezett-e egyáltalán ilyen életforma, vagy mindez csupán irodalmi konvenció? Bátorították-e ezt a nők, és valóban megemelte-e a nők társadalmi helyzetét? Nem kíséreljük meg, hogy e kérdésekre most választ adjunk, de több helyütt visszatérünk még rájuk. Itt csupán azt jegyezzük meg, hogy az udvari irodalom tökéletes példa arra, hogy egyes irodalmi művek a nők kárhóztatása nélkül tagadták a házasság intézményét. Mi több, bármilyen jelentőséggel bírt is a nők tisztelete az udvari irodalomban, kétség nem férhet hozzá, ez az irodalmi forma felmagasztalta a nőket és a szerelmet. A hölgy iránt érzett szerelem a hősi cselekedetek forrása és mozgatórugója, a szerelmes férfi éréneinek kibontakoztatója; a férfi csak e szerelem révén érheti el az erkölcsi tökélyt. E szerelem mindig a házasság keretein kívül létezik, és az évilágon semmi köze nincs utódok létrehozásához. Még a szerelmi költészetet alkotó női trubadúrok sem férjüknek címezték verseiket. Mint Dia grófnője írta:

Tudd, szinte bármit odaadnék,
Csak a férjem helyében lennél.⁵⁴

Az udvari szerelmi eszmény védelmezői, akik elismerték, hogy a házastársak között létezik valamiféle szerelem, úgy vélték, e szerelem alapja csupán a kötelesség, ezzel szemben az udvari szerelem alapja a kellem.⁵⁵

Házassági törvények

A házassági törvénnyel kapcsolatos ügyeket az egyházi bíróságok tárgyalták, és a világi bíróságok a legtöbb nyugat-európai országban csak a 14. századtól vettek át bizonyos házassági ügyeket. Az egyház határozta meg a házasság alsó korhatárát (12 év a lányok, 14 év a fiúk esetében), vagy hogy mely napokon tilos menyegzőt tartani. A megfelelően lebonyolított házassági ceremónia három szakaszból állt: tárgyalások a családok között, eljegyzési és házassá-

⁵⁴ Bogin: i. m. 88. o.

⁵⁵ Heutsch: i. m. 65. o.

gi szertartás a templomkapuban (*in facie ecclesiae*). Az egyház képviselője részt vett az eljegyzési és a házassági szerződés megkötésében. A templom ajtajában a jegyespár kifejezte házassodási szándékát, és egymásra ruházta a házasság szentségét. Szintén a templom ajtajában szavatolták a menyasszony hozományát, valamint a vőlegény vagyonának azt a részét, amelyet biztosítésként feleségének adományozott arra az esetre, ha ő az asszonynál hamarabb halna meg. Ezt özvegyi hozománynak (*dos*) nevezték, és általában a férj összes vagyonának harmadát vagy felét tette ki. Azután a jegyespár belépett a templomba, hogy részt vegyen a nászmisén. A szertartás végeztével lakodalmat tartottak. Huizinga megjegyzi, hogy minden társadalmi osztály lakodalmát durva tréfák és trágár nóták kísérték. A pogány vallások a házassági szertartást a nemi közösülés misztériumához kapcsolódó szent rituálénak tekintették. A kereszténységben az egyház a házasság szent vonatkozásait keresztény szentséggé változtatta, és a misztériumot magának tulajdonította; az esküvőt követő lakoma csak a legdurvább erotikus mozzanatokot őrizte meg – a misztérium sikamlós játékokká silányult maradványait.⁵⁶

Három héttel az esküvő előtt a templom ajtaján kihirdették a jövődő házasságkötést, hogy ha valakinek tudomása van valamilyik fél esetleges házasságáról vagy a házasulandók egymással való rokonságáról, az hangot adhasson kifogásainak. Az egyház a vérfertőzés bibliai tilalmát kiterjesztette (Mózes III. könyve, 18), és a szigorúbb felfogást saját tanításának megfelelően magyarázta. 1065 és 1215 között a hetedik fokig tiltották a rokonokkal kötött házasságokat. Tilos volt második házasságot kötni az elhunyt házastárs rokonával. (Tehát a bibliai törvény miatt nem vehette a fiú vérfelcsépe elhunyt bátyja özvegyét.) Lelkileg közel álló személyek között is tilos volt a házasság, így például egy gyermek keresztapja és keresztanyja között. Az 1215. évi negyedik lateráni zsinaton enyhültek a vérfertőzésre vonatkozó tiltások, és a vérrokonok házasságát már csak a negyedik fokig tiltották.⁵⁷

⁵⁶ Huizinga: i. m. 109. o.

⁵⁷ M. Mead: *Male and Female. The Sexes in a Changing World* (London, 1950) 33–34. o., 198–200. o. Keresztény felfogásról lásd Szent Ágoston: *De Civitate Dei*, PL XLI. köt., 457–460. kol., Aquinói Tamás: *Summa Contra Gentiles* (Róma, 1924), L. III.

Az egyház a kezdetektől fogva tiltotta a poligámiát, részben a római jog hatására, részben a házasság mibenlétéről és céljáról kialakított saját felfogása miatt. Az egyház hatására mind a lombard, mind a frank jog elismerte, hogy a nőnek jogában áll visszatérnie a szülői házba, ha a férje ágyast tart.⁵⁸ Az egyház nem engedélyezte a válást (eltérően a római és a bibliai, illetve részben eltérően a német törvényektől). Bizonyos esetekben lehetővé tette a különélést. Olykor csupán a vagyon elkülönítését törvényesítette (*a mensa*), más esetekben a tényleges fizikai elkülönülést is engedélyezte (*a thoro*). A külön élő házaspárnak nem engedélyezte az újbóli megházasodást. A házasság semmissé nyilvánítására is volt lehetőség, mégpedig akkor, ha az egyházi bíróság meggyőződött arról, hogy a házasság soha nem volt érvényes (*ab initio*). A házasság érvénytelennek nyilvánítottatott, ha a felek a házasságot tiltó fokig rokonok voltak, ha az egyik fél már házas volt, ha a feleket belekényszerítették a házasságba, vagy ha a házasságot a férj impotenciája miatt nem hálták el.

A házasságnak a felek kölcsönös egyetértésére való alapozása további fontos különbséget alkotott az egyházi házassági jog és a germán jog között. A germán jog szerint nem a menyasszony adta beleegyezését a házassághoz, hanem a protektora – azaz apja, fivére vagy valamelyik férfi rokona –, akinek *mundium*ában élt, az egyházjog szerint pedig a házasságot kizárólag a házasulandó felek egyetértése érvényesítette. Az az elv, hogy a házasság a beleegyezés révén „jön létre” (*consensus facit nuptias*), a 12. század végén nyerte el végső formáját, nagyrészt Petrus Lombardus hatására.⁵⁹ Nem a családok megegyezése, nem a házasság elhálása, hanem a kölcsönös egyetértés hozza létre a házassági kötelékeket. Említettük már a posztját megvásárló vagy világi nyomásra kinevezett püspök és a férjéhez hozzákényszerített menyasszony analógiáját. A menyasszony–egyház beleegyezésének híján a menyasszony szajhához hasonlítható, a vőlegény pedig nemi erőszaktevő vagy parázna férfihoz.

Tehát a szülői beleegyezés kívánatos volt ugyan, de a házasságot

⁵⁸ A frank házassági jogról lásd F. Ganshof: *La femme dans la monarchie franque*, *Rec. Soc. Jean Bodin* XII (1962).

⁵⁹ Gratian és Peter Lombard attitűdjével kapcsolatban lásd *Marriage, Dictionnaire de Théologie catolique*, IX. köt, 2; lásd még J. Imbert: *Historie du Droit privé* (Párizs, 1950), 56. o.

akkor is érvényesnek tekintették, ha a szülők akarata ellenében kötötték meg. Még ha a család próbálta is szétválasztani az engedély nélkül egybekelő ifjú párt, az egyházjog nem tette lehetővé a nemmissé nyilvánítás vagy a válás kierőszakolását. A házasságot – legalábbis jogi szempontból – nem a család, hanem a házaspár szempontjából értékelték. Az egyházi felfogás a házasságról lehetővé tette, hogy az egyén a család, a feudális főúr vagy a földesúr akarata ellenében is cselekedhessék. Térjünk vissza azonban ahhoz a kérdéshez, hogy a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó fiataloknak milyen mértékben sikerült ezt az egyházjog által biztosított jogot gyakorolniuk, és megjegyezzük, hogy bár a világi törvényhozók nem hozhattak az egyházjogot sértő törvényeket, a világi jog gyakran büntette a családi egyetértés nélkül házasodókat, hogy elrettentse a fiatalokat az ilyen házasságkötésektől. Brabant és Flandria törvényei szerint kitagadható örökségéből az a leány, aki hagyta, hogy megszöktessék, majd férjhez ment szöktetőjéhez. Ugyanígy rendelkezett a jog Cuenca és Sepúlveda törvényeiben.⁶⁰

A házasságot illető kölcsönös egyetértés elve azt is megmagyarázza, hogy bár az egyház megkövetelte a házasságnak a kihirdetést követő egyházi megáldását, azokat a házasságokat is elismerte, amelyeket a jegyespár kölcsönös megegyezésével, tanúk jelenlétével vagy akár anélkül, máshol kötöttek. Ezeket a titkos esküvőket a *sponsalia per verba de presenti*, azaz „jelen idejű kijelentéssel összhangban” megnevezéssel illették (amelyben a felek kijelentik, hogy ezennel házasságra lépnek egymással). Az a teológiai felfogás is az engedély nélkül kötött házasságok egyházi elismerését támogatta, amely szerint maguk a házasulandó felek adományozzák egymásnak a házasság szentségét. Az egyház ebben a kérdésben részben visszatért egy korábbi társadalmakban uralkodó felfogáshoz, amely szerint a házasság magántermészetű ügy.⁶¹

Ezek a titkos esküvők különféle gondokat okoztak. Gyakran az

⁶⁰ E. Poulet: *Historie du Droit pénal dans l'ancien Duché de Brabant* (Brüsszel, 1866), I. köt. 324–328. o.; Heath Dillard: *Women in Reconquest Castille: the Fueros of Sepúlveda and Cuenca*, in *Women in Medieval Society*, szerk. S. Mosher-Stuard (Pennsylvania, 1976), 79–80. o.

⁶¹ A titkos házasságról lásd R. H. Helmholz: *Marriage Litigation in Medieval England* (Cambridge, 1974), 22–34. o.; Clandestinité, in *Dictionnaire de droit canonique*.

egyik fél később újabb házasságra lépett, ekkor az elhagyott fél megjelent, és megkérdőjelezte a második házasság jogszerűségét, s a bíróságnak kellett eldöntenie, melyik házasság érvényes. Ha az bizonyosodott be, hogy az első, akkor a másodikat semmissé nyilvánították, még akkor is, ha – fattyúnak nevezett – gyerekek születtek. A világi hatóságok szorgalmazták, hogy az egyház nyilvánítsa érvénytelennek az efféle titkos házasságokat, ezekben ugyanis vitathatóvá vált a leszármazottak törvényessége, az öröklés és az özvegyi jogok kérdése. A titkos esküvők a szülői beleegyezésről való lemondást is lehetővé tették. Az egyház újra döntött a titkos esküvők elutasításáról, ezek azonban csak a középkor vége felé szűntek meg. Főleg a parasztok körében éltek tovább, mert ők nehezebben tudták elfogadni az egyház házassági törvényeit, de előfordultak a városlakók, illetve – kivételes esetekben – a nemesek körében is.⁶²

Az ilyen házasságokból született utódokról és a velük kapcsolatos problémákról az egyházi bíróságok nyilvántartásaiban olvashatunk. 1374 és 1382 között Ely egyházmegye egyházi bíróságának a nyilvántartásai 101 házasságot jegyeztek fel, ebből 89 a titkos esküvő. Ha senki nem fellebbezett a szertartás törvényessége ellen, az ifjú házasokat nem büntették meg, és egyházi szertartásra sem kényszerítették őket. Többnyire azt írták elő, hogy megfelelő alkalommal templomi szertartáson kell részt venniük. Az érvénytelennek nyilvánított házasságok 66 százaléka bigámia miatt lett érvénytelen. Mivel néha a bigámiával vádolt nőnek vagy férfinak az első és a második esküvője egyaránt – gyakran tanúk nélkül megtartott – magánesküvő volt, rendkívüli nehézségekbe ütközött annak megállapítása, hogy a kettő közül melyik nyilvánítható érvényesnek. Ráadásul a házaspár sokszor ellentmondó bizonyítékokkal szolgált. Az egyik fél a házasság törvényességét akarta bizonyítani, a másik pedig mindenáron annak érvénytelenségét kívánta demonstrálni. Általában a nő a házasság jogszerűségét akarta bizonyítani, az újabb kapcsolatra lépő férfi pedig cáfolni

⁶² Az egyházi törvényhozásra lásd *Corpus Iuris Canonici*, 1. köt., 1004–1006. o.; Mansi: *Sacrorum Conciliorum Collectio*, 1035., 1038–1039. kol. Egy konkrét példa található nemesek által kötött titkos házasságra, in *The Letters of John of Salisbury 1153–1161*, szerk. J. Millor – S. J. Butler (London, 1955), 267–271. o. és Appendix IV. A titkos házasságok elítélése a 14. században, lásd J. Myrc: *Instructions for Parish Priests* (London, 1868), 7., 27. o.

próbálta a nő állításait. Az is előfordult azonban, hogy a férfi terjesztette az ügyet a bíróság elé. Hat házassági kihirdetéssel kapcsolatos beadványból kettőt férfi terjesztett be. Ők azt állították, hogy a templomi esküvőre készülők már előzőleg feleségül mentek hozzájuk magánszertartás keretében, és ha most templomban mennek férjhez, akkor bigámiát követnek el. Egy esetben a férfinak már nem volt ideje az esküvői szertartás előtt bírósághoz fordulni, ezért a szertartás után perelte be az asszonyt. A bíróság elfogadta érveit, és az asszonyt, az újabb férjet és az asszony apját kiközösítették.

Más nyilvántartásokból további példák is idézhetők annak alátámasztására, hogy volt, amikor a nő kérte a házasság semmissé nyilvánítását, és volt, amikor a férfi vádolta a nőt a házasság megsértésével. Egyszer a bíróságon egy nő kijelentette, hogy házassága érvénytelen volt, mivel csak az ajkával, de nem a szívével egyezett bele (s ezt követően gyermeket szült a felperesnek). Olykor a feleségek családi kényszer hatására folyamodtak a házasság semmissé nyilvánításáért, de nem kétséges, hogy gyakran ők maguk voltak a kezdeményezők. A bíróság előtt házasságkötés nélkül együtt élő párok is megjelentek. Az egyik fél – többnyire megint csak a nő – házasságot akart. Azt állította, a férfi házasságot ígért neki, a férfi viszont tagadta ezt. A nyilvántartások olyan eseteket is megörökítettek, amikor az emberek kétszer házasodtak össze templomban. A saját egyházközségében kötött első házassága után a férfi egy másik egyházközségbe költözött, ahol őt nem ismerték, és másodszor is megházasodott. Az egyház elítélte azt a szokást, hogy a papok olyan párokat eskettek, akiket nem ismertek, és ki sem hirdették őket – ám e gyakorlatot nem sikerült megszüntetni.

Nincs tudomásunk arról, hogy az egyházi bíróságok ítéleteit milyen mértékben hajtották végre. Ha egy bigámia ügyében úgy döntöttek, hogy X. volt Y. törvényes férje, ennél fogva el kell válnia Z.-től, akivel együtt élt, semmi nem biztosította, hogy a férfi ezt meg is tegye.⁶³ Párizs püspökének bírósága állítólag tízből nyolc esetben bigámia miatt érvénytelenített házasságokat 1384

⁶³ M. M. Sheehan: The formation and stability of marriage in fourteenth century England. Evidence of an Ely register, *Medieval Studies* XXXII (1971), 228–263. o.; és lásd Helmholz: i. m. 60–61. o.

és 1387 között. A bigámiával vádolt nyolc személyből négy nő volt, azaz négy nő hagyta el partnerét és ment újra férjhez. Másrészt viszont az eljegyzés után kötött házassági szerződések nem teljesítése miatt beadott keresetek 80 százalékát nő terjesztette be. A nők azt próbálták bizonyítani, hogy az eljegyzés után együtt éltek vőlegényükkel, és ebben az esetben, a kánonjog szerint, az eljegyzést már nem lehet felbontani. A férfiak próbálták ezt tagadni.⁶⁴

Lehet-e arra következtetni ezekből a nyilvántartásokból, hogy az emberek ténylegesen gyakorolhatták azon jogukat, hogy kizárólag a kölcsönös egyetértés alapján házasodjanak? Ne felejtjük el, hogy a problémamentes házasságok nem kerültek bíróság elé, és feltételezhetően ez volt a többség, s rendszerint maguk a családok rendezték el problémáikat. Nagy általánosságban elmondható, hogy legkevésbé a nemesség választhatott szabadon, és ebben az osztályban a titkos esküvők is sokkal ritkábban fordultak elő. A 14. századi párizsi parlament jegyzőkönyve szerint leginkább a családok közötti anyagi szerződéseken alapuló házasságokat kényszerítették rá a fiatal lányokra. A leányokra nehezedő nyomás még erőteljesebb volt, ha a házasságot nem a szülők, hanem a rokonok hozták össze,⁶⁵ és erőszakot is alkalmaztak.

A 15. századi angol köznemesi Paston család levelezésében olvashatjuk, hogy a szülők – anyagi vagy rokonsági megfontolásokból – belekényszerítették gyermekeiket a családnak előnyös házasságokba. Bár a fiúgyermek sem választhatott szabadon, a leányokra nagyobb nyomás nehezedett. Egy leányt, alig húszévesen, ötvenéves, betegeskedő özvegynek ígértek. A lány makacsul ellenállt, noha anyja könyörtelenül ütötte-verte, ahol érte. A házasság nem jött létre. Nem azért, mert nem tudták megtörni a lány hajthatatlanságát, hanem mert a vőlegény családja meggondolta magát. Voltak azonban más esetek is. A Paston családból egy leány, szüleivel szembeszállva, feleségül ment apja tisztartójához. A család nem ismerte el a házasságot, a lányt kitagadták a szülői

⁶⁴ J. P. Lévy: L'officialité de Paris et les questions familiales à la fin du XIVe siècle, in *Etudes d'histoire du droit canonique dédiées à Gabriel le Bras* (Párizs, 1965), II. köt., 1265–1294. o.

⁶⁵ J. M. Turlan: Recherches sur le mariage dans la pratique coutumière (XIIe–XVIe siècles), *Rev. historique de Droit français et étranger* CCXVII (1957), 477–528. o.

házból, a házasságot azonban nem lehetett semmissé nyilvánítani.⁶⁶ Egy yorki hajadonnal gyámja azt közölte, hogy kitöri a nyakát, ha nem megy feleségül a fiához, de a lány megszökött, és máshoz ment férjhez.

A bírósági jegyzőkönyvek olyan eseteket is megőriztek, amelyekben az egyházi bíróságok engedélyezték a különélést. Általában csupán a vagyonmegosztást engedélyezték, a fizikai elkülönülést csak kivételes esetekben. Gyakorlatilag viszont az előbbi megteremtette a külön háztartás kialakításának lehetőségét, bár elméletileg a házaspárnak továbbra is teljesítenie kellett volna kölcsönös kötelezettségeit. Többnyire a feleség, nem pedig a férj kifogásolható viselkedése szolgált ürüggyel a válás engedélyezéséhez, noha a teológusok és a kánonjogászok kölcsönös hűséget követeltek meg, és férfiak-nők esetében egyformán bírálták el a házassági fogadalom megszegését. A kánonjog nem ragaszkodott a házasságtörést követő különéléshez. A feleknek jogukban állt megbocsátani egymásnak, s büntetésként általában ideiglenes önmegtartóztatást róttak ki rájuk.⁶⁷

Mindazonáltal – mint már megjegyeztük – az ilyen esetekben olykor engedélyezték a különélést. Más esetekben a férj impotenciája, a feleség iszákossága és a férj durva viselkedése (*austeritas*) indokolta a különélés engedélyezését. Ha a férj elherdálta a közös vagyont, vagy az egyik fél leprás volt, esetleg eretnek, engedélyezhették a különélést. Az egyházi bíróság gyakran a házassági tanácsadó, a döntőbíró és a közbenjáró szerepét töltötte be. Ha engedélyezte a különélést, többnyire a szükséges intézkedéseket – a feleség és a gyermekek támogatását – is meghozta.

Kétségtelen, hogy az egyházi bíróságok nem könnyen mondták ki a különélést. Egy esetben a feleség kérvényezte a különélést, mivel férje késsel támadt rá (tanúk jelenlétében), zaklatott állapotban a házból való menekülésre kényszerítve őt. Egy másik alkalommal törrel támadta meg, karján sebet ejtett, egyik bordáját eltörte. A férj szerint magatartása indokolt volt, és érdemes célt szolgált: felesége viselkedésének javítását. A bíróság nem engedélyezte a különélést, mindössze azt követelte a férjtől, hogy

⁶⁶ *The Paston Letters*, szerk. J. Warrington (London, 1956), I. köt., 28., 81., 82., 227. levél, II. köt., 290., 406., 407., 424. levél.

⁶⁷ *Corpus Iuris Canonici*, I. köt., 1116–1117. kol.

tanúsítson nagyobb önuralmat a jövőben.⁶⁸ A különélési ügyekben az egyházi bíróság mégis engedékenyebbnek mutatkozott, mint némelyik kánonjogász, akik nem helyeselték a különélést, még akkor sem, ha az egyik fél leprás volt; mások viszont azt is előírták, hogy a feleségnek mindenhová, akár a börtönbe is követnie kell férjét.⁶⁹ A kánonjogászokéhoz mérten az egyházi bíróságok viszonylag rugalmas felfogása is példa a középkori törvény és annak gyakorlati megvalósulása között gyakran tátongó szakadékra. A házasság meghatározásával nem rendelkező világi jog az egyházéhoz hasonló álláspontot tett magáévá, és a jogászok megnevezték azokat az eseteket, amelyekben a feleség kifogásai elégtelenek ahhoz, hogy elhagyja férje házát.⁷⁰

Az egyénben kialakult énkép és a házastárs által érzékelt kép közötti eltérés éppolyan megszokott volt a középkorban, mint napjainkban. Az egyházi bíróság előtt egy asszony borzalmas vadembernek, minden hájjal megkent, szörnyű alaknak nevezte a férjét. A férj becsületesnek, gondoskodónak, jámbornak, kedvesnek, csendesnek, békés természetűnek („etcetera” – tette hozzá a bírósági írnok) nevezte magát. Egy másik férj engedetlennek, kegyetlennek, iszonyatosnak, borzalmasnak, izgágának, lármásnak, ordibálónak, undorítónak és boszorkánynak (a szó eredeti jelentésében „férfias nőnek”) titulálta feleségét. Felesége úgy írta le saját jellemét, mint aki „becsületes, jóra való, engedelmes, gondoskodó”.⁷¹ A házasselek által használt melléknevek számának összehasonlítása azt mutatja, hogy – legalábbis ebben a konkrét esetben – az asszony sajátította el a mértékletesség titkát.

A 14. századtól kezdve egyes nyugat-európai országokban több házassági ügy átkerült a világi bíróságokhoz. A 12. századtól Angliában is világi bíróságok tárgyalták a paráználkodással (vagy a „mértéktelen” örökösnővel) és a fattyúk örökösedési jogaival kapcsolatos ügyeket. Franciaországban a 14. századtól a párizsi parlament foglalkozott az utódok törvényessége, a paráználkodás, a vagyonmegosztás, valamint a özvegyasszonyok és gyermekeik jogai-

⁶⁸ Lévy: i. m.; Helmholz: i. m. 105. o.

⁶⁹ Noonan: i. m. 282. o.; G. Imbert: *Les Hôpitaux en droit canonique* (Párizs, 1947), 186–188. o.

⁷⁰ Lásd pl. de Beaumanoir: *Coutumes de Beauvaisis*, II. köt., 1627–1629., 1634. o.

⁷¹ Helmholz: i. m. 105–106. o.

nak kérdéskörével.⁷² A házasság érvényességének eldöntése és a különélési jog biztosítása minden országban az egyházi bíróságok kizárólagos hatásköre maradt.

Az előző fejezetben említettük már az ellenkező nemmel kapcsolatos ambivalens magatartásformák kérdését. A nők férfiak iránti attitűdjét nem foglalták írásba (bár némelyik férfi láthatóan tudott ennek létezéséről, és Arbrisseli Róbert életrajzírója lejegyzí, hogy szegény és nemes nők, özvegyek, vénleányok, ifjú nők, szajhák és férfigyűlölők mind-mind követték őt).⁷³ A férfiak iránt táplált ellenséges érzést fejezi ki a következő kegyetlen történet. Egy asszony el akarta hagyni a férjét annak nemzéképtelenségére hivatkozva. York egyházi bírósága kijelölt hét asszonyt az eset felderítésére. A nők körbefogták a férjet, és különféle módszerekkel próbálták felkelteni az érdeklődését (a bírósági írnok e módszerek mindegyikét lejegyezte). Amikor teljes kudarcot vallottak, azon nyomban szidalmazni kezdték, amiért csalárd módon fiatal nőt vett feleségül, akit képtelen ellátni és kielégíteni (*deservire et placere*). A bíróság döntött úgy, hogy küldjenek asszonyokat a feleség állításának igazolására, de az asszonyok a lehető legkegyetlenebb módon hajtották végre küldetésüket.⁷⁴ Angliában úgy tartották, hogy Szent Uncumber – akinek szobra a Szent Pál-székesegyházban áll – meg tudta ölni azokat a férjeket, kiknek elégedetlen felesége egy kosár zabot ajánlott fel neki!⁷⁵

Az egyház és a férjes asszonyok helyzete

Néhány történész úgy véli, hogy az egyház jelentős szerepet játszott a középkori társadalomban élő nők alárendelt helyzetének fenntartásában (a papi pálya jogát is elvitatta tőlük, ellentétben a pogány társadalmakkal, amelyek lehetővé tették, hogy a nők is részesek legyenek az istentiszteleteknek). E kérdés vizsgálatához górcső alá kell vennünk a nő szerepét a késő római és a keresz-

⁷² Turlan: i. m. 510–511. o.; *Le Droit Coutumier de la Ville de Metz au Moyen-Âge*, I. köt., 401. o.

⁷³ *Vita B. Roberti de Arbnissello*, PL CLXII. köt., 1053. kol.

⁷⁴ Helmholtz: i. m. 89. o.

⁷⁵ K. Thomas: *Religion and the Decline of Magic* (London, 1973), 29. o. és 4. jegyzet.

ténység előtti germán társadalomban, és meg kell különböztetnünk a kereszténység felvétele következtében kialakult és az egyéb tényezőkből eredő változásokat. E hatalmas feladat kívül esik jelen tanulmányunk körén. Az adott kontextusban megállapítható, hogy a középkori kultúrában a nők alárendelt helyzetéről kialakított, a teremtéstörténetből, a bűnbeesésben vállalt szerepéből és a férfinak való alávetettségéből eredő egyházi álláspont közvetlenül és közvetetten igazolta a nő alacsonyabb rangját mind a családban, mind a társadalomban. Nem az egyház ösztönözte a férfiakat a nők verésére, de a gyakorlatot – ha nem volt is túlzó mértékű⁷⁶ – nemcsak elfogadta, hanem a férfi felsőbbrendűségének kinyilvánításával erkölcsileg is indokolta.⁷⁷

Összhangban azzal a felfogással, hogy a nemek egyenlőtlensége csak része a fennálló világrendnek, hiszen a kegyelem és üdvözülés síkján férfiak és nők egyenlők, IX. Gergely pápa (a 13. század első felében hozott törvényeiben) elrendelte, hogy a nőt, ha úgy kívánja, nem kell a férje mellé temetni, mivel a temetés egy olyan állapotra vonatkozik, amelyben a nő már nem függ a férjétől.⁷⁸ A 13–14. századi végrendeletekben a nők és a férfiak megnevezték, haláluk után hol kívánnak nyugodni, és – Gergely pápa engedménye ellenére – a nagy többség a házastársa melletti temetést választotta. Ha többször házasodtak, akkor rendszerint az első házastársuk mellé kívántak temetkezni.⁷⁹

⁷⁶ „ne ultra modum conjugalem verberet eius uxorem...” in Lévy: i. m.

⁷⁷ Arra a felfogásra, hogy a nők megítélése rosszabb lett a kereszténység hatására, lásd D. M. Stenton: *The English Woman In History* (London, 1957) 11–12. o., 30. o. A kereszténység javította a nők státusát, lásd P. Guichard: *Structures sociales „orientales” et occidentales dans l’Espagne musulmane* (Párizs, 1977), 81–84. o. G. Duby szerint a nők tulajdoni és örökösödési jogai korlátozottak voltak Mâconban a 11. században – de vajon a kereszténység hatására? G. Duby: *Lignage, noblesse et chevalerie au XIIe siècle dans la région mâconnaise*, *Annales ESC* (1972), 803–823. o.

⁷⁸ Metz: i. m. 91. o.; és Aquinói Tamás szerint: „vincula matrimonii non se extendit ultra vita min qua contrahitur”. *Summa Theologica*, V. köt., 253. o.

⁷⁹ *Calendar of Wills. Court of Hustings. London 1258–1688*, szerk. R. R. Sharpe (London, 1890), II. köt., 3. o., 336. o.

A férjes asszonyok helyzete

„Ne a tyúk kukorékoljon a kakas helyett” – tartja az ismert középkori mondás.⁸⁰ Ezt vallották a tudós jogászok és a didaktikus művek szerzői is. Bracton angol jogtudós szerint a nőnek mindenben engedelmeskednie kell a férjének, hacsak a férje nem parancsol olyat, amivel megszegné az isteni törvényt. Bracton leír egy esetet, amelyben a férj és feleség meghamisított egy királyi parancsot. A büntetetre fény derült, a férjet felakasztották. A feleséget felmentették, s a jogász megmagyarázta, hogy mivel a férje rendelkezett vele (*sub virga sui*),⁸¹ a feleségnek nem volt más választása, mint az együttműködés. Az virágzó középkorban ugyanezen állítás különféle változatait találjuk a nyugat-európai országok törvénykönyveiben.⁸² Angliában és Franciaországban ha a feleség megölte a férjét, azt a törvény ugyanúgy minősítette, mint amikor egy alárendelt gyilkolt: például vazallus a hűbérurát, szolga a gazdáját, pap vagy laikus személy az egyházmegye püspökét.⁸³ A jogtudósok vagy a törvényben jártas szakértők gyakran nemcsak egyszerűen kijelentették, hogy a feleségnek kötelessége a férjének való engedelmesség, hanem részletesen taglalták azokat az eszközöket is, amelyekkel a férj engedelmségre bírhatta, jó útra téríthette a feleségét. Beaumanoir szerint a férj bármilyen általa eredményesnek tartott módszert alkalmazhatott a feleség viselkedésének megjavításához. Büntethette tetszése szerint, de nem bántalmazhatta és nem ölhetette meg.⁸⁴ A flandriai Aardenburg törvénykönyve a 14. században előírta, hogy a férj verheti a feleségét, bántalmazhatja, verheti a testét a fejétől a lábáig, „meglegítheti lábát az asszony vérében”. Ha ezek után a férj ápolása révén a feleség felépül, akkor a férj nem hágtá át a törvényt.⁸⁵

A férjnek általánosan elismert joga volt ahhoz, hogy „bizonyos keretek között” ütlegetlje a feleségét. Ha a férj túlságosan messzi-

⁸⁰ Maranda: i. m. 100. o.

⁸¹ Pollock – F. Maitland: i. m. II. köt., 406. o.

⁸² *La Très ancienne Coutume de Bretagne*, szerk. M. Planiol (Rennes, 1890), 222; *Le Livre de Droit de Verdun*, szerk. J. J. Salverda de Grave – E. M. Meijers (Haarlem, 1940), 28. o.

⁸³ de Beaumanoir: i. m. II. köt., 1965. §; W. S. Holdsworth: *A History of English Law*, II. köt., 373. o. és 3. jegyzet.

⁸⁴ de Beaumanoir: i. m. II. köt., 1631. §.

⁸⁵ E. Pouillet: *Historie du Droit pénal dans l'ancien Duché de Brabant*, 145. o.

re ment, bíróság elé állították, és megbírságotlák, és – mint láttuk már – az egyházi bíróságok olykor különélést rendeltek el, ha a férj túlzottan kíméletlennek bizonyult. Ipres bírósága bírsággal sújtott egy férfit, aki késsel leszúrta feleségét, noha a férfi kijelentette, hogy nem követett el bűnt, hiszen az áldozat csupán a felesége volt.⁸⁶ Az egyik bíróság Párizsban megbírságotl egy férfit várandós felesége ütlegeteléséért. Ugyanez a bíróság pénzbüntetésre ítelt egy péket, mert addig ütötte-verte feleségét, amíg az el nem vesztette beszédképességét.⁸⁷

Nem tudhatjuk, hány asszonyt vert a férje, hiszen ezek a nők nem fordultak világi bíróságokhoz, nem kértek különélési engedélyt egyházi bíróságoktól. Nem lehet kérdéses, hogy voltak olyan férfiak, akik kihasználák a törvény és a didaktikus irodalom szerzői által rájuk ruházott jogot, és voltak olyan nők, akik elfogadták a törvény és a prédikáló tudós szerzők által rájuk rótt sorsot. Másrészt viszont, mint minden korban, a középkori társadalomban is éltek olyan erős jellemű asszonyok, akik nem engedelmeskedtek mindenben a férjüknek, és némely vonatkozásban még uralkodtak is rajtuk. Bizonyos helyeken a férfiakat büntették, ha feleségük megverte őket. A férjet számárra ültették, arccal hátrafelé, kezével a számár farkát markolva – e megalázó büntetés a prostituáltakat és a paráználkodókat is sújtotta.⁸⁸

Tulajdonjog a házasságban

A középkor derekára – hosszas és fokozatosan előrehaladó folyamat eredményeként – meghonosodott a férfi ági vérrokonság elve, noha a változás lassúságát mutatja az a tény, hogy a férfi olykor akkor is anyja után kapta a nevét, ha törvényes ivadék volt. Amikor Jeanne d'Arctól a nevét kérdezték, akkor azt válaszolta, Jeanne d'Arc a neve, apja után, néha pedig Jeanne Romée, anyja után,

⁸⁶ J. Gilissen: La femme dans l'ancien droit belge, in *Société Jean Bodin*, XII. köt. (1962), 290–291. o.

⁸⁷ L. Tanon: *Registre criminel de la Justice de St Martin des Champs à Paris*, 143. o., 189. o.

⁸⁸ Asínus, in *Du Cange: Glossarium Novum ad Scriptores Medii Aevi* (Párizs, 1776).

mert falujában a lányokat gyakran az anyjukról nevezték el.⁸⁹ A nemesi családokban a házasság azt a célt szolgálta, hogy a két család egyesülésével szövetség jöjjön létre. Nemesi családból származó feleség emelte a férfi rangját, és az ő anyai ági családi kötelékei is fontosak voltak.⁹⁰ A férjhez menő leánygyermek már férje – nem pedig apja – családjához tartozott, ennél fogva általában kisebb mértékben részesedett a családi örökségből. Azonban minden nő vitt magával valamennyi vagyont a házasságba, akár a hozományát, akár a családi örökségből való részesedését, és ugyancsak minden férfi hozzájárult valamivel új családjá gazdálkodásához.

Abban, hogy mindkét házaspár hozzájárult a házassághoz, ötvöződött a római hagyomány, amelyben a feleség vitte a hozományt, és a germán szokás, amely szerint a férj (legalábbis kisebb házasságok esetén) fizetett a menyasszonyért.⁹¹ Az európai országok egynémelyikében a házaspár vagyona az esküvő után közös vagyon lett házasságuk időtartamára, más országokban ez nem így volt. Léteztek közbülső megoldások is, amelyek szerint csak a házasság idején – nem pedig a házasságkötés előtt – szerzett vagyontárgyak minősültek közös vagyonnak. Az ingatlanokat és a vagyonból származó bevételeket csaknem minden esetben közös szerzeménynek tekintették, és a házasság idején a férjet tartották felelősnek a közös vagyon kezeléséért. Ezt a *Sachsenspiegel*nek nevezett 13. századi német törvényben mondták ki: amikor egy férfi megnősül, akkor gyámsági jogánál fogva átveszi a feleség minden vagyonát, a feleség pedig felszólíttatik, hogy ebben és minden egyéb ügyben engedelmeskedjék férjének.⁹²

Bretagne törvényei előírták, hogy amikor a férj és feleség köl-

⁸⁹ M. Bloch: *La Société féodale* (Párizs, 1939), I. köt., 214. o. G. Fourquin: *Lordship and Feudalism in the Middle Ages* (London, 1976), 59–60. o.; D. Herlihy – C. Klapisch: i. m. 532. o.

⁹⁰ Az anyai rokonság fontosságáról lásd Guichard: i. m. 95–96. o.; az anyai nagybátyhoz fűző különleges kötelékről, G. Duby: *Structure de parenté et noblesse. France du Nord IX–XII siècles*, in *Miscellanea mediaevalia in memoriam J. F. Niermeyer* (Groningen, 1967), 149–165. o.

⁹¹ D. Herlihy: *The medieval marriage market, Medieval and Renaissance Studies VI* (1976). A 14. századi Velencében a nők nemcsak leányaik hozományára használhatták fel vagyonukat, hanem más nőrokonaik számára is, lásd S. Chojnacki: *Dowries and kinsmen in early Renaissance Venice, Journal of Interdisciplinary History I* (1975), 571–600. o.

⁹² Der *Sachsenspiegel*, in O. Stobbe: *Handbuch des deutschen Privatrechts* (Berlin, 1884), IV. köt., 76. o.

csönt vesz fel, és azt nem fizeti vissza az előírt módon, a bírósági alkalmazottnak el kell adnia a férj vagyonát a kölcsön visszafizetése végett, mivel a közfelfogás szerint a nők ostobák és gyengék, minden vagyoni ügy a férj fennhatósága alá tartozik, és ő arra kényszerítheti a feleségét, amire csak akarja.⁹³ Ha a férjet kivégezték, az észak-franciaországi törvények értelmében földesúrnak jogában állt elkobozni a házaspár ingóságait; ha a feleséget kivégezték ki, az ingóságokat nem lehetett elkobozni, mivel a férjet tekintették a teljes vagyon felelősének.⁹⁴ Ugyanígy jártak el öngyilkosság esetén. Ha a férj követett el öngyilkosságot, vagyonát elkobozták, ha a feleség, akkor nem.⁹⁵

Együttes életük során férje beleegyezése nélkül a feleségnek (törvényesen legalábbis) nem volt joga eladni, elzálogosítani, átruházni vagy elcserélni saját tulajdonát. Nem készíthetett végrendeletet férje jóváhagyása nélkül, kivéve ékszereiről és ruháiról.⁹⁶ A férj a maga részéről azt tehetett a tulajdonával, amit akart, de nem adhatta el, nem tehetette zálogba stb. felesége beleegyezése nélkül sem azokat a vagyontárgyakat, amelyeket a feleség vitt a házasságba, vagy amelyeket a feleség örökölt a házasság során, sem a férje által neki ígért özvegyi járadékot. Egyes vidékeken elismerték a feleség jogát ahhoz, hogy jóváhagyja a közös vagyon eladását vagy átruházását, és beleegyezésének elnyeréséért tilos volt kényszerítést alkalmazni.⁹⁷ A vagyoni átruházással foglalkozó bíróság olykor megkérdezte a feleséget, önkéntesen egyezett-e bele a vagyonátruházásba.⁹⁸ Igen nagy számú vagyoneladási, átruházási és adományozási okiraton együtt jelenik meg a férj és a feleség neve. Ha a nő neve szerepel első helyen, ez azt jelenti, övé a szóban forgó tulajdon.

⁹³ La Très ancienne Coutume de Bretagne, 290. o.

⁹⁴ de Beaumanoir: i. m. I. köt., 930. §.

⁹⁵ *Ordonnances des Roys de France*, szerk. M. Secousse (Párizs, 1734), V. köt., 619–620. o.

⁹⁶ Arról, hogy a nőnek jogában állt a férje engedélye nélkül végrendekezni ruháiról és ékszereiről, lásd *Le Droit coutumier de la Ville de Metz au Moyen-Âge*, I. köt., 279. o., 290. o., nők végrendeleteiről Chojnacki: i. m.; példák nők végrendeleteire: *Calendar of Wills. Court of Hustings*, I. köt., 11., 15., 20., 209–210., 428. o. (Némelyik végrendelet férjes nőtől, némelyik özvegyasszonytól származik.)

⁹⁷ Lásd pl. de Beaumanoir: i. m. I. köt., 622. §, II. köt., 1330. §.

⁹⁸ Lásd pl. *Calendar County Court, City Court and Eyre Rolls of Chester 1259–1297*, szerk. R. Steward Brown (Aberdeen, 1925), 18. o.

Ha egy hajadon nagykorú lett, felszabadult a gyámság alól. Megjelenhetett a bíróság előtt, és pert indíthatott a maga érdekében. II. Frigyes császár szicíliai törvénykönyve leszögezi: Elismerjük azt aényt, hogy azok a férfiak és nők, akik még nem érték el tizennyolcadik életévüket, kiskorúak. Amikor elérik ezt a kort, felnőttek tekintendők szerződés-kötés, jogi eljárások és minden egyéb ügy tekintetében.⁹⁹ A férjezett nő viszont férje gyámsága alatt állt – azaz részben visszatért a kiskorúság státusába, korlátozott törvényes jogokkal. A jog általában úgy rendelkezett, hogy a férjes asszony nem köthetett szerződést, nem vehetett fel kölcsönt, nem indíthatott polgári pert férje beleegyezése nélkül, nemcsak ezért, mert a férj intézte a közös vagyon ügyeit, hanem családi állapota miatt sem. Ahogyan Beaumanoir megjegyezte annak lehetőségét vitatván, hogy a férjes asszony vehet-e fel kölcsönt saját felelősségére: „Mivel házasságra lépett, nem rendelkezhet saját akaratából.” Törvénykönyve egy másik bekezdésének végén összegzi: „Némák, siketek, eszelősök és asszonyok nem köthetnek szerződést, sem maguk, sem képviselőjük révén, mivel ők mások hatalmától függenek.”¹⁰⁰

Ha a férj beleegyezését adta, a feleség szerződést köthetett, végrendelkezhett, pereskedhetett önmaga vagy képviselője révén, vagy férje képviselte őt hasonló polgári perekben.¹⁰¹ Bíróságok jegyzőkönyveiben találhatunk olyan eseteket, amelyekben a feleség férje jóváhagyásával pereskedett, és olyan eseteket is, amelyekben a férfiak képviselték feleségüket a bíróságon. Bizonyos kivételes polgári perekben a jog lehetővé tette, hogy a feleség férje beleegyezése nélkül forduljon bírósághoz: ha a férj úgy cselekedett, hogy nyilvánvalóan ártott feleségének vagy annak vagyonának, akkor a feleségnek jogában állt pert indítani ellene.¹⁰² Ráadásul ha a férj megőrült, börtönbe került, vagy a hazatérés reménye nélkül távoli földön raboskodott, a feleség a férj jóváha-

⁹⁹ *Liber Augustalis*, 99. o.

¹⁰⁰ de Beaumanoir: i. m. II. köt., 1054. §, 1796. §. Pollock – Maitland: i. m. I. köt., 403. o.

¹⁰¹ *Liber Augustalis*, 66–67. o.; de Beaumanoir: i. m. II. köt., 1288. §.

¹⁰² *Liber Augustalis*, 100. o.

gyása nélkül is köthetett szerződést vagy indíthatott pert.¹⁰³ Férje jogi képviselőjeként is pereskedhetett, és a bírósági jegyzőkönyvek megörökítették, hogy minden rendű és rangú nő megjelent a bíróságokon férje képviseletében. Bűnvádi ügyekben, ha azok a nő bántalmazására vonatkoztak – verés, testi sértés, nemi erőszak vagy akár szidalmazás –, a nő pert indíthatott a férj jóváhagyása nélkül,¹⁰⁴ és számos bírósági törvénykönyv lejegyez ilyen alapon indított peres ügyeket.¹⁰⁵ Egy saját jogán kereskedő férjes asszony általánosan pert indíthatott bármely kereskedelmi tevékenységet illető ügyben, férje jóváhagyása nélkül.

A férjes asszonyokat is beperelhették, és különféle törvényeket hoztak ki olyan eshetőségekre, amikor a férj vagyonát kellett felhasználni, ha a feleséget pénzbírság vagy anyagi kárpótlás kifizetésére ítélték. Az egyik városi törvénykönyv értelmében (*Leges Quatuor Burgorum*) Angliában felesége vétsége miatt a férj nem kötelezhető négy pennyt meghaladó bírság kifizetésére. A férje tanácsát ki nem kérő, ostobán viselkedő üresfejű asszonyt meg kell büntetni, mint az éretlen gyereket, mivel nincs hatalma saját cselekedetei felett.¹⁰⁶ A nők olykor a maguk hasznára fordították a házassági törvényeket. Egy londoni nő, akit adóssága miatt bíróság elé idéztek, azzal érvelt, hogy bár nyilvánvalóan ő maga vette fel a kölcsönt, férje nélkül nem lehet ellene az eljárást lefolytatni.¹⁰⁷ Legalább ügye elnapolását sikerült elérnie.

Az özvegy

Az özvegyek a 14. századig rendszerint az egyházi bíróságok védelme és fennhatósága alatt álltak, és e szerepet csak a század vé-

¹⁰³ de Beaumanoir: i. m. II. köt., 1130., 1378. §.

¹⁰⁴ *Recueil général des Anciennes Lois françaises*, I. köt., 546. o.

¹⁰⁵ Lásd pl. Tanon: i. m. 144. o.; F. Maitland (szerk.): *Select Pleas of the Crown* (London, 1888), 28. o.

¹⁰⁶ de Beaumanoir: i. m. II. köt., 1796. §; Pollock – Maitland: i. m. I. köt., 482. o.; *Le Droit coutumier de la Ville de Metz au Moyen-Âge*, 268. o.; M. Bateson (szerk.): *Borough Customs* (London, 1904), I. köt., 223. o.

¹⁰⁷ A. H. Thomas (szerk.): *Early Mayor's Court Rolls, 1218–1307* (Cambridge, 1924), 149. o.

gétől vették át fokozatosan a világi bíróságok.¹⁰⁸ Az özvegyek egyházi védelmet élveztek, mert az elnyomottakhoz (*personae miserabiles*) sorolták őket, akiket az egyház a szárnyai alá vett. Az özvegyek óvásával az egyház eleget tett mind az özvegyekkel való törődés bibliai hagyományának, mind annak a germán eredetű szokásnak, amely szerint az özvegy különleges védelemre szorul, mert gyámja (*mundium*ának kezelője) meghalt, és az asszony védtelenné vált.¹⁰⁹

Kezdetben az egyház helyeselte, ha az özvegy reményvesztett állapotban maradt. Szent Pál szavaival: „Mondom pedig a nem házasoknak és az özvegyasszonyoknak, hogy jó nékik, hogy úgy maradhatnak, mint én is.” (Pál I. levele a Korinthusbeliekhez, 7:8) Azok az özvegyasszonyok, akik nem mentek újra férjhez, közülük is főleg az idősebbek, különleges rendet alkottak (*ordo viduarium*), amely méltó a támogatásra és tiszteletre, és a női segédlelkészek is közülük kerültek ki. A középkor derekán az özvegyasszonyok már nem alkottak külön rendet. Voltak köztük olyanok, akik özvegyként világi életet éltek, mások csatlakoztak valamelyik szerzetesrendhez, sokan pedig újra férjhez mentek (olykor akár harmadszor is). Az egyház elfogadta ezeket a házasságokat, nem tekintette őket bűnnek.¹¹⁰ A házasság általános igazolásaképpen az egyház – részben a kathar eretnekek érveit cáfolandó – azt hangsúlyozta, hogy még egy özvegyasszony és özvegyember házassága is megengedhető.¹¹¹ Semmi nem maradt az egyház özvegyasszonyokat és özvegyembereket illető eredeti álláspontjából, csupán az a szabály, hogy a kisebb rendek papjai (akik megházasodhattak) nem vehettek feleségül özvegyasszonyt, illetve nem házasodhattak újra, ha feleségük meghalt.

A didaktikus irodalom szerzői természetes jelenségnek tekintették az özvegyasszonyok újabb házasodását. Az egyik ilyen szerző szerint nem illendő, hogy az özvegyasszony férje halála után

¹⁰⁸ A 14. században verduni szokás szerint a városi bíróság pert indíthatott özvegyasszony ellen: *Le Livre de Droit de Verdun*, 48–49., 59. o.

¹⁰⁹ A frank törvénykezésben, amelyben már a kereszténység hatása is érezhető, a király az özvegyek védelmezője: *Récueil général des anciennes Lois françaises*, I. köt., 26., 53. o.

¹¹⁰ A nők újránházasodáshoz való jogáról a kánonjogban, lásd *Corpus Iuris Canonici*, I. köt., 1111–112. kol. Lásd még Metz: i. m. 91–95. o.

¹¹¹ Peter Valdo: *The Profession of Faith*. Említi Thouzellier: i. m. 29. o.

egy éven belül újra férjhez menjen, de nem kell egész életében gyászolnia.¹¹² Francesco Barberino arra tanítja az özvegyeket, hogyan viselkedjenek a második házasságban: második házastársuknak ne beszéljenek sokat első férjükről; ha az első jobb volt, erről a második ne szerezzen tudomást; az újabb háztartásban ne próbálkozzanak az elsőben kialakított szokások bevezetésével; ne menjen férjhez az asszony háromnál több alkalommal.¹¹³ Az idősödő Párizsi Jóember útmutató kézikönyvében magától értetődőnek veszi, hogy az ő halála után ifjú felesége újra férjhez megy majd. Ráadásul úgy véli, őt minősíti, ha a második férj nem tartja az asszonyt tökéletes háziasszonynak és feleségnek, mivel ez az ő tanításának hiányosságait jelzi majd.¹¹⁴

A férfiak és a nők egyaránt a didaktikus szerzők tanácsainak megfelelően jártak el, és valószínűleg mindenféle büntudat nélkül kötöttek második és harmadik házasságot. Angliában a kézművesek egyik társaságának szabályzatában találunk egy bekezdést arról, hogy valamely tagjuk megözvegyül és újra nőül, s „ez szokásos és természetes”.¹¹⁵ Számos végrendeletben a férfi második vagy harmadik feleségére hagyja vagyona egy részét, egy bizonyos összeget pedig az első felesége lelki üdvéért mondott imádságokra szán, s azt kéri, őmellé temessék (akárcsak az a londoni hölgy, aki egymást követően két fűszerkereskedőhöz ment férjhez, és azt kérte, hogy az első férje mellé temessék).¹¹⁶ Az özvegyasszonyok és özvegyemberek újabb házassága megoldotta az egyes városokban vagy vidékeken lévő férfi- vagy nőhiány problémáját, ezzel csökkentve a kényszerűségből házasságon kívül élő férfiak és nők számát.¹¹⁷

A hűbérurak olykor belekényszerítették a nemes özvegyasszonyokat az újabb házasságba, a majorságok urai pedig a paraszt özvegyasszonyokra erőltették rá időnként az újabb házasságot, ezzel megsértve személyes szabadságukat. A nőket néha akaratuk elle-

¹¹² Der Waelsche Gast, in Heutsch: i. m. 54. o.

¹¹³ Uo. 113–114. o.

¹¹⁴ *Le Ménagier de Paris*, I. köt., 166., 168. o.

¹¹⁵ T. Smith (szerk.): *English Gilds* (Early English Text Society [EETS], London, 1870), 159. o.

¹¹⁶ *Calendar of Wills. Court of Hustings*, I. köt., 18., 421., 452., 672., 673., 680., 684., 685. o., II. köt., 65., 319. o.

¹¹⁷ Hajnal: i. m. 128–129. o.

nére kényszerítették az új házasságba, vagy – főleg nemesi körökben – arra, hogy nekik nem tetsző férfihoz menjenek feleségül. Bár az özvegyasszonyok és özvegyemberek újabb házasságkötése általánosan elfogadott volt, egy többfelé is elterjedt szokás azt jelzi, hogy az ifjabb nemzedék elutasította az ilyen házasságokat. A falubeli fiatalok összeverődtek az özvegyasszony vagy özvegyember ablaka alatt, és harsány óbégatással és cintányérozással éktelen, fülsértő zenebonát csaptak. Ennek a szokásnak csak a 14. századtól található írásos nyoma, de talán már korábban is létezett. E szertartás főszereplői az agglegények voltak, akik imígyen adtak hangot annak, mennyire irigylik a már másodszor házasodókat, míg ők maguk nőtlenek maradtak. A nemzedékek közötti küzdelmet fejezték ki, főleg az olyan esetekben, amikor az özvegyasszonynak vagy özvegyembernek az első házasságukból való leszármazottai voltak. A szokásban azok neheztelése is megnyilvánult, akik a földhiányban szenvedő falusi közösségben nem rendelkeztek saját parcellával, míg mások nemcsak saját földterülettel rendelkeztek, hanem második házasságuk révén még növelték is birtokukat.¹¹⁸ Ez azonban világosan mutatja, hogy a társadalom nem tett különbséget özvegyiségre jutott asszonyok és férfiak között. Az özvegyasszony újabb házasságkötése semmivel sem volt helytelenebb vagy nevetségesebb, mint az özvegy férfié. Bizonyos időszakokban olyan hagyomány alakult ki, amely erőteljesen gúnyolta az özvegy férfiak újraházasodását. E szokás abban állt, hogy ha valamelyik vendég a lakodalomban kért magának egy korsó bort, és nem kapta meg, akkor a vendégek szekérre ültették a vőlegényt, és gúnyos röhögések és ordibálások közepette a folyóhoz húzták, és a vízbe hajították.¹¹⁹

Az özvegyeket az egyház által védelmezett *miserabiles* csoportjába sorolták, de az igazsághoz hozzátartozik, hogy az anyagi biztonságban élő özvegyasszony több szabadságot élvezett, mint bármely más nő a középkorban. Aki megözvegyült, annak nem kellett többé más akaratának alávetnie magát, ahogyan Beaumanoir megfogalmazta, teljesen helyreállt a jogosultsága.¹²⁰ Felnőtt nő-

¹¹⁸ C. Gauvard – A. Gokalp: Les conduites de bruit et leur signification à la fin du Moyen-Âge, le charivari, *Annales ESC* XXIX (1974), 693–704. o.

¹¹⁹ S. Luce: *Historie de Bertrand du Guesclin et son Époque* (Párizs, 1876), 65. o.

¹²⁰ de Beaumanoir: i. m. 1335. §.

ként nem tért már vissza apja vagy fivérei oltalmába, és házas évei feltételezhetően védetté tették az életébe való esetleges beavatkozásuk ellen. Más szóval szinte bizonyos, hogy nemcsak jogi önállóságot élvezett, hanem viszonylag nagyfokú szabadságot is mindennapi életében. Minden özvegyasszony – özvegyi járadékához való joga révén – rendelkezett a férje vagyonával arányos mértékű megélhetéssel, ezenkívül ha saját maga örökölt, az örökség megözvegyülésekor jutott birtokába. Az özvegyi járadék jogánál fogva az özvegy férje vagyonának harmadát-felét kapta meg támogatásképpen, és egész élete során részesült ebben a juttatásban.¹²¹ Halála után a tulajdon visszaszállt a férj családjára.

A Magna Charta tizenegyedik bekezdése előírja, hogy a férj halála esetén a feleség jogai elsőbbséget élveznek a hitelezőivel szemben, legyen ez utóbbi akár zsidó, akár keresztény. Észak-Franciaországban törvény írta elő, hogy az a feleség, akinek férje halála előtt eladta tulajdonát, a vásárlóval szemben igényt támaszthat az özvegyi járadék jogánál fogva őt megillető tulajdonra, és azt élete végéig megtarthatja. Az asszony halálakor a tulajdon visszaszáll a vásárlóra.¹²² Ha az elhunyt férj fattyú és gyermekeketlen volt, akkor a francia jog szerint nem hagyományozhatta birtokát rokonaira, és a hűbérura örökölte azt; de özvegyének adománya még ebben az esetben is biztosítva volt, és csak az asszony halála után került a hűbérúrhoz az özvegyi járadékként visszatartott vagyon.¹²³ Sem a férj, sem a feleség nem hagyományozhatta a másik félre a családi vagyont. Ez a tiltás azért jött létre, hogy megakadályozza a házastársak családi vagyonának a szétszóródását. Közös megegyezésre lehetett azonban jutni, amely által a túlélő házastárs örökölte (részben) az elhunyt ingóságait, valamint a házastárs

¹²¹ A Magna Charta 7. bekezdése szerint az özvegy a *dosnak* nem arra a harmadára jogosult, amely a férjének akkor volt, amikor őt feleségül vette, hanem arra a harmadára, amellyel a férje a halála előtt rendelkezett, hacsak nem ettől eltérően egyeztek meg. Franciaországban – Beaumanoir szerint – II. Fülöp uralkodásától kezdve az asszony jogosult volt a férj vagyonának a házasságkötéskor meglévő felére. IX. Lajos törvénykezése szerint az özvegyasszony csak egyharmadot kapott. A verduni törvények szerint felerészt kapott. Lásd Magna Charta, 7, in W. Stubbs: *Select Charters and other illustrations of English Constitutional History* (Oxford, 1921), 294. o.; de Beaumanoir: i. m. I. köt., 445. §; *Le Livre de Droit de Verdun*, I. o., 73. o.

¹²² de Beaumanoir: i. m. I. köt., 432. §.

¹²³ *Recueil général des anciennes Lois françaises*, I. köt., 484. o.

élete során szerzett, a családi örökség részét nem képező vagyonát. Az özvegyasszony kedve szerint kezelhette vagyontárgyait, és a legtöbb vidéken kiskorú fiai és leányai gyámjaként léphetett fel, és kezelhette vagyonukat.¹²⁴ A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy valamennyi társadalmi rétegben voltak olyan nők, akik ténylegesen kiskorú gyermekeik gyámjaként cselekedtek.

Összegzőképpen: az özvegyasszonyok jogait a férjes asszonyok jogaival szembeállítva (csak a dolgozó osztályokban voltak hajadon laikusok, a felsőbb osztályokban a hajadon nők szinte kivétel nélkül beléptek a zárdába) ne felejtjük el, hogy bizonyos korlátozások szűkítették a nők mozgásterét, családi állapotuktól függetlenül. Voltak azonban különbségek a nők egyes csoportjait illetően, az eltérő családi állapotból eredő jogok között. Más volt a hajadon nő és az özvegy státusa, mint a férjes asszonyé. Ezzel szemben a férfi jogi helyzete nem függött a családi állapotától. A primitív társadalmakban a nők státusát gyakran testi fejlettségük határozta meg: a vérzés kezdete, a szüzesség elvesztése, a terhesség, a szülés, a klimax. Ez nem így volt a középkori társadalomban, ahol a nők státusa a kulturális felépítménytől függött, amely nem mindig felelt meg az élettani törvényeknek. A nőkkel foglalkozó didaktikus irodalom túlnyomó része ifjú leányzóknak és férjes asszonyoknak szánt útmutató: hogyan viselkedjenek, hogy ne maradjanak pártában, illetve hogyan bánjanak férjükkel.

Nincs tudomásunk arról, hogy a nők többsége újra férjhez ment-e, vagy inkább özvegy maradt. A jegyzőkönyvek legfeljebb az adott helyen, adott időben élő özvegyek számát rögzítik, azonban ez a szám változott, és nem állapíthatjuk meg, hogy a nyilvántartásokban felsorolt özvegyek közül hányan mentek később újra férjhez. Az özvegyasszony természetesen nem dönthetett mindig szabadon. Ha férjhiány volt, nem tudott újra férjhez menni, még ha akart se. Sok nő a társadalom minden rétegéből másodszor, sőt harmadszor is férjhez ment, a nemesség legfelső köreitől kezdve – mint Margaret, Lincoln grófnője – a városi és a falusi

¹²⁴ A nő azon jogáról, hogy gyermekei gyámja legyen, lásd *La Très ancienne Coutume de Bretagne*, 384. o., 433–434. o.; de Beaumanoir: i. m. I. köt., 629. §, 631. §.; P. Viollet: *Le Droit du 13 siècle dans les Coutumes de Touraine-Anjou*, I. köt., 21. fejj.; Stubbs: i. m. 118. o. A következő fejezetek olyan esetekkel foglalkoznak, amelyekben különböző társadalmi osztályokból származó nőket gyámnak neveztek ki gyermekeik mellé.

asszonyokig. De voltak olyanok is, akik nem ezt az utat járták, többek között azért, mert több szabadságot kívántak, mint amennyi a házasság keretein belül elérhető volt a számukra. A keresztény kor hajnalán Szent Jeromos felismerte, hogy egyes nők nem azért kívántak özvegyek maradni, mert az önmegtartóztatásnak és a vallási áhítatnak akarták szentelni életüket, hanem mert szabadságra vágytak (*et quia maritorum expertae dominatum viduitatis praeferunt libertatem*).¹²⁵ Stitnyi Tamás elbeszéli, hogy egyszer hallotta, amint özvegy nagynénja (akit kiváló képességekkel megáldott derék asszonynak írt le) így szólt: „Drága Istenem, hogyan lehetséges, hogy az özvegyek jutalma meghaladja a férjes asszonyokét? Mennyivel jobb és kedvezőbb a mi helyzetünk, özvegyeké, mint a férjes asszonyoké.”¹²⁶

Az apácákkal kapcsolatban általában nem könnyű szabadságról beszélni, de az apácák valójában felszabadultak a férfiak uralma alól. A nemes asszonyok között – kiknek megnyíltak a zárdák kapui – voltak olyanok, akik megözvegyülvén zárdába vonultak, mint például Loretta, Leicester grófjának özvegye, aki ismert remete lett, vagy Ella, Salisbury grófnője, aki az általa alapított Ágoston-rendi kolostor fejedelemasszonya lett. Nogenti Gilbert édesanyja azt az özvegyasszonyt példázza, aki ellenállt rokonai újraházastási kísérleteinek, és özvegyként tizenkét évig élt a világi társadalomban. Űgyesen irányította háztartását és kezelte vagyonát, és odaadóan foglalkozott gyermekei nevelésével. Akkor vonult zárdába, amikor legkisebb fia, Gilbert tizenkét éves lett. (Férje Gilbert születése után nyolc hónappal halt meg.)¹²⁷

Christine Pisan, aki maga is az özvegyiséget választotta, leírta a világi társadalomban élő nőre nehezedő gondokat. Keményen meg kellett küzdenie a férje vagyonából őt megillető részért. Befolyásos bírósági és pénzüntézeti tisztviselők hátráltatták ügyét. Az emberek összesűgtak a háta mögött, amikor a befolyásosokhoz fordult, és értésükre adta, hogy nem a segítségüket kéri, hanem a jóindulatukat igyekszik elnyerni családjá nevében. A tisztviselők gyakran gorombáskodtak vele, élcelődtek a rovására. Fokozatosan

¹²⁵ Szent Jeromos: *Lettres*, szerk. J. Labourt (Párizs, 1949), I. köt., Ad Eustochium, 125. o.

¹²⁶ Idézet F. R. Du Boulay *An Age of Ambition* c. művéből (London, 1970), 108. o.

¹²⁷ Gilbert of Nogent: *Historie de sa Vie*, L. I. C. XIII.

– írja – egyre magabiztosabb lett, legyőzte félelmét, teste és hangja megerősödött, és keményen tudott már dolgozni a családjáért.¹²⁸ Kétségtelen, hogy sok nő elhagyatottnak érezte magát bánatában, ahogyan az idős Párizsi Jóember írta kézikönyvében, vagy pedig – az özvegyként élvezett nagyobb szabadság ellenére – nem akartak foglalkozni azokkal a problémákkal, amelyekkel a nők szembetalálták magukat a férfiak világában, ezért inkább újra férjhez mentek.

Anyák

Ebben a részben a középkori gondolkodóknak és íróknak az anyaság iránti attitűdjét és a középkori civilizációban a gyermekekkel kapcsolatos magatartásformák problémakörét vesszük szemügyre. A következő fejezetekben a különböző osztályokba tartozó nőket vizsgáljuk anyai szerepükben.

A korabeli források közül meglehetősen kevés említi az anyaságot. A házassággal foglalkozó irodalomban (a didaktikus művekben és a *fabliau*-kban) alig esik szó a férjes asszony anyaszerepéről, és ugyanez érvényes a teológusok és a kánonjogászok műveire is. A középkori keresztény kultúra kétségtelenül hangsúlyosabban foglalkozott a férfi és a nő szerepével, mint az apáival és az anyáival. A teológiai művek feldolgozzák az Újtestamentum egyik versét, mely a nő anyaszerepére utal, s az anyaság kiteljesedése az üdvözülést jelenti: „Mindazáltal megtartatik a gyermekszüléskor, ha megmaradnak a hitben és szeretetben és a szent életben mértékletességgel.” (Pál I. levele Timótheushoz, 2:15) A kánonjogban a gyermeket övező apai szeretet része a természet törvényének.¹²⁹ A teológusok nagy általánosságban utalnak a férfi azon kötelességére is, hogy vallásos nevelésben kell részesítenie a gyermekeit, s ez az utalás olykor a bujaság és paráználkodás következményeit tárgyaló rész keretein belül történik. A gyermeknek apára van szüksége, aki keresztény nevelést biztosít számára. A léha és házasságtörő kapcsolatok fattyak születéséhez vezetnek, akik nem

¹²⁸ McLeod: i. m. 33–35. o.

¹²⁹ Helmholz: i. m. 108. o. és 124. jegyzet.

ismerik apjuk identitását. Olyan ember neveli fel őket, aki nem az igazi apjuk, vagy pedig apa nélkül nőnek fel.

A gyermekek világra hozása még a család keretein belül sem érték. Csupán az igazi keresztény nevelés teszi értékké. Azért jó, hogy vannak gyermekeink, mert megtaníthatjuk nekik Isten tiszteletét, nem pedig azért, mert az emberi lény örökösök létrehozására vagy az emberi nem önmaga sokszorosítására vágyik.¹³⁰ Aquinói Szent Tamás kiemeli, hogy amikor a gyermeknemzésre mint a házasság egyik beteljesülésére utalnak, akkor ez nem a tényleges nemzésre, hanem a gyermekek nevelésére vonatkozik. A teológusok ezen kijelentései ellentétesek a didaktikus irodalom némelyik szerzőjének felfogásával, ők ugyanis azt írták, hogy a gyermekek azáltal, hogy az apjuk nevét viselik, az emléké is, sőt az apa őseinek emlékét is továbbörökítik.¹³¹

Foglalkoztunk már a Szent Anya kultuszának 12. századi kialakulásával, a Megváltót szülő tündöklestes Anya és a kereszt tövében szenvedő Anya tiszteletével. Az érett és a hanyatló középkor művészetében a várandós Mária, kicsiny fiát a karjában ringató Szent Anya és a keresztre feszített fia holttestét magához ölelő szenvedő Anya (*Pieta*) ábrázolása a szobrászat és a festészet leggyakoribb témája. A bűnösök vétkeinek megbocsátásáért könyörgő, a fia mellett térdeplő Szent Anya szobra szintén ott található a katedrálisok kapujánál. Sok templomot szenteltek neki – Chartres, Rocamadour, Ipswich, Walsingham és a többi –, s ezekbe tódultak a zarándokok. Más templomokban kápolnák hirdették a nevét. Központi szerepet játszott a vallási tárgyú szindarabokban. Városok, céhek és vallási társaságok védőszentje lett. A Mária-tisztelet mindenütt elterjedt. Mégis: a Szent Anya képzele érezhetően semmi hatást nem tett a gyermekeiket a természet törvényei szerint szülő földi anyák képzetére.

Még a nőt piedesztálra emelő udvari irodalom sem tulajdonított neki olyan tulajdonságokat, mint a gyengédség, érzékenységek és önfeláldozás, amelyeket általában az anyaság jellemzőinek tartanak. Az udvari irodalomban a nő nem gyengéd. Körberajongják, s a lovag – iránta való szerelmében – erkölcsi tökélyre tesz

¹³⁰ Aquinói Tamás: *Summa Theologica*, V. köt., 251. o.; Noonan: i. m. 279–282. o.

¹³¹ Philippe de Novare: *Les Quatre Ages de l'Homme*, szerk. M. de Fréville (Párizs, 1888), 79. §, 46. o.

szert, amely a korabeli erények skálája szerint mindenekelőtt a hűségben és a csatában tanúsított bátorságban nyilvánul meg. A feladatok azonban, amelyeket a nő a férfiról, gyakran hihetetlenül fáradságosak. A nő semmit nem árul el a Szent Anya tulajdonságaiból: az érzékenységből, gyengédségből és önfeláldozásból. Ezekben az irodalmi művekben csak elvétve találkozunk a női odaadás és önfeláldozás megnyilvánulásaival. A prédikátorok ritkán szóltak úgy a gyermekek iránti anyai szeretetről, ahogyan egy angol prédikátor tette, aki leírta, hogy a szerető anya melengeti télen a gyermekét, ápolja, ha beteg, imádkozik az egészségéért, és fogadalmat tesz a gyógyulásáért.¹³²

A korabeli emberek a Szent Anya tükrét gyakran az apácában, Krisztus menyasszonyában találták meg. Azonban ez az attitűd sem volt egyértelmű, amint az kiderül Rievaulx-i Ailred történetéből, amely a wattoni (Yorkshire) Gilbertine kettős kolostorban a 12. században élő apácákról szól. A történet a következő: egy kislányt négyéves korában zárdában helyeztek el, hogy ott nevelkedjen, majd magára öltse az apácafátylat. A gyermek ifjú leánnyá cseperedett, de nem árult el vonzalmat a kegyes élet és a kolostori regula követése iránt. Tekintete pimasz volt, beszéde féktelen, járása kihívó. Végül megismerkedett a rend egyik szerzetesével, egy fölöttébb szemrevaló férfival, egymásba szerettek, és minden éjjel titokban találkozgattak. Egy idő múlva a szerzetes megszökött a kolostorból, és éjszakánként visszatért, hogy találkozzon szerelmével. Amikor az apácánővérek erről tudomást szereztek, aggodalom emésztette őket zárdájuk tisztessége miatt. Kétségbeesetten tördelték kezüket, majd rátámadtak a lányra, fátylát letépték. Voltak olyan apácák, akik azt kívánták, égessék meg, mások pedig úgy vélték, elevenen kellene megnyúzni, megint mások szerint cölöphöz kötni, és parázsló szén fölött elevenen égetni. Az apácák végül megkorbácsolták, és a zárda tömlőcébe vetették. Majd egy napon rájöttek, hogy a lány előrehaladott terhes, és elszabadult a pokol. Az apácák zokogtak, jajveszékelték, úgy érezték, ők szégyenültek meg, a gyalázat mindannyiuké, és újra nekitámadtak a leánynak.

Haragjuk csillapodtával megvitatták a teendőket. Attól féltek,

¹³² Heers: i. m. 102. o. G. R. Owst: *Literature and Pulpit in Medieval England* (Oxford, 1966), 34. o.

hogy ha a fiatal nő továbbra is a zárda tömlőcében marad, és szülés közben jajveszékkel, kiderül szégyenük, de attól is tartottak, hogy ha elkergetik a lányt, az éhen hal. Ezért hát megparancsolták neki, üzenjen szeretőjének, találkozzanak, gondolván, hogy amikor megjelenik a férfi, „bűnének visszataszító forrása”, akkor a karjaiba lökik „a hitehagyott szajhát a dagadt hasával”. Az apácák beavatták tervükbe a szerzeteseket is, s ez utóbbiak lesben állva várták a férfit a megbeszélt helyen, elkapták, és husángjaikkal agyba-főbe verték. Majd átadták az apácáknak, akik már előzőleg közölték velük, hogy kényszerrel fogják kicsikarni a férfiből bűne beismerését. Azt azonban már nem akarták az apácák, hogy a férfi elvigye a leányt. A földre teperték, megköttették, közszemlére tették „bűne eredőjét”, kést helyeztek a keze ügyébe, és arra kényszerítették, hogy kasztrálja magát. Majd bosszújuk betetőzéseképpen az egyik apáca a szerzetes férfiasságának véres maradványát szerelme szájába tömte. S a szerző hozzáfűzi:

„Mint Lévi kardja és Phineas féltése, olyan volt az apácák féltő gondossága és hősiessége. Nemük tisztasága diadalmaskodott, és ezek a páratlan apácák megtorolták a Jézus ellen elkövetett méltánytalanságot. Nem cselekedetüket dicsérem, hanem buzgóságukat, nem azt, hogy vért ontottak, hanem azt, hogy hevületükben a szentekhez hasonlítottak. Mit meg nem tennének szüzességük megőrzéséért, ha ilyen sokat tettek a bosszúért?”¹³³

Ez az iszonyatos történet nem csupán a szerzetesi élet perverzitásának tátongó mélységeit illusztrálja, és nem csak a nők szerepét a középkori civilizációra olyannyira jellemző kegyetlenkedésben. Fényt vet az apáca képzetére is, ahogyan azt ez a tanult pap látta, akit az Észak Szent Bernátjának neveztek, és aki egyáltalán nem tűnt ki vallási fanatizmusával. A szerző az apácák buzgóságát hangsúlyozza, amint teljesítik a szüzességet illető egyik szerzetesi fogadalmukat, amely az apácákat különösen szigorúan érintette. A szerző hajlott arra, hogy elfogadja a tényt: a természetes módon

¹³³ Aelred of Rivaulx: *De Sanctimoniali de Wattun*, PL CSCV. köt., 789–796. kol. Némely tudós úgy interpretálja, hogy magát az apácát kényszerítették a kasztrálásra: lásd G. Constable: Aelred of Rivaulx and the nuns of Watton: an episode in the early history of the Gilbertine order, in *Medieval Women*, szerk. D. Baker (Oxford, 1978), 208. o. és 9. jegyzet.

teherbe esett leány csakis gyűlöletet és haragot váltott ki apácatársaiból; az apácák módszereit is megbocsátja, amelyekkel megvédték a szüzességi fogadalmat, és megbüntették vétkező társukat. Semmiféle burkolt célzás nem utal arra, hogy az apáca Máriának, a jószág és könyörületeség megtestesítőjének a képmása lenne.

Akár matriarchális volt némelyik primitív társadalom, ahogyan több antropológus próbálta bizonyítani, akár csupán matrilineáris, vannak olyan ókori irodalmi művek, amelyek a matriarchális és patriarchális, istenek és istennők által támogatott eszmények között feszülő ellentétet ábrázolják. A matriarchátus eszménye szerint a nő elsődleges szerepe anyai kötelességének teljesítése, és a vérségi kötelék a legalapvetőbb és legállandóbb kapocs. A patriarchális elvek a férj és feleség kapcsolatát hangsúlyozzák, amelyek fontosabbak a vérségi kötelékeknél és az anya-gyermek kapcsolatnál. Az *agnatio* elvének lassú térnyerése és a továbbra is fontos szerepet játszó anyasági kötelékek ellenére a középkori irodalomban a patriarchális tényezők váltak uralkodóvá, a matriarchális fogalmak pedig elenyésztek.¹³⁴ A rendi irodalomban a szerzők szinte kivétel nélkül a feleség férje iránti kötelességeit hangsúlyozzák, nem pedig a gyermekek gondozásának kötelezettségét, és általában ugyanez érvényes a didaktikus művekre. Ez az irodalom, amely a női szexuális erkölcs megőrzésének különféle módozatait taglalja, szót ejt a nő férje iránti kötelességeiről, a ruházatról és illő viselkedéséről, ugyanakkor kevés figyelmet szentel az anyai kötelességeknek. A Párizsi Jóember, aki mindenre kiterjedő alapossággal időzik a megfelelő viselkedés, öltözködés témáján, a háztartás irányításának szabályain, a férjnek való kedveskedés módozatain, meg sem említi a gyermekek nevelését. Csak akkor szól róluk, amikor összehasonlítja a mostohaszülöket – akik elhanyagolják gyermekeiket, aztán csodálkoznak, mert azok elhagyják őket – és a feleséget, aki nem törődik megfelelően a férjével, zsémbeskedik vele, hazatérésekor nem üdvözli nyájasan, és végül teljesen elúzi otthonról. A mostohagyermek csak az analógia kedvéért szerepelnek, a központi téma a férj és a róla való megfelelő gondoskodás.¹³⁵ Azt, hogy a gyermekek nem

¹³⁴ Lásd E. Fromm: *The Forgotten Language* (London, 1952), 7. fejj., 169–201. o. (a matriarchátus főbb teóriáit is tartalmazza).

¹³⁵ *Le Ménagier de Paris*, I. köt. 169–170. o.

kerülnek szóba, az sem magyarázza, hogy a korosodó szerzőnek talán nem állt szándékában több gyermeket hozni a világra, hiszen arra tanítja az ifjú feleséget, hogyan bánjon majd második férjével, akinek valószínűleg gyermekeket fog szülni.

A rossz nőket ábrázoló *fabliau*-k általában nem említik az anyai szerepet. A nő rosszul bánik a férjével, ugyanakkor nem hanyag, lelketlen vagy gyermekeivel kíméletlen, zsarnoki anya. A gyermekek egészen egyszerűen nem kerülnek szóba. Kivétel a 15. század elején írt *Les Quinze de Mariage*. A szerző leírja az apa csecsemő gyermeke iránti szeretetét és aggodalmát. A gonosz anya azért veri a kisgyermeket, hogy ezzel a férjének fájdalmat okozzon. Amikor a férj próbálja ezt megakadályozni, a nő panaszkodik, hogy férjének fogalma nincs arról, mit jelent éjjel-nappal a gyermekkel foglalkozni. Éjszaka hagyja őket sírni, nem megy oda hozzájuk, megint csak azért, hogy a férjét gyötörje. Olykor saját kívánságai teljesítésére használja fel a gyermeket. Amikor zárándoklatra készül, hogy az úton találkozzon szeretőjével, férjének az újszülött csecsemő koholt betegségéről beszél, a gyógyulásáért akar imádkozni a szent sírjánál. A férj bemegy, megnézi a gyermeket, betegnek látja, szemébe könnyeket csal a bánat és a szánalom. Amikor a férj nem tér vissza egy keresztes hadjáratból, felesége holtnak véli, és hamarosan egy második házasságban vigasztalódik, miközben megfedkezik az első férjétől származó gyermekei iránti kötelességeiről.¹³⁶ Ez a kép azt mutatja, hogy a gonosz anya része a gonosz feleség képzetének, a férj ellenben – akivel a szerző azonosul – jó és szerető apja gyermekeinek, csecsemőkoruktól fogva. Ez a leírás azonban kései, és nem is jellemző.

Prédikációikban a papok nem a gyermekekkel való törődést nevezték meg a feleség elsődleges kötelességeként. Isten tisztelete fontosabb. Nőkhöz szóló egyik prédikációjában Humbert de Romans azon kesereg, hogy egyes asszonyok túlságosan sokat foglalkoznak a világi dolgokkal, és eltávolodnak az Isten imádatától. Vannak, akik nem kifogásolják, hogy férjük uzsorás lett, ezáltal cinkossá lesznek a bűnben. Mások túlzottan belemerülnek a háztartási ügyekbe, megint mások túl sok figyelmet szentelnek gyermekeiknek, és „csakis testileg” szeretik őket.¹³⁷

¹³⁶ *Les Quinze Joyes de Mariage*, 53–54. o., 110. o., 157. o.

¹³⁷ Humbert de Romans: *De Eruditione Praedicatorum*, 274. o.

Mi az oka nők anyaszerepének ilyen fokú elhárításának, sőt teljes semmibevételének? Az anyai szerep alábecsülése kétségtelenül a gyermekek iránti középkori attitűddel van kapcsolatban. Philip Ariès a gyermekképet tükröként írta le, amely a korabeli kultúra különböző aspektusait tükrözi és állítja fókuszpontba: a nevelési munkát, portrékat, tanítási módszereket. Arra a következtetésre jut, hogy a gyermeknek szinte egyáltalán nem volt helye a középkori társadalomban. A középkori ikonográfiában a gyermeket miniatűr felnőttként szemlélték. A kor irodalma nem fest élénk képet a gyermekekről. A gyermek alig észrevehető az azonos osztálybeli felnőttek körében. Ariès kevés példát talál a gyermekek iránti érzelmegnyilvánulásra. Ha a gyermekek életben maradtak, és megérték a felnőttkort, akkor részt vehettek a közös családi vállalkozásokban, és további erőforrást jelentettek, de nem létesült egzisztenciális kapcsolat a szülők és a gyermekek között, főleg nem a gyermekkorban. A szűk család – a szülők és a gyermekek – nem ihlette meg a költőket és a művészeket, mivel az a társadalmi és erkölcsi valósághoz tartozott, nem pedig az érzelmi állapothoz. Az érzelmi állapotot a származás jelentette.¹³⁹ Ennyit Ariès felfogásáról. Kíséreljük meg most áttekinteni a gyermekek iránti magatartásformákat, ahogyan azok a középkori irodalomban kifejezési formát találtak.

Az egyházi irodalomban a gyermekek gyakran teherként vagy – közvetett módon – a bűn okozójaként jelentek meg. Jó, ha vannak gyermekek, de gyakran ők az erényes viselkedés kerékkötői. Miattuk nem fizetik a szülők a dézsmát. Olykor a szülők verejtékes munkával töltik életüket, kölcsönöket kérnek, zálogba teszik vagyონukat, csak hogy eltartsák gyermekeiket.¹³⁹ A didaktikus művek egyik szerzője ezt írja: „Ha vannak gyermekeid, teljen bennük kedved, és neveld őket rendesen. Ha meghalnak kiskorukban, fogadd el sorsodat. Ne keseregj, ne bánkódj túlzottan. Gondolj arra, mennyi törődéstől kíméled meg magad.”¹⁴⁰ A középkori irodalom alig-alig utal arra, hogy a gyermek az öröm forrása is lehet. Novarai Fülöp, aki egyike volt az erről szóló keveseknek, azt állította, hogy a szülők temérdek kincsért sem adnák cserébe a gyer-

¹³⁸ P. Ariès: *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life* (New York, 1962).

¹³⁹ Mohl: i. m. 347. o.

¹⁴⁰ Heutsch: i. m. 151. o.

mekeikben megjelent boldogságot. Hangsúlyozta azonban, hogy a gyermekek pusztán a testnek nyújtanak spirituális örömet, míg az átmeneti életről való lemondás Isten imádatáért és a spirituális üdvözülésért a lelket örvendezteti meg.¹⁴¹

Eustache Deschamps műveiből a mindent átható pesszimizmus árad, és különösen komor képet fest a gyermeknemzésről és a gyermeknevelésről:

„Boldog az, akinek nincs gyermeke, hiszen a kisgyermek mind csupa sivalkodás és bűz; csak fáradtság és gond van velük; ruházni, táplálni kell őket, szüntelenül rettegünk, hogy elesnek, és felsebzik magukat; mindenféle nyavalyát szereznek és meghalnak. Ha felnőnek, gonosztevők lehetnek, börtönbe kerülhetnek. Csupa gond és bánat; az aggodásért, gondokért és költségekért semmiféle boldogság nem kárpótol. Van-e nagyobb szerencsétlenség, mint a nyomorék gyermek? Kik testben idétlenek, elméjük is torz és beteg, s lelkük vétek és bűn tanyája.”¹⁴² (Szerb Antal fordítása)

La Tour Landry lovag a leányainak írt útmutató kézikönyvben kijelentette, hogy nem kell azon módfelett örvendezni, ha valakinek gyermeke születik, és főleg nem kell pazar szertartással ünnepelni. Ez baljóslatú lehet Isten szemében, és a kised halálához vezethet.¹⁴³ Az az érdekes ezekben az észrevételekben, hogy a szerző nem gonosz tekintetről vagy sátáni rosszindulatról beszél, amely árt a gyermeknek, hanem isteni cselekedetről. A gyermekek nemzését büntudat kíséri, mivel a gyermekek bűnben foganak, és elterelik a figyelmet Isten tiszteletéről. Innen a félelem, hogy amit Isten adott, azt el is veheti. A rettegés ilyen megnyilvánulása túlmutat a szülő természetes félelmén, hogy szeretett gyermeke élete veszélyben van vagy bizonytalan, ez a félelem minden korban végigkísérte az emberiséget. A szülők jó okkal aggodtak gyermekeikért a középkorban, hiszen rendkívül magas volt a gyermekhalandósági arány, azonban – mint már megjegyeztük – isteni büntetéstől féltek, nem pedig sátáni cselekedettől.

¹⁴¹ Philippe de Novare: *Le Quatre Ages de L'Homme*, 81–82., 46–47. o.

¹⁴² Idézi Huizinga: i. m. 32–33. o.

¹⁴³ *Le Livre du Chevalier de La Tour Landry*, szerk. M. A. Anatole de Montaiglon (Párizs, 1854), 169. o.

A kört a katharok nemzésről vallott felfogása zárja: a gyermek az öröm forrása, de ez az öröm a Sátánból árad. Az egyik kathar mítoszban a Sátán a következő szavakkal kísérti meg az angyalokat: „És feleséget adok neked, aki segítőtársad lesz, és házad lesz, gyermekeid lesznek, és egyetlen gyermekedben több örömed telik majd, mint az itteni nyugalomban (a mennyei világban).”¹⁴⁴ A középkori keresztény álláspont nem egyezett meg a katharok dualista felfogásával, akik a Sátán művének tekintették az anyagi világot, benne az emberi testet, a nemi kapcsolatokat és a gyermekek nemzését. De még a katolikus kereszténységben is megtalálható némi dualista vonás: a test és lélek, a testiség és a szellemiség, a földi világ és a túlvilág kettősségének hangsúlyozása. A keresztény spirituális hierarchia csúcán lévők, a szerzetesek és a világi papok tartózkodtak a szexuális kapcsolatoktól és a gyermeknemzéstől. Az egyház a nemi érintkezés igazolását látta gyermeknemzésben, amely azonban önmagában nem érték. Továbbá hangsúlyozzák ugyan a szülői kötelességeket, a gyermekeket mégis az istenimádát és a hitéletben való teljes elmélyedés gátjaiként tüntetik fel.

Az idézett szerzők, főleg egyházi emberek, nem nősültek meg és nem nemzettek gyermekeket. Az egyházi férfiakéhoz hasonló magatartásforma figyelhető meg a hitéletet választó nők körében is. Szent Douceline megkísérelte kiiktatni Krisztus fogantatásának és születésének történetéből a testi vonatkozásokat. Egyik víziójában azt látta, hogy napsugarak áradnak a Szent Anya hasából, benne a kis Jézussal.¹⁴⁵ Folignói Angéla, miután misztikus lett, a következő szavakat diktálta a látomásait lejegyző szerzetesnek:

„Isten akaratából akkor meghalt az anyám, aki mindenben gátolt engem. Azután hamarosan meghalt a férjem, majd a gyermekeim. Mivel ezt az utat járom (mármint a hitélet útját), és arra kértem Istent, vegye őket magához, haláluk nagy vigaszomra szolgált.”¹⁴⁶

¹⁴⁴ *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier 1318–1325*, szerk. J. Duvernoy (Toulouse, 1965), III. köt., 251b, 130. o.

¹⁴⁵ Carozzi: i. m. 193. o.

¹⁴⁶ „Et factum est, volente Deo quod illo tempore mortua fuit mater mea que erat mihi magnum impedimentum; et postea mortus est vir meus et omnes filii brevi tempore. Et quia inceperam viam predictam et rogaveram Deum quod morerentur, magnus consolamentum tum habui.” Angela of Foligno: *Le Livre de l'Expérience des vrais Fidèles*, szerk. J. Ferré – L. Baudry (Párizs, 1927), 10. o.

Semmi kétség: a középkori irodalomban az a felfogás a egyik alapvető oka a gyermekek iránti ilyesféle attitűdnek és az anyai szerepek lekicsinylésének, hogy minden ember bűnben született. Az egyházi nézetek a világi irodalom alkotásain is nyomot hagytak. Ezt az irodalmat azonban egyéb tényezők is befolyásolták. A gyermekhalandóság a középkori társadalom minden rétegében rendkívül magas volt. Sokan mindjárt a szülést követően meghaltak, még többen kora gyermekkorukban. Az emberek sietve, közvetlenül a születés után megkeresztelték gyermekeiket, mert féltek attól, hogy a gyermekek meghalhatnak, és így akarták biztosítani lelkük üdvözülését. Az idézett szerzők szavai ezeket a félelmeket tükrözik. A haláltáncban a felnőttek mellett a gyermekek is megjelennek. Úgy tűnik, e szerzők szavai talán a szülőket készítették fel gyermekeik halálának eshetőségére, és valamiféle vigaszt is nyújtottak. John Wyclif például azt írta, hogy a gyermekeiket elvesztő anyák ne gyászoljanak, mert az Isten „nagy kegyet” gyakorolt azzal, hogy elvitte őket e világból.¹⁴⁷

Philippe Ariès azt állítja, hogy ezek a szerzők nemcsak felkészítették az olvasókat arra, amit a sors tartogat számukra, hanem a szülők maguk is lelki védelmet kerestek, mert féltek, hogy túlzottan kötődnek gyermekeikhez, akiknek esélye az életben maradásra igen csekély volt. Felfogása szerint ez magyarázatot ad arra, hogy a szülők miért nem tárták fel érzelmeiket gyermekeik – főleg a kisdedek – iránt, és életben maradásuk esetén inkább a család tartóoszlopának megerősítését látták bennük, mintsem egyéneket és a szülői szeretet tárgyát. Igaz volt ez vajon? A következő fejezetekben vizsgáljuk e felvetést. Ariès azt is kifejtette, hogy a kisgyermekek iránti érzelmi attitűd csak a középkor végétől bontakozott ki, és akkor is csak fokozatosan (ezt fejezi ki a nevelési módszerek változása, a gyermekkor kiterjesztése, az érzelmi realitásként értelmezett legszűkebb család középpontba állítása, valamint a gyermek egyénként való felfogása), először a felsőbb, és csak jóval később a dolgozó osztályokban. A különböző osztálybeli nőkről szóló fejezetekben ezt a felfogást vizsgálom, és megpróbálom felmérni, hogy az idézett szerzők – jórészt gyermektelen papok – milyen mértékben ábrázolták a szülők gyermekeik iránti érzelmeit. Azt is feltárom, hogy a gyermekekkel kapcsolatos ma-

¹⁴⁷ *Select English Works of Wyclif*, szerk. T. Arnold (London, 1871), 199. o.

tartásformák egyformák voltak-e a társadalom valamennyi osztályában.

Mivel a didaktikus művek szerzői nem az anyai feladatok teljesítését tekintették a nők elsődleges szerepének, általában nem tartották illőnek, hogy e szerep ürügyén elvitassák a nőktől a közfeladatokhoz, a tisztségvállaláshoz és a felsőbb fokú intézményekben megszerezhető tudáshoz való jogukat.

A házassági törvény megsértései

Az egyház kölcsönös hűséget követelt a házasfelektől, és ha az egyházi bíróságok büntetéssel sújtották a házasságtörőket, akkor e büntetés a férfiakat és a nőket egyenlő mértékben sújtotta. A nők házasságtörése mégis gyakrabban szolgált a különélés ürügyével, mint a férfiaké. Az egyházi bíróságok a házasságtörőket börtönlésre, imára és időszakos önmegtartóztatásra ítélték, esetleg pénzbírságra vagy akár bizonyos időre kalodára. De a világi bíróságok is gyakran tárgyaltak és büntettek házasságtörést. A házasságtörésre vonatkozó világi törvényhozás célja a germán jog által megengedett egyéni bosszúállás minimumra való visszaszorítása volt. Az angliai János király határozata szerint el kell kobozni a földjeit annak a férfinak, aki egy másik férfit kasztrált a feleségével való párnázkodás miatt, hacsak nem tudja bizonyítani, hogy előzetesen kitiltotta otthonából a házasságtörőt.¹⁴⁸ János utóda, III. Henrik jó néhány brutális esetet követően elrendelte, hogy csak maga a felzavarzott férj kasztrálhatja a házasságtörőt, a házasságtörő nő apja és fivérei viszont nem állhatnak bosszút.¹⁴⁹ Beaumanoir szerint a feleségét és annak szeretőjét tetten érő és meggyilkoló férjet csak akkor mentették fel, ha előzőleg figyelmeztette a szeretőt, hogy őrizkedjék a feleségétől. Apa vagy fivér azonban nem tehetett ugyanezt. Ha a férj a felesége szeretőjét bizonyos idővel a tett után ölte meg, akkor bizonyítania kellett a szerető bűnösségét; ha nem tudta, felakasztották.¹⁵⁰ Ugyanezt tartalmazta II. Fri-

¹⁴⁸ Pollock – Maitland: i. m. II. köt., 484–485. o.

¹⁴⁹ Matthew Paris: *Chronica Majora*, szerk. H. R. Luard (Rolls Series [RS], London, 1880), 57., 5. köt., 34–35. o.

¹⁵⁰ de Beaumanoir: i. m. I. köt., 933–934. o.

gyes törvénykönyve.¹⁵¹ Sepúlveda és Cuenca törvényeinek értelmében a férj szintén csak akkor ölhetette meg a feleségét és annak szeretőjét, ha tetten érte őket. Sepúlveda törvényei szerint a feleség rokonait ugyanazok a jogok illették meg.¹⁵²

Úgy tűnik, az virágzó középkorban a házasságtörés személyes megtorlása – a magánháborúkhhoz hasonlóan – kizárólag a nemesiség előjoga maradt. A törvényhozók utalnak rá, hogy házasságtörésen rajtakapott férfiak és nők számíthatnak a bosszúállás lehetőségére, és a krónikáírók lejegyezték a házasságtörők ellen elkövetett kegyetlen megtorlások eseteit. Olykor a férj csak a szeretőn állt bosszút, a feleséget csupán megalázta. Olykor a feleségen vett elégtételt, mint például Fulk Nerra, Anjou grófja, aki feleségét, Erzsébetet elevenen megégette.¹⁵³ Olyan esetet nem említenek a feljegyzések, hogy a feleség állt volna bosszút házasságtörő férjén.

Az egyházi bíróságokhoz hasonlóan a világi bíróságok is rendszerint egyenlő büntetést mértek a házasságtörő férfiakra és nőkre, de néha elnézőbbek voltak az utóbbiakkal szemben. Egyes vidékeken a férjes asszonyokat, akik nemi kapcsolatot folytattak más – nős vagy nőtlen – férfiakkal, házasságtörőnek tekintették, a nős férfit viszont csak akkor vélték házasságtörőnek, ha férjes asszonnyal volt kapcsolata (vénlánnyal vagy özvegygel folytatott viszony csak paráználkodásnak számított). Ez a megengedőbb attitűd a férfiakkal szemben nem az egyházi szemléletmódból vagy az egyházi törvényhozásból eredt, hanem a férfi magasabb rendű társadalmi pozíciójából, valamint abból a félelemből, hogy az apa esetleg nem tudja megkülönböztetni törvényes gyermekeit a törvénytelenektől.¹⁵⁴ A reconquista területén igen szigorú büntetést szabtak ki azokra a keresztény nőkre, akik zsidó vagy mohamedán férfival követtek el házasságtörést. Tettenérés esetén mindkét felet kivégezték. Nincs írásos nyoma annak, hogy hasonlóképpen

¹⁵¹ *Liber Augustalis*, 147. o.

¹⁵² Dillard: i. m. 81. o.

¹⁵³ J. Benton: *Clio and Venus: a historical view of medieval love*, in *The Meaning of Courtly Love*, szerk. F. X. Newman (New York, 1968), 19–43. o.

¹⁵⁴ Példa a paráznasággal vagy házasságtöréssel vádolt férfiakkal szemben megnyilvánuló fokozódó szigorra: a pármiai városhatóságok törvénykezése 1233-ban. E törvénykezés a domonkos rend által inspirált erkölcsi reformtörekvés hatására született. M. Vauchez: *Une campagne de pacification en Lombardie autour de 1233, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire LXXVIII* (1966), 534. o.

bántak volna azokkal a férfiakkal, akik zsidó vagy mohamedán nőkkel követtek el házasságtörést.¹⁵⁵ Ha egy keresztény férfi nem keresztény nővel folytatott házasságtörő viszonyt, ezt úgy tekintették, hogy a férfi egy más vallású nőt bántalmazott és alázott meg, s ezt engedélyezték, sőt bátorították az Ibériai-félszigeten akkoriban.

A világi bíróságok által a házasságtörés bűnéért kirótt büntetések nem voltak egységesek. Egyes bíróságok engedékenyek voltak, mások pedig szigorúak. II. Frigyes törvénykönyve nyomán a házasságtörő asszonynak levágták az orrát, és távoznia kellett férje házából. Ha a férj úgy döntött, hogy megbocsát neki, akkor a csonkítástól megmenthette, a nyilvános megkorbácsolástól viszont nem. A házasságtörő férfit csupán pénzbírságra ítélték.¹⁵⁶ Dél-Franciaország városaiban a házasságtörő párnak végig kellett szaladnia az utcákon, meztelen, megalázó módon egymáshoz kötözve, futás közben korbácsütéseket elszenvedve. Nem egyértelmű, milyen mértékben hajtották végre ezeket a büntetéseket, és mennyire helyettesítették őket súlyos pénzbírságokkal. A délnyugat franciaországi Alais város törvényei előírták, hogy a kiszabott büntetés nem váltható pénzbírságra, „és a nőnek kell először futnia” – hangsúlyozták.¹⁵⁷ Dél-Franciaország egyes vidékein a földesúr törvényesen elkobozhatta a házasságtörő vagyonát, és testi fenyegetést róhatott ki rá.¹⁵⁸ Angliában a királyi rendeletek jóval enyhébb büntetéseket mértek ki. A westminsteri rendelet értelmében az a nő, aki szeretőjét követendő elhagyja férjét, elveszíti az özvegyi járandósághoz való jogát, hacsak férje meg nem hocsát neki.¹⁵⁹ Bretagne-ban a férj szintén dönthetett arról, hogy megfossza-e házasságtörő feleségét az özvegyi járandóságtól.¹⁶⁰ Ugyanakkor a londoni törvények értelmében a házasságtörők fejét kopaszra borotválták, a Newgate börtönbe vitték, majd arra kényszerítették őket, hogy zenekar kíséretében végigmenjenek a város utcáin egészen London másik széléig, s ott egy másik töm-

¹⁵⁵ Dillard: i. m. 85–86. o.

¹⁵⁶ *Liber Augustalis*, 145. o.

¹⁵⁷ *Les Olim ou Registres de Arrêts*, III. köt., 688., 1484. o.

¹⁵⁸ Benton: i. m.

¹⁵⁹ Pollock – Maitland: i. m. II. köt., 395–396. o.

¹⁶⁰ *La Très ancienne Coutume de Bretagne*, 91. o.

lőbe vetették őket.¹⁶¹ Brabantban mindkét nemet egyformán büntették: pénzbírsággal, korbácsolással, kalodába zárással.¹⁶²

A falvakban, a világi és egyházi urak birtokain viszont szinte kivétel nélkül pénzbírságot szabtak ki paráználkodásért, házasságtörésért és törvénytelen gyermekek nemzéséért. Angliában az úriszékek jogászainak feladata volt, hogy minden paráználkodást, házasságtörést és fattyúgyermeket jelentsenek az urasági írnoknak, hogy bírságot róhassanak ki.¹⁶³ A bírság csaknem minden esetben az asszonyt vagy az apját sújtotta. A jobbágyasszonyokat érintő esetek szinte soha nem kerültek az egyházi bíróságok elé. A paráználkodás, házasságtörés vagy fattyúnemzés bűnéért kiszabott bírságok kiegészítő jövedelemforrást jelentettek a földesúrnak. Néha a férfit is megbüntették, ha az ügy egyházi bíróság elé került.¹⁶⁴ Katalóniában a földesúr elkobozhatta a házasságtörés miatt elmarasztalt asszony vagyonának a felét. Ha a nő a férje tudtával követte el a házasságtörést, a teljes vagyonát elkobozták.¹⁶⁵ A parasztság körében viszont voltak olyan párok, akik házasságkötés nélkül éltek együtt. A Pireneusokban megbúvó kis faluban, Montailloban, ahol nem volt földesúri birtok, ötven párból hat nem kötött házasságot (azaz több mint 10 százalék).¹⁶⁶ Ez a jelenség azonban még néhány angliai hűbéri birtokon is előfordult, ahol az uradalmi jegyzők szigorúan ellenőrizték és erőteljesen befolyásolták a parasztokat.¹⁶⁷

¹⁶¹ Idézi a Liber Albus, in R. W. Robertson: The concept of courtly love as an impediment to the understanding of medieval texts, in *The Meaning of Courtly Love*, szerk F. Newman (New York, 1968), 2. o.

¹⁶² Pouillet: i. m. I. köt., 327. o.

¹⁶³ Egyes vidékeken a házasságtörésért, paráznaságért vagy fattyúgyermek születéséért a jobbágyonok által fizetett bírságot 'leyrwyte'-nek nevezték, máshol a 'childwyte' speciális kifejezést használták a fattyúgyermek születéséért kirótt bírságra. Lásd J. Scammel: Freedom and marriage in medieval England, *The Economic History Review*, Sec. Ser. XXVII (1974), 526. o.; Z. Razi: *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish: Economy, Society and Demography in Halesowen 1270–1400* (Cambridge, 1980), 64. o.; *Select Pleas in Manorial and other seignorial Courts*, I. köt., 162. o.; H. E. Hallam: *Rural England 1066–1348*, 257–259., 263. o.

¹⁶⁴ P. Vinogradoff: *Villeinage in England* (Oxford, 1892), 154. o.

¹⁶⁵ P. Bonassie: *La Catalogue du milieu du Xe siècle à la fin du XIe siècle* (Toulouse, 1975), II. köt., 826. o.

¹⁶⁶ E. Le Roy Ladurie: *Montaillou – egy okszitán falu életrajza 1294–1324* (Budapest, 1997), 242. o.

¹⁶⁷ *Select Pleas in Manorial and other Seignorial Courts*, 8. o.

Míg az egyház a házasságtörést és a paráználkodást egyformán tekintette a férfiak és a nők bűnének, és a világi jog mindkét nemet büntette (noha olykor a férfiaknak kedvezve), a hitszónoklati és a didaktikus irodalom elsősorban a nők nemi erényeinek őrzésére, a bűntől való elterelésre törekedett. Ebben az irodalomban a nemi szemérem a nő legfontosabb tulajdonságának minőségül, karöltve a férjnek való engedelmességgel. Az egyik szerző lajstromba rendezi a bűnök sorát: király bölcsesség nélkül, úr tanácsos nélkül, lovag bátorság nélkül, gazdag bőkezűség nélkül, öregember hit nélkül és nő szemérem nélkül.¹⁶⁸ Úgy tűnik, a szemérmesség a nők legfontosabb vonása, függetlenül társadalmi osztályuktól, szakmájuktól vagy családi állapotuktól. Didaktikus művében Bartholomaeus Anglicus röviden megvitatja a fiúktól és lányoktól elvárható tulajdonságokat, s az utóbbiak tárgyalását a következő megállapítással kezdi: „A leány legdicséretesebb tulajdonsága a szemérmesség.”¹⁶⁹

Hasonló kijelentéseket találunk a nőellenes Novarai Fülöp írásaiban is, valamint Christine de Pisan műveiben, aki Jean de Meung – a Rózsa-regény második felének szerzője – vádaskodásaival szemben kelt a nők védelmére. Novarai Fülöp szerint meg kell akadályozni bizonyos vonások kialakulását a nőkben (pazarlás, meggondolatlanság, mohóság); jó modort és mesterségeket kell tanulniuk, nem a saját javukra, hanem kizárólag egyetlen célból: hogy táplálják szűziességüket és kivédjék a nemiség bűnét. A testével vétkező nő nagyobb szégyen családjának, mint a testiesség bűnébe eső férfi. A férfi, hogy kivívja a megbecsülést, legyen bátor, bölcs és nagylelkű. A nőnek azonban csak testében kell tisztességesnek lennie, akkor minden hibája elenyészik, és széles körű tiszteletnek örvend.¹⁷⁰ Christine de Pisan *Le Livre des Trois Vertus* című, nőket tanító kézikönyvében hosszan elidőz a lányok, férjes asszonyok és özvegyek kötelességeinél, hogy szűzies életre vezesse őket. Emlékeztetükbe kell idézniük ezt a kötelességüket, amikor sétálnak vagy ülnek, és ami a lányokat és az özvegyeket illeti, jobb, ha nem elegyednek férfi társaságba.¹⁷¹ Más tradicionális

¹⁶⁸ Mohl: i. m. 123. o.

¹⁶⁹ Bartholomaeus Anglicus: *Liber de Proprietatibus Rerum* (Strasburg, 1595), L. VI., C. VI – De puella, f.b.r.

¹⁷⁰ de Novare: i. m. 14–21., 49–50. o.

¹⁷¹ McLeod: i. m. 13. fejt.

társadalmakhoz hasonlóan a női erény itt is a férfiúi becsület megfelelője.

De ugyanazokban a kézikönyvekben, amelyekben a szerzők alkalmanként a női szűziesség megszállottjainak tűnnek, olykor, tökéletesen ellentmondva önnön figyelmeztetéseiknek, azt látjuk, hogy amikor intő történeteiket mesélik, már nem is a szexuális vétség a nők főbenjáró bűne. Ezt két példával szemléltetem. Lányai okulására írt művében La Tour Landry egy lovag három feleségéről ír: az egyiknek több tucat ruhája volt, hosszúak, rövidek, és temérdek női csecsebecséje, életét szépsége ápolásával töltötte, s a szegényekkel garasoskodott. Végül a pokol tüzére jutott. A második asszonyt hiúsága hajtotta, vég nélkül cicomázta magát, hogy másoknak tessenek. Ő is pokolra jutott. A harmadik egyszer félrelépett egy fiatalemberrel, aki az egyik lovag szolgálatában állt, s meggyóna bűnét, így csak purgatóriumra ítéltetett.¹⁷² A szerző szándékához semmi kétség nem fér: elmagyarázza lányainak a gyónás fontosságát, de a különböző bűnök viszonylagos súlyát illető végső következtetés is megvilágító erejű. A javakorabeli Párizsi Jóember elmeséli egy asszony történetét, aki megcsalta férjét egy fiatalemberrel, majd elhagyta érte otthonát. A férj – az asszony jó hírvének megőrzéséért – minden ismerősüknek azt mondta, hogy felesége zarándokútra kelt Compostelai Szent Jakab sírjához, mint-hogy ezt apjának megígérte, és a férj a feleség két fivérét is a keresésére küldte (de nem fedte fel nekik az út valódi célját). A fivérek megtalálták őt, boldogtalanul, nyomorúságos állapotban, szeretője elhagyta őt (mindig ez történik – teszi hozzá a Jóember), s testvérei hazavitték. Férje örömmel és tisztelettel fogadta a barátok jelenlétében. Úgy tűnik tehát, a házasságtörés nem vezet szégyenszerűen a házasság felbomlásához, és egy kis jóakarattal a botlás megbocsátható és feledhető.

A *fabliau*-k és az udvari irodalom alkotásai – mint már láttuk – nem tekintik főbenjáró bűnnek a paráznaságot és a házasságtörést. A *fabliau*-k humorral ábrázolják a házasságon kívüli kapcsolatokat, rendszerint olyan asszonyról mesélnek, aki egy nőtlen fiatalemberrel szarvazza fel a férjét. A megcsalt férj gúny tárgya lesz, de nincs semmiféle komolyabb célzat a történetben, és semmi képpen sincs erős bűntudat.

¹⁷² *Le Livre du Chevalier de La Tour Landry*, 105–113. o.

Az udvari irodalomban a trubadúrok költeményei a férjes asszonyokhoz szólnak, az udvari románc pedig aggregény vagy házasságember (rendszerint az előbbi) és férjes asszony (gyakran a hűbérúr felesége) tiltott kapcsolatát ábrázolja, ezáltal mind a házasságtörés, mind az árulás esete fenn forog. Ezen irodalom konvencionális, Gaston Paris művét követő értelmezése szerint a magukénál magasabb társadalmi osztályba tartozó és náluk gyakran idősebb férjes asszonyoknak szerenádozó trubadúrok – hogy elnyerjék szívük hölgye kegyeit – biztosították őt mind szerelmükről, mind a rájuk rótt összes feladat teljesítésére irányuló készségükről. E szerint az értelmezés szerint például Chrétien de Troyes *Conte de la Charrette* című művében Lancelot, aki ura feleségének a szeretője, és a kor valamennyi erkölcsi – egyházi és hűbéri – normáját megszegi, olyan irodalmi hős, akivel a befogadó azonosul. Hős, mert szereti és odaadóan szolgálja hölgyét. Ebből az értelmezésből két nehézség is adódik. Az első: a korabeli olvasók hogyan fogadhatták el az egyházi és feudális eszmények, valamint az udvari ideálok ilyen dichotómiáját, és hogyan tekinthették hősnek azt a férfit, aki szeretője lett hűbérura asszonyának? A második: miként lehetett létjogosultsága az udvari szerelemnek mint életformának egy olyan korban, amikor Dél-Európában különösen szigorúan büntették a házasságtörést, s mindennapos volt a magánbosszú, főleg nemesi körökben, melyek hölgytagjaihoz a trubadúrok énekeltek? Kétségtelenül voltak olyan nemesek, akik asszonyok meghódításával dicsekedtek,¹⁷³ de egyikük sem vállalkozott volna arra, hogy mások hasonló akcióinak az áldozata legyen.

E nehézségek az udvari irodalomról kialakult felfogás újragondolásához vezettek. J. F. Benton azt próbálta bizonyítani, hogy nem minden udvari románc tüntette fel hősnek a házasságtörőt és árulót. Ulrich von Zazikhoven Lancelot-történetének verziója nem ítéli el Lancelot-t, de Chrétien de Troyes kritikusan szemléli hőse cselekedeteit. A rosszallás árnyalatnyi, de érzékelhető. A szerző azzal zárja művét, hogy Lancelot börtönben sínylődik. Mivel ironizálva ábrázolta a korszakot, nem bírálhatta nyíltan a hősét, de utalt rá, és hallgatói megértették. Ezáltal az udvari románcok normái és a keresztény-feudális eszmények között fe-

¹⁷³ *Les Chansons de Gaillaume IX duc d'Aquitaine 1071–1127*, szerk. E. Jeanroy (Párizs, 1927), 8–13. o.

szülő ellentét némileg feloldódott. Eszerint sem a szerzőt, sem a korabeli társadalmat nem botránoztatta meg a házasságtörés, ugyanakkor dicsérendő életformának sem tekintették. Benton elidőz az *amor*, „szerelem” szó jelentőségén, ahogyan a trubadúrok használták a középkori kultúrában. Megjegyzi, hogy a középkor folyamán gyakran szexuális konnotáció nélkül használták a szót, sőt néha bármiféle erőteljes érzelmi töltés nélkül. „*Amor*”-nak nevezték a hűbérúr és vazallusa vagy a kolostorban élő szerzetesek közötti kapcsolatot. A hölgyeknek szerenádozó trubadúrok az udvarlás szavaival fejezték ki csodálatukat, de szerelmük vagy csodálatuk nem szükségképpen értelmezhető nemiséggel telített szerelemként vagy udvarlasként. Az efféle udvarlás a hölgyekénél alacsonyabb rangú trubadúrok részéről általában túlságosan kockázatos lett volna. Ők nem feltétlenül voltak szeretői vagy csábítói azoknak a hölgyeknek, akikért a hűbérurak udvaraiban epekedtek. Így próbálja Benton feloldani a második ellentmondást: hogyan hozható összhangba a házasságtörőket sújtó szigorú büntetés az életformaként értelmezett udvari szerelemmel.¹⁷⁴

Mégis úgy tűnik, hogy nem minden ellentmondás oldható fel. Ellentmondások feszegették a házasságtöréssel, valamint általában a nemiséggel kapcsolatos középkori magatartásformákat. Az udvari románcok többségében a szerző az álnok házasságtörőt teszi műve hőségé. A polgári irodalom tudatosan nem támogatta a házasságon kívüli szerelem eszményét, de még a városi közösségekben is mindennapos volt a paráználkodás, a házasságtörés és a fattyúgyerek nemzése, és ugyanígy a paraszti társadalmakban is. Amikor egy montailoui parasztasszonytól azt kérdezték az inkvizítorok, hogy nem tudta-e, hogy bűnt követ el, amikor a falu papjával paráználkodott, ő ezt felelte: „Akkor ez örömet szerzett nekem is, a papnak is, ezért nem tartottam bűnnek, és ő sem. Ma már nem lelem benne kedvem, így ha most találkozánk, bűnnek tartanám.”¹⁷⁵ Ez is az egyházi normáktól való távolodást példázza.

Johan Huizinga is rávilágít a középkori civilizáció különböző szféráiban jelentkező ellentmondásokra. Idézi, többek között,

¹⁷⁴ Benton: i. m.; Robertson: i. m.

¹⁷⁵ „...quia hoc sibi et dicta sacerdotis placebat.” *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, I. köt., 302. o.

Froissart történetét Charles de Blois hercegről. A herceg ifjúkorától kezdve önsanyargató életet élt. Gyermekként tanulmányaira összpontosította figyelmét, apja nemtetszése ellenére, aki úgy vélte, az efféle foglalatosságok nem méltóak egy katonához. Később a hitvesi ágy mellé helyezett szalmazsákon aludt. Halála után kiderült, hogy páncélja alatt állandóan szőrcsuhát viselt. Minden este meggyónt. Amikor Londonban raboskodott, a temetőket járta, és ott elmondta a *De profundist*. Fegyvernőke nem akart csatlakozni imájához, arra hivatkozva, hogy azokban a temetőben fekszenek „azok, akik megölték szüleimet és barátaimat, és felperzselték házaikat”. Amikor a herceg kiszabadult a fogságból, elhatározta, hogy zarándokútra kel, mezítláb a hóban, La Roche Derrienből, ahol foglyul ejtették, Szent Ivo tréguieri sírjához. Végezetül Froissart ezt írja: „Itt esett el vitézi küzdelemben arccal az ellenség felé fordulva, a fent mondott Charles de Blois úr és fattya, Jehans de Blois nevű, és sok más breton lovag és úr.”¹⁷⁶ Feloldhatók ezek az ellentmondások?

Törvénytelen gyermekek

A fattyúgyermek csak a hajadon anyáknak jelentett problémát. A férjes asszony törvénytelen fiát általában elfogadta a család, és törvényesnek tartotta a társadalom minden rétege, még ha némi gyanú árnyékolta is be születése körülményeit. Sem a férj, sem a jog nem kívánt különösebben foglalkozni az efféle ügyekkel, az előbbi a szégyentől való félelmében, az utóbbi a törvénytelen származás nehezen bizonyíthatósága miatt.¹⁷⁷ Jellemző a koros Párizsi Jóember története: egy velencei asszony a halálos ágyán bevallotta a férjének, hogy az egyik gyermeküknek más az apja. Felesége tisztességének megőrzéséért a férj nemcsak hogy megbocsátott, hanem azt sem volt hajlandó kideríteni, melyik gyermekükről van szó.¹⁷⁸

Az egyház felfogása szerint a fattyúgyermek a bűn megtestesítői, tiltott szerelmi viszonyok – paráznaság, házasságtörés – gyü-

¹⁷⁶ Idézi Huizinga: i. m. 183. o.

¹⁷⁷ Pollock – Maitland: i. m. I. köt., 398. o.; *Bastardy and its Comparative History*, szerk. P. Laslett – K. Oosterveen – R. Smith (London, 1980), 7–9. o.

¹⁷⁸ *Le Ménagier de Paris*, 182–185. o.

mölcsei, ugyanakkor az egyház, az élet szentségének és a kereszteni könyörület kötelezettségének hirdetője hevesen ellenezte a magzatelhajtást és a csecsemőgyilkosságot. Szemléletéhez híven toleranciát tanúsított a fattyak iránt. A törvénytelen leszármazottak házasodhattak, és különleges adomány fejében egyházi szolgálatba is léphettek.¹⁷⁹ Mivel a kánonjog előírta, hogy az apának kötelessége gondoskodni utódairól, mivel ez része a természeti törvénynek, még a házasságon kívüli gyermekeket szülő anyáknak is lehetőségük volt gyermekeik támogatásáért folyamodni az egyházi bíróságokon. Nem ismeretes, hogy az egyházi bíróságok milyen arányban fizettettek az apákkal gyermektámogatást, az azonban kétségtelen, hogy a szülők bírósági közbenjárás nélkül is megegyeztek.¹⁸⁰ A törvénytelen származással foglalkozó világi törvények egyházi ösztönzés hatására születtek, ezek azonban vidékenként változtak, főleg az örökösödési jog és az apai név viselése vonatkozásában.¹⁸¹ A törvénytelen gyermek nem számított ritkaságnak, amit az bizonyít, hogy regionális, királyi és városi törvénykönyvek, valamint céhes szabályzatok is foglalkoztak a jelenséggel.

A didaktikus irodalom a törvény szellemét visszhangozta. Francesco Barbarino egy nőnek szánt művében azt írta, hogy ha egy férjnek törvénytelen ivadéka van, akkor a feleség kötelessége, hogy gondoskodjon róla és védelmezze. Az özvegyasszonynak nevelnie kellett a saját gyermekeit, imádkoznia elhunyt férje lelkéért, és gondoskodnia annak törvénytelen gyermekeiről.¹⁸² A Párizsi Jöcember példaképpen elmesél egy ideális viselkedésformát, egy párizsi ügyvéd feleségének történetét. A férjnek törvénytelen gyermeke született egy szegény asszonytól. A gyermeket dajka nevelte; hogy, hogy nem, a dajka és a férj szóváltásba keveredett, és a dajka azzal fenyegetőzött, hogy nyilvánosságra hozza a történeteket. Amikor a feleség erről tudomást szerzett, egyezséget kötött a dajkával, s amikor a lány felcseperedett, a feleség beadta

¹⁷⁹ A törvénytelen gyermekekkel kapcsolatos egyházi törvénykezésről lásd Bâtard, in *Dictionnaire de Théologie catholique*, 2558. kol.

¹⁸⁰ Helmholz: i. m. 208. o.

¹⁸¹ Lásd pl. *Recueil général des anciennes Lois françaises*, I. köt., 848. o.; *La Très ancienne Coutume de Bretagne*, 258–261., 479., 506. o.; Pollock – Maitland: i. m. II. köt., 397–398. o.; M. Bateson: *Borough Customs*, II. köt., 135. o.

¹⁸² Heutsch: i. m. 113. o.

egy fehérvarrónőhöz, hogy ott a lány a szakmát kitanulja, és végül még férjet is talált neki.¹⁸³

Mint már említettük, a társadalom minden rétegében gyakran születtek fattyúgyermekek. A Gergely-féle reformtörékvések előtt sok papnak volt törvénytelen leszármazottja, s ezek mindig az anyjuk nevét viselték. A reformot és a papi nótlenség kikényszerítését követően alkalmasint csökkent a papok fattyúgyermekeinek a száma, a jelenség azonban nem tűnt el.¹⁸⁴ 12–13. századi jegyzőkönyvekben az egyén neve mellett gyakran találunk „pap fia” jellegű bejegyzéseket.¹⁸⁵ Lincolnshire bíróságának jegyzőkönyve még a papok „rokonságát” is rögzíti. Egy unokaöcs bírósághoz fordult nagybátyja örökségének követelése ügyében. A nagybátya pap volt és fattyú, egy fattyú pap fia.¹⁸⁶ A 14. században a Pireneusok vidékén, Dél-Franciaországban és Katalóniában a papok együtt éltek a szeretőikkel, nyíltabban, mint északi kollégáik.¹⁸⁷ A 14. századi Franciaországban az újszülött csecsemőjük meggyilkolásával vádolt és felmentett nők között található a papi szerető felmentésének esete. Az asszony a pap házában élt, gyereket szült neki, és a pap arra kényszerítette az asszonyt, hogy ölje meg az újszülöttet.¹⁸⁸

A fattyúgyermekek nemzése nem korlátozódott a vidéki alsóbb papságra. Salisbury János Hadrianus pápának írott levelében elbeszéli Walkelin főesperes történetét: míg pápai látogatásából hazafelé tartott Angliába, szeretője fiút szült neki, ezért a gyermeket Hadrianusnak nevezte el. A főesperes azután elhagyta ismét teherbe esett szeretőjét, de elrendelte, hogy ha másodszor is fia lesz, Benevento legyen a neve, mert apja oda zárandokolt, ha

¹⁸³ *Le Ménagier de Paris*, 182–185. o.

¹⁸⁴ Ailred of Rievaulx, az 1109-ben született ciszterci apát olyan papnak volt a fia, akinek felmenői maguk is házas, tanult és elismert papok voltak. *The Life of Ailred of Rievaulx by Walter Daniel*, szerk. M. Powicke (London, 1950), xxxvi. o.

¹⁸⁵ „Nicholaus filius sacerdotis”, in W. o. Ault: *Village assemblies in medieval England in Album Helen M. Cam: Studies Presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions XXIII* (Louvain, 1960), I. köt., 15. o.

¹⁸⁶ *The Earliest Lincolnshire Assize Rolls, 1202–1203*, szerk. D. M. Stenton (London, 1926), 69. o., 105. o.

¹⁸⁷ *Le Roy Laduire*: i. m. 138–140. o.

¹⁸⁸ Brissaud: i. m., egy pap szeretőjéről és leszármazottairól, in Colmar: *Annales Colmarienses Maiores*, MGHs XVII. köt., 231. o.

pedig leány, a Hadriana nevet kapja. János felkiált: „Micsoda hűséges barátja a római pápának! Még vétkeiben sem feledkezik meg róla, és az ő nevét adja vétke gyümölcsének.”¹⁸⁹ Ely püspökének, Nigelnek, a királyi kincstár magas rangú tisztviselőjének törvénytelen fia született. A fiúból London püspöke lett, és ő írta a *Dialogus de Scaccario* címen ismert művet.

Itália és az Ibériai-félsziget déli részének városaiban a keletről és az Afrikából származó rabszolgáknak gyakran születtek fattyúgyermekeik, s ezek általában apjuk nevét kapták, akárcsak a törvényes fiúk.¹⁹⁰ Mivel az anyák rabszolgák voltak, társadalmi megítélésük nem romlott amiatt, hogy törvénytelen gyermekeket szültek, éppen ellenkezőleg. Az angliai és franciaországi városok különböző szabályzatai és törvényei meghatározták a fattyúk jogait, az öröklést és polgári státust illető megszorításokat,¹⁹¹ és a jegyzőkönyvekben számos törvénytelen leszármazottakat érintő hagyatéki peres ügyet lejegyeztek. A párizsi parlament egy ügyvédje unokatestvérére és annak törvénytelen lányára hagyományozta a vagyonát.¹⁹² Egy párizsi polgár elismerte törvénytelen leányát, törvényesíttette, feleségül adta egy polgár férfihoz, és vagyona egy részét ráhagyta. Irigy rokonai haragra gerjedtek, és az apa halála után megakadályozták, hogy a lány hozzájusson az örökséghez.¹⁹³ Egy firenzei kereskedő fivére Sziciliából Firenzébe vitte testvére tízéves törvénytelen lányát, mert kötelességének tartotta, hogy felnevelje.¹⁹⁴ Egy londoni kereskedő kisebb hozományt (10 fontot) adott törvénytelen lányának, de a leány szerencsés fordulattal II. Richárd egyik emberéhez ment férjül.¹⁹⁵

¹⁸⁹ *The Letters of John of Salisbury*, 25. o.

¹⁹⁰ J. Heers: *Le Clan familial au Moyen-Âge* (Párizs, 1974), 75–76. o.

¹⁹¹ *Beverley Town Documents*, szerk. A. Leach (Selden Society, London, 1900), 11. o.; Dillard: i. m. 81. o.

¹⁹² H. Regnault: *La Condition juridique du Bâtard au Moyen-Âge* (Pont-Audemer, 1922), 124. o.

¹⁹³ M. Harsegor: *L'essor des bâtards nobles au XVe siècle*, *Revue historique* CCLIII (1975), 349. o.

¹⁹⁴ Herlihy – Klapisch: i. m. 577. o. További itáliai példákra lásd *The Society of Renaissance Florence. A Documentary Study*, szerk. G. Brucker (New York, 1971), 40–42. o.; *Acta Sanctorum*, April 1 (Párizs–Róma, 1866), 516. o.

¹⁹⁵ S. Thrupp: *The Merchant Class of Medieval London* (Michigan, 1968), 263. o.

Metzben egy törvénytelen leány két törvényes fivérére hagyta a vagyonát.¹⁹⁶

A nemesek között is sok fattyú volt. Gaunti Jánosnak négy fattyú gyermeke született a szeretőjétől. Salisbury grófja nagyobb összeget (500 márkát) hagyott törvénytelen fia felnevelésére és megházasítására, ezáltal a fiú a vagyonos köznemesi osztály tagjává válhatott. Gaunti János küzdött törvénytelen gyermekei törvényesíttetéséért és nemesként való elfogadtatásáért.¹⁹⁷ A francia nemesek között a 15. század elején különösen nagy méltóságra emelkedtek a fattyúk. Érsekek lettek vagy püspökök, kiemelt politikai vagy katonai pozícióba kerültek. Ez a jelenség annak fényében értelmezhető, hogy a nemesség mindent megtett azért, hogy a lehető legtöbb rangbeli emberrel konszolidálja helyzetét az egyre erősödő monarchiában. E célra akár a fattyúk is alkalmasak voltak,¹⁹⁸ s ez eltartott egészen a 16. századig. Magától értetődő azonban, hogy miképpen a körülmények néha kedveztek a törvénytelen születésűeknek, ugyanúgy bármiféle társadalmi vagy családi zűrzavar gyengíthette pozíciójukat.

Az alacsonyabb rendű nemesség tagjai néha szintén elismerték törvénytelen sarjaikat. Egy bizonyos lovag hűbéri birtokot hagyott örökölni törvénytelen lányára. A rokonok próbálták kiforgatni a lányt a vagyonból, majd a vita bíróság elé került.¹⁹⁹ A városi polgárok és a nemesek törvénytelen leányai alkalmasint ugyanolyan bánásmódban részesültek, mint a törvénytelen fiúk, kivéve Franche Comtéban, ahol a kisebb nemeseknek csak fattyú fiaik örököltek.²⁰⁰ Ezenkívül a nemesek törvénytelen fiúgyermekei esetenként apjuk legfőbb bizalmasai, hűséges segítőitársai és küldöttei lettek, és az ő kegyeitől függtek. A leányok szolgálatait nem lehetett hasonlóképpen hasznosítani, az apák mégis gondoskodtak fattyú gyermekeikről, fiúkról és lányokról egyaránt, és a törvényes ivadékok is segítették fattyú testvéreiket. Angliában írásos nyoma van annak, hogy nemesek és egyházi nagyságok úgy biztosították törvénytelen leányaik jövőjét, hogy kifizették a kívánt hozományt, és megszerezték a szükséges diszpenzációt, hogy ezzel

¹⁹⁶ *Le Droit Coutumier de la Ville de Metz au Moyen-Âge*, 265. o.

¹⁹⁷ Rosenthal: i. m. 34–91. o.

¹⁹⁸ Harsegor: i. m. 348–349. o.

¹⁹⁹ Regnault: i. m. 123. o.

²⁰⁰ Heers: i. m. 82. o.

elhárítsák a születésből adódó akadályokat leányaik apácafőnök-nővé vagy priorisszává válása előtt (*defectus natalium*).²⁰¹

Sok fattyú született a parasztság osztályában is. A Birmingham melletti Halesowen úriszékének jegyzőkönyvei alapján készített tanulmány feltárja, hogy a 14. század első felében minden bizonnyal meglehetősen magas volt a házasságon kívüli szülések előfordulási aránya. A parasztság körében egyértelmű kapcsolat volt a nők gazdasági helyzete és a fattyak születése között. A házasságon kívüli gyerekeket szülő asszonyok többsége a falvak szegényebb rétegeiből származott. A vagyonos emberek lányai fiatalabb korban mentek férjhez, és családjaik – csaknem mindig – szigorúbban felügyelték leányaikat, mint a szegényebb sorsú családok. A szegény családok leányai olykor elmentek otthonról, hogy mezőgazdasági munkásként vagy szolgálólányként keressék kenyerüket, és így nagyobb esélyük volt arra, hogy házasság nélkül szexuális viszonyba keveredjenek. Bírósági jegyzőkönyvek bizonyítják, hogy az eljegyzések olykor felbomlottak, noha a jegyespár már egy ideje férj-feleségként együtt élt. A vagyonos családok könnyebben rákényszerítették a férfit, hogy feleségül vegye a lányukat, akit már eljegyzett, s ezzel elébe vágta a fattyú születésének. Még ha a férfit nem tudták is rábírní a házasságra, könnyebben találtak a lányuknak újabb férjet, mint a szegény szülők.

A halesoweni esetekből kibontakozó kép más vidékekre is jellemző volt. A szülői háztól messze dolgozó szegény lányok egymásik fattya valószínűleg nem sokkal születése után meghalt, ha azonban életben maradt, és anyja később férjhez ment, az új család befogadta a gyermeket. Angliában a vidéki közösségek nem ítélték el a törvénytelen gyermekeket, és gyakran az ő pártjukat fogták az őket az örökségből kismizmizni kívánó törvényes fiúkéval szemben. Az 1348-as pestisjárvány után Halesowenben drámai módon csökkent a fattyúk száma. Általános népességfogyás következett be, a föld paragon hevert, és az életben maradtak könnyebben juttatták földhöz nősülni készülő fiaikat vagy hozományhoz férjhez menő leányaikat. Kevesebb fattyú született ugyan, de több özvegyasszony szült házasságon kívül. A földhiány megszűntével már nem volt olyan nagy a kereslet az özvegyek

²⁰¹ E. Power: *Medieval English Nunneries*, 31. o.

íránt, még a vagyonosabbak íránt sem.²⁰² A Pireneusokban fekvő Montailou nevű kis faluban a 13. század végén és a 14. század elején jelentős számú törvénytelen gyermek született. A fattyú leányok leginkább cselédként szolgáltak, majd paraszthoz mentek férjhez, általában a legszegényebbhez a faluban. Némelyik apa elismerte törvénytelen leányát, akárcsak törvénytelen fiát. Az anyák itt is – mint Angliában – a falu legszegényebb lányai voltak. Feljegyezték egy szolgálólány esetét, kinek törvénytelen lányát dajka nevelte, majd később a lány egy parasztemberhez ment feleségül. Egy másik nő, akinek törvénytelen gyermekei születtek, egy parasztnál volt szolgáló és szerető. Remélte, hogy a férfi egy nap majd feleségül veszi, de reményei nem váltak valóra.²⁰³

A fattyú lányok sorsáról többet tudunk, mint az anyjukéről. A parasztok körében általában az anyák nevelték a fattyú gyermekeket, akik később férjhez mentek valamelyik osztályukbeli férjhez, de nem mindegyikük talált férjet. Az angol falvakban éltek házasságon kívül gyermekeket szülő, őket egyedül nevelő vénlányok, viszonylagos gazdasági függetlenségüket biztosító kis földbirtokon. A halessoweni jegyzőkönyv említi egy Milicentia nevű hajadon nőt, aki serfőzésből élt két házasságon kívül született leányával, valamint egy Juliana Balle nevű hajadont, aki tükészítésből tartotta el magát és két fattyú lányát.²⁰⁴

A tehetősebb városi polgárok és a nemesek között akadtak olyan apák, akik törvénytelen ivadékaik íránt már kora gyermekkoruktól kezdve felelősséget vállaltak. Beaumanoir, a tudós jogász idéz egy esetet, amelyben egy nagyanya azt állította, hogy az apa a gondjaira bízott törvénytelen gyermeket átadta egy dajkának.²⁰⁵ Az efféle esetek említése azt bizonyítja, hogy ez nem számított ritkaságnak. A Párizsi Jóember elmeséli egy apa történetét, aki törvénytelen csecsemő lányát egy dajkára bízta. A nemesemberek (például Gaunti János) néha támogatták szeretőjüket és közös leszármazottaikat. Nem tudjuk, milyen sors várt azokra az

²⁰² Razi: i. m. 65–71. o., 138. o., 139. o. Fattyúgyermek a 13. századi Rickinghamban, Suffolk, lásd R. Smith: A note on network analysis in relation to the bastardy-prone subsociety, *Bastardy and its Comparative History*, 240–246. o.

²⁰³ Le Roy Ladurie: i. m. 61. o. 73–74. o., 76. o., 78. o., 91. o.

²⁰⁴ Razi: i. m. 70. o.

²⁰⁵ de Beaumanoir: i. m. II. köt., 1813. §.

anyákra, akik házasságon kívül gyermekeket szültek, és az apák nem ismerték el apaságukat. Arról sincs tudomásunk, mi történt ezekkel az asszonyokkal, ha az apák elismerték ugyan kötelezettségeiket, de a nők „hivatalosan” nem voltak szeretők, és nem tudták eltitkolni, hogy fattyút szültek. Hogyan viszonyult hozzájuk a családjuk, és törvénytelen gyermekkel milyen esélyeik voltak a házasságra? Glanville szerint a gyámság alatt álló „zabolátlan” lányok elvesztették örökségüket. Franciaországban a házassága előtt szülő nemes nő a törvény értelmében nem örökölhette. ²⁰⁶ (Nem volt ennek megfelelő törvény a házasságon kívül gyermekeket nemző férfiakra.) Angliában I. Henrik okirata biztosította az özvegyasszonynak járó adományt, feltéve ha az asszony nem esett a paráznalkodás és a házasságtörés bűnébe. ²⁰⁷ Törvény biztosította, hogy a földesúr nem kényszeríthető arra, a leány vagy özvegyasszony gyermekét feudális bérlőként befogadja.

Feltételezhető, hogy – miután elkülönítették gyermekétől – a család megkísérelte kiházásítani vagy zárdába küldeni a megtévedt leányt. A *Quinze Joyes de Mariage* szerzője írt egy lányról, aki bűnbe esett, és megszökött a férfival (azt nem írja, hogy gyereket is szült), és amikor hazatért, szülei férjhez adták egy nála alacsonyabb rangú férfihoz. Valószínűnek tűnik, hogy ilyen megoldást alkalmaztak a törvénytelen gyermeket szülő lányok esetében is. Azonban nem minden nő jelleme volt elég erős egy fattyú gyermek felneveléséhez. A 14–15. századi Franciaországban adományozott felmentő levelekből értesülünk vidéken, házasságon kívül világra hozott újszülött csecsemők meggyilkolásáról, és ismeretes, hogy e jelenség a Német-római Birodalom és Firenze bizonyos területein is létezett a késő középkorban.

E felmentő levelekben ²⁰⁸ minden gyermekgyilkossági esetet a paraszti osztályból származó nők követték el. A gyilkosságok néha brutálisak és megrendítőek voltak, a pillanatnyi téboly és félelem hatására történtek. Más esetekben a csecsemő magára

²⁰⁶ *Recueil général des anciennes Loix françaises*, I. köt., 380. o.

²⁰⁷ Stubbs: i. m. 118. o., 4. §.

²⁰⁸ Ezeket a felmentő leveleket a királyi törvényszék adományozta, s ezek mentesítették a törvényesen elítélt bűnelkövetőt a kiszabott büntetés alól. A leveleket a bíró kérésére, írásos bizonyíték alapján adományozták. Számos adalékot tartalmaznak a vádlottról, a gyilkosság vagy a csecsemő elhagyásának körülményeiről.

maradt és meghalt. A nők az összes levélben azt állították, hogy elhatalmasodott rajtuk a szégyenérzet és a rettegés. Egyetlenegy esetben sem hivatkoztak gazdasági megfontolásokra vagy a gyereknevelés nehézségeiből adódó félelmekre. Úgy tűnik, sem a férfiak, sem a nők nem szégyenkeztek a paráználkodásban vagy házasságtörésben való részvételük miatt, csak ezek következménye, a fattyú gyermek miatt. Jól jellemzi e nézetet az a történet, amely az egyik felmentő levélből tárul elénk: egy pap másfél évig szexuális viszonyt folytatott egy nővel, aki nyíltan az ő házában élt. Csak akkor kezdett el aggódni a tisztessége miatt, amikor meghallotta az újszülött csecsemő sírását. Akkor ásott egy gödröt, és arra kényszerítette a bánattól és fájdalomtól félőriült asszonyt, hogy dobja bele a kisdedet. Egy másik esetben egy fiatal nő – szülei túlságosan szegények voltak ahhoz, hogy férjet találjanak neki – viszonyt kezdett egy férfival, és teherbe esett. Gyánakvó szülei unszolták, hogy szülje meg a gyermeket, ám ő tagadta terhességét, titokban szült, majd megölte a csecsemőt.

A montailloi pap szavai szeretőjéhez, a kisnemesi származású Beatrice Planissolhoz ugyanezt a meggyőződést tükrözték: nem a tiltott nemi kapcsolat a szégyenletes, hanem törvénytelen gyermek szülése. „Nem akarom, hogy teherbe ess, ha él az apád, mert nagy szégyent hoznál a fejére.”²⁰⁹ Ez az etika nem az egyén büntudatából fakadt, hanem a közösségnek a szégyenről kialakított konszenzusából. (Korunkbeli tanulmányok igazolják, hogy az emberek még ma is könnyebben elfogadják azt, hogy egy lány házasságon kívüli kapcsolatot létesít, mint azt, hogy törvénytelen gyermeket szül.) A „félelem és szégyen miatt” megfogalmazás újra és újra előbukkan a lányok, özvegyasszonyok és férjes nők érvelésében. A férjes asszonyok, ha nem tudták eltitkolni a gyermek valódi apját, joggal féltek férjük erőszakos reakcióitól.

A terhesség és a szülés körülményei elviselhetetlenek voltak. A legtöbb nő már néhány órával a szülés után visszatért a munkájához. Némelyik fiatal lány szinte fel sem fogta, hogy terhes, és a szülés rendkívüli megrázkódtatásként érte őket. A csupasz földön szültek, és ha a gyermek élve született is, hamarosan meghalt. Sok nő, mielőtt megölte, próbálta – fokozva a tett iszonyatát – maga megkeresztelni a gyermeket. Ezt el is várták tőlük. Attól

²⁰⁹ *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, I. köt., 43ab, 243–244. o.

függött ugyanis a felmentés, hogy a nő megkeresztelte-e a csecsemőt. Bizonyára voltak, akik kijelentették, hogy megkeresztelték a kisbabát, holott nem tették. Ha a csecsemőgyilkosság kitudódott, és megtalálták az anyát, máglyahalálra vagy elevenen való eltemetésre ítélték. A 13. században a jog különbséget tett a bal esetnek is tekinthető első alkalom és a nő visszaeső bűnösségét bizonyító második alkalom között. Ezt a megkülönböztetést törölték a 14. században, de a hirtelen felindulásból vagy hanyagságból elkövetett, előre nem tervezett emberölést továbbra is megkülönböztették az előre megfontolt gyilkosságtól. Az utóbbi esetben volt a büntetés máglyahalál vagy élve eltemetés. Az ítéletet gyakran kíméletlenül hajtották végre, főleg német földön és a Kelet-Franciaországgal szomszédos területeken. Metzben a 15. században a hóhérok levágták a nő kezét, és a karóhoz erősítették, amelyhez megégetése előtt az asszonyt hozzákötözték. Miután megfulladt vagy halálra égett, egy fabábut helyeztek a karjaiba, és gyermeket ábrázoló táblát kötöttek a nyakába.

A felmentő leveleket eskü alatt tett kijelentések esetén adományozták: a vádlott eltöltött már két-három évet a börtönben; múltja feddhetetlen; nem megölni, csak elrejteni akarta a csecsemőt; nagyon fiatal; más személy kényszerítette (mint azt a nőt, aki papnak szült gyermeket); azóta böjttel és imával vezekel; vagy ha a szegénység nem gátolja a szüleit abban, hogy férjet találjanak neki – egyéb esetekben nem kapott felmentést. Egyszer a megvádolt nő eskü alatt vallotta, hogy hat kisgyereke van, már két évet börtönben töltött, és ha kivégeznék, a gyerekek védtelenül maradnának.²¹⁰

A nők féltek megszülni a méhükben hordott törvénytelen gyermekeket, és félelmeikkel és kétségbeesésükkel egész terhességük

²¹⁰ Brissaud: i. m. 229–256. o. Egy angliai eset leírása: B. A. Hanawalt: The female felon in 14th century England, *Women in Medieval Society*, szerk. S. Mosher-Stuard (Pennsylvania, 1976), 130. o. Egy másik eset Franciaországban: Harsegor: i. m. 347. o. IX. Lajos törvénykezésére lásd *Recueil Général des anciennes Lois françaises*, I. köt., 401–402. o. A házasságon kívüli szexuális kapcsolatokra és a fattyúgyermekre vonatkozó különböző reakciókról: C. Vincent: *Unmarried Mothers* (New York, 1961), 3–5. o. Tudomásunk szerint Angliában ritkán történt gyermekgyilkosság, lásd B. A. Hanawalt: Childrearing among the lower classes of late medieval England, *Journal of Interdisciplinary History* VIII, (1977), 7. o. Firenze: R. C. Trexler: Infanticide in Florence: new sources and first results, *History of Childhood Quarterly* I (1973–1974), 98–116. o.

során egyedül maradtak, egészen a szülésig és a csecsemőgyilkosságig. A felmentő levelekből tudjuk, hogy ha az apa legfeljebb olyan szerepet játszott az ügyben, hogy erőszakkal kényszerítette az anyát a gyermek megölésére, mint a már említett pap esetében; vagy durva viselkedésével halott gyermek születését próbálta előidézni (mint az a férj, aki kegyetlenül ütlegelte cseléd feleségét, akit a gazdája teherbe ejtett, vagy az a gazda, aki ütötte-verte terhességét titkoló szolgálóját). Olyan ügyek, amelyekben a férfi segítette és támogatta a nőt, nem kerültek bíróság elé, és ilyenekről nincs is tudomásunk.

Fogamzásgátlás

A középkorban ismerték a fogamzásgátlást, akárcsak a görög és római időkben. Alighanem az virágzó középkorban is tisztában voltak az összes ismert fogamzásgátló eljárással a rómaiak orvosi leírásaiból, a görög és mohamedán íráskor latin fordításaiból. Tole-dóban Cremonai Gerard iskolája fordította Avicenna és Rhazes orvostudományi dolgozatait, ezek említenek bizonyos fogamzásgátló módszereket, amelyeket már Arisztotelész, Hippokratész és Epheszosi Szoranosz is ismert: különféle, növényekből párolt főzetek, folyadékok bevitele a méhbe közösülés előtt vagy közvetlenül utána, a közösülés után a nők által elvégzendő tornagyakorlatok és a férfi genitáliákra kent kenőcsök. Ismert volt „Onan tette”, azaz a *coitus interruptus*, valamint a „természetellenes kapcsolatok”. A különböző fogamzásgátló módszereket Albertus Magnus, Villanovai Arnold és más szerzők orvosi írásai sorolják fel enciklopédikus részletességgel, s műveiket az egyetemek orvosi fakultásain tanították.

A kérdéssel hosszan foglalkozó teológusok a fogamzásgátló eljárásokat főbenjáró bűnök közé sorolták. Erkölcsei szempontból a fékevesztett kéjvágy megnyilvánulásának tartották, ugyanolyan súlyos bűnnek, mint a gyilkosságot és a pogány varázslást. Bár főként a paráznasággal és a házasságtöréssel hozták összefüggésbe, különösen förtelmes bűnnek tekintették, ha házasságban élő emberek alkalmazták. A házasságon kívüli nemi tevékenység önmagában is bűnnek számított, és a gyermeknemzéstől való tartózkodás pusztán elegyítette a házasságtörés és a paráznaság bűnét. Házasságon kí-

vüli kapcsolatokban a fogamzásgátlás alkalmazása előnyösebb volt a fattyúk nemzésénél, a magzatelhajtásnál és a csecsemőgyilkosságnál. Ahogyan J. L. Flandrin megfogalmazta: a teológusok valószínűleg a következő összefüggés alapján kárhoztatták a fogamzásgátlást: a fogamzásgátlás szexuális fantáziákkal, gyönyörrel és természetlenséggel párosul; a „természetes kapcsolatok” a gyönyör hiányával és termékenységgel párosulnak.²¹¹ Valójában a szexuális magatartásformák két őstípusa gyakran összekeveredett, ennek bizonyossága, hogy fattyú gyermekek születtek.

Széles körben elterjedt vajon a fogamzásgátló módszerek ismerete az virágzó középkorban, és ha igen, a gyakorlatban is alkalmazták ezeket? Vagy – ahogyan némely római katolikus történész próbálta bizonyítani – az egyházi tiltás miatt az emberek tartózkodtak használatuktól?²¹² J. T. Noonan a katolikus teológusok és kánonjogászok erről alkotott véleményét elemző átfogó tanulmányában azt is vizsgálja, milyen mértékben alkalmaztak fogamzásgátlást a középkori társadalomban. Nézetei szerint a fogamzásgátlás szerepet játszott a középkori civilizációban, de nem tartották társadalmi-demográfiai fenyegetésnek. Korlátozott hatása volt csak a demográfiai stabilitásra, amelyet főleg a magas halálozási arány tartott fenn. A 14. századig a fogamzásgátlást majdnem bizonyosan csupán egy kisebbség alkalmazta, leginkább házasságon kívüli kapcsolatokban, a fattyú gyermekek születésének megelőzésére. Gazdasági megfontolásokból nem használták széles körben, a születési arány visszaszorítására. A szerző azonban azt is hangsúlyozza, hogy nem állnak rendelkezésünkre adatok. A témát – nyilvánvaló okokból – nem vitatták meg bíróságokon, és az egyházi bíróságok jegyzőkönyvei sem idéznek olyan eseteket, amelyekben fogamzásgátlás alkalmazásával vádoltak volna valakit. Használatát említik a gyónatóknak szánt különböző kézikönyvek, de nem áll módunkban felmérni, hány ember gyónta meg e vétkét.

Végkövetkeztetésként csak azt vonhatjuk le, hogy – a szerző számos tényre hivatkozik – a fogamzásgátló módszerek nem vol-

²¹¹ F. L. Flandrin: *Contraception, mariage et relations amoureuses dans l'Occident chrétien*, *Annales ESC* XXIV (1969), 1370–1390. o. Lásd még ugyantól a szerzőtől: *Mariage tardif et vie sexuelle*, *Annales ESC* XXVII (1972), 1351–1376. o.

²¹² M. Riquet: *Christianisme et population*, *Population* IV (1949), 615–630. o.

tak elterjedtek. A patikusoknak szóló, különféle gyógynövényekről tájékoztató kézikönyvek alig említik a fogamzásgátló eszközöket, tehát csupán feltételezhető, hogy nemigen árulták őket a patikákban. A korabeli irodalom sem szól a fogamzásgátlásról, még azok sem, amelyek a közönséges bűnöket ostromozzák. (Az egyetlen kivétel a pap története a *Canterbury mesék*ben, melyben az elbeszélő említi a fogamzásgátlást.) A világi jog szinte soha nem utal a fogamzásgátlásra, bár a világi törvényhozás az egyház álláspontját tükrözte az olyan ügyekben, mint például a homoszexualitás, így néhány olasz városban a világi társaságok azt is a feladatuknak tartották, hogy a homoszexuálisok kilétét ugyanúgy felfedjék, mint az eretnekekét.²¹³

Mint láttuk, a teológusok a legförtelmesebb bűnök közé sorolták a fogamzásgátlás használatát, a kánonjog azonban nem visszahangozza ezt a teológiai véleményt. A házasság semmissé nyilvánítása volt a legszigorúbb javasolt büntetés, és az enyhébb büntetések közé tartozott a fizikai elkülönítés (*a thoro*), vagy az, hogy a nőnek jogában állt elhárítani házastársi kötelességei teljesítését. (A „javasolt” szót használjuk a „kiszabott” helyett, mivel tudomásunk szerint soha nem emeltek vádat sem férfiak, sem nők ellen fogamzásgátlás miatt, és soha nem erőszakolták ki a törvények alkalmazását.) A viszonylag enyhe büntetési tételekkel szemben a homoszexuális viszony vagy az állatokkal való fajtalankodás büntetése máglyahalál volt, miután a foglyot átadták a világi hatóságoknak. Az enyhe ítéletek azt bizonyítják, hogy a fogamzásgátlás nem számított elterjedt, a társadalom egészét veszélyeztető gyakorlatnak. Az, hogy meglehetősen sok törvénytelen gyermek született, azt jelzi, hogy még a házasságon kívüli kapcsolatokban sem mindig alkalmaztak fogamzásgátlást. A 14. század első negyedében Peter Plaude domonkos teológus megjegyzi, hogy egyes férfiak „Onan tettéhez” folyamodtak, hogy ne szülessen több gyermekük, mint amennyit el tudnak tartani. A 14. század második felében és a 15. század első felében több prédikátor megismételte ezt a vádat. A korabeli népesség-nyilvántartások jelentős eltérést tárnak fel a szegény, illetve a vagyonos családokban született gyermekek száma között, városban és vidéken egyaránt. E jelenség kétségtől több okkal is magyarázható. A gazdagok jobban

²¹³ M. Goodich: Sodomy in medieval secular law.

táplálták és gondozták gyermekeiket, ennél fogva több gyermek maradt életben, mint a szegények között. A gazdagok fiatalabb korban házasodtak, és mind a férfiak, mind a nők jobban kihasználta a termékenység időtartamot. A gazdagok valószínűleg arra is jobban ügyeltek, hogy nyilvántartásba vegyék a gyermekeiket. Másrészt viszont az is lehetséges, hogy a szegények alkalmazták a *coitus interruptus* módszerét, és ez is szélesítette a szakadékot. Említésre méltó, hogy a prédikátorok szidalmazták az anyagiak javak híján nem nősülő agglagényeket, és paráznasággal, házasságtöréssel és homoszexualitással vádolták őket, azzal viszont nem, hogy törvénytelen gyermekeket nemzenek. A prédikátorok alighanem túloztak, ugyanakkor az is valószínűtlen, hogy minden agglagény önmegtartóztató életet élt volna, és ha szexuális viszonyt folytattak anélkül, hogy gyermekek születtek, akkor nyilvánvalóan fogamzásgátlást alkalmaztak. Az egyházi és a világi bíróságok egyaránt tárgyaltak paráznasággal és házasságtöréssel kapcsolatos eseteket, amelyekben nem születtek utódok, és feltételezhetően a vádlottaknak legalább egy része fogamzásgátlással élt.²¹⁴

A következőképpen foglalhatjuk össze a fogamzásgátlás kérdéskörét és a nőket illető vonatkozásait: az egyház, összhangban azzal a nézetével, hogy a házasság intézménye elleni bűnök – mint például a nemi bűnök általában – súlyos vétségek, akár férfiak, akár nők követik el, a fogamzásgátlás ügyében ugyanazokat a szabályokat alkalmazta mindkét nem esetében. Ugyanakkor – mint ez kiderül a gyóntatói kézikönyvekből – a fogamzásgátlás alkalmazását kétségtelenül jellemzően női bűnnek tekintették, ez volt az egyik legfőbb téma, amelyről a gyóntató minden nőt megkérdezett.²¹⁵ A fogamzásgátlás tiltása erősebben érintette a nőket, mint a férfiakat. A gyakori szülések kimerítették a férjes asszonyokat, és sokszor veszélyeztették életüket. Fattyú születését (főleg, ha a férj nem ismerte el) nehezebben viselte el a nő, mint a férfi. Olykor az újabb terhesség ténylegesen fenyegette az anya életét, és

²¹⁴ E bekezdés javarészt a következő műre épül: J. T. Noonan: *Contraception, a History of its Treatment by the Catholic Theologians and Canonists* (Cambridge, Mass., 1965), 5. fej. és 212–235. o. A gazdag és szegény családokban születő gyermekek számával kapcsolatos problémát a különböző társadalmi osztályokba tartozó nőkkel foglalkozó fejezetekben tárgyaljuk.

²¹⁵ Lásd pl. Burchard of Worms: *Decretorum Libri viginti* PL CXL. köt., 971–972. kol.

a mohamedán Avicenna hosszan tárgyalja a fogamzásgátlás alkalmazását ilyen esetben. A katolikus teológusok leginkább melőzték a problémát, és azok is, akik futólag említették, azt állapították meg, hogy ez a helyzet nem indokolja a fogamzásgátlás alkalmazását. A teológusok sem szívesen mentették fel a nőket házastársi kötelességeik teljesítése alól, noha ez a megoldás kivitelezhetőnek tűnt, ha a fogamzásgátlás tilos volt, a terhesség pedig kockázatos.

Magzatelhajtás

A fogamzásgátláshoz hasonlóan a magzatelhajtás is ismert volt a római korban és a középkorban egyaránt. Avicenna nemcsak a fogamzásgátlás módszereit sorolja fel, hanem a vetéléshez vezető különféle eljárásokat is: tornagyakorlatok, nehéz terhek cipelése, forró fürdő, méhbe fecskendezett folyadékok. A magzatelhajtás keresztény ellenzése még a kereszténység korai évszázadaiban alakult ki, Isten és a felebarátok szeretetének parancsával összefüggésben, valamint az Ó- és Újszövetség több sora alapján: „Szeressed azért az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes erődből” (Mózes V. könyve, 6:5); „szeressed felebarátodat, mint magadat. Én vagyok az Úr” (Mózes III. könyve, 19:18); „Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Ez az első és nagy parancsolat. A második pedig hasonlatos ehhez: Szeresd felebarátodat, mint magadat. E két parancsolattól függ az egész törvény és a próféták.” (Máté, 22:37–40) A teológiai értelmezés szerint az embernek úgy kell teljesítenie e parancsolatokat, hogy áldozatot hoz felebarátjáért, ahogyan Krisztus feláldozta magát az emberiség megváltásáért. A magzatelhajtás ezen áldozathozatal elutasításának a megnyilvánulása, megszegi mind Isten szeretetének a parancsát, mind a felebarát szeretetének a parancsát.

Szent Ágoston nyomán a középkori teológusok és kánonjogászok különbséget tettek a negyvennaposnál fiatalabb – meghatározásuk szerint Istentől kapott lélekkel még nem rendelkező – magzat elhajtása és a negyvennaposnál idősebb, saját lélekkel rendelkező magzat elhajtása között – az utóbbit gyilkosságnak tekintették. A kánonjogászok ugyanazt a büntetést javasolták mindkét

esetben: általában többéves vezeklést. A magzatelhajtást súlyos bűnnek tartó teológiai felfogás összhangban volt a fogamzásgátlásról kialakított teológiai felfogással, a kánonjogászok azonban viszonylag megengedő álláspontra jutottak mindkét bűnnel kapcsolatban. Nincs feljegyzés bíróság elé vitt tényleges magzatelhajtási ügyről, csakúgy, mint fogamzásgátlás esetéről sem. Nehezen felmérhető tehát, mennyire volt gyakori a magzatelhajtás a középkorban. A világi bíróságok jegyzőkönyvei nem jegyezték fel magzatelhajtási vádakat, a témát csak a teológusok és a kánonjogászok említik a gyóntatóknak írt kézikönyvekben és a világi törvénykönyvekben. Ez utóbbi többször utal a magzatelhajtásra, mint a fogamzásgátlásra, mint ahogyan a patikusok kézikönyvei is többször említik a magzatűzőket, mint a fogamzásgátlókat. Az orvosi kézikönyvek olykor tiltják a nő magzatelhajtási kérelmére való válaszadást.²¹⁶

A korabeli hiedelmek összekapcsolták a boszorkányságot, a magzatelhajtást és a prostitúciót. 1233-ban Parmában Modenai Gellért elítélte a varázslatot űző mérgezőket. Azzal vádolta őket, hogy magzatelhajtást idéznek elő, és hogy üzleteiket a paráználkodás és házasságtörés találkahelyeivé teszik.²¹⁷ Mindazonáltal nehezen hihető, hogy a magzatelhajtás társadalmi-népesedési fenyegetést jelentett volna. A fattyúk nagy száma azt tükrözi, hogy nemcsak a fogamzásgátlás, hanem a magzatűzés sem volt nagyon gyakori. Avicenna, aki indokolhatónak vélte a fogamzásgátlás, ha olyan nő alkalmazta, akire az újabb terhességek végzetesek lehetnek volna, az anya életének megmentését célzó magzatelhajtást is jóváhagyta. A katolikus teológusok, akik a nő életének veszélyeztetése esetén sem ismerték el a fogamzásgátló módszerek használatának jogát, az anya életének megmentéséért sem helyeselték a magzatelhajtás alkalmazását. A középkori katolikus teológusok közül egyedül Nápolyi János a 14. század elején és Firenzei Antal a 15. század elején fogadta el az ilyen célú magzatelhajtást, és ők is csak a negyvennaposnál fiatalabb magzat esetében.²¹⁸

²¹⁶ C. H. Talbot: *Medicine in Medieval England* (London, 1967), 136. o.

²¹⁷ A. Vauchez: Une campagne de pacification en Lombardie autour 1233, *Mélange d'Archéologie et Histoire* LXXVIII (1966), 533. o. és 5. jegyzet; lásd még Burchard of Worms: i. m.

²¹⁸ Ez a bekezdés nagyrészt J. T. Noonan (szerk.) művére épült: *The Morality of Abortion. Legal and Historical Perspectives* (Cambridge, Mass., 1971), 1–42. o.

Ha a teológiától és a jogtól a mindennapok realitása felé fordulunk, nem kétséges, hogy a magzatelhajtás főleg a nők gondja volt. Női bűnnek számított – mint ez megtudható a gyóntató kézikönyvekből (noha a magzatelhajtás eszközeit olykor az orvoslásban és boszorkányságban jártas férfiak szolgáltatták). A magzatűzés tiltása – csakúgy, mint a fogamzásgátló módszerek tiltása – házasságon belül nemkívánatos szülésekhez, házasságon kívüli kapcsolatokban pedig fattyúk születéséhez vezetett. A terhességmegszakítás elmulasztása olykor veszélybe sodorta a nő életét. Ha a nő mégis megszakította a terhességét, kizárólag órá nehezedett a félelem, az érzelmi és testi szenvedések súlya, és a korban honos higiéniai és gyógyászati feltételek közepette maga az abortusz is igencsak kockázatos volt.

Mint már láttuk a bevezető fejezetben, a középkori „rendi irodalom” legtöbb szerzője a női nem alkategóriájaként kezelte a nemes nőket. Humbert de Romans általános prédikációt szentelt a laikus nőknek, majd külön-külön prédikációt a nők egyes csoportjainak. E külön prédikációk közül az első a nemes nőknek szól: társadalmi és vagyoni helyzetüket illetően boldogan élnek – írja –, tehát velük szemben nagyobbak a követelmények, mint más nőkkel szemben.¹

A nemes nő (*nobilis femina* vagy *nobilis mulier*) a nemes férfi (*nobilis vir*) megfelelője. A középkor bizonyos időszakában egyes vidékeken a nemességhez való tartozás joga anyai ágon öröklődött, máskor és máshol pedig apai ágon. Úgy tűnik, a virágzó középkorban ez utóbbi volt szokásosabb.² A nemes férfi egyben lovag is volt – *miles* –, és ez a szó nemcsak a paraszttól (*rusticus*), hanem a gyalogos katonától (*pedes*) is megkülönböztette. Lovagként lovas katona volt, aki beavatási szertartások során lett lovag, s ennek a középkor virágzó szakaszában vallási jelentősége is volt (a lovagság soraiba felvett személy tehát keresztény lovag lett – *miles Christianus*). A lovagság a legtöbb nyugat-európai országban közös nevezője lett a nemesség különböző rétegeinek.³ Mint a

¹ Humbert de Romans: i. m. Sermo XCV.

² Lásd Bloch: i. m. 58–60. o.; G. Duby: *La Société XIe XIIe siècles dans la région macedonnaise* (Párizs, 1963), 635. o.; és *Structure de parenté et noblesse. France du Nord IXe–XIIe siècles*, in *Miscellanea medievalia in memoriam J. F. Niermeyer* (Groningen, 1967), bevezetés. Katalóniában a 10. században az anyai oldalt hangsúlyozták: lásd P. Bonnassie: *La Catalogne du milieu du Xe siècle a la fin du XIe siècle* (Toulouse, 1975–76), 1. köt. 279. o. A metzi nemességre lásd J. I. Leers: *Le Clan familial au Moyen Âge* (Párizs, 1974), 22–26. o. Másrészt viszont, Bretagne törvényei szerint a nő alárendelt helyzete miatt egyedül az apa nemessége számított: „Car il n'est nye saige qui ayde que femme franchise homme, mais homme franchist bien la femme. Car si un homme de grant lignaige prenoit la fille a ung villain les enfens pourroint estre chevaliers.” *La Très ancienne Coutume de Bretagne*, 508. o.; lásd még *Recueil général des anciennes Lois françaises*, I–II. köt. 388–389. o.

³ Lásd Contamin: i. m. 23–31. o.

név is utal rá, az ebbe az osztályba tartozók, valamint a kijelölt katonák (*bellatores* vagy *pugnatores*) feladata a harc volt. A különböző osztályokba tartozó emberek bűneit és mulasztásait leíró irodalomban a nemes férfiak legsúlyosabb vétke kötelességük – azaz más osztálybeliek védelmének – elmulasztása.⁴ A harci bátorság a lovagi eszmény egyik fő összetevője, és a *miles* elnevezés uralkodott a nemes férfiak minden egyéb megjelölése felett, mivel ez a katonai rendeltetést és képzetet hangsúlyozta. Noha a katonák társadalmilag megosztottak voltak, mindegyiküket áthattotta a lovagi ethosz.⁵

A középkorban a nemes nő nem harcolt, mint ahogyan egyik általunk ismert társadalomban sem a történelem folyamán. A primitív társadalmakról készült antropológiai tanulmányokból ismeretes, hogy csaknem minden tevékenységet – a fazekasságot, szövést, a mezőgazdaságot, főzést, sőt még a gyermeknevelést is – hol női, hol pedig férfi foglalatosságnak tekintették. Nem ismerünk azonban olyan társadalmat, amelyben a harcot női feladatnak tartották, vagy amelyben nők alkották a katonák rendjét.⁶ A nők olykor, férjük távollétében, várakat védtek. Örökös nők és özvegyasszonyok védtek erődöket, mint például Donna Jimena, a Cid özvegye, aki több mint egy évig (1001–1002) védte Valenciát, szervezte a hadsereget, és verte vissza a mohamedán támadásokat.⁷ A területeket védő nők között voltak, akik saját hadsereget vezettek, azonban általánosságban nem jelenthetjük ki, hogy a nemes nők katonának számítottak volna. A többi osztályból származó nő sem harcolt gyalogosként vagy nem lovagolt fegyverhordozóként a lovag mellett a csatában, amikor egy adott területen katonai szolgálatra toboroztak embereket. Jó oka volt annak,

⁴ Lásd pl. *Chronique latine de Guillaume de Nangis*, szerk. II. Géraud (Párizs, 1843), 329. o.

⁵ G. Duby: *Lignage, noblesse et chevalerie au XIIe siècle dans la région mâconnaise*, *Annales ESC* XXVII (1972); a középkor elején a nemességen belüli rangkülönbségek szívós fennmaradásáról lásd J. Martindale: *The French aristocracy in the Early Middle Ages: a reappraisal*, *Past and Present*, LXXV (1977), 5–45. o.

⁶ E. Morgan: *The Descent of Woman* (New York, 1972), 218–219. o.

⁷ R. M. Pidal: *La España del Cid* (Madrid, 1929), II. köt. 618–620. o. A csatában részt vevő nőkről lásd J. Verdon: *Les sources de l'histoire de la femme en Occident aux Xe–XIIIe siècles* XX (1977), 229. o.

A hűbértörteköt eredetileg katonának adományozták, elsősorban katonai szolgálat jutalmaképpen, de a Karoling-korból a feudalizmus első szakaszába való átmenet idején (a 10–11. században) a hűbértörteket már nem a katonai szolgálat viszonzásaként adományozták, hanem a szolgálattal viszonyozták a birtokot, és a katonai szolgálat körét javarészt a hűbéri birtok jelentősége határozta meg. Bárhogyan volt is, a katonai szolgálat jelentette a vazallus legfőbb kötelességét birtokot adományozó hűbérurával szemben. A nő, mivel nem teljesített katonai szolgálatot, nem rendelkezhetett hűbértörtekkel, és a kölcsönös függőség kötelékei kialakulásának kezdetén, amikor a birtokadományozások (korábbi elnevezéssel *beneficia*) történtek, valóban csak a férfiak rendelkeztek földbirtokkal. A jog azonban fokozatosan örökölhetővé vált, a hűbéri birtok családi örökségnek minősült; ezáltal – a belső ellentmondások ellenére – nők is örökölhették.

⁸ Az amazonokról lásd B. Roy: *Le marge du monde connu: les races de monstres*, in G. H. Allard (szerk.): *Aspects de la marginalité au Moyen-Âge* (Montreal, 1975), 73. o.

170

A hűbértörök öröklésének törvényei a férfi öröklés függvényében országoként változtak. A nők hűbértörök örökléséhez való joga is más és más volt az adott korszak különböző országában. E jog egyes országokban már a 11. században kialakult, máshol csak a 12. században. Úgy tűnik, a középkor virágzó szakaszában a nők hűbértörök örökléséhez való jogát elismerték a legtöbb nyugat-európai országban. A fiúk jogai mindig előnyt élveztek a lányokéval szemben e vonatkozásban, a lányok jogai pedig a legtöbb vidéken az oldalági leszármazottak vonalán érvényesültek a fiúkéival szemben. A virágzó középkorban a nők hűbértöröket örökölhettek Észak- és Dél-Franciaországban, Hainaut-ban, Flandriában, Nyugat-Lorraine-ben, Angliában, Itália egyes vidékein, valamint Katalónia, Aragónia és Kasztília királyságaiban.¹⁰ Azokon a területeken, amelyeken az elsőszülöttségi jog érvényesült, ha a legidősebb gyermek lány volt, az öccse örökölt; a lány csak akkor örökölte a hűbértöröket, ha nem volt fivére. Az örökségből kimaradó és világi életet élő többi fiú- és lánygyermeket valamiféle javadalommal kárpótolták.¹¹ Ha lánygyermekek örökölték, örökségük bizonyos részét hozományként kapták. Ha nem örökölték és férjhez mentek, a javadalmat kapták meg hozományképpen. Némely hűbértörökon, például Lorraine-ben, a lányok anyjuk hozományát örökölték.

Egyes területeken (így Franciaország királyi birtokain) az elsőszülöttségi jog határozott érvényesülése ellenére a család legidősebb leánya örökölte a szülői házat, és ő volt felelős a teljes birtokért, amelyen ő és nővérei osztottak, a *pariage* szerződése szerint (amely az elsőszülöttségi jog elfogadását megelőzően a fiúgyermekre is vonatkozott). Ugyanígy jártak el Angliában és Lor-

ban, lásd A. Lewis: *The Development of southern French and Catalan society* (718–1050), (Austin, 1965), 123–124. o.

¹⁰ A hűbértörökon nők örökléséről a különböző régiókban lásd Bloch: i. m. I. köt. 293–321. o.; és F. Ganshof: *Feudalism* (London, 1952), 128–129. o.; és *El Feudalismo* (Barcelona, 1963), 297. o.; H. Thienne: Die Frau im öffentlichen Recht und in der Politic, *Rec. Soc. Jean Bodin* XII. 2 (1962), 357. o.; J. Gilissen: La femme dans l'ancien droit belge, *uo.* 282–283. o.; és J. Yver: *Egalité entre Héritiers et exclusion des Enfants dotés; Essay de Géographie coutumière* (Párizs, 1966) 36–40. o.

¹¹ de Beaumanoir: i. m. I. köt. 470. §.

raíne némely hűbértokán.¹² Más szóval, a leányok örökösödését tekintve fennmaradt az ősi szokás, a fiúk esetében azonban az a szabály lépett a helyébe, hogy a legidősebb örököl. Azokon a vidékeken, ahol nem fogadták el az elsőszülöttség jogát, és ahol a tágabb család csak tengődött a nemesek közt (Franche Comté például), a birtokot hol csak a fiúk, hol a fiúk és leányok között osztották fel.¹³ Itt is, mint az elsőszülöttséget elfogadó területeken, csak némelyik fiút és leányt szánták házasságra, a többi egyházi pályára vagy kolostorba irányították.

Az erőszakos halállal életüket vesztő nemes férfiak magas arányszáma miatt nem számított rendkívüli esetnek, hogy a hűbértokot a leánygyermek örökölte. Az 1330–1475 közötti időszakban élő angliai hercegi családok tanulmányozása azt mutatja, hogy a férfiak születéskor várható átlagos élettartama 24 év volt, a nőké pedig 32,9 év. A huszadik életévüket megérő férfiak átlagos élettartama 21,7 év volt, a húszéves nőké 31,1 év. Az eltérés oka az, hogy az összes férfi 46 százaléka erőszakos módon vesztette életét tizenöt éves korát követően: háborúban, lovagi tornán vagy kivégezték polgárháború során. Ha az erőszakos haláleseteket kizárnánk a számításokból, a várható élettartamban levő eltérés erőteljesen csökkenne a huszadik életévüket megérő férfiak és nők között, sőt a férfiak várható élettartama valamivel magasabb is volt: a húszéves férfiaknak 31,5, a nőknek 31,1 év. Ugyanakkor ha az erőszakos elhalálozást is figyelembe véve a 20–54 éves korcsoportban a férfiaknak csak 18 százaléka maradt életben (azaz élte meg az 54. évét), míg a 20–49 éves nőknek 50 százaléka élte végig ezt az időtartamot (azaz érte meg a 49. évét).¹⁴ Egy 1350 és 1500 között élő angliai világi főnemesi családokról készült tanulmány feltárja, hogy a férfiak 20 százaléka erőszakos halállal vesztette életét, és 25 százaléka nem érte meg a negyvenedik életévét.¹⁵

¹² *Recueil général des anciennes Lois françaises*, I–II. köt. 378. o.; F. Joün de Longrais: *Le statut de la femme en Angleterre*, *Rec. Soc. Jean Bodin*, XII. köt. (1962), 153. o.; a paragiumról (pariage) lásd F. Ganshof: *Feudalism*, 126. o.; M. Parisse: *La Noblesse lorraine, XIe–XIIIe siècles* (Párizs-Lille, 1976), I. köt. 331–336. o.

¹³ Heers: i. m. 220–221. o.

¹⁴ T. H. Hollingworth: *A demographic study of the British ducal families*, *Population Studies* XI (1957), 4–26. o.

¹⁵ J. T. Rosenthal: *Medieval longevity and the secular peerage, 1350–1500*, *Population Studies* XXVIII (1973), 287–293. o.; a 12. századi északnyugat-fran-

A 12–13. században ha a keresztes hadjáratokban részt vevő férfiak nem tértek haza, a földbirtokot a nők örökölték. Castellan Henri de Bourbonnak tizenkét leszármazottja érte meg a felnőttkort. Fiai közül heten egyházi szolgálatba léptek, hármat megöltek. A legidősebb fiú volt az örökös, halálakor pedig legifjabb öccse vette át az örökséget. Neki volt egy fia és egy leánya. A fiú gyermekkorában meghalt, és a teljes hűbértok a leányra szállt. (Csöppet sem meglepő, hogy több kérő is vetélkedett a kegyeiért!) Egy másik példa a középkor egyik leghíresebb nemesasszonya, Mahaut d'Artois családja. Nagypapja a mansurai csatában esett el, az első keresztes hadjáratban, IX. Lajos uralkodása idején; Fülöp bátyja a flamandokkal vívott ütközetben 1298-ban; apja, Robert pedig a courtrai csatában vesztette életét 1302-ben, s Mahaut örökölte a grófságot. Az örökség tehát, a család szándékaival szemben, meglehetősen gyakran szállt leánygyermekre. Mivel ezek a leányok nem voltak örökség várományosai, apjuk gyakran náluk alacsonyabb társadalmi rangú, kevésbé vagyonos családok fiával házassították össze őket. Már férjes asszonyként örökölték, férjük ennél fogva partnerükké vált a hatalmas főnemesi birtokok igazgatásában.¹⁶

A nők nemcsak a családi örökség jogán birtokoltak hűbértokokat, hanem elhunyt férjük vagyona egy részéhez való joguknál fogva is (a hozomány vagy *dos* jogán). Ezt a témát a férjes asszonyokról szóló fejezetben tárgyaltuk. Az özvegy (s a felnőttkort megérő nemes férfiak várhatóan alacsony élettartama miatt sokan megözvegyültek) férje vagyonának harmadát-felét birtokolta élete végéig az adomány jogánál fogva. Ily módon a hűbértokok az özvegyekhez kerültek, akik – örökösökként – kötelesek voltak teljesíteni az elvárt katonai szolgálatot. Ha a hűbértok uralkodói hatalommal járt, akkor az özvegyek gyakorolták a hatalmat, például Svédországi Berta, I. Máté, Lorraine herceg özvegye a hercegi bíróságon elnökölt, vagy Brabanti Beatrice a 13. század utolsó negyedében Courtrait birtokolta az özvegyi járadék jogán,

ciaországi nemesek erőszakos haláláról lásd G. Duby: Dans la France du Nord-Ouest au XIIIe siècle: les „jeunes” dans la société aristocratique, *Annales ESC* XIX (1964), 839–843. o.

¹⁶ Az angliai jelenségről lásd K. B. McFarlane: *The Nobility of Later Medieval England* (Oxford, 1973).

és a bíróságon is elnökölt.¹⁷ Amikor az özvegy meghalt, a vagyon visszaszállt a tulajdonról eredetileg végrendelkező férj leszármazottjára, és ha a férjnek nem volt utóda, akkor rokonai örökölték. Az özvegyek hűségesküt tettek a nagyúrnak, és egyes területeken a hűbéri birtok örökösének is, akire – haláluk után – a birtok visszaszáll.¹⁸ Metzben a városban élő nemes özvegyek a nemesség politikai összefüggéseiben is részt vettek.

Az özvegyek nemcsak örökölték, hanem ők maguk is továbbörökítették a földbirtokokat. Szinte bizonyos, hogy a nemesség egyes tagjai – akkor is, ha törvényes utódokként születtek – azért viselték anyjuk nevét, és nem az apjukét, mert örökségük tetemes részéhez az anyjukon keresztül jutottak hozzá.¹⁹

Mint már említettük, semmi szokatlan nem volt abban, ha egy nő hűbérbirtokkal rendelkezett. Például az 1172 és 1361 között Champagne és Brie grófjainak vazallusairól készített listát olvasván kiderül, a nők hogyan birtokolták és ruházták át a hűbéri uradalmat. A nyilvántartások szerint voltak olyan nők, akik örökség jogán jutottak hozzá a birtokhoz, és hűbéresküt tettek a grófnak; mások az özvegyi járadék jogán jutottak hozzá a birtokhoz, és hűbéresküt tettek a grófnak; és voltak olyan férfiak, akik anyjuktól örökölték a hűbéri birtokot. Sőt feljegyzés készült egy olyan grófnőről is, aki az első birtokhoz örökség jogán jutott hozzá, a másodikhoz özvegyi járadék jogán, a harmadikért pedig hűségesküt tett fivére képviselőjeként.²⁰ Ez ugyanígy ment Angliában is. A hűbéri segélyek gyűjtésekor összeállított nyilvántartások olyan nőket említenek a 12–13. századból, akik egyenesen a királytól származó hatalmas hűbérbirtokokat igazgattak, például Isabella de Fortibus, Albemarle grófnője, kinek több tucat alhűbérese intézte birtokai ügyeit; voltak olyan asszonyok, akik alhűbéresként birtokoltak földtulajdont, olyanok is, akik nők vazallusai voltak,

¹⁷ M. Gastoux: *Béatrix de Brabant* (Louvain, 1943), 120. o.; Parisse: i. m. I. köt. 615. o.

¹⁸ *Liber Augustalis*, 114. o.

¹⁹ D. Herlihy: *Land, family and women in continental Europe, 701–1200, Traditio XVIII* (1962), 89–120. o.

²⁰ A. Longnon (szerk.): *Documents relatifs au Comté de Champagne et de Brie, 1172–1361. Les Fiefs* (Párizs, 1901), inter alia 32., 56., 59., 146. o. Az utolsó példa: „Comitissa Grandis Pratri fecit homagium ligium de hereditate sua de Espaux nec aliud debet facere homagium. Preterea fecit homagium ligium de dotatio suo. Fecit etiam homagium de ballio fratris suis.”

mint például Haswisia, aki Johanna de Cyrcester egyik földtulajdonát birtokolta Stanburgh vármegyében; sok nő birtokrészeket tulajdonolt, mások pedig fiaik gyámjaként birtokoltak földtulajdonokat.²¹ A különböző helyeken levő földek átruházását, eladását és bérletét tanúsító okmányok a nők által birtokolt földek magas számarányát is jelzik. E földek jelentős része hűbértulajdon volt (a többi allódium). A nők földtulajdonáról Pierre Dubois-nak a Szentföld visszaszerzésével kapcsolatos terve is említést tesz. Azt írta, hogy a katonáknak szükséges pénz gyűjtése során minden földtulajdonoshoz, férfihoz és nőhöz el kell menni. A férjes asszonyokat és az özvegyeket egyaránt fel kell keresni.²²

Nemesi házasságok

A nemesek házassági kötelékei társadalmi, gazdasági és politikai számításokon alapultak. A megfelelő családhoz fűző házassági kötelékek családok közötti kapcsolatokhoz vezettek, szövetségek és egyezségek kialakulását segítették. Egy örökösnyővel kötött házasság növelte a földterületeket, egymással határos birtokokat hozott létre ugyanazon család tulajdonjogával, erősítette a gazdasági és politikai hatalmat. A főnemesi körök ilyesfajta intézkedései olykor Európa politikai térképét is átrajzolták, akár csak a királyi családok közötti házasságkötések. 1112-ben például III. Raymond Berengar, Barcelona grófja házasságot kötött Douce-szal, a provance-i grófság és több más terület örökösnyőjével, s a grófnak e harmadik házassága révén Barcelona grófjai a mediterrán partvidékhez csatlakozó, a La Roya és az Ebro folyók közötti területek uralkodói lettek.²³ Amikor VII. Lajos, Franciaország királya és Eleonóra, Aquitánia hercegségének híres örökösnyője házasságra lépett, a Kapeting-királyok uradalma jelentősen megnövekedett. A VII. Lajossal kötött házasság semmissé nyilvánítása után Eleo-

²¹ *Inquisitions and Assessments Relating to Feudal Aids: 1284–1431 prepared under the Superintendence of the Deputy Keeper of the Records* (London, 1973), I. köt. 319., 323., 324., 327., 31., 32., 85., 221. o., II. köt. 104., 293. o.

²² Herlihy: i. m. 89–120. o.; Pierre Dubois: *De Recuperatione Terre Sancte*, szerk. C. Langlois (Párizs, 1891), 15–16. o.; J. Verdon: *Note sur la femme en Limousin vers 1300*, *Annales du Midi* CXXXVIII (1978), 319–329. o.

²³ Bonnassie: i. m. II. köt. 863–864. o.

nóra második házassága Henrikkel, Anjou grófjával, aki két év múlva Anglia királya lett, megkétszerezte az Angevin-királyok földbirtokait francia területen, és egységes földbirtok alakult ki az ország nyugati részén. A közép- és kisnemesi örökösével kötött házasság szintén a kapcsolatok megerősödését és a földterületek kiterjesztését vonta maga után. Ha a menyasszony nem volt örökség várományosa, hozományát vitte a házasságba.²⁴

Nem csak a nemességet jellemezte, hogy a családok társadalmi és gazdasági szempontok alapján rendezték el a házasságokat. Ilyen érdekek motiválták a városi középosztály és a vagyonos középparasztok házassági intézkedéseit is. A középkorban a nemesség házassági egyezségeit nemcsak a politikai érdekek esetleges közrejátszása különböztette meg, hanem a földesúr közbeavatkozása is. A birtokot öröklő leánygyermek vagy az özvegyi járadék jogán birtokló özvegy nem tudta biztosítani a kívánt katonai szolgálatot. Ez a férj kötelessége lett, ha az illető nő férjhez ment. A földesúr igyekezett tehát meggyőződni arról, hogy alkalmas és megbízható férfi vállalkozzon a feladatra. Ha a hűbérbirtok uralkodói hatalommal járt, és a birtokos nő férjhez ment, akkor a hatalmat a férje gyakorolta. A földesúr azzal jutalmazta vazallusát szolgálataiért és hűségéért, hogy földbirtok örökösével házastotta össze. A földesúr hatalmát erősítette, ha valamelyik fiát örökösével házastotta össze. És fordítva is igaz: az örököső vagy a tulajdonló özvegyasszony házasságkötése a nagyúr ellenségével annak pozícióját veszélyeztette. Ennek fényében az örököső házasságát nemcsak a család, hanem a földesúr is közvetítette, olykor mind a leány vagy az özvegyasszony, mind a család heves ellenkezésének dacára.

Azokon a területeken, ahol erős földesúr uralkodott, és ahol központi feudális uralom volt – mint Angliában, Normandiában vagy Szicíliában –, a földesúr, azaz a király vagy a herceg még erőszakosabban avatkozott bele közvetlen vazallusai leányainak vagy özvegyeinek a házasságába. Az özvegyasszony, aki jócskán függetlenítette magát a családi beleszólásától, nem menekedhetett a hűbérúr beavatkozása elől, hacsak nem váltotta meg szabadságát jelentős pénzüsszeggel. II. Frigyes szicíliai törvénykönyve szerint a császár közvetlen vazallusai nem nősülhettek meg, vagy nem há-

²⁴ Példák a közép- és kisnemességből, lásd Rosenthal: i. m. 135–136. o.; Parisse: i. m. I. köt. 331–336. o.

zasíthatták ki leányaikat, fiaikat és nővéreiket a császár jóváhagyása nélkül.²⁵ Angliai I. Henrik (1100) koronázási okirata teljesen magától értetődőnek tekintti a földesúrnak az örökösnök és özvegyek házasságkötésébe való beavatkozási jogát. Az engedmények és jótállások csak a kifizetésekre és a házasság kikényszerítésének elkerülésére vonatkoztak.²⁶ Az örökösnök vagy apjának fizetnie kellett, ha elutasította a földesúr jelöltjét, és azért is, hogy megszerezze a földesúr jóváhagyását az általa választott vőlegénnyel kötendő házassághoz. A vőlegény pedig azért a kiváltságért fizetett a földesúrnak, hogy feleségül vehette a maga által választott örökösnot. Így tehát az örökösnök és özvegyasszonyok házasságkötései a földesurak ugyanolyan feudális bevételi forrásaivá váltak, mint a gyámság, a paragon hagyott egyházi hűbértokok jövedelmének használata és a kártérítés. Ezen összegek kifizetése jelentős anyagi nehézséget jelentett a fiatal nőnek és családjának, de gyakran a kényszert helyettesítette, és bizonyos mértékű szabadságot vásárolt, ha nem is magának a leánynak, de legalább a családjának. Fizetség fejében az özvegyasszony szabadon dönthetett a házassági ajánlatok visszautasításáról vagy a választottjával való egybekelésről.

A 12–13. századi Angliából számos irat maradt fenn arról, a királyok hogyan adták férjhez valamelyik nemes hűbéresük leányát annak minden várható örökségével egy másik hűbéresükhöz. 1111-ben I. Henrik egy iratot adott át Gloucester lovagnak, amely szerint feleségül adatott neki Sybil, Bernard leánya, minden földtulajdonnal, amelyet a jövőben örökölni fog szüleitől. A házasság az örökösnök apjának kívánságai szerint lett elrendezve, aki fizetett a királynak beleegyezése elnyeréséért.²⁷ 1185-ben nyomozókat küldtek a különböző grófságokba, hogy derítsék ki és jelentsék, mely özvegyek mentek újból férjhez a királynak való fizetés mellőzésével, s fizetessék ki az összeget.²⁸ Az örökösnök

²⁵ *Liber Augustalis*, 18. o.

²⁶ W. Stubbs (szerk.): *Select Charters and other illustrations of English Constitutional History*, 118. o. 3–4. §. Lásd még: *The Great Charter of Liberties* (Magna Carta), 6., 7., 8. §, uo., 294. o.; Rosenthal: i. m. 171–173., 176–177. o.

²⁷ MacFarlane: i. m. 152–153. o.

²⁸ *Rotuli de Dominabus et Pueris et Puellis de XII Comitatus*, 1185, szerk. J. H. Round (London, 1913). A bejegyzések szemléltetik a hozományok rendszerét, a gyermekházasságokat, és a birtokkal vagy birtokrésszel rendelkező nők számát.

házasságkötéséért nem csak a király követelt fizetséget: hűbéresei is ugyanilyen jogokat gyakoroltak saját hűbéreseikkel szemben. 1230-ban egy hűbéres a bíróságon tanúsította, hogy a nemes Adam eladta neki Emmát a földjével együtt – azaz a férfi jelentős összeget fizetett azért a jogért, hogy feleségül vehesse a lányt.²⁹

A fizetéseket szentesítő földesúri beavatkozási jog a 13. század során fokozatosan átalakult pénzbeszedési joggá. A 14. században Anglia királyai (és hűbéreseik, illetve alhűbéreseik) lemondtak a tényleges beavatkozás jogáról, és megelégedtek a pénzbeszedéssel. Franciaország királya is beavatkozott az örökösnek hűbéreseivel kötendő házasságába. Aquitániai Eleonóra első házasságát a francia trónörökös (a későbbi VII. Lajossal) apja, VI. Lajos segítette elő, aki Eleonóra apja, X. Vilmos, Aquitánia hercegének a hűbérura. X. Vilmos a halálos ágyán hűbérurára bízta leányát. 1215-ben a francia II. Fülöp egy listát mutatott Nevers grófjának azon nemesek nevével, akikhez leányát tilos volt férjhez adnia. A listán levők egyike, IV. Hugó (később Burgundia hercege) mindössze egyéves volt! IX. Lajos törvénytára előírta, hogy a vazallus nem házasíthatja ki leányát a hűbérúr hozzájárulása nélkül.³⁰ A német IV. Henrik törvénykezése értelmében a grófság öröklésének az volt a feltétele, hogy Hainaut örökösnoájének, házassága előtt, egyeztetnie kellett hűbéruraival, Liège püspökével és Lorraine hercegével.³¹

Elszigetelt jelenséggént akadt néhány olyan nő, akinek – családjaival és hűbéruráival dacolva – sikerült önállóan cselekednie: a törvény szigorának megkerülésével, társadalma szokásainak mellőzésével választott társat. Matild toscanai őrgrofnő például IV. Henrik császár ellen harcolt, a reformpápákkal együtt, és 1080-ban és 1102-ben hatalmas kiterjedésű allódiumait a pápaságra hagyta. Személyes döntése és politikai megfontolások alapján feleségül ment a nála jó néhány évvel fiatalabb bajor herceghez, a császár esküdt ellenségéhez. Csaknem biztos, hogy Aquitániai Eleonóra nem pusztán politikai megfontolásból ment hozzá a nála

²⁹ „Adam vendit ei predictam Emmam cum terra sua”. Idézi F. Joün de Longrais: i. m. 159.

³⁰ J. Richard: *Les Ducs de Bourgogne et la Formation de Duché* (Párizs, 1954), 188. o. M. le Laurière (szerk.): *Ordonnances des Roys de France*, I. köt. 155–156. o.

³¹ F. Ganshof: *Feudalism*, 128–129. o.

tíz évvel fiatalabb Henrikhez, Anjou grófjához. VII. Lajossal kötött házassága semmissé nyilvánítása után éjjel társaival megszökött temérdek kéroje elől Henrik birtokáról, és Poitiers-ba lovagolt. Két hónappal később feleségül ment Anjou Henrikhez.³² Ami a köznemességet illeti, a Paston család leánya – a szülők erőteljes tiltakozása ellenére – előbb titokban, majd a templomban feleségül ment vőlegényéhez, birtokuk intézőjéhez.³³ Bizonyára voltak kivételek C. Lévi-Strauss szabálya alól, amely szerint a nőt mindig férfi (a nő apja, fivére, nagybátyja stb.) adja át jövőendő férjének.

A nemes lányokat (és fiúkat) gyakran már a bölcsőben eljegyezték, kivált a főnemesek körében. Ez volt az egyik módja a királyi kényszerházasságok kivédésének. Ha meghalt az örökös vagy örököső apja, a gyermekek eljegyzését gyámjuk segítette elő, már egészen kis korukban. Rengeteg kiskorú gyermek házasodott össze, ismét leginkább főnemesi körökben. A 15. századi jogász, Littleton szerint, amikor egy főnemes lánya hétéves lett, apja feudális segítséget kérhetett vazallusaitól a lány kiházásításához. Amikor a lány kilencéves lett, jogosult lett a hozományára. A 13. században Maurice, Berkeley harmadik lordja feleségül vette Évát, Zouch urának leányát. A férj is, a feleség is nyolcéves volt. A tizennegyedik születésnapjuk előtt szülővé váltak. Gyermekeik ugyanabban a korban házasodtak, mint a szüleik.³⁴ A kánonjog szerint a lányok legkorábban tizenkettő, a fiúk pedig tizennégy évesen házasodhattak. Ha Berkeley lordja tizennégy éves kora előtt lett apává, a házasságot nyilván korábban hálták el, mint azt a kánonjog lehetővé tette volna.

Froissart története ugyanakkor azt jelzi, hogy a beteljesedés ideje a törvényben rögzítetttnél későbbre tolódott. A szerző elbe-

³² Matilda grófnőről lásd H. E. J. Cowdrey: *The Cluniacs and the Gregorian Reform* (Oxford, 1970), 160–161. o.; D. B. Zema: *The Houses of Tuscany and of Pierleone in the crisis of Rome in the 11th century*, *Traditio* II (1944), 155–175. o.; *Selections from the first Nine Books of the Chronica of Giovanni Villani* (Westminster, 1896), 93–96. o.; *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I Imperatoris*, szerk. G. Waitz (Hannover és Lipcse, 1912), 14., 34., 276. o. Eleonórát lásd A. Kelly: *Eleonor of Aquitaine and the Four Kings* (New York, 1957).

³³ *The Paston letters*, II. köt. 190., 291., 298. levél.

³⁴ Lásd E. Power: *Medieval Women*, szerk. M. M. Postan (Cambridge, 1975), 39. o. Littleton állítására lásd F. Joün de Longrais: i. m. 148. o. A kiskorúak házasságáról: J. C. Russell: *British Medieval Population* (Albuquerque, 1948), 156. o.

széli, hogy Berry hercege beleszeretett Johannába, Boulogne grófjának nála jóval fiatalabb leányába. A lány gyermekkorában elvesztette az apját, és Foix grófjának gyámsága alá helyezték, aki ellenezte a herceggel kötendő házasságot. A herceg unokaöccséhez, VI. Károly királyhoz fordult, hogy az segítsen elnyerni a gróf beleegyezését. A történetet hallván VI. Károly elmosolyodott, és így szólt: „És mit fogsz kezdeni egy tizenkét éves gyermekkel?” A herceg ezt válaszolta: „Övom három-négy évig, amíg tökéletes hölgy nem válik belőle!”³⁵ Elszigetelt és egymásnak ellentmondó esetekből természetesen nehéz messzemenő következtetéseket levonni a házasság beteljesülésére vonatkozó általános szokásokról. Azt mindenesetre tudjuk, hogy az összeházasodó kiskorú gyermekek olykor továbbra is évekig külön éltek, ki-ki a maga szüleivel vagy gyámjával. Kétségtelen azonban, hogy olykor valódi kényszer alkalmazzák. Richard, Arundel grófja és Isabella, Hugh le Despenser leánya – mindketten az angol főnemesség tagjai a 14. században – hosszas, több egyházi bíróságon történő mérlegelés után semmissé nyilvánították a házasságukat. Azt állították, hogy hét-, illetve nyolcéves korukban házasodtak össze, kölcsönös beleegyezés nélkül, rokonaiktól való félelmükben. Felnőttként mindketten nyíltan kifogásolták a házasságot, de veréssel kényszerítették őket az együttélésre, és született egy fiuk.³⁶ Ebben az esetben sikerült a házasság érvénytelenítése, arról azonban nincs tudomásunk, a házaspárok milyen gyakran mertek ilyesmit tenni (a semmissé nyilvánítás bonyolult vagyონrendezéssel járt), és ha megpróbálták is, vajon hányan sikerült, főleg ha – mint az idézett esetben – már elhálták a házasságot.

Természetesen nem minden pár házasodott kiskorúként. J. C. Russell arra következtetésre jutott a feudális örökségeket – angliai királyi vazallusokét – rögzítő nyilvántartások alapján készített tanulmányában, hogy I. Edward uralkodása alatt (azaz a 13. század végén) a férfiak átlagosan huszonnégy éves korukban nősültek meg. II. Edward idején huszonnégy éves korukban, III. Edward idején húszévesen. Más szóval a házasodás átlagos ideje csökkent a 14. század folyamán. A nők házasságkötéskori életkora valami-

³⁵ Idézi E. McLeod: *The Order of the Rose, The Life and Ideas of Christine de Pisan* (London, 1975), 30. o.

³⁶ Rosenthal: i. m. 177–178. o.

vel alacsonyabb volt a férfiakénál.³⁷ G. Duby szerint Franciaország észak-nyugati részén a 12. században a férfiak a húszas éveik végén házasodtak, főleg az örökségből kimaradó fiúgyermek. Csak örökösnővel vagy hozomány birtokosával kötött házasság révén teremthettek saját otthont. Az elsőszülött fiúk fiatalabb korban házasodtak.³⁸ Az 1330–1475-ben élő angliai hercegi családokról készült tanulmány feltárja, hogy a férfiak átlagosan huszonkét, a nők pedig tizenhét éves korukban házasodtak. A földbirtokot öröklő elsőszülött fiúk rendszerint korábban nősültek, mint öccseik.³⁹ A nemesek leányai mindenesetre fiatalon mentek férjhez. Ha örökség várományosai voltak, és hozományként már megkapták örökségük egy részét, nem kellett apjuk haláláig várniuk a férjhez menéssel. Ha nem várhattak örökséget, hozományukat jó előre meghatározták, és fiatalon férjhez adták őket. Azt is idejekorán eldöntötték – mint láttuk –, melyik lány öltön magára apácáfátylat, és őt már gyermekként zárdába küldték. A középkori nemesség köreit nem jellemezte az, amit J. Hajnal az újkori Nyugat-Európa házassági rendjének nevezett: a nők viszonylag kései házasságkötése.⁴⁰

Az emberek arra törekedtek, hogy saját osztályuk tagjaival házasodjanak, ez azonban nem volt mindig lehetséges. Mindent elkövettek azért, hogy megfelelő társat találjanak az örökösnőnek, vagy alkalmas feleséget az örökösnek. A többi utódot illetően gyakran kompromisszumra kényszerültek. Észak-Franciaországban rendszerint a feleség származott nemesi családból. Önmagánál alacsonyabb rangú nemeshez ment férjhez, vagy azért, mert a szülei nem tudtak egy megfelelőbb házassághoz szükséges hozományt adni, vagy pedig főnemesi kényszer miatt.⁴¹ Mâconban a

³⁷ Russell: i. m. 157–158. o. Russell következtetéseinek kritikájáról lásd J. Krause: *The medieval household, large or small?* *Economic History Review* IX (1957), 420–432. o. Krause felveti a kérdést, hogy az öröklési életkor szükség szerint egybeesik-e a házasságkötési életkorral.

³⁸ G. Duby: *Dans la France du Nord-Ouest au XIIe siècle: les 'jeunes' dans la société aristocratique*, *Annales ESC* XIX (1964), 840. o.

³⁹ Hollingworth: i. m. 4–26. o.

⁴⁰ J. Hajnal: *European marriage patterns in perspective*, in *Population in History*, szerk. D. V. Glass – E. C. Eversley (London, 1965), 101–143. o., különösen a 113., 116–122. o.

⁴¹ G. Duby: *Structure de parenté et noblesse. France du Nord, XIe–XIIe siècles*, i. m. 159. o.

13. században olykor még más osztályhoz tartozó férfihoz is feleségül mentek, *ministeriales* vagy jómódú parasztok fiaihoz, akik a nagy hozománynál szívesebben vették a nemesi feleséget; a nemes férfiak viszont mindig saját vagy magasabb osztálybeli nőt vettek feleségül.⁴² A középnemességben több férfi, mint nő házasodott be a városi osztályba, és előfordult, hogy a főnemességhez tartozó férfiak kereskedők leányaival kötöttek házasságot. A városi osztály leányai így olykor feljebb jutottak a társadalmi ranglétrán. Ez történt a londoni Matilda Frauntherrel is. Először London egyik leggazdagabb kereskedőjéhez ment férjhez. Második férje Sir Alan Buxhill udvaronc volt, a harmadik pedig John de Montacute, Salisbury majdani grófja.⁴³

A társadalmi rang meghatározásakor azonban az anyai rokonokat is figyelembe vették. Bár fokozatosan erősödött az apaági rokonság elve, a társadalmi megítélésben az anyai és az apai felmenők egyaránt szerepet játszottak, és egy magasabb rangú nővel kötött házasság emelte a nemes férfi státusát; egy tisztán patriarchális társadalomban (mint például a korabeli muzulmán társadalom)⁴⁴ egy ilyen házasság nem befolyásolta a férfi társadalmi rangját. A prominens családból származó nővel kötött házasságból eredő és a családra is háramló tisztelet abban is megnyilvánult, hogy a feleség családjának címerpajzsát hozzátették a férj család-jáéhoz, vagy rátették az edényekre és a könyvekre a dinasztiaák egyesülésének jeleként. A házasság új szakaszt jelzett mind a férfi, mind a nő életében. A nemes férfi csak akkor lett *vir*, amikor megházasodott. Előtte *juventus*nak tekintették, akkor is, ha későn nősült.

A nemesek próbálták mindenképpen férjhez adni a leányaikat, és szinte bizonyos, hogy a világi életben élő hajadon nemes nők száma meglehetősen behatárolt volt.⁴⁵ Ugyanakkor mivel a nemes nők lehetőleg a saját osztályuk tagjaival akartak házasságra lépni, gyakran megszegték a vérfertőzés törvényeit. Az egyház

⁴² G. Duby: *La Société du XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, 266–270. o.

⁴³ S. Thrupp: *The Merchant Class of Medieval London* (Michigan, 1968), 263. o.; Rosenthal: i. m. 89. o.

⁴⁴ P. Guichard: *Structures sociales „orientales” et „occidentales” dans l’Espagne musulmane* (Párizs, 1977), 92. o.

⁴⁵ Hollingworth: i. m.

ilyenkor gyakorlatiasan rugalmasnak bizonyult, főleg ha a kapcsolat harmad- vagy negyedfokú volt; fizetség ellenében felmentést adott a házasságra.⁴⁶ Nemesi körökben is akadt – valószínűleg kevés – érvénytelenített házasság. A semmissé nyilvánítás, csakúgy, mint a házasság, politikai, társadalmi és gazdasági érdekekkel függött össze. A házasságot olykor azon az alapon bontották fel, hogy kezdettől fogva (*ab initio*) érvénytelen volt; példa rá a már említett házaspár esete, akiket gyermekkorukban kényszerítettek bele a házasságba. Egyes nemes férfiaknak – valódi vagy kitalált – házasságtörés jogcímén sikerült megszabadulniuk feleségüktől, különösen ha jó kapcsolatban álltak vezető egyházi emberekkel, akik készségesen együttműködtek velük (Nogenti Gilbert legalábbis ezt állítja). Ne feledjük, hogy a kánonjog szerint a házasságtörés nem igazolta szükségképpen a házasság érvénytelenítését. De a házasságtörés vádját néha valószínűleg megfelelő jogcímnek tekintették. A férj bosszúja a hűtlen feleség ellen a középkori társadalom minden más rétegénél jobban jellemezte a nemességet. Az asszony házasságtörését nem pusztán férje elleni hűtlenségnek tartották, hanem az egész dinasztia becsülete ellen irányuló támadásnak.⁴⁷ Nemesasszony valószínűleg csak rendkívül ritkán kezdeményezte a házasság semmisnek nyilvánítását. Maud Cliffordnak impotencia jogcímén sikerült érvénytelenítenie John de Neville, Lord Latimerrel kötött házasságát.

Házasságokat bontottak fel azért, mert a kapcsolat kezdettől fogva kudarcra volt ítélve: vagy mert a férfi unta a feleségét, és másik nőre vágyott, vagy mert az újabb házasságtól nagyobb politikai és gazdasági előnyöket remélt – de a házasságok zöme megmaradt. Miféle kapcsolatok voltak ezek? A házasság a középkori társadalom egyetlen rétegében sem alapult szabad választáson, de a legszűkebb határok közé szorított választási lehetőségekkel kétésségkívül a főnemeseeknek kellett szembenézniük. Nekik általában nem adatott meg az a lehetőség, ami a többi osztály tagjainak igen: hogy összehangolják természetes hajlamaikat osztálykötelezettségeikkel, és hogy „beleszeressenek” valakibe az adott kereteken belül. John of Gaunt bizonyára hosszú éveken át rajongott szerel-

⁴⁶ Rosenthal: i. m. 173–175., 177–178. o.

⁴⁷ Lásd pl. Gilbert of Nogent: *Histoire de sa Vie*, 133–135. o.; R. Nelli: *La Vie quotidienne des Cathares en Languedoc au XIIIe siècle* (Párizs, 1969), 90., 211. o. és 7. jegyzet.

méért, Catherine Swynfordért, de csak idős korában vette feleségül. Az alacsonyabb rangú nemeseknek valamivel több választási szabadságuk volt, és általában a férfiak szabadabban választottak, mint a nők. A házasságban a férj uralkodott a törvény ereje és a hitszónoklattani irodalom útmutatása szerint. Sok nő félt a férjétől, sokukat verték is. A jog és a szokások lehetővé tették, hogy a férfi, a társadalom bármelyik osztályába tartozott is, nagyobb testi erejét alkalmazza a nő ellen, aki állítólag az ő segítőtársa volt. Az egyik szent élettörténetében a szerző azt írja a Hugh nevű nemesemberről, hogy addig ütötte öklével a felesége arcát, míg a ruhájára nem lövellt a vér.⁴⁸ Levertség és gyűlölködés hatotta át némelyik nemes életét. Egy krónikás így írt Margaret de Rivers angol nemesasszony házasságáról:

A törvény összekapcsolta őket, szerelmüket és a hitvesi ágyat,
De miféle törvény? Milyen szerelem?
Miféle házasság?
A törvény, amely nem volt törvény, a szerelem, mely gyűlölet volt,
A házasság, mely elválás volt.⁴⁹

A házasfelek néha szerették egymást, mint Margaret Paston és férje. Levelezésükben testet ölt az asszony szerelme, aki könnyös volt mindenki mással szemben (leányait is ideértve), csak a férjét szerette. Melyik volt jellemzőbb? Erre a kérdésre nem tudjuk a választ.

A nemes nők mint anyák

A nemesi családoknak, gazdag városiakoknak és vagyonos parasztoknak több gyermekük született, mint a szegényeknek. A gazdagok jobban törődtek gyermekeikkel, akik jobb körülmények közt éltek, mint a szegények leszármazottai, és túlélési esélyeik is jobbak voltak. A gazdagok fiatalabb korban házasodtak, s a férfiak és

⁴⁸ *Liber Miraculorum S. Fidis*, szerk. A. Bauillet (Párizs, 1897), 29. o.

⁴⁹ Matthew Paris: *Chronica Majora*, szerk. R. Luard (RS, London, 1880), 57., 5. köt. 323. o.

nők egyaránt teljesen kihasználták a termékenység idejét.⁵⁰ Valószínűleg aggályosabban regisztrálták gyermekeik születését is, és nyilvánvalóan gondosabban jegyezték be a fiúk születését, mint a lányokét. A nyilvántartások szerint a 14. században a lorraine-i hercegi és grófi családokban az utódok 64 százaléka fiú volt. Egyéb főnemesei és a várnagyok családjában a bejegyzett utódok 72 százaléka volt fiú. Ilyen eltérés nem lehetséges, és olyasmikból ered, hogy a lányok kettős neve félrevezette a genealógusokat; a zárdába lépő leányokat rendszerint nem tüntették fel a családi nyilvántartások; a hajadon leányokat sem jegyezték be – általában kevesebb gondot fordítottak a leányok regisztrálására.⁵¹

A házasságot kötő és a családi vagyonból különböző arányban osztozó fiú és leánygyermek számát a család gazdasági és osztályszempontok miatt korlátozta. Burgundiában a clunyi kolostor környékén – G. Duby tanulmányai szerint – egy nemesi családban a négy-öt fiú közül csak egy nőülhetett meg. A többiek egyházi szolgálatba álltak, kolostorba léptek, vagy aggregények maradtak a világi életben. A nem házasságra szánt leányok zárdába léptek.⁵² Ugyanakkor azok, akik családot alapítottak, valószínűleg nem korlátozták utódaik számát. Valamiképpen irányították tehát az új családok alapítását, de a létrejött családokban nem szabályozták a gyermekszületések arányát.

Lorraine-ben a 12–13. században mind a nemesek és grófok, mind a várnagyok soraiban átlagosan hat gyermek született családonként. Mâconban a 12. században átlag négy-hat gyermek született.⁵³ Franciaország északnyugati részén a 12. században családonként átlagosan öt-hét gyermek érte meg a felnőttkort. 1330 és 1479 között az angol hercegi családokban, amelyekben mindkét szülő végigélte termékenységének teljes időtartamát, az utó-

⁵⁰ A szegényebb családokban kevés gyermek születik Pistoia-ban és vidékén, lásd D. Herlihy: *Medieval Renaissance Pistoia* (New Haven, 1967), 90–97., 118. o.; Toscanában: C. Klapisch: *Household and family in Tuscany in 1427, Household and Family in Past Times*, szerk. P. Laslett – R. Wall (Cambridge, 1974), 267, 281. o.; az angol parasztságban Razi: i. m. 59–60., 66. o.

⁵¹ Parisse: i. m. I. köt. 306. o.

⁵² G. Duby: *Lignage, noblesse et chevalerie au XIIe siècle dans la région mâconnaise*, *Annales ESC* XXVII (1972), 803–823. o.

⁵³ Parisse: i. m. I. köt. 309–310. o.; G. Duby: *La Société du XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, 8. o.; és *Dans la France du Nord-Ouest au XIIe siècle: les 'jeunes' dans la société aristocratique* i. m.; Russell: i. m. 158. o.

dok átlagos száma 4,6 volt. Ez a szám azonban családonként változott. A hercegi családokban a férfiak mintegy 27 százalékanak egyáltalán nem volt utóda, és ugyanígy a nők 23 százalékanak sem.⁵⁴ Eszerint a termékeny családokban igen nagy számú gyermek született. A csecsemő- és gyermekhalandóság aránya ebben a társadalmi osztályban is magas volt. A hercegi családokban a fiú-csecsemők mintegy 36, a lánycsecsemők 29 százaléka halt meg öt éves kora előtt. A gyermekhalandóság sem sújtotta egyenlő mértékben a családokat, hiszen az utódok száma családonként más és más volt. Máconban némelyik családban hat gyermek volt, másokban egy sem. A 13. században a lorraine-i Sarrebruck grófok családjában az egyik fiúnak négy gyermeke volt, a legidősebb fiúnak egy sem, illetve egy sem maradt életben, hogy örökölhessen volna, ugyanakkor a legfiatalabb fiúnak tizenkét gyermeke volt.⁵⁵ A 14. században Angliában is éltek olyan családok, amelyekben egyetlen törvényes gyermek sem maradt életben, hogy örökölt volna (ilyenkor kerültek előtérbe a fattyúgyermekek), másrészt tudomásunk van öt-, nyolc- vagy akár tízgyermekes nagycsaládokról is.⁵⁶

A nemesasszonyok általában nem szoptatták a gyermekeiket. Szoptatós dajkákat tartottak a házban, s a szoptatós dajka bére az előkelő családokban különösen magas volt. A krónikaírók kiemelik, hogy egyes anyák maguk szoptatták csecsemőiket, mint például Clairvaux-i Bernát édesanyja, aki mind a hét gyermekét szoptatta. Az elválasztás után a gyermekeket dajkára bízták, és rendszerint kiskorukban elküldték őket otthonról. Sok nemesember gyermeke hat-hét évesen főnemesi udvarokba került, és ott nevelkedett. Azok a gyermekek, akiket városi vagy a kolostorokhoz tartozó iskolákba küldtek, többnyire nagyon fiatalok voltak, és helyben laktak: a kolostorban, a tanító házában vagy kollégiumban. A szerzetesi életre szánt fiúkat is kisgyermekkorukban küldték a kolostorokba. A lányok is hasonló sorsra jutottak. Aki- ket apácának szántak, azokat már kisgyermekként zárdában helyezték el, mások pedig, akiket nem szerzetesi életre jelöltek, szintén zárdában nevelkedtek. Voltak olyan lányok, akiket – fivé-

⁵⁴ Hollingworth: i. m. 4–26. o.

⁵⁵ Parris: i. m. 310. o.

⁵⁶ Rosenthal: i. m. 90. o.

reikhez hasonlóan – főnemesi udvarokba küldték, hogy ott osztályukhoz illő jó modort és viselkedést sajátítsanak el.⁵⁷ Olykor a kiskorúként eljegyzett lányokat az eljegyzés után azonnal a jövődöbeli vőlegény családjához küldték, hogy ott éljen és nevelkedjen. Magyarországon a 13. század elején Erzsébetet, András király leányát négyéves korában eljegyezte a türingiai Landgraf. A kislányt ugyanabban az évben Wartburg várába küldték, és ott élt tizennégy éves koráig, az esküvőjéig, majd férje haláláig. (Házassága a boldogok közé tartozott.) Amikor a nem szerzetesi életre szánt lányok befejezték tanulmányaikat, általában férjhez mentek, és már soha többé nem éltek a szülői házban.

A gyermekkor időtartama rövid volt, s a gyermekeket korán magába szívta a felnőtték társadalma. De a nemes fiak megtapasztalták az ifjúkor örömeit és más ifjak társaságát, amikben nővéreiknek soha nem lehetett részük. A 12. században a fiúk katonai képzésének (és a *puer* vagy *adolescentulus* névvel illetett) időszakát a *juventus*nak nevezett időszak követte. A fiú ekkorra már befejezte katonai képzését, fegyvert viselt, és társaival egyetemben lovag lett. Ekkor jött a kalandok kora, a bajvívások, ivászatok, mulatozások ideje. Sokukat ekkor érte utol a halál, és jó néhányuknak ez az időszak túlságosan sokáig tartott, s csak azért folytatták továbbra is ezt az életvitelt, mert még nem kapták meg a birtokot, és nem tudtak megnősülni. Ugyanakkor szabad és varázslatos életet éltek.⁵⁸ A lányok szinte átmenet nélkül nőttek át a gyermekkorból a házasságba, annak minden velejárójával. Sok apa még a rövid időszak alatt is, amíg a gyerekek a szülői házban éltek, hosszan távol volt: háborúba, keresztes hadjáratra ment, királyát vagy főurát szolgálta.

Semmi kétség: az anya sokkal fontosabb feladatot látott el a

⁵⁷ Az egyetemi hallgatók életkoráról lásd J. Verger: *Noblesse et savoir: étudiants nobles aux universités d'Avignon, Cahors, Montpellier et Toulouse (fin du XIVe siècle)*, in P. Contamine (szerk.): *La Noblesse du Moyen Âge* (Párizs, 1976), 306. o. A kolostorban nevelkedő és nem apácának szánt lányokról lásd E. Rapp: *Les abbayes: hospices de la noblesse. L'influence de l'aristocratie sur les couvents bénédictins dans l'Empire à la fin du Moyen Âge*, uo. 315. o. A nemesi házakba küldött lányokról lásd *The Paston Letters*, I. köt. 50. levél. Vadstenai Katalin záróban nevelkedett és nem szánták apácának, lásd *Acta Sanctorum*, márc. III. 504. o.

⁵⁸ G. Duby: *Dans la France du Nord-Ouest au XIIe siècle: les 'jeunes' dans la société aristocratique*.

kisgyermek életében, mint az apa. A nemes férfiak várható élet-tartama – mint láttuk – alacsony volt. Sok gyermek korán elveszítette az apját, anyjuk akkor gyámjukként lépett fel, védte jogait, és féltőn óvta birtokukat. Néha, gyámsági jogánál fogva, az anya gyakorolta a kiskorú gyermek által örökölt uralkodói hatalmat. Néhányan arra kényszerültek, hogy elhárítsák az örökséget megkaparintani vágyók próbálkozásait, és bírósági végzéssel, diplomáciai kapcsolatok kialakításával és katonai akciókkal átvegyék a hűbéri birtokot.

Navarrai Blanka, III. Thibaud, Champagne grófjának özvegye kiskorú fia gyámja lett, és 1213-tól 1222-ig ő uralkodott a grófságban. Hódolatát fejezte ki a franciaországi II. Fülöp királynak, és 1213-ban részt vett a királyi udvar bárói gyűlésén. Blanka az udvarházait megerősítvén, vazallusai hűségét külön adományokkal megtámogatván visszavert egy birtokkövetelőt (aki azon a jogcímen lépett fel, hogy feleségül vette Champagne előző grófjának a leányát). Tárgyalásokat folytatott a pápával és Franciaország királyával, hogy fiának támogatást szerezzen. Uralkodása alatt nagyobb körültekintéssel és bölcsességgel intézte a grófság anyagi ügyeit, mint bármely más elődje vagy utóda. Fiát összeházasította Lorraine hercegének özvegyével, kinek hozománya növelte földterületeiket. 1222-ben átadta neki a grófságot.⁵⁹ Katalóniában Ermessend grófnő, fia, később fiúunokája gyámjaként uralkodott a Barcelona, Gerona és Ausone grófságban.⁶⁰ Birtokot öröklő fia gyámjaként sok asszony uralkodott gyermeke nevében és jogai érdekében. Az özvegy édesanya akkor is felhasználhatta kapcsolatait, ha fiát egyházi pályára szánta, hogy megfelelő pozíciót és jövedelmező stallumot biztosítson neki. Nogenti Gilbert szerint anyja csak később ébredt rá arra, hogy cselekedetei nem hatottak jótékonyan fia lelki üdvére.⁶¹

Franciaországgal és Katalóniával ellentétben az angol nemesasszonyok nem léptek fel hűbérbirtokot öröklő fiaik gyámjaként. Több gyermek esetén csak az örökségből kimaradt gyermekek kerültek az anya gyámsága alá. Az örököst vagy örökösnőt a lord

⁵⁹ G. Longnon: La Champagne, in F. Lot – R. Fawtier (szerk.): *Histoire des Institutions françaises au Moyen Âge*, I. köt., *Institutions seigneuriales* (Párizs, 1957), 128. o.

⁶⁰ Bonnassie: i. m. I. köt. 277. o.

⁶¹ Gilbert of Nogent: *Histoire de sa Vie*, 19. o.

által kijelölt gyám felügyeletére bízták, és a gyám hozta létre a házasságokat is.⁶²

Nemigen vonható kétségbe, hogy a nemesek – a társadalom más osztályaihoz hasonlóan – törődtek gyermekeikkel. Gondoskodásuk abban nyilvánult meg, hogy osztályukhoz illően neveltették őket, megfelelő pozíciókkal biztosították jövőjüket, birtokokat juttattak nekik, megházasították őket, és örökséget hagytak rájuk. Ha az apa meghalt, mindezeket a feladatokat az anya látta el. Milyen magatartásformákat tanúsítottak a nemesaszonyok gyermekeik iránt? A forrásanyagok többet tárnak fel az elfogadott nevelési módszerekről és az anyák gyermekeik érdekében tett megmozdulásairól, mint az érzelmi kötődésekről. Itt-ott található némi utalás az érzelmi kötelékek hiányára vagy a gyermekszüléstől való félelemre. Héloïse például soha nem szól fiukról Abélard-hoz írott leveleiben. Abélard említi egyetlen mondatban, hogy fiukat, születése után, szülei Bretagne-ban hagyták Abélard nővérénél. Héloïse azonban, aki szomorúan, büntudattal, sóvárgó vággyal meséli szerelmük történetét, egyetlenegyszer sem szól a gyermekről. Egyetlen utalása a Petrus Venerabilisnek írt levelében található: ebben arra kéri, hogy próbáljon valamiféle stallumot találni a fiúnak, aki akkor húszas évei elején járt.

Christine de Pisan sem ejt szót kisgyermekeiről. Ő, aki számos költeményben gyászolta elhunyt férjét, csecsemőként meghalt gyermekéről egy szót sem ír. Mindössze születésének tényét jegyzi le. Amikor két élő gyermekéről ír, csak felnőttkorukra utal. Ír apácaleányáról, és részletesen elbeszéli, hogyan látogatta meg barátai társaságában. A legrészletesebben a zárdába való utazást írja le, a tájat és a barátaival töltött időt. Lányának és a lány zárdában töltött életének egészen kevés helyet szentel. Christine igazából a fiával törődött. Tizenegy évesen Angliába küldte, hogy a fiú Salisbury grófjának udvarában nevelkedjék, majd hazatérése után intézkedett a fiú további, egy francia nemes udvarában történő neveléséről.

Christine valószínűleg fia angliai tartózkodása idején írta a *Les*

⁶² S. Sheridan-Walker: Widow and ward: the feudal law of child custody in medieval England, in *Women in Medieval Society*, szerk. S. Mosher-Stuard (Pennsylvania, 1976), 159–172. o.; bizonyíték arra, hogy a földesúr jogosult volt a gyámfiúk és -lányok kiházasításához: *Rotuli de Dominabus et Pueris et Puellis de XII comitatibus*, 1185, szerk. J. H. Round (London, 1913).

Enseignements que je Christine donne a Jean Castel mon fils című művét.⁶³ E mű nem igazán eredeti, sok ilyen született a virágzó középkorban. Hasonló művet írt Abélard fiának, Astrolabe-nak.⁶⁴ A műben megfogalmazott intelmek részben a római klasszikusok és az egyházatyák írásain alapulnak, részben népmeséken és közmondásokon. Az ilyen jellegű művekhez hasonlóan konkrétan itt sem esik szó a tizenhárom éves fiú valóságos problémáiról, és az iránymutató szavak a fiatal férfihoz és apához szólnak. Christine de Pisan kétségtelenül érzékeny nő volt – mint műve elemzésekor majd látni fogjuk –, de íásaiban alig lelhető nyoma gyermekei iránti érzéseinek. Felelősségteljes anyaként bánt gyermekeivel, egyengette útjukat, foglalkozott a nevelésükkel – szeretetet és gyengédséget azonban, legalábbis íásaiban, nem tanúsított irántuk.

Olykor a nők kifejezték fenntartásaikat a gyermekszülésről és gyermeknevelésről. Egy már említett női trubadúr egyik dala leírta, hogy két nő megkérdezi a harmadiktól, férjhez menjenek-e. Így szól az egyik: „Feleségül menjek valakihez, akit mindketten ismerünk? Vagy maradjak hajadon? Az kedvemre lenne, mert a gyerekszülés nem tűnik nagyon jónak, és feleségnek lenni kín-szenvedés.” Így szól a másik: „Szeretném, ha lenne férjem, de azt hiszem, a gyerekszülés súlyos vezeklés; megereszkedik a melled, és feleségnek lenni gyötrellem.”⁶⁵ A német költőnő, Frau Ava viszont azt írta magáról, hogy két gyermek édesanyja, az egyik él, a másik halott, mindkettőt nagyon szereti, és verseiben felszólítja olvasóit, hogy imádkozzanak halott gyermekéért.

Az is előfordult, hogy az anya hatalmaskodó volt és zsarnoki, mint ez kitűnik a Paston család levelezéséből. A lányokat elküldik otthonról, hogy máshol nevelkedjenek, kívánságaikat nem veszik figyelembe; a férjek kiválasztásában nincs szerepük az érzelmeknek; a lány tiltakozásával nem törődnek, odáig jutnak, hogy kegyetlenül megverik, és ugyanúgy elküldik otthonról. Úgy tűnik, a Paston családban az anyák jobban bántak fiaikkal, mint a lányaik-

⁶³ Héloïse: *Epistola XXI*, PL CLXXXIX. köt., 428.; McLeod: i. m. 42., 51–55. o.

⁶⁴ J. B. Hauréau: Le poème adressé par Abélard à son fils Astrolabe, *Notices et extraits de la Bibliothèque nationale* XXXIV, 2 (1895), 153–187. o.

⁶⁵ M. Bogin: *The Women Troubadours*, 144. o.

kal. Néha közbenjártak a fiú és az apa között, anyagi segítséget nyújtottak a fiúknak.⁶⁶ Ebben a családban az anyák nyilvánvalóan parancsolgattak, s e hajlamukat nem is leplezték túlzott szeretetükkel. A nemesek gyermekei valószínűleg többet szenvedtek az anyai szeretet hiányától vagy a nyílt zsarnokoskodástól, mint a frusztrált anyától, aki túlradó anyai szeretettel leplezi zsarnokságát.⁶⁷ Ugyanakkor a forrásművek az anyai tapintat és együttérzés példáit is felmutatják. A szentek élettörténetében – sokuk a nemességhez tartozott – az anya gyakran fontosabb szerepet játszik a gyermek nevelésében, mint az apa, és megértőbb vele. Szent Hugó clunyi apátot, Semur-en-Brionnais grófjának idősebb fiát apja lovagnak szánta, noha ő nem tanúsított hajlamot vagy tehetséget ehhez az életmódhoz. Apjával ellentétben édesanyja megértette érzéseit, és a hitélet ösvényére terelte a fiút.⁶⁸ Canterburyi Anzelm egyik életrajzírója lejegyzí, hogy a szentet kiskorában egy tanítóhoz küldték (aki egyben rokonuk is volt). A tanító arra kényszerítette a fiút, hogy éjt nappallá téve tanuljon, és nem engedte, hogy játszani menjen a többi gyerekekkel. A kisfiú majdnem összeroppant, és igen zaklatott állapotban került haza az anyjához. Nem akart beszélni vele, még csak rá sem nézett. Anyja, bánattal és fájdalommal telve, s attól félvén, hogy elveszíti őt, a teljes engedelkenység mellett határozott. Megparancsolta a szolgálknak, hogy mindent hagyjanak rá fiúra, és soha ne üssék meg. Kis idő elteltével Anzelm ismét vidám és normális lett. Soha nem felejtette el anyja bölcs intézkedését, érzékenységét és szeretetét.

A részben Szent Ágoston sugalmazására írt önéletrírásában No-genti Gilbert leírja anyja iránti szeretetét, dicséri szépségét, ére-nyességét, kegyességét, erejét és anyai szeretetét. Gilbert apja meghalt a fiú nyolc hónapos korában, és mindkettőjüknek a javára vált – írja –, hogy Isten magához szólította. Ha ugyanis életben maradt volna, valószínűleg megszegte volna esküjét, amelyet felesége vajúdása közben tett: ha a gyermek életben marad, a hitélet-

⁶⁶ *The Paston Letters*, I. köt. 28., 65., 72. levél; II. köt. 285. levél. a fiúgyermekek iránti attitűdről lásd I. köt. 33., II. köt. 228., 237., 239.

⁶⁷ R. V. Sampson: *The Psychology of Power* (New York, 1966).

⁶⁸ *Acta Sanctorum*, ápr. III. (Párizs és Róma, 1866), 642., 656. Lásd még M. Goodich: *Childhood and adolescence among the 13. saints, History of Childhood Quarterly* I (1973).

nek szenteli életét, és katonai pályára kényszerítette volna a fiát.⁶⁹ (Ezek az észrevételek némileg arra emlékeztetnek, amit Jean-Paul Sartre írt a gyermekkorát felidéző remekművében, *A szavakban*: „Ha tovább él apám, egész súlyával rám nehezedik, s biztosan agyonnyom. Szerencsémre fiatalon halt meg...” (Justus Pál fordítása)⁷⁰

A közkeletű szokással ellentétben Gilbert, a családban a legfiatalabb, tizenkét éves koráig anyja házában élt, és magántanítóval tanult. A tanító elhivatott, de nyers ember volt, nem kímélte tanítványát, és hiányzott belőle a megfelelő tudás és pedagógiai érzék. Gilbert csak tizenhárom éves korában került kolostorba, miután anyja belépett egy zárdába. Nem kétséges, hogy erős érzelmi szálak fűzték hozzá, és ez egész élete során befolyásolta személyisége alakulását, de írásaiban némi keserűség érződik a gyengédség hiánya miatt. Anyja – megalkuvást nem ismerő, istenfélő asszony – szerette őt, de nem mutatott iránta gyengédséget vagy együttérzést.

Több pszichológus állítja, hogy a patriarchális társadalomban, amelyben az apa uralkodik otthon, az anya a gyermekek szövetségese és bizalmasa. Láttuk már, a nemesi családokban az anya több együttérzést és megértést tanúsít, mint az apa, nem lehetünk azonban bizonyosak benne, hogy ez általános jelenség. Le Roy Ladurie elmélete – hogy a középkori ikonográfiában a kicsiny felnőttek képei elsősorban nem a korabeli társadalom gyermekek iránti érzéseit tükrözik, hanem a felnőtt korú férfi művészek sóvárgását az anyai gyengédség és dédelgetés után⁷¹ – messzire vezető, de nem valószínűtlen. A szülők gyermekeikkel kapcsolatos érzelmeiben és vice versa megjelenő ambivalencia egyik korban sem ismeretlen jelenség. (Hogy Sartre-ot idézzük megint: „Mi sem kellemesebb, mint gyereket csinálni, gyereket *nevelni* felhár-

⁶⁹ „pater meae carnis occubuit: et magnas inde tibi gratias, qui hunc himinem sub Christiano, affectu fecisti decedere, providantiae tuae...” Gilbert of Nogent: *Histoire de sa Vie*, 12. o. Gilbert és anyja kapcsolatáról lásd J. F. Benton: *Self and Society in Medieval France* (New York, 1970), Introduction.

⁷⁰ Jean-Paul Sartre: *A szavak*. Ford. Justus Pál (Budapest, 1982), 10. o.

⁷¹ Le Roy Ladurie: i. m. 307. o., 1. jegyzet. Az anya és gyermekei kapcsolatáról a patriarchális társadalomban lásd F. Fromm-Reichmann: Note on the mother role in the family group, in *Psychoanalysis and Psychotherapy* (Chicago, 1959), 290–305. o.

borító igazságtalanság. ...s én, az Anchisesüket hátukon cipelő Aeneasok között magányosan kelek át egyik partról a másikra, gyűlölöm az egész életükön át láthatatlanul a fiaikon lovagló nemzatyákat...)”)

Kétségtelen, hogy a középkorban is voltak érzékeny és szerető anyák, akik gyengéden és kedvesen bántak gyermekeikkel. A középkori nemesség társadalmi struktúrája és nevelési rendszere azonban gyakran eleve kizárta az anyák és a gyermekek közötti szoros érzelmi szálak lehetőségét, és olykor a szeretetet befogató természetes képességük megmerevedett. A Jaques Fournier vezetésével működő pamiers-i inkvizíciós bíróság jegyzőkönyvei rögzítették az egyik tanú észrevételeit egy chateauverduni nemesasszonyról, aki éppen arra készült, hogy elhagyja otthonát, és a katharokhoz csatlakozzon:

„Kisbabája a bölcsőben feküdt, és ő látni akarta, mielőtt elhagyja otthonát. Amint megpillantotta, megcsókolta, s a fiúcska mosolyogni kezdett. Az asszony ellépett a bölcsőtől, hogy kimenjen a szobából, majd visszament ismét a gyermekhez. Az megint mosolygott, s ez még többször is megismétlődött. Az asszony nem tudta magára hagyni a kisbabát. Végül így szólt a szolgálóhoz: »Vigye ki a szobából.«”

Nem sokkal később a fiatal nőt az inkvizíció máglyán megégettette.⁷² A megindító történet önmagáért beszél, és kisbabáról szól, nem tudhatjuk azonban, hogy ez a gyengéd ifjú anya, ha gyermekével maradt volna, nem osztálya szokásos módján nevelte volna-e a kisfiút – mely módszer gyakran az emberi kapcsolatok torzulásához vezetett.

⁷² A gyermek iránti attitűdről, főleg a nemesség körében, lásd M. M. McLaughlin: *Survivors and Surrogates: children and parents from the 9th to the 13th centuries*, in L. de Mause (szerk.): *The History of Childhood* (London, 1974), 101–181. o. Utalás Frau Eva költeményére: *uo.*, 10. jegyzet. Szent Anzelmről lásd *The Life of St Anselm Archbishop of Canterbury*, szerk. R. W. Southern (London, 1962), 171–172. o.; a chateauverduni nemes nőkről lásd *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, I. köt. 38a, 221. o.

A főnemesi jogokkal járó hűbértartot öröklő nő teljes körű hatalmat is örökölt uradalmán, és csak a katonai szolgálat kötelezettségének teljesítése alól mentesült. Mint már említettük, szinte kivétel nélkül minden örökös nő férjhez ment, és a különböző házassági törvények értelmében a házaspár vagyonaért a férj vállalt felelősséget, ő élvezte annak jövedelmét, és csupán egyetlen tilalom korlátozta: hogy a felesége vagyonában kárt ne tegyen. Úgy tűnik azonban, hogy a legtöbb vidéken az ilyen birtokokat öröklő nők, miután férjhez mentek, e törvények ellenére sem gyakorolták hatalmukat. A férjes nők jogait Angliában korlátozták a legszigorúbban.⁷³ Ott a nő nem fejezte ki hódolatát, csupán hűségesküti tett.⁷⁴ Amikor férjhez ment, férje fejezte ki hódolatát a birtokért, és minden vazallusa a férjének fejezte ki hódolatát.⁷⁵ Katalóniában a férj fejezte ki hódolatát a főnemesnek felesége hozományként kapott örökségrészeért. A hozomány részét nem képező örökségért maga az asszony fejezte ki hódolatát.⁷⁶ Franciaországban és Flandriában a legtöbb nagyhercegségben, valamint Lorraine nyugati részén az örökös nők hódoltak, és azok a nők, akik a hozomány jogán birtokoltak hűbéri birtokokat. Ha az örökös nő férjhez ment, férje is kifejezte hódolatát a nagyúrnak.

Mindenhol határozott különbséget tettek a férfi saját jogán tulajdonolt birtok és a feleség jogán tulajdonolt birtok között, illetve a között, amit a férfi hűbéri birtokként adományozott saját vazallusának, és a között, amit a felesége képviselője eljárva adott. Guy du Thouars – Bretagne grófnője, Constance férje – úgy utal Constance-ra, hogy „feleségem és Bretagne grófnője, ki nek kezébe Bretagne öröklés jogán került, hozzám pedig a vele kötött házasság révén”.⁷⁷ Némely hercegségben, amelyet hűbéri birtokként a francia király birtokolt – például Flandriában –, a bir-

⁷³ R. G. Glanville: *De Legibus et Consuetudinibus Regni Angliae*, 4. fejr., idézi: G. W. Greenway (szerk.): *English Historical Document* (London, 1961), II. köt. 941. o.

⁷⁴ Uo. 938. o.

⁷⁵ Uo. 921–922. o.

⁷⁶ F. Ganshof: *El Feudalismo*, 297. o.

⁷⁷ Planiol: i. m. 30. o.; lásd még E. de la Gorgue de Rosny: *Du Droit des Gens mariés dans la Coutume du Boulonnais* (Párizs, 1910), 181. o.

tokot tulajdonló grófnő halála esetén a férj elveszítette a grófsághoz való jogát. Így VIII. Balduin 1194-ben és Savoyai Tamás 1244-ben feleségük – Flandria grófnői, Elzászi Margit és Johanna – halálakor elveszítették a grófságot.⁷⁸

Említettük már, hogy Angliában korlátozták legszigorúbban az örökösnök jogait, de itt is különbséget tettek a férfi saját jogán és a felesége jogán tulajdonolt birtoka között, mint Robert de Strodley esetében, aki az 1280-as években gyűjtött feudális segély céljából összeállított jegyzőkönyvekben feleségét képviselve szerepel a Derby grófságbeli Shipley falu tulajdonosaként.⁷⁹ Ugyanakkor úgy tűnik, hogy amikor Franciaországban és Flandriában a széles körű uralkodói hatalom gyakorlásával járó területi hercegségek nők tulajdonába kerültek, ezek a nők nemcsak házasságuk előtt vagy megözvegyülésük után gyakorolták jogaikat (legtöbbjük túlélte férjét, és újra férjhez ment), hanem házasságuk idején is, s a férfiek együttműködtek velük. Ez így volt Hainautban, Artois-ban, Flandriában, Brabantban és más uradalmakban Dél-Franciaországban és Katalóniában, valamint Toscanában és Savoyban. Beatrice grófnő 1015 és 1076 között uralkodott Toscanában. Leánya, Matild pedig – szoltunk már róla a férjes asszonyokról szóló fejezetben – 1076 és 1115 között. VII. Gergely pápa szövetségeseként tevékeny szerepet játszott a IV. Henrik elleni küzdelmekben. Életrajzának kéziratában (*Vita Matildis*) – melynek egy részét még életében alkotta Donizone – a császár és a pápa közötti közvetítőként szerepel. Ez 1077-ben történt, amikor Matild harmincegy éves volt, egy éve özvegy.⁸⁰ Városa, Firenze céheinek érdekében is tevékenykedett.

A birtokokat öröklő nők tevékenységeinek illusztrálására tekintsük át röviden két nő pályafutását. Az első, Mahaut, Artois grófnője férjhez ment, de egyévi uralkodás után özvegységre jutott, ennek következtében valójában egyedül uralkodott. A második, Johanna, Flandria és Hainaut grófnője, kétszer ment férjhez,

⁷⁸ F. Ganshof: *La Flandre*.

⁷⁹ *Inquisitions and Assessments Relating to Feudal Aids*, 1284–1413, I. köt. 246. o., Joün de Longrais: i. m.

⁸⁰ Y. Labande-Maillert: *Pauvreté et paix dans l'iconographie romane, X–XII siècles*, in M. Mollat drc: *Etude sur l'Histoire de la Pauvreté: Moyen Âge XVIe siècle* (Párizs, 1973), I. köt. 337–338. o. 17. ábra (lásd még a 32. jegyzetet).

részben férjes asszonyként uralkodott, de egyedül gyakorolt széles körű uralkodói hatalmat.

Mahaut d'Artois apjától örökölte a grófságot 1302-ben (fivére elesett a flamandok elleni csatában 1298-ban, férjét, Othót pedig 1303-ban ölték meg). Uralkodása során háborúzni kényszerült a grófságot magának igénylő unokaöccsével, és győzedelmeskedett. A vazallusok minden lázongási kísérletét letörte. 1315-ben a párizsi királyi udvarba rendelték, ahol Flandria grófja állt a bíróság előtt. Az asszony erőteljesen védte törvényi fellépését az egyházi intézmények jogsértéseivel szemben, mint az arras-i St. Waast kolostor elleni hadakozásában, amelyet a törvénytelen gyermekek ügyét érintő törvénykezési illetőségért folytatott.⁸¹ Az intézők beszámolóí és személyes háztartása a pénzügyek szorgalmas és szervezett kezelését bizonyítja. Minden kifizetés az intézők, pénzkölcsönzők vagy szállítók által benyújtott elszámolások alapján történt. A grófnő által kijelölt bizottság vizsgálta át, ellenőrizte és írt alá minden elszámolást.⁸²

Mahaut számos kiváltságlevelet bocsátott ki a városoknak, amelyekben nemcsak megerősítette az elődei, Artois grófjai által adományozott kiváltságokat, hanem újabb jogszabályokat is meghatározott, megállapította az *échevinek* (helyhatósági előljárók) választásának módszerét, valamint a neki szóló jelentések betérjesztésének módját. Közbenjárta a városok belső vitáiban, és miután mindkét felet meghallgatta, ítéletet hozott. Olykor közvetlenül részt vett a városi tisztségviselők választásán, és az elítélteket a városi börtönökből a saját tömlőceibe szállíttatta.⁸³ Több városban a textilipar ügyeivel kapcsolatban is ítéletet hozott. Székhelyén, Hesdinben kulturális központot hozott létre, kéziratokban bővelkedő könyvtárral. Érdeklődött a művészetek iránt, és magánkinccseinek nyilvántartása azt tanúsítja, hogy festményeket, szobrokat, faliszőnyegeket és festett üvegtárgyakat vásárolt kastélyai dí-

⁸¹ H. Regnault: *La Condition juridique du Bâtard au Moyen Âge* (Pont Audemer, 1922), 118. o.

⁸² *Recueil de Documents relatifs à l'Histoire du Droit municipal en France des Origines à la Révolution*. Artois, szerk. G. Espinas (Párizs, 1938–43), II. köt. 338–540. o., III. köt. 345–354., 368–369., 738. o.

⁸³ *Recueil de Documents relatifs à l'Histoire de l'Industrie drapière en Flandre*, szerk. G. Espinas – H. Pirenne (Bruxelles, 1924), I. köt. 64. o., III. köt. 277–278. o.

szítéséhez. Számos vallási intézményt és kórházat alapított, és rendszeresen jótékonykodott a szegényekkel (ezt minden egyéb kiadásához hasonlóan szintén gondosan lejegyezték).

Mahaut időnként „belépett” valamelyik városába, azaz körmenet élén bevonult, mint egy király vagy fejedelem. E hatalmas ceremóniával és színpompával megrendezett bevonulások eredete a hűbéreseihez ellátogató nagyúr ősi jogában gyökerezett. A 14. századra ezek békeidőben politikai erődemonstrációvá váltak a látogató részéről, és a hűség és szövetség kifejezésévé a látogatás szervezői, a vezető polgárok részéről. A polgárok feleségükkel és gyermekeikkel részt vettek a látogató tiszteletére rendezett ceremónián és a körmenetekben.⁸⁴

Johanna, Flandria és Hainaut grófnője, IX. Balduin leánya 1206-ban örökölte a grófságot, miután meghalt az apja, akit 1204-ben Konstantinápolyban császárrá koronáztak. Johanna kiskorú volt még, és nagykorúvá válásáig Fülöp, Namur őrgrófja kormányzott régensként. Johanna feleségül ment Ferrand-hoz, aki 1214-ben a bouvines-i csatában a franciaországi II. Fülöp fogságába esett. Bár Johanna a csata után egyezséget írt alá Fülöppel, férjét csak 1227-ben engedték szabadon. Ferrand 1233-ban meghalt, és az asszony özvegyként élt 1237-ig. Akkor feleségül ment Savoyai Tamáshoz, és a férfi túlélte őt. Johanna halálakor férje elvesztette a grófsághoz való jogot.

Uralkodása során Johanna grófnő a grófság közigazgatási apparátusának megszilárdítására és fejlesztésére törekedett, ezáltal részt vett a különböző hercegségek kormányzási rendszerét javító és megszilárdító általános folyamatban (amely már a 12. században megkezdődött). Sok kiváltságlevelet adományozott a városoknak, melyekben jóváhagyta az elődei által biztosított jogok egy részét, ennek fejében azonban különböző területeket érintő újabb törvényeket írt elő a városoknak. Bergues, Furnes és Bourbourg városainak többek között kiváltságleveleket adományozott, melyek bűnügyekre vonatkozó törvénykezést tartalmaztak. Újjászervezte a kancelláriát, és fizetett tisztviselőket alkalmazott. Utasi-

⁸⁴ G. Heers: *Fêtes, jeux et joutes dans les Sociétés d'Occident à la fin du Moyen Âge* (Párizs, 1971), 19–20. o.; M. Mollat drc.: *Études sur l'histoire de la pauvreté. Moyen Âge-XVIe siècle*, I. köt. 29. o.; J. M. Richard: *Comtesse d'Artois et de Bourgogne* (Párizs, 1887); A. Kemps-Welch: *Of Six Medieval Women* (London, 1915).

tásai alapján fizetett, hivatásos bírákat neveztek ki a bíróságokra, s vazallusaival együtt bíraskodott.⁸⁵ A textilipart is aktívan támogatta. 1244-ben takácsokat telepített le Courtrai városában, és a maga, valamint örökösei nevében garantálta, hogy nem fognak adókat kivetni rájuk.⁸⁶ Több ciszterci kolostor patrónusa volt, s ő maga is több kolostort alapított.⁸⁷

Ha a hűbéri birtok kicsi volt, és nem járt uralkodói hatalommal (azaz a tulajdonos nem gyakorolt uralkodói hatalmat, hanem csak urasági jogokkal rendelkezett), az örökös nő ugyanolyan keretek közt működött, mint a hasonló típusú birtok férfi örököse. Példa erre a Bouches-du-Rhone archívumában talált közlemény, mely Cipieres falu összes lakosát meghívta a Caussol úrnőjének várában tartandó általános gyűlésre (a falu a hölgy birtokának részét alkotta).⁸⁸ A nyilvántartásokban Termonde úrnője a Saint Gille Kórházról szóló megállapodással kapcsolatban jelenik meg, amely szerint bizonyos területet adományozott a kórháznak, fenntartva magának a textilipar odatelepítésének jogát.⁸⁹

Női várnagyok is voltak. Katalóniában Guidinild nemesasszony 1026-ban megszervezte, hogy családja és csatlósai visszafoglalják Carverát. A hódítás után ott erődöt építtetett, és Ermessend grófnő kinevezte várnagynak (a grófnőt említettük már mint gyámság jogán lett uralkodót).⁹⁰ Angliában a 13. században Aumale grófnője tömlöcöt tartott fenn Carisbrooke-ban, és a börtön tulajdonosaként bírói hatalmat gyakorolt.⁹¹ Ismeretes két angol nő esete, akik megörökölték a főispán (*vicecomes*) posztját: Bertha, Ranulf Glanville felesége Yorkshire főispánja lett, Ella pedig, Salisbury grófnője, Wiltshire-é.⁹² Arról viszont nem tudunk, hogy ők maguk végezték-e beosztásukkal járó feladataikat.

⁸⁵ F. Ganshof: *La Flandre*.

⁸⁶ *Recueil de Documents relatifs à l'Histoire de l'Industrie drapière en Flandre*, 648–649. o.

⁸⁷ McDonnell: i. m. 111–112. o.

⁸⁸ Idézi: P. Contamine – R. Delort: *L'Europe au Moyen Âge*, III. köt. (Párizs, 1971), 273–274. o.

⁸⁹ *Recueil de Documents relatifs à l'Histoire de l'Industrie drapière en Flandre*, III. köt. 349. o.

⁹⁰ Bonnassie: i. m. I. köt. 277. o.

⁹¹ R. B. Pugh: *Imprisonment in Medieval England* (Cambridge, 1968), 351. o.

⁹² Pollock – Maitland: i. m. I. köt. 483. o.

Némelyik nő örökölt, mások özvegyi járadékuk jogán vagy fiaik gyámjaként hűbéri birtokkal rendelkeztek,⁹³ a legtöbb nemes nő azonban hozományát vitte a férjének, és segítőtársa lett. A középkori nemes férfiak gyakran és hosszan voltak távol otthonuktól, és távolléteik során feleségük teljesítette feladataik nagy részét, a hatalmas hűbərbirtok igazgatásától a földesúri ügyek megszervezéséig és a földjeiket megművelő parasztok felügyeletéig. Ahogy Chaucer írta a türelmes Griseldáról:

S ha férje máshol járt és az urak
egymásra fújva hajbakaptak – ő
egyhamar összefűzte karjukat,
szava érett volt, bölcs és békítő,
szíve mindig igazságra törő,
mintha az ég küldötte volna, hogy
örködjön: minden bajt elsimitott.
(Görgey Gábor fordítása)⁹⁴

A hősköltemények (*chansons de geste*) is bemutatják a katonafeleségek szerepét férjük távollétében. Guillaume dalában Barcelona grófjának felesége, Guibourc intézi a nagybirtok minden ügyét férje távollétében, és miután a gróf vereséget szenvedett a szaracénoktól, felesége gyűjt katonákat a hadsereg újjászervezéséhez. Évekig nők uralkodtak Champagne-ban, Bretaigne-ban és Chartres-ban, amikor a férfiak keresztes hadjáratra keltek. Férjük távollétében a nők néha váraik védésére, támadások visszaverésére kényszerültek az ellenséggel szemben. A skót–angol háborúban Buchan grófnője védte Berwick várát I. Edward ellen. A király, hogy megalázza, ketrecbe záratta, és a falak fölé lógatta az asszonyt.⁹⁵ (A hölgyek iránti tiszteletnek és imádatnak az udvari

⁹³ Példák arra, hogy nők hűbərbirtokkal rendelkeztek járadék vagy gyámság jogán, pl. Catherine Clermont, lásd G. G. Aclocque: *Las Corporations, l'Industrie et le Commerce à Chartres* (Párizs, 1907), 328. o.; és Alice de Verg, lásd J. Richard: *Les institutions duciales dans le duché de Bourgogne*, in Lot – Fawtier: i. m.

⁹⁴ Chaucer: i. m. 364. o.

⁹⁵ Power: i. m. 45. o.

irodalomban ábrázolt eszménye a való életben nem mindig érvényesült...) Bretagne grófnője – akiről Froissart azt írta, hogy egy férfi bátorsága és egy oroszlán vakmerősége lakozik benne – 1341-ben férje, Jean de Montfort, Bretagne grófja távollétében csatába szállt a grófságot követelő Charles de Blois ellen. Hennebont várának védelmében megszervezte, hogy a nők és a gyermekek szedjék fel az útköveket, és vigyék fel muníciónak a falakra, hogy legyen mivel megdobálni az ellenséget. A grófnő nem elégedett meg vára védelmével, támadást indított a falakon kívül, egészen Brestig vezetve seregét.⁹⁶

Az uralkodói hatalmat nem gyakorló kisebb hűbéri birtokokon a nemesasszonyok intézték a birtok minden ügyét: a földbérletet, a bérleti díjak beszedését, intézői jelentések átvételét, a fölösleges termény piaci értékesítését és az épületek állagmegóvását. Többek között ezeket a tevékenységeket írják le a Paston család levelei. Margaret Paston beszámolt férjének azokról a tárgyalásokról, amelyeket a parasztokkal folytatott adósságuk ügyében, írt az eladásokról, a terményekről, a vásárlásokról, a jogi eljárásokról, amelyeken férje képviselőként jelent meg; azt is leírta, hogyan verte vissza a Paston-birtok egy részét magának követelő Lord Moleyns támadását. Norfolk grófnője intézőket nevezett ki férje birtokára.⁹⁷ A lincolni gróf özvegye, Margaret használatára Robert Grosseteste gyakorlati kézikönyvet állított össze birtoka és háztartása ügyeinek intézéséről, amely később Szent Róbert törvényei (*Les reules seynt Roberd*) címen lett ismert, nemes férfiaknak és nőknek címezve. A szerző azt állítja, hogy aki követi könyve útmutatásait, az sikeresen megél jövedelméből, és megőrzi vagyonát. A mű instrukciókat tartalmaz a lovagok, várnagyok és a fiatal intézők felügyeletéről, a vendéglátásról, a meg-

⁹⁶ *Oeuvres de Froissart, chroniques*, szerk. J. M. Kervyn de Lettenhove (Osna-brück, 1976), III. köt. 420–423. o. Adela Blois-ról lásd J. Verdon: *Les sources de l'histoire de la femme en Occident aux Xe-XIIIe siècles*, *Cahiers de Civilisation médiévale X-XII siècles* XX (1977), 239. o.

⁹⁷ Margaret Paston adminisztrációs és gazdasági tevékenységeiről lásd *The Paston Letters*, I. köt. 16., 47., 65., 133., 145., 148., 149., 151., 170., 171., 174., 178., 195., 198., 199., 219., 220., 222., 223., 237., 239.; II. köt. 240., 241., 242., 243., 244., 245., 246., 247., 248., 250., 251., 252., 254., 255., 258., 262., 264., 272. levél. Norfolk grófnőjéről, uo. I. köt. 135. levél.

felelő asztali ülésrendről, mindenről, amiről a nemesasszonynak tudnia kell.⁹⁸

A nemesasszonynak akkor is rengeteg tennivalója volt, amikor otthon tartózkodott a férje. A háztartás vezetése összetett feladat volt, mivel a takarításon, főzésen, sütésen kívül is sok farsztó munkával járt. Kenyeret sütöttek otthon, sört főztek, vaját és sajtot készítettek, ennivalót tartósítottak. Otthon füstölték a húst, szótták a kelmét, némelyik udvarházban a gyertya is otthon készült. A vásárolt termékek – például a bor, a hal és a fűszerek – különleges tárolást igényeltek. Egy jómódú udvarházban temérdek szolgát alkalmaztak, s a kevésbé vagyonos családok is nagy személyzettel dolgoztattak, mivel a bérek alacsonyak voltak, és még a szegényebbek is megengedhették maguknak, hogy szolgálók legyenek.

A nemesasszony egyik tennivalója a szolgák felügyelete volt, meg kellett győződnie róla, hogy azok megfelelően végzik munkájukat. Feladata azonban ezzel nem ért véget. Mivel a nemesember mindenekelőtt katona volt, valamint uralkodója vagy nagyura szolgálatában olykor diplomata vagy ügyintéző, gazdálkodási tevékenységei Nyugat-Európa nagy részén korlátozottak voltak, és a gazdálkodás terhének jókora része a feleség vállára nehezedett. A 11. század végén az Ibériai-félszigeten az Adalmodis grófnőnek adott esküvői ajándékához a férj hozzáfűzi, milyen ingóság jár évente a várnagynak – más szóval e kifizetést a feleségnek kellett elvégeznie. Amikor társaival zarándokúton részt vevő koldus jött az úrnőhöz (valószínűleg a monforti III. Margrave William feleségéhez), és alamizsnát kért, az asszony azt válaszolta, hogy nincs elegendő java saját szükségleteire sem és azokéra sem, akik mind tőle várják ellátásukat, azaz akik tőle függenek. Ebből is az tűnik ki, hogy a feleség dolga volt a lovagok és különféle tisztviselők kifizetése.⁹⁹ Levelében Jean de Montreuil felsorolja barátja, Gontier Cols feleségének sérelmeit férjével szemben, és megemlíti, hogy az asszony panaszkodik Gontier kicsapongó élete miatt, s azt állítja, hogy ha ő nem intézné gondosan és felelősségteljesen a

⁹⁸ The Rules of Saint Robert, in *Walter of Henley's Husbandry together with an Anonymous Husbandry, Senechaucie and Robert Grosseteste's Rules*, szerk. E. Lamond (London, 1890), 121–150. o.

⁹⁹ D. Herlihy: *Land, family and women in continental Europe, 701–1200, Traditio XVIII* (1962), 89–120. o.

pénzügyeiket, helyzetük katasztrofális lenne.¹⁰⁰ Christine de Pisan nőknek szóló útmutató kézikönyve részletesen taglalja a költségvetés helyes kezelését, és a földtörvények tanulmányozását ajánlja a nők figyelmébe.¹⁰¹

A feleség olykor férje bizonyos hivatali kötelességeit is elvégezte. Nem teljesen egyértelmű, hogy ezt csupán férje távollétében tette-e, vagy esetleg a férj egyszerűen kivonta magát kötelezettségei alól, s átruházta őket feleségére – e szokást törvény szentesítette. Flandria grófjának rendeletei értelmében a 12. század első felében St. Omer lakosait bizonyos esetekben arra kötelezhették, hogy bírságot fizesse a várnagynak, a feleségének vagy az intézőjének.¹⁰² Katalóniában a 11. században a *vicaria* felesége, a hűbértartót tulajdonló grófnőkhöz és apácafőnőkhöz hasonlóan, bíróságon elnökölt.¹⁰³ A nők olykor politikai tevékenységeikben is segítették férjüket. Norfolk grófnője megszervezte, hogy a grófság lovagjait beválasszák az 1455-ös parlamentbe, s ezzel férje érdekeit szolgálta.¹⁰⁴

A hűbértartók örökléséből kimaradó (az örökösnek természetesen gond nélkül találtak férjet) hajadon, zárdába nem vonuló nemes nők számára egyetlen lehetőség nyílt: hogy társalkodónőként főrangú nemes nők szolgálatába álljanak, vagy hogy leányaik nevelőnői legyenek. 1424-ben Ralph de Neville, Westmorland grófja végrendeletében bizonyos pénzösszeget hagyott a házában szolgáló összes nemes nőnek, és kisebb összegeket az ott szolgáló nőknek.¹⁰⁵

Szabad idős tevékenységek

A jól nevelt nemes nőtől elvárták, hogy tudjon megfelelően lovagolni (egyenes háttal – írták a didaktikus művek), sőtlymot tenyészteni és röptetni vadászatokon, sakkozni és ostáblázni, tán-

¹⁰⁰ A. Coville: *Gontier et Pierre Col et l'Humanisme en France au temps de Charles VI* (Párizs, 1934), 63. o.

¹⁰¹ Idézi McLeod: i. m. 135. o.

¹⁰² „Post modum vocatus a castellano vel uxore ejus seu ab ejus depifero”. *Recueil de Documents relatifs à l'Histoire de Droit municipal en France*, III. köt. 300. o.

¹⁰³ Bonnassie: i. m. I. köt. 276. o.

¹⁰⁴ *The Paston Letters*, I. köt. 99. levél.

¹⁰⁵ Power: i. m. 40–41. o.

colni, énekelni, szavalni, történeteket mesélni és – több didaktikus mű szerzője szerint – románcokat és költeményeket olvasni. A sólyomtenyésztés terén a nők ügyesebbek voltak, mint a férfiak – John of Salisbury úgy vélte legalábbis. (Ezzel nem dicsérni óhajtotta őket, „mivel inkább a gyengébb nem hajlik a mohóságra”).¹⁰⁶ A lovaglásnak gyakorlati célja volt: aligha lehetett a nagy területeket vagy udvarházat irányító, zárandókútra kelő vagy lovagi tornákra járó középkori nőket lovaglótudás nélkül elképzelni. Minden egyéb foglalatosság célja az idő múlása volt. Nem minden nemes nő kapott olyan nevelést, hogy mindezen készségeket magáénak tudhatta volna, főleg mivel némelyik, mint az éneklés és táncolás, természet adta tehetséget igényelt. De bizonyára mindannyian konyítottak valamit e tevékenységekhez, és gyakorolták őket szabad idejük eltöltésében, főleg a kastélyokban, ahol meglehetősen sűrűn zajlottak társasági összejövetelek.

Jellemző, hogy az udvari irodalom, amely a nőket nem birtokok, majorságok igazgatása vagy férjükkel közös munkavégzés közben ábrázolja, romantikus képet rajzol a nemes hölgyről, aki az ifjú lovagokkal megismerteti a szerelem misztériumát, megbízatásokat ad hódolójának, sakkozik, solymászattal vagy hímzéssel foglalatoskodik. (A szövést és hímzést is nemes lányokhoz illő tevékenységnek tartották.) A hölgyek valószínűleg könnyű szövőszékeket használtak, és a szőtt kelme díszes lehetett, de nem mindig erős és tartós.¹⁰⁷ A nők lovagi tornákra is jártak – békeidőben a lovagok egyik legfőbb elfoglaltsága –, s nézőként, legpompásabb ruházatukba öltözve bátorították a bajvívókat. A lovag olykor a nézők között jelen lévő hölgye színeit viselte. A hölgyek gyakran levették ékszereiket, és a torna győztesének dobták őket.¹⁰⁸ Nemes nők kísérték a királynőket és a földbirtokosnőket, amikor azok processziókban bevonultak városaikba. Olykor a királynő a király nélkül, külön menetben, nemes hölgyei kíséretében vonult be a városba. V. Károly megkoronázása után, 1364-ben, a király és

¹⁰⁶ John of Salisbury: *Policraticus*, PL CXCIX. köt. 393. kol.

¹⁰⁷ L. F. Salzman: *English Industries of the Middle Ages* (Oxford, 1923), 217. o.

¹⁰⁸ A nemes nők elfoglaltságairól a didaktikus irodalomban lásd Mohl: i. m. 47. o.; Heutsch: i. m. 45–47. o.

kísérői bevonultak Párizsba, néhány órával később pedig a királynő vonult be a hölgyek társaságában.¹⁰⁹

A városi nemes nő kényelmesebb körülmények között élt, mint vidéki várban élő társa. A virágzó középkorban a várak tagasak voltak, de a bennük élők – a várurak is – kevés magánéleti nyugalmat élveztek. Az úr és úrnő a torony egyik felső szobájában aludt, s az oda vezető lépcsősoron állandó jövés-menés volt. A testőrök közvetlen közelükben aludtak, és a szobák közti ajtókat többnyire tárva-nyitva hagyták. Télen a központi teremben és a szobákban dermesztő hideg honolt, és szinte semmiféle fürdőalkalmatosság nem volt. Valójában a nők csak nyáron, a folyókban tudtak rendesen fürdeni. Még a didaktikus művek szerzői sem kívánták meg tőlük, hogy a teljes testüket lemossák, általában beérték azzal, hogy minden reggel mossák meg arcukat és kezüket. Az egyik szerző meg is magyarázza, miért olyan fontos az arcmosás: „Mert az emberek jobban megnézik az arcot, mint a test más részeit.” A délebbi területeken még a nemes hölgyeket is ellepték a különféle bolhák és tetvek. A nők egymást, szerelmüket, fiaikat és férjüket tetvetlenítették. Ezt a feladatot nem bízták a szolgálólányokra. Hiszen ez szertartás volt! Amit ma jó modornak tartunk, azt a didaktikus művek szerzői nem tekintették magától értetődőnek, és gyakran hosszasan magyarázták az alapvető dolgokat érintő illedelmes viselkedés szabályait: tartózkodjunk az asztalnál való bőfögéstől, ne tegyünk a szánkba nagy falatokat, ne töröljük az asztalkendővel a szemünket vagy orrunkat...¹¹⁰

A kisebb és elszigeteltebb várkastélyokban élő nők gyakran szenvedtek a hosszan tartó magánytól. Nem minden várba jutottak el – vagy csak hosszú időközönként – látogatók és vándortrubadúrok. A férj gyakran volt távol otthonától. A nők viszonylag hosszú időszakokon át nem gyakorolhatták vers-, tánc-, solymász- és sakktudományukat. Az elzártság néha az osztálykorlátokat is ledöntötte. A pamiers-i inkvizíciós törvényszék jegyzékén szereplő Beatrice Panissol, a helybeli várnagy felesége kedvesen – nem dőlyfösen és leereszkedően – bánt az ott lakó parasztasszonyokkal. Nem is volt más barátnője.¹¹¹

¹⁰⁹ B. Guenée – F. Leroux (szerk.): *Les Entrées royales françaises de 1328–1515*, 55., 57., 58. o.

¹¹⁰ Heutsch: i. m. 72–79. o.; Nelli: i. m. 79–83. o.

¹¹¹ Le Roy Ladurie: i. m. 379–380. o.

A főnemes nők néha – osztályuk férfiaihoz hasonlóan – előkészületeket tettek lenyűgöző társadalmi és vallási eseménynek szánt temetési szertartásukra. Elizabeth Montague, Salisbury grófnője végakaratóban tekintélyes összegeket hagyott vallási intézményekre, jótékonyásra és azok megfizetésére, akik majd imákat és misét mondanak a lelki üdvéért. Azt az utasítást hagyta, hogy különítsék el a szükséges összeget, fekete szövetet vegyenek teljes háznépe gyászöltözetéhez (a szolgálkat is beleértve), a korporsót szállító hintók befedéséhez, valamint vásároljanak gyertyát és fekete ruhának való szövetet a temetési menetben vonuló szegények számára. Részletes utasításokat hagyott arra nézvést is, hogy a gyászmenet hol gyülekezzen és imádkozzon.¹¹² A nők még haláluk után is ámulatba akarták ejteni a világot!

Nevelés

A témával foglalkozó egyházi emberek többsége támogatta, hogy a nők, főleg a nemes nők részesüljenek bizonyos fokú nevelésben. A cél erényességük és vallási buzgalmuk táplálása. Meg kell tanítani őket imák olvasására és a hit alapvető tanaira. Ha egy nap úgy döntenének, hogy felveszik az apácafátylat, ez a tudás segítené őket apácaéletükben. A didaktikus művek több szerzője azt szorgalmazta, hogy a lányok csak és kizárólag olvasni tanuljanak, hogy tudjanak vallási és erkölcsi műveket tanulmányozni, és e szerzők semmi szükségét nem látták annak, hogy a lányok írni is tudjanak.¹¹³ Kétségtelen, hogy mindkét nem számára a tanulás elsődleges célja Isten megismerése és szeretete volt. A férfiak esetében azonban a másodlagos célokat is tudomásul vették: az intellektuális adottságok és hajlamok fejlesztését (a testi és erkölcsi tulajdonságokkal együtt), valamint a társadalomban és az államban betöltött szerepre való felkészítést. A nőkkel kapcsolatban az egyházi szerzők azt hangsúlyozták, hogy nekik csak alapvető oktatásra van szükségük ahhoz, hogy a minimális szintre fejlesszék valóságosságukat: hogy erényesek és szűziesek legyenek.

¹¹² Rosenthal: i. m. 187. o.

¹¹³ Humbert de Romans: *Sermons* (Velence, 1603), 96–97. o.; B. Jarret: *Social theories in the Middle Ages 1200–1500* (Boston, 1926), 88. o.; Heutsch: i. m. 151. o.

Ezek a szerzők csak kivételes esetekben vélekedtek úgy, hogy a nők tanítása bizonyos szerepekre való felkészítésük miatt szükséges: a hercegnőket és főnemes nőket azért kell olvasni és írni tanítani, hogy ha eljön az ideje, megfelelően tudják intézni birtokaik ügyeit. Ebben az esetben a megjelölt cél megegyezik a férfiak tanításának egyik másodlagos céljával. A didaktikus irodalomnak itt azt az egyszerű tényt kellett tudomásul vennie, hogy a nők olykor hűbértulajdonosokat irányítottak. Némelyik író úgy vélte, a nemes nőknek ajánlatos lenne más nők gonosz cselekedeteiről szóló történeteket olvasniuk, hogy levonják belőle a megfelelő tanulságot. Mások azt is engedélyezték, hogy a nők erkölcsi tanulság nélküli történeteket és ilyen jellegű oktatási argumentációt olvassanak. Durand de Champagne, Navarrai Johanna, IV. Fülöp feleségének gyóntatója kijelentette, hogy a nők tanítása üdvözlendő, főleg a főnemes nőké, hiszen a nevelés tanít, felemel, vigasztal és az öröm forrása.¹¹⁴ Ugyanakkor a nők esküdt ellenségei, a szűziesség megszállottjai, mint például Novarai Fülöp, tagadták a lánynevelés szükségességét, a nemes lányokét is, hiszen ha a nő tud olvasni, leveleket kaphat szeretőitől, és ha tud írni, leveleket írhat nekik és így tovább, szégyent hozva ezzel családjára és a társadalom egészére. E szerzőket a női lélek üdvözülésének kérdése sem foglalkoztatta különösebben.¹¹⁵

A nőnevelés támogatói közé tartozott két kivételesen érvelő személy: Christine de Pisan és Pierre Dubois. Christine de Pisan írása két szempontból is érdekes, mivel tudomásunk szerint ez a nőnevelés egyetlen írásos értékelése középkori nő tollából. Keserűen írja, hogy gyermekkorában semmire sem tanították. Hatalmas tudásvágy égett benne, és tanulni akart az apjától, de a szokásnak – bár nem a méltányosságnak – megfelelően a lányokat nem tanították. Ha az igazság érvényesült volna, a leánygyermek ugyanolyan oktatásban részesült volna, mint a fiú, hiszen a tudásvágy a lányokban is él, nemcsak a fiúkban, és azt ki kellene elégíteni. Christine kiindulópontja a nő tanulási és ismeretszerzési képessége és vágya és az ehhez való joga. Az ismeretszerzést értéknek tekinti, a gyarapodás lényeges forrásának, az emberi szellem örömeinek. Christine de Pisan nem küzdött a nők jogainak társa-

¹¹⁴ Uo. 53–54., 101. o.

¹¹⁵ Philippe de Novare: *Les Quatre Ages de l'Homme*, 24–25 §.

dalmi és állami szintű kiterjesztéséért, és nem követelte, hogy a nők vegyék át a férfiak által betöltött szerepeket. De ugyanazon meggyőződés alapján, hogy a nők képesek tanulni és megérteni dolgokat, elítélte azt a felfogást, hogy a nőknek nincs helyük a bíróságokon, mivel képtelenek felfogni és alkalmazni a megtanult törvényt. Úgy véli, ha a nőket tanítanák, bármit meg tudnának tenni, amit a férfiak, akár jobban is.¹¹⁶

Pierre Dubois nőnevelési elképzelése a Szentföld visszahódításáról alkotott általános tervezetének része volt, amely megvalósulása esetén francia hegemoniához vezetne keleten és nyugaton egyaránt. A tanult nők feladatokat hajthatnának végre a keresztes lovagok szolgálatában és a keresztény-katolikus uralom keleti megszilárdításában, akár saját tevékenységük révén, akár keleti – a bizánci egyházhoz vagy az ebből különváló keleti egyházakhoz tartozó muzulmán és keresztény – férfiakkal kötött házasságuk révén. A kiindulópont nem a nőkérdés, nem is nevelésük kiterjesztésére vonatkozó, az életükben meglevő hiátus kitöltését vagy társadalmi helyzetük javítását célzó javaslata volt, hanem – a mából visszatekintve úgy tűnik – hogy Pierre Dubois hitt abban, hogy a nők képesek bizonyos ismereteket elsajátítani és bizonyos feladatokat ellátni.

Dubois javaslata szerint minden francia tartományban, a fiúknak szánt speciális iskolákkal párhuzamosan, leányiskolákat kell létrehozni, melyek célja a fiatal férfiak és nők keleti szolgálatra való képzése lenne. A fiatalok latinul, görögül és arabul tanulnának, hogy képzettséget szerezzenek a hittérítő és szervezőmunkához. Tanulnának orvostant, a prédikálás művészetét és jogot. Az ifjú nők iskoláiban főleg a nemesség leányai tanulnának. Az alacsonyabb társadalmi rétegekből jövő tehetséges lányok is oda járhatnának, míg azonban az alacsonyabb sorból származó fiúk felvételének egyedüli szempontja tehetségük lenne, a leányoknál szépségük is számítana. A lányok grammatikát tanulnának, a katolikus hit alaptételeit, valamint orvoslást. Csak a legtehetségesebbek tanulnának logikát, néhányan a természettudományok alapjait, orvostant és egy idegen nyelvet. De még az átfogóbb tantervet elsajátítók is csak azokat a tudományos elemeket tanulnák, amelyek közvetlenül kapcsolódnak az orvosláshoz és sebészethez, és ne-

¹¹⁶ McLeod: i. m. 128. o.

mük gyengesége miatt a lehető legegyszerűbb, legkönnyebb, leghatékonyabb módon. Dubois azt állítja, hogy a lányok hamarabb érnek, mint a fiúk, és természetes adottságaik alacsonyabb rendűsége miatt korábban elérik lehetőségeik csúcsát.

A legkiválóbb növendékek tanárként az iskolában maradnának, miután társaiknál behatóbban tanulmányozták az orvostant, a sebészetet és a gyógyszeriant. A többi lányt tanulmányaik befejeztével keletre küldenék. Ők nőkkel foglalkoznának, hittérítőkként tevékenykednének közöttük. Lenne közülük, aki nyugatról küldött orvoshoz menne férjhez, és férje munkatársa lenne, főleg azonban a helybeli férfiakkal kötött házasságukkal támogatnák a francia uralom keleti megszilárdítását. A Szentföldön letelepedő nyugati nagyhercegek lányukként vagy unokájukként adoptálnák őket, és társadalmi állásuknak, szépségüknek és neveltetésüknek köszönhetően vonzó partnerek lennének a keleti keresztény és muzulmán hercegek és nemesek köreiből származó nemesembereknek és papoknak. Nem kétséges, hogy házasságkötésük után sikeresen rá tudnák venni férjüket és fiaikat a katolikus hit átvételére. Azok a muzulmán nők is örömmel áttérnének a katolikus hitre, akikkel foglalkoztak, és akik közt misszionáriusként dolgoztak, hiszen e vallás tanítása szerint a férfiaknak csak egyetlen feleségük lehet, míg az iszlám szerint a férfi akár hét nőt is feleségül vehet. Ezek a muzulmán nők is a katolikus hitre való áttérésre készítenék férjüket.¹¹⁷

Dubois tervezetének értékelése kívül esik e tanulmány körén. Úgy tűnik, az adott kontextusban számára a lánynevelés eszköz a nő házassági értéke növelésére, a házasság pedig a katolikus kereszténység keleti terjesztésére. Mindazonáltal elismerte a nők tanulási képességeit, még ha azok korlátozottak is, és hasznos munkát javasolt számukra.

A nőnevelés elméletéről térjünk most át a gyakorlatra. A nemes nők általában részesültek némi alapfokú oktatásban. Megtanultak olvasni, esetleg írni is. Tudtak imádságoskönyveket, verseket, történeteket olvasni – ahogyan a nőknek szóló útmutató kézikönyvek egyik-másik szerzője tanácsolta. Voltak, akik otthon tanultak férfi vagy női magántanárral, mások városi iskolákba jár-

¹¹⁷ Pierre Dubois: *De Recuperatione Terre Sancte*, szerk. C. V. Langlois (Párizs, 1891), 50–52., 57–71. o.

tak. Héloïse (aki valószínűleg nemesi származású volt) a Párizs közelében levő Argenteuil zárdájában nevelkedett. A 14–15. században Német-római Birodalomban az apácának szánt nemes lányokat gyakran a zárdaiskolákba küldték.¹¹⁸ A felnőttként kolostorba vonuló nőktől elvártak bizonyos fokú tudást, s ez is azt mutatja, hogy a világi életben a nők elsajátítottak némi ismeretanyagot. Amikor a IX. Lajos keresztes hadjáratában elesett lovagok özvegyei a király segítségét kérték, hogy lányaikkal együtt a Pontoise zárdájába léphessenek, a király azt válaszolta, hogy a tanult nők beléphetnek.¹¹⁹ Az alacsonyabb rangú nemesség lányai közül néhányan a plébánosok által vezetett kisebb iskolákban tanultak. Beatrice Planissol két leánya a daloui pap iskolájába járt.¹²⁰ A levelezések – mint például a Paston és a Stoner család levelei a késő középkorban – azt tanúsítják, hogy a középnemes nők tudtak a népnyelven olvasni és írni.

Voltak kivételesen művelt nők, mint például Christine de Pisan, aki író lett, és rendkívüli alapossággal képezte magát. Francia fordításban történelmi, filozófiai, földrajzi, etikai és teológiai műveket olvasott, szemelvényeket a Szentírás alapján összeállított enciklopédiákból és az egyházatyák írásaiból. Klasszikus irodalmi ismereteit Vergilius-, Horatius- és Ovidius-fordítások olvasásával bővítette, ismerte korának irodalmi alkotásait, Dante műveit eredetiben olvasta. A természettudományokról nem voltak ismeretei, és latinul nem tudott olvasni. Híres volt Héloïse latin műveltsége és olvasottsága a klasszikus és keresztény művek terén.¹²¹ Matild toscanai őrgófnő írt latinul, beszélt olaszul, franciául és németül, hatalmas könyvtárában temérdek kéziratot összegyűjtött, kezdeményezte Justinianus törvénykönyve egy részének másolását, és elősegítette a bolognai jogi iskola megalapítását. Marie de France költőnő – írásai nyelvén, a francián kívül – tudott angolul és latinul. Tanmeséit angoltól fordította. *Espurgatoire de St Patrice* című művében római forrásra támaszkodott, és a költeményeihez (*Lais*) illesztett előszóban leírja, hogy először latinból

¹¹⁸ Rapp: i.m.

¹¹⁹ McDonnell: i. m. 320. o.

¹²⁰ *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, I. köt. 45b, 252. o.

¹²¹ Peter Venerabilis dicsérete Héloïse tanultságáról, lásd *The Letters of Peter the Venerable*, szerk. G. Constable (Cambridge, Mass., 1967), I. köt. 15. levél, 303–304. o.

akart lefordítani néhány történetet, de aztán úgy döntött, leírja az általa ismert verseket.¹²²

Sok nemes nőt vonzottak a díszes kötésű, tetszetős kéziratok, gyarapították velük könyvtáraikat, mint például Jeanne de Valois, VI. Fülöp nővére, és Bonne of Luxemburg, II. (Jó) János felesége. Mahaut d'Artois sok kéziratot összegyűjtött könyvtárában, az egyházi írásoktól és imádságos misekönyvektől kezdve a filozófiai, jogi, történelmi műveken át az útikönyvekig, lovagregényekig és versekig.¹²³

A nemes nők (vallási jellegű) felsőfokú oktatási intézmények létrehozásához és templomok építéséhez is hozzájárultak. Ezzel segítették lelkük üdvözülését, ösztönözték a tanulást azokban a közösségekben, amelyekben éltek, és bővítették a művészek lehetőségeit. Navarrai Johanna, IV. Fülöp felesége alapította például a párizsi Navarra Kollégiumot. A 14. században Aymar de Valence, Pembroke grófjának özvegye és Elizabeth de Burgh, Clare úrnője cambridge-i kollégiumok alapításához járultak hozzá. Sok nemes nő pártfogolt írókat, költőket és művészeket. (Szerpüket az alábbiakban ismertetjük.) S még jó néhányan részt vállaltak koruk szellemi alkotóképességében.

A nemes nők vajon kevésbé voltak műveltek férfitársaiknál? Úgy tűnik, hogy egészen a 13. századik nemigen volt különbség a nemes férfiak és nők nevelésében. A nemes férfit nem különböztette meg neveltségi szintje. *Miles* volt, szemben a *clericusszal*, a korabeli értelmiségivel. Sőt az is lehetséges, hogy több nő, mint férfi áldozta idejét imádságoskönyvek és különféle lovagi történetek olvasására. A helyzet fokozatosan, a nők számára hátrányosan a 13. században változott, amikor az egyetemek megalakulásával a nem egyházi pályára jelölt nemes férfiak is tanulni kezdtek. Az egyetemi tanulmányok bizonyos szintű szervezett előzetes oktatást igényeltek, és egy viszonylag szervezett oktatási rendszer alakult ki a fiúk számára. Nem így a lányok esetében. Az ő nevelésük nem alakult hasonlóan intézményesült formában.

A felsőfokú tanulmányok ideje a fiú életének – de nem a lányokénak – egyik állandó szakasza lett. A velencei dózsепalotában az

¹²² L. Marie de France: *Lais*, szerk. A. Evert (Oxford, 1944), v–vi. o.

¹²³ J. Richard: *Mahaut Comtesse d'Artois et de Bourgoigne* (Párizs, 1887), 8. fejt.

egyik freskó a férfi életének négy szakaszát ábrázolja: 1. a gyermekség és a játékok kora, melyet szélmalommal, babával, madarakkal, játék lóval és ugrókötéllel játszadozó fiúk és lányok jelenítenek meg; 2. a tanulás kora – a fiúk olvasni tanulnak, könyveket és íróeszközöket fognak, míg a lányok szőni tanulnak; 3. a szerelem, udvarlás és lovagi testedzés kora – ez a rész ünnepi lakomát ábrázol, kertben sétáló fiúkat és lányokat, esküvői szertartásokat és vadászjeleneteket; 4. felnőttkor – jogászt és tudóst jelenít meg, szakállasan, foglalkozásuk öltözkéiben. Mint Philippe Aries megjegyezte, az ember fejlődésében ezek a szakaszok nemcsak a biológiai változásokat kísérik, hanem a társadalmi szerepeket is.¹²⁴ A „második szakaszban” a lány nem vesz részt a tanulmányokban, ennek következtében a nőnek a negyedik szakaszban sincs szerepe, amelyben a férfiak tanulmányaik befejeztével tudományos címeket kapnak (doktor, magiszter), majd különféle feladatokat látnak el a társadalomban.

A tudományos címek elvitatása a nőktől az egyházi címek és a lovagi rang megtagadásához hasonlítható, mivel e címeket mind ünnepélyes szertartások közepette adományozták, és ezek révén végezhettek a férfiak társadalmilag megbecsült munkát. A nők olykor örökség révén hozzájuthattak hűbéri birtokhoz, de szakmai képzés alapján nem nyerhettek el állásokat. A nők és férfiak nevelése közötti eltérés először főleg a kismanesek között lett nyilvánvaló. A főnemesek fiai, valamint az alacsonyabb nemesség birtokot öröklő vagy katonai pályára jelölt fiai nem jártak egyetemre. Az egyetemeket az alacsonyabb rangú nemesség fiatalabb fiai, a kismanesek és az árvák népesítették be.¹²⁵ A tudás megszerzésével lehetőségük nyílt valami állás elnyeréséhez az egyház, a monarchia vagy a főnemesek szolgálatában. Mivel a nők számára zárt egyetemek és más oktatási intézmények egyre terjeszkedtek és szaporodtak, s a nemességből és a városi osztályból származó diákok száma növekedett, a férfiak és nők iskolázottságában tántorgó szakadék egyre szélesebb lett, és társadalmukban a nők egyre jobban eltávolodtak a tudás és a cselekvési lehetőségek világától.

¹²⁴ Idézi P. Aries: *Centuries of Childhood*, 23–24., 419. o., 20–21. jegyzet.

¹²⁵ J. Verger: *Noblesse et savoir: étudiants nobles aux universités d'Avignon, Cahors, Montpellier et Toulouse*, in *La Noblesse au Moyen Âge*, 289–313. o.

A középkorban és az elkövetkező évszázadokban az irodalom lett a nők számára is nyitott terület. A nemes nők szerették és táplálták az irodalmat. A *Vita Nuova* olvasója világosan érzékeli, hogy Dante olvasói köre elsősorban és mindenekelőtt más költőkből és nemes nőkből tevődött össze. A középkor során és a későbbi korokban is nők pártfogoltak írókat és költőket, az egyházi szerzőktől az udvari románcok és költészet alkotóiig. A 11. század végén Szent Anzelm kolostorbeli barátainak vagy istenfélő nemes hölgyeknek küldte el imáit. Nem kétséges, hogy ezek a kegyes nők – a szerzetesekkel együtt – szerepet játszottak az egyén otthoni imái és vallási szertartásai rendjének a kialakításában. Első imáit Anzelm Adelaide-nak, Hódító Vilmos leányának küldte el, az utolsót pedig Matild toscanai őrgrófnőnek.¹²⁶ Az egyik költő, Godfrey de Rheims olyan túlradóan dicsérte ugyanezt az Adelaide-ot, patrónusát, hogy egyik versében az apa győzelmeit egyenesen annak tulajdonította, hogy a sors így kívánta őt hercegnővé tenni.¹²⁷ Adelaide-ban Hildebert de Lavardin és mások is pártfogóra leltek.

Az udvari románcok és költészet szerzőit támogató sok nemes nő közt a legismertebb volt Aquitániai Eleonóra, a délfancia trubadúrok patrónusa, köztük Bernard de Ventadour és leánya, Marie de Champagne, s ő patronálta Chrétien de Troyes költőt és az udvari szerelem szabályait részletesen leíró Andreas Capellanus is. Az udvari szerelem költői megénekelték a pártfogó hölgy nevét, magasztalták szépségét, adottságait, bőkezűségét – ahogyan a nemes nőknek szóló útmutató kézikönyvek ajánlották: „Adj ajándékokat a költőknek, hogy azok ismertté tegyék nevedet.”¹²⁸ Aquitániai Eleonóra és leánya, Marie udvara modellként szolgált és ösztönző erővel hatott a többi nyugat-európai udvarra. A nők érdeklődéssel és érzékenyen fordultak az egyházi zene felé is, melyet a késő középkori kritikusok – rosszállóan – nőknek szánt és nekik tetsző zenének minősítettek.¹²⁹

¹²⁶ R. Southern: *Saint Anselm and his Biographer. A Study of Monastic Life and Thought* (Cambridge, 1963), 37. o.

¹²⁷ R. R. Bolgar: *The Classical Heritage and its Beneficiaries* (Cambridge, 1954), 186. o.

¹²⁸ Heutsch: i. m. 47. o. Példák írók és költők női patrónusaira, lásd R. Lejeune: *La Femme dans les littératures française et occitane du XIe au XIIIe siècle, Cahiers de Civilisation médiévale, X^e-XIIe siècles XX* (1977).

¹²⁹ „attractiva ad vanitatem mulierum”, idézi: J. Heers: *Fetes, Jeux et Joutes dans les Sociétés d'Occident à la fin du Moyen Âge*, 48. o.

Könnyen felfedezhető bizonyos folytonosság a művészeket és írókat támogató középkori nemes nők és a 19. századi, irodalmi szalonokat vezető hölgyek között. Mint kritikusok és olvasók ihletadó forrásként működtek, ezzel jelentősen gazdagították a korabeli kultúrát. Szokás arra hivatkozni, hogy mivel a felsőbb osztálybeli nőknek rengeteg szabad idejük volt, több időt szentelhettek a szellemi élvezeteknek, mint az osztályukhoz tartozó férfiak. Ez talán inkább az itáliai reneszánsz idején élő nőkre igaz, vagy a későbbi századokban szalonokat vezető hölgyekre, nem pedig a középkori nemes nőkre, hiszen sokan közülük több feladatot is elláttak, és több területen is tevékenykedtek. Kétségtelenül több igazság van abban, amit Simone de Beauvoir állít: peremhelyeztük miatt (és a nők helyzete mindig marginális volt, csak ennek mértéke különbözött koronként és országonként) a kreativitásukkal a határokat feszegető és egy másfajta világot áhító férfiak hozzájuk fordultak segítségért.¹³⁰

A nyugati kultúra a virágzó középkornak köszönheti az udvari irodalmat. Számos történész felfogásában ezek a művek minden addiginál jobban jellemzik a nők ihletésre született irodalmi műveket, felmagasztalják képzetüket, és reagálnak pszichológiai szükségleteikre. Az udvari irodalom újabb értelmezése ugyanakkor a férfi azon belső szükségleteit emeli ki, amelyekre ezek a művek választ adtak. Az udvari költészetben vagy románcban a férfi a nő kegyeit keresi, és a nő tetszése szerint elfogadja vagy elutasítja. A nő soha nem adja meg magát könnyedén, akár plátói, akár érzéki szerelemre reagál, mindig ő szabja meg a játék feltételeit és szabályait. A férfi udvarol, előzékenyen és visszafogottan viselkedik. Az udvari irodalomban a szerelem a férfi életének középpontja. Az imádott nő szerelmének elnyeréséért minden megpróbáltatást el kell viselnie, amely elé a hölgy állítja. Ez a viselkedés teljesen ellentétes mind a nemesség házassági szokásaival – a nőket osztályszempontok, politikai és gazdasági megfontolások alapján adták férjhez –, mind a férjes nő helyzetével, aki törvényesen a férj hatalmától függött.

A szerelem feltételeit a nő diktálja, a szerelmes – akárcsak a hódolattal adózó vazallus – az úrnő alávetettje: ez valójában tiltakozás a házasság fennálló intézménye és részben a társadalmi rend

¹³⁰ Simone de Beauvoir: i. m. 8. fej.

ellen.¹³¹ Mivel az udvari költészet és románcok tekintélyes hányada az érzéki, nem pedig az utódnemzést célzó szerelmet ábrázolja, ez az egyház nemi erkölce elleni tiltakozásnak is felfogható.¹³² A nőkép szempontjából azonban az a lényeg, hogy a nőt itt nem pusztító erőnek tekintik; a művek többségében a hölgy iránt érzett szerelem hősi tettekre ösztönző erő, és kiemeli a szerelmes férfi morális sajátosságait. A hölgy nem gyengéd és nem engedékeny, fárasztó és gyakran önkényes feladatokat ró szerelmére, ám ezek a feladatok az erkölcsi tökéletesség elérésének eszközei, a szerelem pedig a jószág és a szépség megvalósulása. A nő nem pusztító erő még a kevésbé konvencionális, a szerelem és a vallási-feudális hűség ellentétét kifejező művekben sem – ilyen a Trisztán és Izolda hősi ének némelyik változata. A szerelmet néha pusztító erőnek ábrázolják, és a szerelmes elveszíti azokat a képességeit, amelyekkel teljesítheti társadalmi feladatait. De a nő még itt sem minősül gonosz erőnek. A nőt és a férfit sorsmeghatározó, náluk hatalmasabb erők ragadják magukkal. Az egyházi és feudális normák szerint szerelmük tiltott és lopott, de a szerelmes elkötelezettsége már-már vallási színezetű.¹³³

Ugyanakkor az sem kétséges, hogy az udvari irodalom reagált a férfitársadalom törekvéseire és szükségleteire, valamint a költő és közönsége álmaira és finom rezdüléseire is. A nőiség eleme a Szent Szűz történelmi szerepének, ember és Isten közötti közvetítésének gondolatával, képzetének fokozódó tiszteletével került be a nyugati kereszténységbe; az udvari irodalom hasonlóképpen vezette be a női elemet a feudális társadalom szellemi világába. A feudális kultúra e részleges elnőiesedése nem következett volna be, ha e kultúra nem adott volna választ a férfitársadalom tudatos és rejtett pszichológiai szükségleteire. A nőiség eleme a férfi-

¹³¹ Lásd G. Koch: *Frauenfrage und Ketzertum im Mittelalter* (Berlin, 1962).

¹³² Az udvari szerelem érzéki jellegéről lásd pl. *Les Poésies de Cercamon*, szerk. A Jeanroy (Párizs, 1921), 9–12. o.; *Les Poésies de Bernart Marti*, szerk. E. Hoepffner (Párizs, 1929), 10., 13., 24., 31., 33–35. o. A didaktikus udvari irodalom tanítása sem a platói szerelemhez kapcsolódik, lásd Heutsch: i. m. 56–57. o. Cinikus, érzéki verseket írt IX. Vilmos, Aquitánia hercege (és mások az eszményi udvari szerelemről): lásd *Les Chansons de Guillaume IX Duc d'Aquitaine, 1071–1127*, szerk. A. Jeanroy (Párizs, 1927), 8–13. o. Lásd még E. Kohler: *L'Aventure chevaleresque. Idéal et Réalité dans le Roman Courtois* (Párizs, 1974).

¹³³ J. M. Ferrante: *The Conflict of Love and Honour. The Medieval Tristan Legend in France, Germany and Italy* (Hága–Párizs, 1973).

ak számára lehetővé tette az erkölcsi tökéletesedést és erényeik teljes kibontakozását. A tökéletes lovag bátor katona, keresztény, az imádott hölgy odaadó híve, akit hite vezérel az igazságtalanság elleni harcban. A nő szerepe az, hogy meghatározó tényezője legyen annak a lelki és erkölcsi fegyelemnek, amellyel a férfi megvalósítja teljes *virtus*át.

Azonban a férfiak által létrehozott klasszikus udvari irodalom figyelmen kívül hagyja a nő szerelem révén kibontakoztatható lehetőségeit, ennek következtében a nő alapvetően tárgy marad, noha az imádat tárgya. Sőt gyakran úgy tűnik, mintha maga a helyzet fontosabb lenne, mint a szeretett tárgy. A nők csak a nők által írt, az udvari szerelem stílusát követő versekben szűnnek meg a szerelem absztrakt tárgyai lenni. Egy másik szinten a szeretett hölgy kiválasztásának igénye a férfiakban levő belső szükségletet elégítette ki, csakúgy, mint a szabad társválasztás gondolata a nők belső igényeire rezonált. A házasodás terén a férfiak választási lehetőségei is rendkívül korlátozottak voltak, és még ha ők maguk választottak is feleséget, ez általában nem személyes szempontok alapján történt. Többen kényszerűségből agglegények maradtak, mivel nekik már nem jutott birtok. Az érzéki szerelem gondolata tehát, szemben az egyház szexuális erkölcstanával, mind a férfiakban, mind a nőkben belső szükséglet kielégítését szolgálta.¹³⁴

A lovagság igen fontos szerepet játszott a középkori történelem általános megközelítésében, a középkori nőket tanulmányozván pedig az udvari irodalom hatását kell szemügyre vennünk. Úgy tűnik, sok tudós szerint az udvari irodalom a valóságosnál jóval nagyobb hatást gyakorolt a nők státusára és a férfi–nő kapcsolatokra. Ne feledjük, hogy még ha ez az irodalom a társadalmi valóságot tükrözte is, ez csupán a női populáció egy szűk rétegének, azaz a nemes nőknek a valósága volt. Ez az irodalom távol állt a többi osztályhoz tartozó nőktől.¹³⁵ S az udvari irodalom még a nemes nőkre is alig tett társadalmi hatást. Nem idézett elő változást társadalmi helyzetükben, sem *de jure*, sem *de facto*. Azok a jogok,

¹³⁴ Lásd J. F. Benton: *Clio and Venus. A historical view of medieval love. In The Meaning of Courtly Love*, szerk. F. X. Newman (New York, 1968), 19–43. o.; Bogin: i. m., Introduction. E. Power az udvari szerelemnek a mindennapi életre tett csekély hatását vizsgálta: Power: i. m. 26–29. o.

¹³⁵ A nemes férfiak a középkori népesség kis százalékát alkották. Lásd P. Contamine (szerk.): *La Noblesse au Moyen Âge. XIe–XVe siècles*, 31–32. o.

amelyeket a nemes nők egy része gyakorolt, nem az udvari irodalom hatására illették meg őket.

Jusson eszünkbe, hogy a Szentanya mélységes tisztelete nem vont maga után semmiféle változást a nők egyházi megítélésében, az apácákéban sem. Az udvari irodalom egyik szerzője sem követelte, hogy a családban eddig betöltöttekhez képest a nők kapjanak új státust vagy funkciókat a társadalomban és az államban, mint ahogyan az égiek sorában a Szentanyának az emberiség üdvözülésében betöltött szerepét, valamint helyét meghatározó teológusok sem követelték a nő egyházi státusának megváltozását. Olyan költészet, amely a szenvedéssel járó szerelmet ünnepli, és amely legtisztább formájában még csak nem is törekszik az imádat tárgyának elnyerésére még az andalúziai mohamedán társadalomban sem született, ahol a női jogok erősen korlátozottak voltak, bár talán szélesebb körűek, mint más mohamedán országokban (a vélemények erről megoszlanak). Ez a költészet egy tisztán férfitársadalom bizonyos belső szükségleteire adott választ, de nem tükrözött a társadalomban élő nők helyzetének javítására irányuló vágyat.¹³⁶

Az udvari irodalom a 12–13. században bontakozott ki, egy olyan időszakban, amikor javult a külső és belső biztonság, emelkedett az életszínvonal, és megkezdődött a 12. század reneszánszaként ismert kulturális újjászületés. A nemes férfiak jóval több időt fordítottak társasági kedvteléseikre, a nők fontos szerepet játszottak a kastélyban megrendezett társasági eseményeken: tánc, játékok, szavalatok a szerzők zenekíséretével. A viszonylagos biztonság és az életszínvonal emelkedése tette lehetővé ezt az életmódot. A lovagi tornák és a szórakozás egyéb, jellegzetesen férfias formái mellett újfajta szabad idős tevékenység alakult ki, amelynek középpontjában a költők patrónusa, a nő állt. Újfajta társasági viselkedési rendszer formálódott ki, amely szerint a hölgyekkel lovagiasan bánó férfi megbecsülést érdemel, és ez a viselkedésmód a Nyugat-Európa felsőbb osztályainak társadalmában évszázadokon át éreztette a hatását. Létrejöttek bizonyos viselkedési normák, amelyeket a nők iránti – legalább a társasági életben megnyilvánuló – fokozott tisztelet és udvariasság különböztetett meg. Nem

¹³⁶ Lásd Guichard: i. m. 164–173. o.

szabad azonban eltúlozni ezek hatását a férfi–női kapcsolatok alapvető formáira, és semmiképpen sem a férj–feleség kapcsolatra.

Jean de Montreuil barátjához, Gontier Colhoz írott – már idézett – levelében felsorolja, barátja feleségének férjével kapcsolatos panaszai közül miket tart jogosnak. Az asszony azt állítja, mindenben engedelmeskedik férjének, és nem megy el otthonról, csak templomba jár, oda is csak férje engedélyével, aki viszont szabadon jár–kel, sakkozik vagy kockázik. Nem hűtlen hozzá, és teljesíti férji kötelességeit, de közönyösen és megvetően. Ami pedig a háztartási kiadásokat illeti, ha ő – a feleség – nem intézné beosztással a pénzügyeiket, férje felelőtlen tékozlása a szegénységbe taszítaná őket. Az asszony szavaival:

„Ez a mi sorsunk, ártatlan asszonyoké, olyan férfiak sújtanak bennünket átokkal, akik azt képzelik, hogy a törvények felett állnak, és hogy nekik mindent szabad. Azt tesznek, amit csak akarnak, mint azok a kóbor lovagok, akik azt csinálnak, amit jó-nak látnak, bennünket pedig, ha csak ránézünk valakire, már parázناسággal vádolnak. Mi nem feleségek vagyunk, nem társak, hanem rabszolgák vagy foglyok. Ha nem kapnak meg mindent azon nyomban, ahogy kérik, tiszta ruhát vagy puha ágyat, átkozódnak, és ócsárolnak bennünket. Vendégfogadóknak, országúton és más helyeken, amiket nem akarok most megnevezni, gyalázkodásukkal és becsmélésükkel a porig aláznak bennünket. Mint az igazságtalan bírák: engedelkenyek magukkal, és szigorúak másokkal.”¹³⁷

Ez a kép, amely egy nemesasszony életét és érzéseit ábrázolja, ugyancsak távol esik az udvari eszménytől. Ezeket a panaszokat nem a mérhetetlen önsajnálát kifejezésének kell tekinteni. A nőt és házasságot nemigen pártoló Jean de Montreuil szó szerint elhitte őket.

A költők dicsőítették patrónusaikat, de ez volt a mesterségük, ezért fizették őket, és némelyik hölgy ezzel tisztában is volt. Egyikük, egy bizonyos Isabella, maga is költő, a következő észrevételt adja egyik szereplője, egy költő szájába:

¹³⁷ Coville: i. m. 63–65. o.

De ha dicséretedet zengem,
azt nem szerelemből teszem,
hanem a haszon miatt, amit ezért kapok,
mint bármely mulattató, aki a hölgy dicsőségét zengi.¹³⁸

Bogin még azt is megkockáztatja, hogy a költők a hölgyek felhasználásával kívántak bejutni a férfiekhez. A hölgyet dicsőítve a férjét is megtisztelték. A lovagi eszményhez hasonlóan az udvari szerelem is általánosan elterjedt a nemesség körében, az osztályon belül rangbeli különbségek nélkül. A felsőbb és az alacsonyabb rangú nemesek egyaránt azonosulhattak a költők gondolataival. Mint R. Nelli megjegyezte, a férjes asszony és az ifjú agglegény között szövődő szerelem eszménye összhangban volt az ifjú kóbor lovagok, a *juvenes* törekvéseivel, kiknek többsége pusztán választási lehetőség – azaz tulajdon – híján maradt agglegény. A férj, feleség és nő szerető alkotta szerelmi háromszög újabb variációja jött létre az új tényező, az ifjú agglegény színre lépésével. Andreas Capellanus állítását, hogy „a férj és feleség kapcsolatában nincs helye a szerelemnek”, könnyedén magukévá tették ezek a fiatal férfiak.¹³⁹

A szeretett személyt elérni nem kívánó, e formájában is lélekelmelő, plátói udvari szerelem (melynek legszemélyesebb és legtökéletesebb ábrázolása Dante költészetében található), nem tette kifinomultabbá a nemesség szerelmi életét, pusztán egy viselkedési stílust alakított ki. Másrészt tévesen állítanánk, hogy házasságtörésre és paráználkodásra ösztönözte a virágzó középkor nemességét. Egyértelmű bizonyítékaink vannak a házasságtörés, paráznaság és a fattyak nemzésének eseteire az udvari szerelem virágkorát megelőző időszakokból is, és a nemi erkölcsök a városi osztályban és a parasztságban sem voltak szigorúbbak, a szerelmi ügyeket illető egyházi állásfoglalás ellenére sem.

Fénykorában, ha nem hullott szét üres formalizmussá, az udvari szerelem olyan víziót ábrázolt, amely a tökéletes hős illúzióját testesítette meg, akiben a testi vágy erénnyé, a hölgyért való ön-

¹³⁸ Bogin: i. m. 110. o.

¹³⁹ Uo. 56. o.; R. Nelli: *L'Erotique de Troubadours* (Párizs, 1974), 223–234. o.; Andreas Capellanus: *The Art of Courtly Love* (New York, 1941), 100. o.

feláldozássá változott át. Mint minden irodalom, amely álmvilágot ábrázol, ez sem a valóságot tükrözte, és csak elenyésző mértékben formálta azt.

A nők hozzájárulása a korabeli kultúrához

Az apácákról szóló fejezetben tárgyaltuk, hogy a nők mivel gazdagították a keresztény miszticizmust, hiszen valamennyi női misztikus, kinek írása fennmaradt, valamelyik női szerzetesrendhez tartozott. A világi kultúrát gazdagító női hozzájárulást a nemes nőkről szóló fejezet tartalmazza, mivel tudomásunk szerint csaknem minden verset vagy prózát író nő ennek az osztálynak volt a tagja. A középkorban több költőnő alkotott, mint női prózaíró. Christine de Pisan és a híres költőnő, Marie de France és más nemes nők olyan költeményeket írtak, amelyek stílusukban és tartalmukban a trubadúr hagyományt idézik. M. Bogin kötetbe rendezte tizennyolc délfrancia költőnő verseit. Héloïse levelei természetesen közismertek. Bennük a maga szemszögéből írja le Abélard-hoz fűződő viszonyát, benyomásait a levelek írása idején, és levelei kifejezik azt a folyamatot, melynek során fokozatosan megbékélt apácáságával. Levelei az első apácarend személyes dokumentumai, egyben korának kultúrájában és érzékenységében gyökereznek.

A középkorban Christine de Pisan volt az első főfoglalkozású írónő. Írásaiból tartotta el magát, és „hivatásos” írónak tekintették. Kortárs költőkkel és filozófusokkal állt kapcsolatban, így Eustace Deschamps-val és Jean Gersonnal. Jean de Meung Rózsaregényének nőellenességével szemben bátran a nők védelmére kelt, és ő volt az egyetlen nő, aki a *Querelle des femmes* elnevezésű irodalmi vita során szót emelt a nők érdekében. Íróként meghívást kapott IV. Henrik angol király és Gian Galeazzo Visconti milánói herceg udvarába. Elhárította a meghívásokat. Némelyik műve megrendelésre készült, mint például V. Károly életrajza, amelyre a király fivére, Fülöp, Burgundia hercege adott megbízást. Irodalmi pályafutása korai szakaszaiban balladákat alkotott, amelyekben rövid és boldog házasságáról írt, és férje halálát gyászolta. Később szerelmes verseket, lírai költeményeket, fiának szóló útmutató kézikönyvet, hazafias és hitszónoklattani műve-

ket, politikai elméletet és filozófiai műveket írt. Mindezen művek alkotása közben folyamatosan bővítette tudását, és az olvasott könyvek ihletet adtak írásaihoz. Dicsőítő énekeket írt francia udvaroncokhoz, némelyikükben pártfogóra lelt (többek között az orleans-i hercegben), a királyi család tagjainak kibékülésére buzdító felhívást intézett Bajor Izabella királynőhöz, és siralmas éneket szerzett a franciaországi polgárháborúról. Öregkorában egy zárdában írt költeményt Jeanne d'Arc tiszteletére.

Érdekes, hogy a nővédelem terén Christine-t megelőzte a misztikus Bingeni Hildegard. Ne felejtjük el, hogy Hildegard soha nem kérdőjelezte meg azt a felfogást, hogy a nő a teremtésben másodlagos szerepet töltött be, és hangsúlyozta a nő férfinak való alávetettségét. Ugyanakkor azt írta, hogy a nő gyengédebb (*suavior*), mint a férfi, és míg a férfi nemi vágya az oroszlán erejéhez mérhető, a nő kevésbé kéjsóvár, és elsősorban a gyermekszülés és gyermeknevelés vágya él benne.¹⁴⁰

Christine de Pisan műveinek lenyűgöző sora és a trubadúrnők költeményei ellenére a nők hozzájárulása a középkori kultúrához mennyiségét tekintve kétségtelenül szerény volt (a misztikusok kivételével). Találhatók-e ebben a korlátozott terjedelmű írásanyagban olyan eltérő női nézőpontok vagy érzékeny meglátások, amelyek tágíthatnák az olvasók látókörét és bővíthetnék tapasztalatait? Meggyőződésünk, hogy erre a kérdésre igenlő válasz adható. Minden mű, melyet idéztünk, a kor szellemében és stílusában született, és a témák nagyrészt a korabeli irodalmat is jellemzik. Mindazonáltal egyedülállóak a nőköltők szerelmes versei, Héloïse kifejezésmódja és elmélgedései, Christine de Pisan egyes művei.

A nők szerelmes versei kétségtelenül természetesebbek, személyesebbek és az udvari költészet konvencióitól mentesebbek, mint a legtöbb férfi trubadúr verse. Kevés az allegória bennük, és a szerelem örömet és fájdalmát ábrázolják. Az a nő, aki a férfi trubadúrok által használt többes szám első személynél jóval egyénibb hangú egyes szám első személyben ír, általában nem azonos a szerelmesét próbatételekkel elhalmozó imádott hölgygel (noha a költőnők ahhoz a társadalmi réteghez tartoztak, amelyhez a férfi trubadúrok szóltak, és némelyik költőnő férfi költők patrónusa volt). Ő szerelmes asszony, aki élvezzi a szerelmet, és kesereg, ha

¹⁴⁰ Hildegard von Bingen: *Liber Scivias*, PL CXC VII. köt. 461., 595. kol.

csalódik. Marie de France költeményében, a *Guigemar*ban a nő gyengéd és odaadó, szerelméért a szenvedést is vállaló lény, kinek fájdalma megváltja szerelmesét. A csodák és a végzet erejének leírása mellett megtaláljuk a főhősök lelki mozgatórugóinak ábrázolását is. Csak a hősnő szerelme és odaadása gyógyír a hős sebeire. Guigemar azt a jóslatot kapja, hogy „sebeid soha nem fognak begyógyulni, sem a gyógyfűvek, sem a gyökerek nem használnak, sem a hamuvíz és semmiféle orvosság, csak az fog meggyógyítani, aki annyira szeret, hogy elviseli a fájdalmat és a szomorúságot, amit előtte más nő még nem ismert”.¹⁴¹

Leveleiben Héloïse az egyházi és a klasszikus irodalomra támaszkodik, amely ihletadó forrás és feltétlen tekintély volt kortársai számára. A megszokott nőképet a gonosz forrásaként tünteti fel, és az egyházi-udvari körök szokásos házasságellenes kritikájára hivatkozik, de mindezen részletek mögött egy erőteljes és ösztönös kifejezőmód fedezhető fel. Múltjának és apácaéletének őszinte és könyörtelen elemzése, Abélard utáni sóvárgása, vágya, hogy kapcsolatot létesítsen vele – ezeket az önfeltárási formákat még Abélard írásaiban is hiába keressük. Az olvasó még a *Historia Calamitatum* olvasásakor is úgy érzi, a szerző prédikálni kíván a példázatokkal, noha ezt Abélard talán azért írta, hogy helyreállítsa kasztrálása után széthulló egyéniségét, és újradefiniálja önmagát.¹⁴²

Kétségtelen, hogy Christine de Pisan egyik-másik írása szükségtelenül bonyolult, kevésbé eredeti és allegóriáktól terhes. Tudását fitogtatja bennük. Olykor még a nők védelmében írt művei is a nőpártoló irodalom közhelyeit ismételtetik: Éva Ádám bordájából teremtetett, nem pedig a föld porából, Krisztust nő szülte stb. A nemek egyenlőségét sem óhajtja, pusztán védelmébe veszi a nőket, akikkel a férfi szerzők igazságtalanul bántak, és felmagasztosítja a nő morális és intellektuális képét. Írásai mindamellett egyszerűen, emberien és bölcsen megfogalmazott személyes észrevételeket, elképzeléseket és eredeti gondolatokat tartalmaznak. Azt tanácsolja például idősebb hölgyeknek, hogy ne ítéljék meg túlságosan szigorúan fiatalabb társaikat, bocsássák meg nekik

¹⁴¹ Marie de France: *Lais*, szerk. A. Evert (Oxford, 1944), 5–6. o.

¹⁴² M. M. McLaughlin: Abélard as an autobiographer. The motives and meaning of his Story of Calamities, *Speculum* XLII (1967).

az éveikből fakadó döreséget, és ne feledjék, hogy valaha ők is voltak fiatalok: „Ha már nincsenek benned ifjúkori bűnök, az nem erényességed miatt van, hanem azért, mert természeted nem csábít már ilyen bűnökre, és mivel természeted már nem hajlik felénk, förtelmesnek tűnnek számodra.”¹⁴³ Ez a friss levegő fuvallataként hat a sok ásatag gondolat után, amelyet a nőknek szóló útmutató kézikönyvek hajtogatnak.

Christine őszintén emberi szemléletmódját illusztrálják a háború és annak borzalmai ellen tiltakozó és a háborús özvegyek és árvák sorsát ecsetelő írásai.¹⁴⁴ Férfiak műveiben nehezen találunk ilyen megállapításokat, ők többnyire elvont, jogászkodó és műveltségüket hirdető, a keresztény erkölcsön és a természeti törvényeken alapuló vagy a lovagság ethoszából eredő gondolatokat fejtenek ki a békéről és az „igazságos háborúról”. (Ehhez hasonlót Christine műveiben is találhatunk.) Christine humánus témakezelésének egy másik példája, hogy ellentétben az összes többi kortárs szerzővel, aki valamely uralkodó zsidókkal szembeni tisztességes politikáját a vallásosságnak tudja be, ő az V. Károlyról írt életrajzban a király államvezetését emberségességének tulajdonítja: „Tisztességesen bánt a zsidókkal, mivel azt kívánta, hogy az emberek tisztességesen bánjanak egymással.”¹⁴⁵

Christine de Pisan nőként és íróként kívül állt a társadalom rendszerén, és ez hozzásegítette ahhoz, hogy más nézőpontból szemlélje a dolgokat. Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy más osztályszempontból, mivel társadalmi hovatartozása bizonytalan. Egy alacsonyabb rangú nemes özvegye volt ugyan, de sem hűbérbirtokot, sem egyéb jövedelemforrást nem örökölt, amely biztosította volna a helyzetéhez illő életmódot. Nemesi társaságba és a királyi udvarba járt, de nem tartozott közéjük. Bennfentes volt és kívülálló, ez is hozzájárult páratlanul egyéni látásmódjához.

Végezetül idézzük fel Christine legérdekesebb gondolatát a nőkről, amely az *Epistre au Dieu d'Amours* című művében jelent meg:

¹⁴³ McLeod: i. m. 135. o.

¹⁴⁴ Uo. 148., 118. o.

¹⁴⁵ Christine de Pisan: *Le Livre de fais et bonnes meurs du Sage Roy Charles V* (Párizs, 1836), 617. o.

„A nők nem olyan kegyetlenek, mint a világot uraló férfiak, nem gyilkolnak, nem sebeznek meg és nem forgatnak ki senkit a vagyonából, nem hamisítanak meg szerződéseket, és nem ártnak a királyságnak. Természetüknél fogva gyengédek, könyörületesek és jó szándékúak. Még a leghitványabbak sem ártnak a világnak, sem országuk kormányzatának.”¹⁴⁶

Úgy tűnik mindabból, amit a középkori nőkről tudunk, hogy ez a gondolat némiképp idealizálja a nőket. Még a francia királynőhöz, Bajor Izabellához intézett felszólításban is – hogy vessen véget a franciaországi hercegek viszálykodásának – Izabella nagylelkűségére, könyörületességére és az anyai részvételre hivatkozik,¹⁴⁷ s ezek a vonások Izabella királynőben korántsem voltak meghatározó jellegűek. Christine észrevételei azonban módfelett érdekesek. A gyengéd és könyörületes asszony képének megrajzolása igencsak ritka kivétel a középkori kultúrában. Mint már láttuk, a gyengédség, könyörület és jóindulat a Szent Szűz sajátjai. Amikor a szerzők dicsérni kívántak egy nőt, férfi tulajdonságokkal ruházták fel, és nyomatékosan tagadták nőies vonásait. Nem mindig határozták meg ezeket közelebbről (és a női tulajdonságok felsorolása nem is következetes), de általában a törekenységet említették, a határozatlanságot és a következetlenséget, nem pedig a gyengédséget és szánalmat. Néha az egyházi férfiak is leírták a hagiográfiában, hogy a női szent inkább férfiasan, mintsem nőiesen cselekedett (*non mulieriter sed viriliter*).¹⁴⁸ A Christine de Pisan által nőiesnek minősített tulajdonságok – a gyengédség, könyörület és szánalom – egyértelműen pozitívak. Az ilyen női sajátosságok kíváncsiságának hangsúlyozása nemcsak a feudális társadalom és katonai ethosz elleni tiltakozást jelentette, hanem egyben lehetővé tette a férfiak felszabadítását a kínzó férfiasság, az álságos heroizmus és ezek minden velejárója alól. Mondanunk sem kell, ezek a nézetek az elmélet síkján maradtak, Christine hangja elszigetelten és magányosan szólt. A peremcsoportok tagjaitól eltérően, akik a központtal való azonosulás vágyától vezérel-

¹⁴⁶ *Oeuvres poétiques de Christine de Pisan*, szerk. M. Roy, II. köt. (Párizs, 1891), 21–23. o.

¹⁴⁷ McLeod: i. m. 117–118. o.

¹⁴⁸ Bartholomaeus Anglicus: *Liber de Proprietatibus Rerum*, L. VI, C. VI; *Acta Sanctorum*, ápr. II (Párizs–Róma, 1865), 159. o.

ve általában megtagadják csoportbeli társaikat, a középkori nők nem tagadták meg kevés számú alkotó nőtársukat. Denys Pyramus angol-normann költő leírta, milyen nagy népszerűségnek örvendtek Marie de France költeményei a nemesség, de főleg a nemes nők körében. Némelyik nő Christine de Pisanra is kiterjesztette pártfogását. Nők vásárolták meg művei kéziratait, köztük Valentina, Orleans-i Lajos herceg felesége, Marie de Berry és Bajor Izabella, Franciaország királynője. Maga Christine pedig nemcsak mitológiai és történelmi nőalakokat ábrázolt, hanem hús-vér nőismerőseiről is említést tett. Írásaiban dicsőítette őket, mint a Bureau de la Riviere felesége, Marguerite nagylelkűségéről és leleményességéről szóló történetben, valamint jegyzéket állított össze franciaországi kortársnőiről, akik nemes tulajdonságaikkal kiérdemelték, hogy bekerüljenek a *Cité des Dames*-ba.¹⁴⁹

Gyakran állítják, hogy a katonai szervezetekre épülő társadalmak jellegéből adódik a nők jogainak a férfiakéhoz képest drasztikusan korlátozása.¹⁵⁰ A virágzó középkor feudális társadalma katonai szervezetre épült. A társadalom felső rétege hűbéri birtokokkal rendelkezett, amelyeket eredetileg katonai szolgálat fejében adományoztak nekik, s így jött létre a katonák osztálya. Kijelenthetjük-e tehát, hogy az ebbe az osztályba tartozó nők jogai különösen korlátozottak voltak a férfiakéhoz mérten? Mint már megjegyeztük, a nők nem teljesítették az osztály legfőbb feladatát: nem harcoltak, és nem csatlakozhattak a lovagok szövetségéhez. Nem részesültek lovagi nevelésben, és nem mentek át a lovaggá ütés különböző szakaszain, nem lettek tagjai a lovagi rendeknek, a férfiak 12. században megalakuló szent szövetségeinek. Ilyeténképpen a nők semmiféle szerepet nem játszottak a nemesség ethoszában és mitológiájában.

A lovagság intézményének gyökerei a pogány istenimádás szent rituáléinak idejéig nyúlnak vissza, és ezeket a feudális társadalom keresztény sajátosságokkal egészítette ki; a lovagság intézménye túlélte a nemességet mint katonai erőt. Még a középkor végén is, amikor a nemesség már nem töltötte be a társadalomban a katonai erő pozícióját, a legtöbb európai országban tovább virágoztak

¹⁴⁹ McLeod: i. m. 130–131. o.

¹⁵⁰ G. Rossi: i. m. 117. o.; D. M. Stenton: *The English Woman in History* (London, 1957), 29. o.

a lovagi eszmények és a lovagi rendek. A lovagság magába ölelte a középkori civilizáció etikai és esztétikai értékeinek széles körét, és a nők ebben semmiféle szerepet nem játszottak. Ők csupán annak leglényegtlenebb aspektusában, az udvari kultúrában játszottak szerepet, és abban is inkább mint objektumok, nem pedig mint szubjektumok. Ugyanakkor a nők hűbéri birtokokat örökölték, ennél fogva némelyek területeket uraltak, és teljes körű uralkodói hatalmat gyakoroltak. Ezenfelül feudális nagyurak örökségben nem részesedő feleségei feladatokat láttak el férjük oldalán, akik jórészt rájuk hagyták a birtokok gazdasági ügyeinek intézését, s ezek az asszonyok férjük távollétében is helytálltak.

Bár a földbirtokosnők bizonyos hányadának ezen jogai és tevékenységei ellentmondásba kerültek a „rendi irodalomban” megjelenő általános nőábrázolással és a bírói határozatokkal, különleges helyzetük mégsem vezetett a nők társadalmi szerepének általános újradefiniálásához. A feudális nők helyzete nem hasonlított az uralkodó kormányzati döntéseket befolyásoló anyja, nővére, felesége és ágyasa helyzetéhez, s nemcsak azért, mert a földbirtokosnők többen voltak, hanem mert a régensi feladaton kívül, amelyet olykor a kiskorú trónörökös anyja kapott a gyermek nagykorúsága eléréséig, nem töltöttek be más funkciót. Ők kizárólag nagy formátumú személyiségük erejével szereztek befolyást. S ez nem meglepő. Mindig éltek erős, tevékeny, a hatalmat szerető nők, és ha közeli kapcsolatba kerültek az uralkodókkal, megvalósíthatták elképzeléseiket, bár soha nem kijelölt pozíciójuknál vagy alkotmányos hatalmuknál fogva.

A földdel rendelkező földbirtokosnők helyzete csak a későbbi korszakokban trónra lépő királynőkéhez hasonlítható (a középkori Nyugat-Európában a nők nem örökölték a trónt). Ahogyan a monarchia erősödött a különböző országokban (és a hercegi hatalom erősödött Itáliában és a Német-római Birodalomban), fokozódott a centralizmus, és az uralkodók hűbéri területeket vettek át, úgy csökkent a kormányzói hatalmat gyakorló nők száma. A földbirtokosok hatalma is csökkent, ők azonban állami hivatalnokként megtalálták a helyüket a királyi udvarokban, a közigazgatásban vagy a hadseregben. Ez az út nem nyílt meg a nők számára. Ráadásul a nemesek műveltségének növekedésével – melyet a nők előtt bezáruló oktatási intézményekben szereztek meg – fokozódott a nők elszakadása a gondolat és a társadalmi cselekvés

világától. A polgárháború és a polgári forradalom a 17. századi Angliában, a francia forradalom és a többi európai forradalom a 19. században nem változtatott ezen a helyzeten. Miután a birtokos nemesség politikai életben megnyilvánuló hatalma meggyengült, a képviselői gyűléseken kizárólag férfiak által megválasztott férfiak vettek részt egészen a 20. századig. A egyetemek és más felsőoktatási intézmények kapui nem nyíltak meg a nők előtt. Úgy tűnik tehát, hogy a katonai szervezetre épülő középkor társadalmában az uralkodó osztályhoz tartozó nők olykor olyan státussal bírtak, amely példa nélküli az elkövetkezendő évszázadokban.

Mi jellemezte ezeket a nőket? Christine de Pisan, mint láttuk, a gyengéd, nagylelkű, részvétteljes nő képét rajzolta meg. Azt állította, hogy a nők nem sebeztek és nem öltek meg senkit, nem forgattak ki senkit a vagyonából, nem hamisítottak szerződéseket, és nem ártottak az államnak. Néhány modern történész úgy véli, a középkori nemes nők által képviselt értékek szöges ellentétei férfi társaikéinak. J. F. Benton Nogenti Gilbert édesanyját – aki fia szerint jámbor és szűzies – a feudális társadalomban a női értékek képviselőjének tekinti, míg ugyanebben a társadalomban az erőszak, a döllyf, a nemi szabadság és a hitetlenség minősül férfias értékeknek.¹⁵¹ Nem osztom ezt a felfogást. Lehet, hogy ez érvényes volt Nogenti Gilbert anyja esetében (fia legalábbis ilyennek látta őt), és az istenfélő nemes nők voltak az ideális nő megtestesítői a családi mítoszokban,¹⁵² a korabeli forrásanyagokban azonban semmi nem támasztja alá azt, hogy a nők általában kegyesebbek voltak a férfiaknál, vagy hogy mindig a nemi erkölcsösséget képviselték volna. Az érzékiség, kegyetlenség és kéjvágy, akárcsak a jámborság, önmegtartóztatás és önként vállalt szegénység mindkét nem tagjai közt létezett a középkori társadalomban. Ismereiteink alapján a vallási buzgalom semmivel sem lángolt hevesebben az apácázárdákban, mint a szerzetesek kolostoraiban, és a legtöbb apáca nemes nő volt. Christine de Pisan joggal állította, hogy a nők nem sebeznek és nem gyilkolnak, mint a férfiak: a bírósági jegyzőkönyvek jelzik a női erőszak létét, de a gyilkossággal vádolt nők száma, tény és való, elenyészően kicsi volt a férfiakéhoz viszonyítva. A nemes nők nem sebeztek és nem öltek, mint a fér-

¹⁵¹ J. F. Benton: *Self and Society in Medieval France* (New York, 1970), 23. o.

¹⁵² Lásd pl. Rosenthal: i. m. 178–179. o.

fiak, mert ők nem voltak katonák. Ők nyilvánvalóan kevesebbet ártottak az államnak, mivel a női uralkodók aránya jóval kisebb volt, mint a kormányzásban részt vevő férfiaké.

Az egyik krónikás beszámol arról, hogy fiatal özvegyasszonyok a francia IV. Fülöphöz fordultak, hogy vessen véget a flandriai háborúnak, amely szinte minden férfit megnyomorított Franciaországban.¹⁵³ De az uralkodói hatalmat gyakorló földbirtokosnők férfiak módjára uralkodtak a férfiak világában. Férfiak voltak a nekik alárendelt csatlósok, tisztviselők, férfiak voltak az uralkodók, akikkel kapcsolatba kerültek, s ők alkalmazkodtak a férfi többség életmódjához és értékrendjéhez, még ha némelyik alapvonásuk különbözött is a férfiakétól (és ez semmiképpen sem bizonyos). Ha az általában nőknek tulajdonított sajátosságokkal voltak felruházva – mint a gyengeség és a könnyorület –, ezek nem nyilvánultak meg uralkodói módszereikben. Küzdöttek uralkodói jogukért, mint Mahaut d’Artois, férjük jogaiért, mint Johanna, Bretagne grófnője, és küzdöttek fiaikért. Habozás nélkül apjuk ellen uszították fiaikat, mint Aquitániai Eleonóra, aki támogatta fiai lázadását apjuk, II. Henrik ellen, és teljesen mellékes, hogy férje is hatalmat gyakorolt, jogosan és jogtalanul, és öt hosszú éveken át fogságban tartotta.

Lehetséges, hogy (legalábbis ezeket a nőket illetően) a férfiak által írt középkori irodalomban az ábrázolt nők képe és a nők valószínű képe között nem is feszült akkora ellentét. A hősi énekekben (*chansons de geste*) az asszony arra biztatja férjét, hogy a veszteség és gyász után is folytassa a harcot. Az udvari irodalomban a nő próbatételek elé állítja a lovagot, ezek többnyire katonai feladatok. Nem különösebben gyengéd az a hölgy, aki pajzs nélkül küldi harcba a kedvesét. A nők részei voltak a középkori civilizációnak, és annak kegyetlenkedéseiben is szerepet vállaltak. A nők, akárcsak a férfiak, tódultak a nők vagy férfiak kegyetlen kivégzésének megtekintésére. Amikor Margery Kempe misztikust eretnekséggel vádolták és letartóztatták, dühödt asszonyok fenyegetően hadonásztak guzsalyaikkal a börtön felé vezető úton, és azt rikácsolták, hogy máglyán fog égni.¹⁵⁴ A krónikaírók néha meg-

¹⁵³ *Annales Colmarienses* MGHS XVII. köt. (Hannover, 1861), 231. o.

¹⁵⁴ Idézi J. A. Thompson: *The Later Lollards 1414–1520* (Oxford, 1965), 8. o. és l. jegyzet.

örökítik a nők, köztük nemesasszonyok kegyetlenkedéseit, mint például a périgordi kisnemes feleségének esetét, kinek más asszonyokkal való különösen kegyetlen bánásmódjáról Peter de Vaux de Cernay krónikás számolt be.¹⁵⁵ Amikor leleplezték az orleans-i eretnekeket, a király emberei – Konstancia királynő parancsára – megakadályozták a kegyetlen önbíráskodást, de a fanatikus és felbőszült királynő karóval kiszúratta az egyik eretnek, Stephen szemét.¹⁵⁶

Még ha a nőket a férfiaknál jámborabbnak vélőnek igazuk van is, ne felejtjük el, hogy a könyörület és a szánalom a középkori keresztény társadalomban nem volt szükségképpen a vallásosság velejárója: ezt szűrhetjük le a wattoni apácák történetéből vagy Douceline begina életéből. A szent addig ütötte-verte az egyik lányát, míg annak testéből patakozott a vér – bűne az volt, hogy munkája közben ránézett az arra haladó férfiakra –, s anyja azt kiabálta, hogy Istennek fogja őt áldozni.¹⁵⁷

Más lett volna vajon a középkori társadalom, ha a nők nagyobb szerepet játszottak volna benne, ha nem marginális csoportot alkottak volna, mely alkalmazkodott az uralkodó többséghez? E kérdés ugyanígy feltehető valamennyi ismert civilizáció esetében. Fontos kérdés, de nem olyan, amelyre a történészek választ adhatnának.

¹⁵⁵ Peter of Vaux de Cernay: *Historia Albigensium, Recueil des Historiens de Gaule et de la France* (Párizs, 1880), XIX. köt. 98. o.

¹⁵⁶ Lásd J. B. Russell: *Dissent and Reform in the early Middle Ages* (Los Angeles, 1965), 255. o.

¹⁵⁷ C. Carozzi: Une Béguine joachimite. Douceline soeur d'Hugues de Digne, *Cahiers de Fanjeaux* (1975), 173. o.

6. Városi nők

A városi társadalom több szempontból is új volt, és benne a nők szerepe csak egyedülálló gazdasági, társadalmi és kulturális szerkezetének háttérében érthető meg. Szögezzük le már az elején, hogy a nők jogai a városi élet újszerű keretein belül is korlátozottak voltak, bár ez a szerkezet eltért a nemesek katonai társadalmától és a parasztok részben szabad közösségétől. A város békés helynek minősült (*locus pacificus*). A béke határozta meg fejlődését, valamint a kézműves mesterségeken, kereskedelmen és pénzügyleteken alapuló gazdasági tevékenységeket. Kialakult a város ethosza, amely különbözött a feudális nemességtől. A városi társadalom kezdettől fogva osztálytársadalom volt ugyan, de eltörölte a megkülönböztetést szabadok és jobbágyok között, és a városi emberek – jogi kifejezéssel élve – szabadoknak számítottak (a vidéken élőkkel ellentétben).

A városok világi testületként fejlődtek ki, mint a bennük kialakuló, szintén világi testületeket alkotó céhek (kivéve az egyetemeiket), és létrejött a laikus tisztviselők, jegyzők és bírók rétege. Egy nem katonai jellegű laikus társadalomban, amelynek tagjai szabad versenyt élveztek, akár a nők jogai is kiteljesedhettek volna, de nem ez történt. Úgy tűnik, ez igazolja azt a felfogást (amely a nőtörténetet és a nők társadalmi helyzetét vizsgáló összehasonlító tanulmányokra épül), hogy egy adott társadalomban a nők helyzete – különösen a politikai helyzete – nem értelmezhető mindig a társadalom gazdasági szerkezete vagy a demokrácia mértéke alapján. Csak a demokratikus Athén fénykorát kell felidézniük, ahol a nők jogai még az ókori Görögország ismérvei szerint is erősen korlátozottak voltak.

A városi nők jogainak korlátozása nyilvánul meg abban is, hogy a nők semmiféle szerepet nem játszottak a városvezetésben. A különböző városokban a kormányzás különböző formái alakultak ki: oligarchikus, arisztokratikus vagy féldemokratikus. De a nők egyik rezsim kormányzatában sem vettek részt. Nem választották be

őket a városi tanácsba, nem töltötték be vezetői posztot, és csak kivételes esetekben vettek részt a városgyűléseken. Ebből a szempontból a városi nők sorsa semmivel sem volt jobb a parasztokénál. Habár a nők nem láthattak el funkciókat a földesúri birtokon és a falusi közösségekben, de a vidéki hajadonok és özvegyasszonyok részt vettek a falugyűléseken, míg a városi nők, családi állapotuktól függetlenül, nem látogathatták az efféle összejöveteleket. A hivatali és kormányzati pozícióban levő férfiak száma növekedett, a kormányzati feladatokat ellátó nőké viszont nem. Épp az ellenkezője történt, olyannyira, hogy a városokban élő nők történetét taglalván szükségtelen a városi kormányzás vizsgálatá.

Fontos szerepet játszottak viszont a nők a városok gazdasági életében. A középkori városokban nehezen képzelhető el a termelés vagy a belső kereskedelem női közreműködés nélkül. Szerepük főleg a munkavégzésben volt kiemelkedő – vannak, akik ezt az új városi ethosz egyik megjelenési formájának tartják –, és az őket sújtó korlátozó intézkedések ellenére helyet kaptak a kézművesek és kiskereskedők céheiben. Az egyházi testületté váló céh – az egyetem – nem nyitotta meg kapuit a nők előtt.

A nők mint polgárok

A nők városi polgároknak számítottak, és városi tulajdonuk (egyes városokban *burgagia*) címén váltak azzá, amelyhez vagy az öröklés jogán vagy vásárlás által, vagy céhes tagság jogán (néhány városban a céhes tagság nemcsak a munkavállalási engedély előfeltétele volt, hanem a polgári státushoz szükséges alkalmasságé is) vagy pedig városi polgárral kötött házasság révén jutottak hozzá. A polgárságot elnyerő férfinak bizonyos pénzösszeget kellett fizetnie a közösségnek,¹ néha a város urának is,² és hűségesküt kellett tennie a városnak. A női polgár³ viszont a városi kiváltságoknak csak töredékét élvezhette. Jogában állt kereskedelmi tevékenységet foly-

¹ Lásd pl. *Recueil de Documents relatifs à l'Histoire du Droit municipal en France*, szerk. G. Espinas, III. köt. 315. o.

² Uo. 236. o.

³ A nők mint városi polgárok, lásd *Calendar of Plea and Memoranda Rolls Preserved among the Archives of the Corporation of the City of London at the Guild Hall, 1364–1381*, szerk. A. H. Thomas (Cambridge, 1929), lxi. o.

tatni, és csak a helyhatósági szabályrendeletet alkalmazó, városi bírák vezette bíróságoknak tartozott felelősséggel (ha a város maximális jogi autonómiával rendelkezett).⁴ Ugyanakkor nem volt választójoga, és őt sem választhatták be a városi kormányzati intézményekbe, és azokban a városokban, amelyek képviselőket küldtek a helyi vagy országos képviselői gyűlésbe, a nő nem választhatott és nem képviselhetett.

Kivételt jelentett a női részvétel a 14. század közepén tartott provins-i népszavazáson (Champagne). Ezen a népszavazáson a város és a környező falvak lakói arról szavaztak, hogy továbbra is a helyi faluközösség tisztviselőinek (*scabini*) fennhatósága alatt, vagy közvetlenül a királynak alárendelve kívánnak-e élni. Mintegy 1740 városi és 960 vidéki szavazó, összesen 2700 ember vett részt ezen a szavazáson, köztük 350, azaz 13 százalékban nők. A női szavazók között voltak özvegyek, férjes nők és valószínűleg hajadonok is. Néhány esetben a foglalkozásukat is feltüntették a nevük mellett: pék, kocsmáros, fehérvarrónő és kelmefestő.⁵ 1308-ban több városban nők is részt vettek a IV. Fülöp által Tours-ban összehívott gyűlés képviselőinek megválasztásában.⁶ Bizonyára akadtak más kivételek is, amelyekről nem tudunk, de a nők általában nem játszottak szerepet a városi gyűléseken és tanácsokban.

A női polgár jogai a férfi polgár – apjától még nem független – fiának a jogaival vethetők össze. Míg azonban az eltartott fiú helyzete ideiglenes volt, a nőé állandó.⁷ A polgári státus anyagi követelményeit teljesítő asszony magasabb rangú volt, mint a szegény városi férfi, aki azért nem válhatott polgárrá, mert nem rendelkezett városi tulajdonnal, nem volt tagja céhnek, vagy nem tudta kifizetni a polgári státushoz szükséges összeget. De legalább elvi lehetősége fennállt annak, hogy egy nap teljes jogú városi polgárrá válhat.

⁴ Mint annak a londoni nőnek az esetében, aki felmentő levelet kért. Bírói megkeresés útján megkérdezték a polgármestertől, hogy a város polgára-e a nő. A pozitív válaszra a nő kegyelmet kapott: uo. 152. o. Lásd még *Le Livre Roisin, Coutumier lillois da la fin du 13e siècle*, szerk. R. Monier (Párizs–Lille, 1932), 2–3., 20–21., 41. o.

⁵ E. Bourquelot: *Un Scrutin du XIVe siècle, Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France* XXI (1852), 455. o. Feltételezhető, hogy azok a nők hajadonok, akiknél nem említik a férj nevét, vagy akikre nem özvegyként utalnak.

⁶ E. Boutaric: *La Fance sous Philippe le Bel* (Brionne, 1861), 37. o. és 7. jegyzet.

⁷ Az apjával lakó fiú jogairól lásd Stubbs: i. m. 133–134. o.

A városi vagyon öröklésének törvényei vidékenként, sőt városenként változtak, de a hűbéri birtok és a paraszti birtok esetében a fiúgyermek jogai szinte mindig elsőbbséget élveztek a leányok jogaival szemben, a leánygyermek jogai pedig az oldalági férfi rokonokéival szemben. A legtöbb angol városban, ahol a fiúk elsőszülöttségi joga érvényesült, elismerték a többi fiú és a leány városi kiváltságokhoz való jogát.⁸ Ha nem születtek fiúk, a leány örökölt, és a nyilvántartások számos olyan esetet mutatnak, amikor leánygyermek örökölték az üzleteket, a városi ingatlan bérleti díját vagy a város közelében levő földet.⁹ Néha (egyes vidékeken gyakran) olyan intézkedéseket tettek, hogy az apa még életében átadta vagyonát a lányának, a leány pedig vállalta apja eltartását és szükségleteinek társadalmi helyzetéhez illő kielégítését.¹⁰ A nővérek olykor fivéreiktől is örököltek, feleségek a férjüktől, azon kívül amit az özvegyi járadék jogán kaptak.¹¹ A lányok örökösödési jogai a legtöbb flamand városban nagyon hasonlítottak a fiúkéhoz (Aire, Arras, Douai, Lille, Brugge, Ypres, Saint Omer és Verdun, a spanyolországi Cuenca és Sepúlveda).¹²

A női örökösödési jogokat az itáliai városokban és Avignonban korlátozták a legdrasztikusabban: a férjhez menő, hozományban részesülő leányok semmit nem kaptak apjuk örökségéből, holott a nyugat-európai városok többségében a hozományt csak levonták a lányok örökségéből (ugyanúgy, ahogyan a házasodó fiúknak adott vagyont is levonták a majdani örökségből). Nem minden leányt adtak férjhez; akiket zárdába küldtek, azok kevesebb hozományt vittek, mint amennyit a vőlegény kapott volna. A lányok örökösödési jogainak megnyirbálása az itáliai városokban nemcsak abból eredt, hogy féltek a családi vagyon szétszórásától, hanem abból a félelemből is, hogy a lány olyan férfihoz megy felesé-

⁸ Lásd pl. A. Ballard és J. Tait (szerk.): *British Borough Charters, 1216–1307* (Cambridge, 1923), 133. o.

⁹ *Calendar of Wills. Court of Hustings London, 1258–1688*, szerk. R. Sharpe (London, 1889), I. köt. 418., 420., 430., 678., 682., 686. o.; II. köt. 9., 15., 17., 204., 207., 213., 468., 537., 596. o.

¹⁰ *Calendar of Plea and Memoranda Rolls preserved among the Archives of the Corporation of the City of London at the Guildhall 1364–1381*, 294. o.

¹¹ *Memorials of London and London Life 1276–1419*, szerk. H. T. Riley (London, 1868), I. köt. 68. o.

¹² Gilissen: i. m.; E. M. Meijers – J. J. Salverda de Grave (szerk.): *Le Livre de Droit de Verdun* (Haarlem, 1940), 33–34. o.; Dillard: i. m.

gül, aki a városon kívül lakik (*propter nuptias extra territoriam*). Firenzében egy erődrész eladási szerződésében egyértelműen kikötötték, hogy a tulajdont nem örökölheti nő. Ha nincs férfi örökös, el kell adni.¹³

Házasság

A városi nők házasságába – nem úgy, mint a hűbéri birtokok örökösnoíébe – nem avatkoztak be külsőleg (ennél fogva a városlakók esetében a kiskorúak is ritkábban kötöttek házasságot, mint a nemességben). A házasságról a családok döntöttek gazdasági és osztályérdekek, néha politikai számítások alapján. Az itáliai városokban gyakran jöttek létre politikai és gazdasági megfontolásokból kötött házasságok, hiszen itt a házasság nem pusztán két személyt, hanem két családot kapcsolt össze. A házassági kötelék gyakran az egymással hadakozó városi nemes családok viszályainak lezárását és az új politikai erők létrejöttét szimbolizálta.¹⁴ A házasság minden európai városban új szakasz kezdetét jelentette mindkét fél életében. Házasságával a férfi a közösségért felelősséget viselő felnőtté vált. Az árva lányt a gyámja házásította ki rokonai beleegyezésével. Londonban külön bíróság foglalkozott a megfelelő korba lépő, a házassághoz beleegyezésüket adó árva fiúk és lányok osztályuknak megfelelő házásításával.¹⁵

A didaktikus művek szerzői olykor azt ajánlották a tehetős városlakóknak, hogy korán házasodjanak, korábban, mint a lovagok vagy a parasztok. A fényűző életet élő gazdag polgárok ugyanis hajlamosabbak engedni a testi vágy kísértésének, a házasság pedig levezetné vágyaikat.¹⁶ A városokban azonban – a feudális nemességhez hasonlóan – úgy vélekedtek, hogy a férfi, mielőtt családot alapítana, szilárdítsa meg gazdasági helyzetét; és mivel a városok-

¹³ Rossi: i. m.; A. Pertile: *Storia del diritto italiano* (Torino, 1896–1903), IV. köt. 58–59. o.; J. Heers: *Le Clan familial au Moyen-Âge* (Párizs, 1974), 108. o.; M. A. Maulde (szerk.): *Coutumes et Règlements de la République d'Avignon* (Párizs, 1879), 156. o.

¹⁴ Heers: i. m. 63. o.; D. Owen Hughes: *Family structure in medieval Genoa, Past and Present* LXVI (1975).

¹⁵ Thrupp: i. m. 192. o. és 2. jegyzet.

¹⁶ Philippe de Novare: *Les Quatre Ages de l'Homme*, 48. o.

ban több lehetőség adódott a gazdasági előrelépésre, mint vidéken, a férfiak anyagi megállapodásukig általában elhalasztották a nősülést. A céhbeli tanoncok és mesterlegények nem nősülhettek, míg önállóvá nem váltak, s néha a tanoncszerződés is kikötöttek, hogy a tanonc nem nősülhet meg tanoncsága ideje alatt.¹⁷ Bromyard, a 14. századi angol prédikátor itáliai kollégájához, Bernardino da Siennához hasonlóan elítélte a városi férfiak hosszúra nyújtott legénykorát. Bromyard szóba elegyedett egy csomó parázna és házasságtörő agglegénnyel, és azt firtatta, miért nem nősültek meg, a férfiak erre azt válaszolták, hogy majd akkor nősülnek meg, ha otthont tudnak nyújtani a feleségüknek.¹⁸ A gazdasági tényezők kétségtelenül nagyobb szerepet játszottak a férfiak házasuló korának meghatározásában, mint a nőkében. A prédikátorok észrevételei a 14. század második felében kialakult körülmények hátterében értelmezendők: a céhek egyre zártabbak lettek, s egyre hosszabbra nyúlt, egyre nehezebb lett és jelentős anyagi költségekkel járt az az időszak, amíg a tanoncból bérmunkás, majd önálló mesterember lett.

Leone Battista Alberti *Libri de la Famigliájából* világosan kiderül, hogy a kortársak tudták: a fiatalokat gyakran gazdasági körülményeik tartották vissza a házasodástól. Alberti azt javasolja, hogy az érettebb és megállapodottabb rokonok bátorítsák a fiatalokat, mutassanak példát, és adják nekik saját vagyonuk egy részét, hogy ők is családot tudjanak alapítani.¹⁹ Egy londoni férfit menyasszonya hozománya (és rokonai, barátai kölcsönei) segítette hozzá ahhoz, hogy első árukészletét megvegye, és jelöltként felvételét kérje a kereskedők céhébe. Leendő vőlegények készségesen kifizették a házasságközvetítőnek a majdani hozomány bizonyos százalékát vagy a kialakult összeget annak fejében, hogy a közvetítő összehozza őket egy vezető céhtag leányával.²⁰ A gazdagok a legmegfelelőbb, a társadalmi helyzetüket legjobban elősegítő, a legtöbb hozománnyal rendelkező partner megtalálásáig halogatták a nősülést.

Egy firenzei kereskedő 1391 és 1435 között írt naplója sokat

¹⁷ Példa a yorki íjászok céhéből, lásd *York Memoranda Book*, I. rész, 1376–1419, szerk. M. Sellers (London, 1912), 54. o.

¹⁸ J. Nooman: *Contraception*, 229. o.

¹⁹ Lásd D. Herlihy: *Medieval and Renaissance Pistoia*, 118–120. o.

²⁰ Thrupp: i. m. 105–105. o.

elárul arról, hogy a késő középkori Itáliában a hozomány milyen mértékben befolyásolta a városi üzletemberek számításait és karrierjét. Ez a kereskedő négyszer nősült, s mind a négy asszony tekintélyes hozománnyal rendelkezett. Hárman a szüléskor vagy röviddel utána haltak meg. Mindegyik házassága újabb pénzügyi beruházást hozott. Második házassága előtt ezt írta: „Nem volt pénzem, de nősülni készültem, és nagy hozományt vártam. Miután megnősültem és megkaptam a hozományt, fontos szerephez jutottam a társulásban.” Harmadik házassága előtt ezt írta: „A következő módon vállaltam garanciát 2000 forint kifizetésére: jár még nekem 1370 forint az előző társulásból, a maradékot akkor kapom meg, ha újránősülök. Remélem, találok majd olyan feleséget, aki nagy hozományt hoz nekem, ha Isten is úgy akarja.” 1403 májusában feleségül vett egy asszonyt, aki 1000 forint hozománnyal rendelkezett, ebből 700 forint készpénz, 300 forint pedig a vidéki birtok bevételeiből származik. 1421-ben nősült negyedszer, felesége 600 forint hozományt vitt a házasságba.²¹ A hozomány általában súlyos gondot jelentett a városi családokban, főleg azokban az itáliai városokban, amelyekben a vőlegény csekély mértékben járult hozzá a házassághoz. A 12. századra e hozzájárulás a feleség hozományának bizonyos százalékára vagy pedig egy meghatározott összegre szűkült (s ez nem növekedett az idő haladtával, noha a pénz értéke csökkent).

A vőlegény részének korlátozásával az özvegyasszonynak is viszonylag kisebb adománnyal kellett beérnie. Az apai vagyon nagy része az apa halálakor a fiaira szállt, és csak elenyésző hányad jutott az özvegynek. Ezt az adományt anyjuk halála után általában a lányok örökölték. Néha részletekben fizették ki. Az aggályos vagy gyanakvó vőlegények addig nem vitték haza a menyasszonyt, amíg meg nem kapták a teljes hozományt.²² Néhány angliai céh szabályzata szerint a hozományt a céhnek kellett összegyűjtenie (a világi vőlegény vagy a zárda számára), ha a céhtag leánya árva-

²¹ G. Brucker szerk. *The Society of Renaissance Florence. A Documentary Study* (New York, 1971), 29–31. o.

²² Lásd pl. Acta Sanctorum, május 1 (Párizs–Róma, 1866), 335. o. Lásd még S. Chojnacki: Dowries and kinsmen in early Renaissance Venice, *Journal of Interdisciplinary History* V (1975), 571–600. o.; D. Herlihy: The medieval marriage market, *Medieval and Renaissance Series* VI (1976). Másrészt viszont Londonban mindkét fél szinte egyenlő mértékben járult hozzá, lásd Thrupp: i. m. 106. o.

ságra jutott, vagy ha azt maga a céhtag nem tudta biztosítani.²³ A szegény lányok hozományának gyűjtése a jótékonykodás egyik legelterjedtebb formája volt.

A feleségek nem csak hozományukat adták a férjüknek. Angliában az a nő, aki városi polgár volt, polgári státusának jogát a házasságkötéssel átruházta a férjére, s a férjet élete végéig megillette ez a jog, majd továbbörökítette a házasságból született fiainak és lányainak. Néhány céhben, például Arras-ban a pékek céhében a tagok lányai átadták a tagság jogát férjüknek, ha azok ugyanazt a mesterséget űzték.²⁴

A gazdag városi asszonyok leányai nagyon fiatalon mentek férjhez. A középkor végén az itáliai városokban azt tartották ideálisnak, ha a lányok 13 éves korukban mentek férjhez. Firenzében és más toszkán városokban a késő középkorban a nők átlagosan 16–17,5 évesen mentek férjhez, Londonban 17 évesen. A férfiak később házasodtak. Toscanában a férfiak átlagosan 27,7–32,2 éves korukban nősültek meg. Sok asszony belehalt a gyermekszülésbe, és özvegyeik újra megházasodtak. A második feleség gyakran nagyon fiatal volt, és a férj–feleség közötti korkülönbség még nagyobb lett az első házassághoz képest. A már említett firenzei kereskedő harmadik felesége 21 éves korában, amikor a kereskedő feleségül vette, már özvegy volt, az első férjéhez 16 évesen ment hozzá. 29 éves korában halt meg gyermekszülésben. A londoni férfiak fiatalabb korban nősültek, átlagosan 21–26 évesen, de feleségüknél szintén idősebbek voltak.²⁵ Úgy tűnik, kevés vagyonos polgárlány maradt hajadon úgy, hogy nem lépett zárdába. A dolgozók osztályához tartozó leányok valószínűleg kissé később mentek férjhez, mint jómódú társaik. A faluból városba költöző, s ott szolgáloként dolgozó lányok akkor mentek férjhez, amikor összegyűjtötték a hozományukat. A kézművesnőknél dolgozó tanonclányok inaséveik végére halasztották esküvőjüket.²⁶ A céhek nyil-

²³ T. Smith (szerk.): *English Guilds* (EETS, London, 1870), 194., 340. o.

²⁴ *British Borough Charters*, 134. o.; *Ordonnances des Roys de France*, V. köt., szerk. Secousse (Párizs, 1736), 509. o.

²⁵ D. Herlihy: *Vieillir au quattrocento*, *Annales ESC* XXIV (1969), 1338–1352. o.; Herlihy – Klapisch: i. m. 2057., 294–400. o.; Thrupp: i. m. 196. o.

²⁶ *Calendar of Plea and Memoranda Rolls preserved among the Archives of the Corporation of the City of London at the Guild Hall 1364–1381*, 107. o.; Thrupp: i. m. 172. o. és 38. jegyzet.

vántartásai azt tanúsítják, hogy a dolgozó nők egy része hajadon maradt, és nem lépett zárdába.

A gazdagok – mint már láttuk az előző fejezetben – nagyobb családokban éltek, a városokban és vidéken egyaránt.²⁷ A késő középkori nyilvántartások azonban azt mutatják, hogy az utódok száma – a megfelelő osztályokban – nagyobb volt a falvakban, mint a városokban. A Pistoia város és a hozzá tartozó vidék 1427. évi anyakönyvei szerint egy vagyonosabb városi családban az átlagos gyermekszám 2,26, vidéken 3,21, egy szegény városi családban 0,86, egy szegény vidéki családban pedig 1,47 volt.²⁸ E különbség oka az lehetett, hogy az adott korban a városokban nagyobb volt a gyermekhalandóság, a 15. századi járványok jórészt a városokban szedték áldozataikat. De a városi családokban élő gyermekek kisebb számaránya ellenére a vagyonosabb osztálybeli nők igen gyakran sok gyermeket szültek, olykor teljes mértékben kimerítve biológiai lehetőségeiket. Ismerünk olyan eseteket, amikor a 14. században és a 15. század végén gazdag olasz családokban tizenhét gyermek született huszonkét év alatt. Természetesen nem mindegyik gyermek maradt életben, de sok nagycsalád volt. Dante Beatricéjének, Cilia és Folco Portinari legidősebb lányának öt fivére és öt nővére volt. Sienai Katalinnak, egy kelmefestő legkisebb gyermekének huszonnégy testvére volt! Londonban akár tizenkilenc gyermek is élhetett egy családban. A becslések szerint átlag tíz gyermek született egy házasság húszévnyi időtartama alatt.

Lehetséges, hogy a gazdagok feleségei, akik (mint a nemes nők) szoptatós dajkákat alkalmaztak, hamarabb estek ismét teherbe, mint a szegényebb anyák, akik maguk szoptatták gyermekeiket. Nagyon magas volt azonban a gyermekhalandóság aránya. Pistoia-ban – Herlihy szerint – a gyermekek 17,7 százaléka halt meg 1–4 éves korában; 10,5 százaléka 5–9 éves korában; 8,3 százaléka pedig 10–14 éves korában. Ez magyarázatot ad arra, hogy a vagyonosabb osztályokban a magasabb születési arány és a nagyobb családok ellenére miért voltak olyan családok, amelyekben csak egyetlen fiúgyermek maradt életben, vagy akár egy sem (ahogyan ezt néhány

²⁷ A 4. és az 5. fejezetben foglalkoztunk a kérdéssel. Lásd még Herlihy – Klapsch: i. m. 420–442. o.

²⁸ A nagyobb számú leszármazottakról a falvakban lásd D. Herlihy: *Medieval and Renaissance Pistoia*, 117–118. o.

londoni végrendelet alátámasztja).²⁹ Természetesen a meddőség esete sincs kizárva.

Csak a városi gazdagok éltek egymással szomszédos házakban vagy házcsoportokban az esküvő és a szülők halála után is. A középosztálybeliek és a szegények lakóhelyén csak a legszűkebb család lakott. Ezek a közös vagy egyesített házak főleg Itália és Dél-Franciaország városaiban voltak gyakoriak, ahol a városi nemesség élt, de néhány északi városban is megtalálhatók, így Metzben, Louvainban, Párizsban. Olykor negyven személy is élt egy háztartásban, mivelhogy a családtagokon kívül laktak ott fattyúk, szegény rokonok, szolgák, ilyen-olyan védencek és katonák.³⁰ A nagycsalád és a legszűkebb családi kör életmódja közti különbség kétségtelenül a gazdagabb osztályokhoz tartozó nők életére hatott erősebben. Az ő életükben nagyobb szerepet játszott az otthon, mint a dolgozó osztálybeli nőkében.

A házassági vagyoni vonatkozó törvények vidékenként változtak (mint láttuk már a férjes asszonyokról szóló fejezetben). Néhány városban, Flandriában például jobban elismerték a nő jogát a házaspár közös vagyonához.³¹ Máshol, például Itáliában a nőnek csak a saját tulajdonához való jogát ismerték el, azaz jogát a hozományhoz és a férje által neki ígért korlátozott özvegyi járadékhoz. Az özvegy férfi és nő jogai is eltérőek voltak vidékenként, sőt néha egyazon régióban levő városokként is. Bizonyos városokban, például Kölnben a házaspárok megegyeztek maguk között, hogy a túlélő fél öröklí az elhunyt házastárs vagyonát.³²

²⁹ D. Herlihy: The Tuscan town in the quattrocento. A demographic profile, *Medievalia et Humanistica* I (1970). Toscanában a pestisjárványok idején a fiúk halálozási aránya alacsonyabb volt, mint a lányoké. Lásd Herlihy – Klapisch: i. m. 462. o.; Thrupp: i. m. 187–200. o.

³⁰ Itáliában a kiterjedt családok felemelkedéséről és bukásáról lásd D. Herlihy: Family solidarity in medieval Italian history, in *Economy, Society and Government in Medieval Italy*, szerk. D. Herlihy – R. Lopez – V. Slessaha (Kent, Ohio, 1969); C. Klapisch – M. Demonet: „A Uno pane e uno vino”: la famille rurale toscane au début du XVe siècle, *Annales ESC* XXVII (1972), 873–901. o.; C. Klapisch: Household and family in Tuscany in 1427, in P. Laslett – R. Wall (szerk.): *Household and Family in Past Times* (Cambridge, 1974), 267–281. o.; Heers: i. m. 21–22., 49–58., 65–67. o.

³¹ Lásd Gillisen: i. m.

³² *Die Kölner Schreinsbücher des 13 und 14 Jahrhunderts*, szerk. H. Planitz – T. Buyken (Weimar, 1937), 197. o.

Máshol, mint Liguriában, ezt tiltották a törvények, és ha a nő örökös nélkül halálozott el, hozománya visszaszállt a családjára.³³ Léteztek köztes megoldások is, például az angliai Godmanches-terben, ahol ha a házaspárnak nem volt gyermeke, a feleség szabadon dönthetett, kire hagyja a házassága során szerzett vagyon felét, a másik fele azonban a férjére szállt, aki élete végéig törvényesen rendelkezhetett a vagyon jövedelmével. Az asszony családi vagyonát a rokonai örökölték.³⁴ A vagyonos polgárfeleségek végakaratából, az örökül hagyott személyi tulajdonból következethetünk a polgári háztartások életszínvonalára és anyagi kultúrájára. A végrendeletekben ruhafélék szerepeltek, ágynemű, bútor és pénz.³⁵

Az özvegyasszony valamennyi városban jogot formálhatott az életjáradék hozadékának élvezetére, és a városi rendeletek általában biztosították is ezt a jogát.³⁶ Újabb házasságkötés esetén egyes városokban az özvegyasszony még életében átruházhatta második férjére a polgári státushoz való jogát.³⁷ Más városokban viszont korlátozták jogait, ha újra férjhez ment, például el kellett hagynia az első férje házát.³⁸ Londonban az özvegyasszony akkor is megtartotta járadékát, ha újra férjhez ment, de le kellett mondania minden egyéb, a férjétől örökölt tulajdonáról.³⁹ Ősi szokás szerint gyermekei révén az özvegyasszony valószínűleg az első férje házában maradt, a 13. századra azonban a gyermek már nem minden városban volt szükséges előfeltétel a lakásban maradás jogához. Egy bristoli asszony megengedte a lányának és a vejének, hogy vele lakjanak, de önmaga érdekében pontosan meghatározta, hogy ha az együttélés sikertelen lenne, a ház mely része marad az övé.⁴⁰ A metzi törvények értelmében az özvegyasszony vele

³³ D. Herlihy: *Medieval and Renaissance Pistoia*, 61. o.

³⁴ *Borough Customs*, szerk. M. Bateson (London, 1966), 112. o.

³⁵ Lásd pl. a gloucesteri Petronilla Ledeney végrendeletét: *Records of the Corporation of Gloucester*, szerk. W. H. Stevenson (Gloucester, 1893), 358. o.

³⁶ *British Borough Charters*, 90–91. o.

³⁷ Uo. 134. o.

³⁸ Uo. 100. o.

³⁹ *Calendar of Wills. Court of Hustings. London, 1258–1688*, szerk. R. R. Sharpe (London, 1889), I. köt. 111. o., II. köt. 66. o.

⁴⁰ *Bristol Record Society Publications*, szerk. E. W. Veale (Bristol, 1931), II. köt. 264. o.

együtt élő fia akkor is az anya gyámsága alá tartozott (*mainburdie*),⁴¹ ha már nős volt és apa!

Egyes céhekben a mesterek özvegyei átruházhatták az iparűzés és a tagság jogát a második férjre, ha az ugyanazt a szakmát művelte.⁴² A 14. századi gazdasági visszaesés és a védő törvények következtében a céhek fokozódó elzárkózása növelte ezen özvegyasszonyok partiképeességét. Különösen kapósak voltak a vagyonos kereskedők özvegyei: mind a vagyonuk, mind a férjüktől örökölt járadék miatt.

Szóltunk már a városi társadalomban kialakult házasságképről. A városi irodalom kevésbé kíváncsúnak tünteti fel a házasságot, a fennhéjázó és férjét felszarvazó asszony jellegzetes szereplő e művekben. A valóságban – mint minden társadalomban, ahol a házasságokat a családok hozzák létre a gazdasági és osztályérdek szem előtt tartásával – előfordultak szerelmi házasságok is. Egy londoni szabó feleségül vette egy köznemes nővérét, saját állítása szerint „szerelemből és a köztük régóta fennálló kölcsönös vonzalom miatt”.⁴³ Városi kereskedők, boltosok, fazekasok, szabók és cipészek jelentek meg az egyházkerületi bíróságok előtt házassági ügyekben, s ez azt bizonyítja, hogy néha felbontották vagy megpróbálták felbontani a házassági kötelékeket, hogy újabb kapcsolatot létesítsenek. Ezek az újabb házasságok, nem kétséges, olykor szerelmen vagy vonzalmon alapultak.⁴⁴ A gazdagok a szegényeknél nyilván kevésbé szívesen bontották fel házasságukat, mivel ez körülményes anyagi intézkedéseket vont maga után. Bernardino da Sienna szerint a férj tanítsa a feleségét, pallérozza, tartózkodjon a társaságában és biztosítsa számára az ellátást és a ruházatot. A feleség tisztelje a férjét, szolgálja ki, engedelmeskedjen neki, és feddje is meg. Szeretettel, tisztelettel és hűséggel tartoznak egymásnak, és teljesíteniük kell házastársi kötelességeiket.⁴⁵ A toszkán városokban a férfiak általában évekkal voltak idősebbek, mint a fiatal és tapasztalatlan lányok, akiket feleségül vettek, s nem kétséges, hogy

⁴¹ *Le Droit coutumier de la Ville de Metz au Moyen-Âge*, szerk. J. Salverda de Grave – M. Meijers – J. Schneider (Haarlem, 1951), 134–135. o.

⁴² T. Smith (szerk.): *English Guilds* (EETS, London, 1870), cxxxi. o.; *Ordonnances des Roys de France*, IV. köt. 491. o.

⁴³ Thrupp: i. m. 263. o.

⁴⁴ Lásd 4. fejezet, ezenkívül I Helmholz: i. m. 160. o.

⁴⁵ Herlihy – Klapisch: i. m. 594. o.

a férj már csak koránál fogva is nagyobb hatalommal rendelkezett felesége felett.

Bizonyára voltak uralkodni vágyó asszonyok is (amilyeneket az irodalom megjelenített), azonban törvény írta elő a férj felsőbbrendűségét, s ennek gyakran érvényt is szereztek. Drágán megfizetett tetteért az a raguzai asszony, aki összes személyes holmijával elköltözött férje házából. Férje beperelte a városi tanácsnál, amely úgy találta, az asszony elégtelen ok miatt hagyta el otthonát. Több tanácstag próbálta rábeszélni, hogy menjen haza, majd tizennégy óras haladékot kapott a visszatérésre, végül idős édesanyját küldték hozzá, hogy térítse jobb belátásra – mindhiába. (A asszonynak feltételezhetően alapos oka volt a távozásra.) Tömlöcbe vetették, vagyonát elkobozták, majd száműzték a városból.⁴⁶ A városi törvények elismerték a férj azon jogát, hogy verje a feleségét, és a bírósági jegyzőkönyvek tanúsága szerint a férjek olykor gyakorolták is e jogukat.

Az anyai szerep

A városi nők anyaszerepét vizsgálva különbséget kell tennünk a vagyonos polgárok és a dolgozó osztálybeliek felesége között. Az előbbieket, a nemesasszonyokhoz hasonlóan, nemigen szoptatták gyermekeiket, szoptatós dajkát tartottak, vagy néha falusi dajkához küldték a csecsemőket, és hosszú ideig nem látták őket.⁴⁷

Francesco Barberino nyíltan helyeselte a szoptatós dajkák alkalmazását (az anyai szoptatást szorgalmazó Bartholomaeus Anglicustól eltérően), és kimerítő tanácsokkal látta el a szoptatós dajkákat a gyermek testi és érzelmi fejlődését illetően. Leírja, hogyan kell pólyázni a gyermeket (a végtagok szorosan pólyázandók, hogy a gyermek egyenesen nőjön...), meddig kell szoptatni (körülbelül két évig), és hogyan kell elválasztani. Elválasztási módszere nem különösebben gyengéd, de nem is hirtelen és erő-

⁴⁶ S. Mosher Stuard: Women in charter and statute law: medieval Ragusa (Dubrovnik), in *Women in Medieval Society*, szerk. S. Mosher Stuard (University of Pennsylvania, 1976), 204. o.

⁴⁷ A szoptatós dajkák bérét említik, többek között, a franciaországi II. János király rendeletében: lásd R. de Lespinasse (szerk.): *Les Métiers et Corporations de la Ville de Paris* (Párizs, 1886), 31. o.

szakos: a dajka kenje be mellét valami keserű, de ártalmatlan folyadékkal, hogy a gyermek elforduljon a mellről, ugyanakkor kínálják őt puha, édes étellel, például tejbe áztatott kenyérrel vagy almalével. Ha a gyermek visszautasítja az enniválót, szoptassák megint egy ideig. (Némelyik forrás ennél jóval drasztikusabb módszereket ajánl.) Barberino figyelmezteti a dajkákat a kisgyermekre leselkedő veszélyek sokaságára, a gödrökre, lovakra, folyókra, tűzre, kutyákra, a késre és egyéb éles eszközökre, a kígyókra, mérgező növényekre, és óva int attól, hogy a dajka egy ágyban aludjon a kiseddel, mert agyonnyomhatja. A gyermek érzelmi fejlődéséről azt írja, hogy a dajka énekeljen kedves altatódalokat, ringassa a gyermeket, és sérülés esetén apró ajándékokkal vigasztalja meg a kisedet, s a seb ellátásakor tegyen úgy, mintha megbüntetné a bajt okozó tárgyat.

A pólyázás mikéntjétől eltekintve a mai nevelő csak helyeselteti Francesco Barberino teóriáit, a kérdés azonban válasz nélkül maradt: miért bánna a szoptatós dajka gyengéden és türelmesen a gondjaira bízott idegen csecsemővel, aki, részben legalábbis, saját gyermekének a helyét bitorolja (kivéve ha meghalt a dajka gyermeke). A legjobb esetben, ha bőven volt teje, szoptatta az idegen gyermeket is és a sajátját is. Ha apadóban volt a teje, feltételezhető, hogy először a saját gyermekét választotta el, s ezzel – az adott higiéniai körülmények közepette – veszélyeztette annak életét. Hogy nem gyűlölte meg a másik nő gyermekét, még ha azt csak a saját gyermeke halála után szoptatta is?

Ismeretes, hogy a 15. században nagyon magas volt a gyermekhalandóság a dajkákra bízott csecsemők körében, még inkább a lclencházakban, de a törvénytelen ivadékot dajkához adó magán-személyek esetében is. A gyermekgyilkosság, az elhanyagolás vagy természetes elhalálozás eseteit lehetetlen számba venni. Szinte teljesen bizonyosnak tűnik, hogy a dajkák jobban gondozták a gazdag szülők gyermekeit, akik törvényes leszármazottaikat fizetség ellenében bízták rájuk, a jelenség azonban fényt vet minden dajkaságba adott gyermek bánásmódjára. A középkor végén Toscanában a gyermekek egyik dajkától a másikhoz kerültek. Ha az anya meghalt, a gyermeket évekig a dajka gondozásában hagyták. Giovanni Morelli leírja, hogy apját, aki 1335-ben született, dajkaságba adták. Az anya nem sokkal a szülés után meghalt, és a fiúcska a dajka házában nevelkedett tíz-tizenkét éves koráig. Apjának már

felnőtt gyermekei voltak, nem törődött vele. A dajka durva asszony volt, szívtelenül bánt vele. Még felnőtt férfiként is haragra gerjed, amikor eszébe jut a dajka, aki – írja Morelli – a legkegyetlenebb asszony volt, akivel sorsa összehozta. Ez szélsőséges, bár nem szükségképpen egyedülálló eset.

A toszkán városokban az özvegyasszony néha visszatért a szülői házba, és gyermekét a férje családjánál hagyta. De a rendezett viszonyok között élő családokban a gyermek általában két-három éves korában visszakerült szüleihez. Herlihy és Klapisch felfogása megegyezik Philippe Arièsével abban, hogy a szülők nem kötődtek szorosan gyermekeikhez az első néhány évben. Nem fogadták be őket otthonukba és szívükbe. A gyermek életben maradási esélyei olyan elenyészőek voltak, hogy a szülők óvakodtak a szoros érzelmi kötélekek kialakításától a gyermek két-három éves koráig. Kétségkívül nehezen lehetett olyan gyermeket szeretni, aki a szülői házon kívül, dajkaságban nevelkedett. Ebből azonban nem következik az, hogy a szülők védekező érzelmi taktikákat alkalmaztak a csekély túlélési eséllyel bíró gyermekkel szemben. Ne felejtjük el, hogy a csecsemőhalandósági arány a későbbi századokban is magas volt, amikor – maga Ariès sem tagadja – az érzelmi kötélekek semmivel sem voltak szorosabbak a szülők és a kisgyermekek között.

A hazatérő gyermeket örömmel fogadták, a toszkán városokban a szülők dédelgették és elhalmozták a szeretet megnyilvánulásával (legalábbis a vagyonos családok, amelyekről ismereteink vannak).⁴⁸ Vajon ez a bánásmód kárpótolta azért a gyermeket, hogy első éveiben elválasztották a szüleitől, vagy pedig azok az évek örökre nyomot hagytak benne? Nehéz válaszolni erre a kérdésre. Honoré de Balzac közvetlenül a születése után egy falusi dajkához került (bátyja néhány héttel a születése után meghalt, mert anyjának nem volt elég teje a táplálásához). Húgát, Laurát, aki két évvel később született, ugyanahhoz a dajkához adták. A két gyermek négy évig ott, anyjuktól távol nevelkedett. Ez az időszak egy életre nyomot hagyott Honoréban. Felnőtt korában gyakran mondogatta: „Nem volt anyám, soha nem ismertem az

⁴⁸ Herlihy – Klapisch: i. m. 552–570. o. A dajkákhöz adott gyermekekről lásd R. C. Trexler: *Infanticide in Florence: new sources and first results*, in *History of Childhood Quarterly* (1973–74), 98–116. o.

anyai szeretetet.” Balzac – állítja életrajzírója – ezzel nem részvétet akart kelteni, inkább dicsekvésnek szánta, kivételes voltát, természetfelettségét hangsúlyozta vele.⁴⁹ A vagyonos középkori városlakók vajon hogyan reagáltak az ilyen bánásmódra? Erre már soha nem derül fény. Tudjuk viszont a korabeli családi feljegyzésekből és a szentek életrajzából, hogy az itáliai polgárok szeretettel bántak a gyermekekkel: olvashatjuk, hogy az anyák göndörítették és festették lányaik haját, az apák labdáztak fiaikkal, és a gyerekek táncsal szórakoztatták a családot és a barátokat.⁵⁰ Észak-Európából nincsenek hasonló feljegyzéseink. Érdeemes megjegyezni, hogy Firenzében a 14. század második és a 15. század első felében a magánépítészet egyik jellegzetessége az, hogy jobban elkülönülnek egymástól a ház azon részei, amelyeket gazdasági tevékenységre használtak és az utcafrontra néztek, valamint a szűk körű család magánhasználatára szánt helyiségek.⁵¹

A lányok kevesebb figyelemben részesültek, mint a fiúk? Nem hisszük, hogy ez bizonyítható lenne. Az nyilvánvaló, hogy a fiúkat áldásnak tekintették, és, az apák legalábbis, jobban szerették a fiúkat. Bernardino da Sienna azt ígérte a szüleiket tisztelő fiúknak, hogy az Úr majd sok-sok gyermekkel jutalmazza meg őket, különösen fiúgyermekkel, akik majd egy szép napon apjukra fognak hasonlítani. Az egyházi emberek ugyanakkor szüntelenül arra figyelmeztették az apákat, hogy ne sokat mosolyogjanak leányaikra (és az anyák ne babusgassák túlságosan a fiaikat). A folytonos figyelmeztetések azt sugallják, hogy ez szokásos viselkedésforma volt, amelyet az egyházi férfiak hiába próbáltak megakadályozni. Az életben maradó gyermekeket, fiúkat és lányokat, sokat dédelgették, szeretettel és gondosan bántak velük, legalábbis a késő középkori itáliai városokban. De a gyermekkor időtartama ebben a rétegben is rövid volt, a lányoknak még fivéreikénél is rövidebb. Másrészt a lányok a gyermekkor több évét, néha a teljes gyermekkort anyjukkal töltötték, sok fiút meg otthonától távol nevelteték hétéves korától. Némelyiküket városi vagy kolostori iskolába küldték, másokat gazdag kereskedőhöz inasnak, mint például

⁴⁹ V. S. Pritchett: *Balzac* (London, 1973), 25. o.

⁵⁰ *Acta Sanctorum*, ápr. III. (Párizs–Róma, 1866), 873. o.

⁵¹ A. Goldthwaite: The Florentine palace as domestic architecture, *American Historical Review* LXXVII (1972), 997–1012. o.

Giovanni Boccacciót, akit kamaszéveihez közeledvén tanoncnak adtak.

Az egyetemek bölcsészfakultásain a diákok tizenkettő-tizen-négy, néha csak tízévesek voltak, s mielőtt az egyetemre kerültek, már otthonuktól távoli iskolába jártak. A lányokat is városi vagy zárdai iskolákba küldték, de sokuk otthon tanult férfi vagy női házitanítókkal. Tanulmányaikat legkésőbb tizenkét éves korukban befejezték, és otthon maradtak, amíg férjhez nem mentek. Korán férjhez mentek, sok lány tizenöt évesen már feleség és anya lett. Mivel a városi fiatalemberek később házasodtak, mint a lányok, ők több ifjúkori évet tölthettek el társaik körében, és – főleg az itáliai városokban – néha megbízatásokat hajtottak végre szüleiknek vagy mestereiknek. A lányok hirtelen lépték át a gyermekkor és a sok felelősséggel és kötelességgel járó házasság mezsgyéjét.⁵²

Egy városi szent édesanyja, több nemesi származású szent anyjához hasonlóan, sokkal gyengédebben bánt a fiával, mint az apa. Amikor Assisi Szent Ferenc apja megharagudott a fiára, mert az eldobta a pénzét, és az atya megláncolta a gyermekét a ház egyik szobájában, az édesanya kiszabadította, noha jól tudta, hogy férje rá zúdítja majd haragját, amikor hazatér, s ez így is történt.⁵³ A városi felsőbb osztálybeli apák – akárcsak a nemesek – néha hosszú időszakokat töltöttek otthonuktól távol. A férfiak utaztak: az uralkodó vagy a feudális nagyúr szolgálatában, illetve kereskedelmi-pénzügyi okokból. Sok kisgyermeknek korán meghalt az anyja szülésben vagy betegségben, és még többen veszítették el apjukat, aki már viszonylag előrehaladott korú volt, amikor őket nemzette. A várható élettartam alacsony volta miatt ezek az apák nemigen érték meg gyermekeik felnőttkorát. D. Herlihy szerint ez a jelenség különösen markánsan jelentkezett Firenzében, ahol az özvegy férfiak fiatal nőket vettek feleségül, és meghaltak, amikor gyermekeik még kicsik voltak, özvegyükre hagyva nevelésüket. Az anyák nem küldték el a gyermeket a szülői háztól, s olykor a kölcsönös függőség erős szálai kötötték össze az anyát és a fiát.⁵⁴ Néhány kisgyermek mindkét szülőjét elveszítette. Nem tudjuk, Dante hány éves volt, amikor anyja meghalt, de nem sokkal a szü-

⁵² Herlihy – Klapisch: i. m. 569. o.

⁵³ Thomas de Celano: *Vita Prima* (Róma, 1880), 6. fej. 17. o.

⁵⁴ D. Herlihy: *Vieillir au quattrocento*.

letése után történt. Apja újra megnősült, még egy fiút és két lányt nemzett, és Dante gyermek volt még, amikor meghalt.

A dolgozók osztályában az anyák maguk szoptatták csecsemőiket, és egyedül nevelték őket. A apák kevesebbet voltak távol, mint a kereskedők és a vagyonos osztálybeli férfiak. Ha éltek a szülők, a kisgyermekekhez általában érzelmileg erősen kötődtek, de a gyermekkor időtartama itt is rövid volt. A mesterséget tanuló gyerekek már kiskorukban tanoncnak álltak, mint ez kiderül a szülők és a kézművesek között létrejött szerződésekből. Az észak-európai városokban hét évig tartott a tanoncság időszaka, és a gyermektanoncok a mester családjával éltek. A toszkán városokban az inasság valamivel később kezdődött, csak három-négy évig tartott, és némelyik inas továbbra is a szülői házban élt. A városi dolgozók osztályához tartozó lányok a mesterfeleség irányításával tanultak szakmát – tanúsítják a szerződések.⁵⁵

A szülők a városi közösség valamennyi rétegében biztosították gyermekeik jövőjét: társadalmi helyzetükhöz illő nevelésben részesítették őket, állást és megfelelő házastársat kerestek nekik, gondoskodtak majdani örökségükről. Olykor mind a dolgozó, mind a vagyonos osztályokhoz tartozó szülők durván és közönyösen viselkedtek. Lodi János, Damiáni Szent Péter életrajzírója megjegyezte, hogy a szent szülei – szegény, sokgyermekes ravennai házaspár – nem örvendtek a gyermek születésének. Ha egy pap felesége nem szánta volna meg, nem gondozta volna, és nem beszéli rá az anyját a szoptatásra, a csecsemő minden bizonnyal éhen halt volna, mivel anyja, aki alighanem depresszióban szenvedett, nem akarta őt szoptatni.⁵⁶

A ferences Salimbene – gazdag pármai előkelőség fia – leírja, hogy gyermek- és ifjúkorában nem szerette az anyját, mégpedig egy olyan esemény miatt, amely kiskorában történt, és csak évekkel később mesélték el neki. A történet úgy szól, hogy földrengés dült Parmában. Anyja félt, hogy összedől a házuk, felkapta Salimbene két nővérét, szülei házában keresett oltalmat, a kislány pedig otthon hagyta. A fiú szerint anyjának inkább vele, a fiával kellett

⁵⁵ A tanoncszerződésekről lásd Salzman: i. m. 339. o.; *Borough Customs*, I. köt. 229. o.; *Calendar of Plea and Memoranda Rolls preserved among the Archives of the Corporation of the City of London at the Guildhall*, 107., 219. o.; Herlihy – Klapisch: i. m. 573–574. o.

⁵⁶ *Acta Sanctorum*, febr. III. 416. o.

volna foglalkoznia, nem pedig a leányaival, az anya viszont azt állította, hogy a lányok nem voltak olyan nehezek, őket könnyebben tudta vinni.⁵⁷ A ferences barát sérelméből fogalmat alkothatunk a fiúk és a lányok relatív helyzetéről a világban. De tanulságos a hidegen számító anya is, aki sorsára hagyta egyik gyermekét, hogy – a legjobb esetben – megmentse a két másikat, valamint a történetekről később értesülő fiú maradandó neheztelése. Feltehető, hogy csupán a már meglevő sértettség- és hiányérzet erősödött.

Az angliai halottképek bírói használatra szánt nyilvántartásai-ból kiderül, hogy a csecsemők és kisgyermekesek gyakran belehal-tak szülői gondatlanság okozta balesetekbe. Különösen feltűnő, hogy milyen sok kisbaba vesztette életét a korra jellemző faházak-ban gyakran kiütő tüzesetekben. Ezek a forrásanyagok természetesen a gondatlanság eseteire világítanak rá, ugyanakkor megtalál-hatjuk bennük az anyai odaadás és áldozatkészség példáit is. Égő házból menekült egy házaspár, és sietségükben elfelejtették ki-venni a csecsemőt a bölcsőből. Amikor az anya rájött a mulasztás-ra, a lángok közé rohant, hogy megmentse a kisbabát, és megful-ladt a füstben.⁵⁸

A dolgozók nem vezettek feljegyzéseket, nem írtak naplót, sem életrajzokat, melyek elárultak volna valamit az anyák gyermeke-ikkel kapcsolatos attitűdjéről. Ami a vagyonos városi családok gyermekek iránti magatartásformáit illeti, idézzünk egy másik részletet Balzac gyermekkorából – már csak azért, hogy ne legyen túlságosan éles az ellentét a középkori társadalom és a későbbi ko-rok gyermekekkel való bánásmódja között. A nyolcéves Balzacot egy oratoriánus gyülekezeti iskolába küldték, és ott tanult tizenöt éves koráig. A gyülekezet szokásainak megfelelően a szülők éven-te csak egyszer látogatták meg gyermekeiket. Felnőttkorában Bal-zac esküvel állította, hogy szülei egyetlenegyszer sem látogatták meg az ott töltött hét év alatt. A nővére szerint ez Balzac képzele-tének a szüleménye, de beismerte, hogy az anya alig néhány alka-lommal látogatta meg öccsét, pedig az iskola mindössze negyven mérföldre volt tours-i otthonuktól. A tanulmányok idején az anya – nevelési célzattal – megvonta fiától a zsebpenzt. Balzac egészsé-

⁵⁷ Salimbene de Adam: *Chronica*, szerk. G. Scalia (Bari, 1966), 48. o.

⁵⁸ B. A. Hanawalt: Childrearing among the lower classes of late medieval England, *Journal of Interdisciplinary History* VIII (1977), 20–21. o.

ge olyannyira megrendült, hogy a tanárok már felszólították a szülőket, vigyék el a fiút az iskolából.⁵⁹ Elszigetelt eset volt ez? A gyér látogatásokat és az elmaradt zsebpénzt tekintve – meglehet. Az el nem múló fájdalmat tekintve – valószínűtlennek tűnik. Nem tudjuk, hogyan hatott az ilyen bánásmód másokra, akikből nem lett író, vagy akiknek az életrajzát nem ismerjük. Balzac iskolatársai is csak évente egyszer fogadhattak látogatókat, és nem a Tours melletti oratoriánus gyülekezeti iskola volt az egyetlen ilyen intézmény Nyugat-Európában a 19. század elején.

Női munka

Az *Utópiában* Morus Tamás írt a különböző társadalmakban élő temérdek naplopóról, ezzel szemben *Utópiában* mindenki dolgozott. A semmittevők közé sorolta a papokat, a nemeseket és a körülöttük lebzselő szolgahadat, a koldusokat és a nőket: „Először is az asszonyok úgyszólván mind, ami a teljes népesség felét teszi, vagy ahol az asszonyok dolgoznak, ott viszont a férfiak hordyognak.” (Kardos Tibor fordítása)⁶⁰ A középkori nők történetének tanulmányozása azonban azt mutatja, hogy ezek az észrevételek semmiképpen nem alkalmazhatók a középkori városi társadalomra. A nők, az őket sújtó korlátozások ellenére, jelentős részt vállaltak a középkori városi termelésben, s a városi nők történetének ez talán a legizgalmasabb fejezete. Egyes foglalkozásokban a nők olyannyira fontos szerepet játszottak, hogy ezeket már szinte női mesterségeknek tekintették, ugyanakkor férfiak is végezték. A nők soha nem szorították ki belőlük teljesen a férfiakat, mégsem rontották azoknak a férfiaknak a helyzetét, akik továbbra is e mesterségeket űzték. Nem lehet tehát kijelenteni, hogy a városokban egyértelműen a nemek alapján különültek el a foglalkozások. Mivel bizonyos tevékenységeket végző nők a saját háztartásukban is dolgoztak, két külön munkaritmus irányította őket: a „nőiesnek” tartott ritmus, amelyet a véget nem érő, a mások – férj, gyermekek – szükségleteinek kielégítésére irányuló

⁵⁹ Pritchett: i. m. 26–30. o.

⁶⁰ Morus Tamás: *Utópia* (Budapest, 1989), 67. o.

munka jellemzett, valamint az erőfeszítés és a pihenés váltogatásából álló „férfias” ritmus.

Olykor a nők – a kézműves felesége, lánya – a családi műhelyben végeztek különféle tevékenységeket. A lányokat és asszonyokat rendszerint megtanították valamilyen mesterségre, a kézművesnek jogában állt betanítani a szakmáját a feleségének és lányának, és hasznosítani segítségüket. Számos özvegyasszony folytatta férje munkáját, ez elismert tevékenység volt, noha a céh vezetői különféle megszorításokkal korlátozták őket. Ha e nők nem tanulták volna meg a mesterséget az apjuktól (gyakran mentek feleségül olyan férfiakhoz, akik ugyanazt a mesterséget űzték, és valaha apjuk tanoncjai voltak) vagy a férjüktől, özvegyként nem folytathatták volna, és semmiképp sem vehették volna át férjük helyét a tanoncképzésben. Még a nők alkalmazását tiltó céhekben is engedélyezték, hogy a tagok hasznosítsák feleségük és lányuk munkáját.

A nők néha gyermekkorukban, kézművesnők mellett tanultak mesterséget. Néhányuk szakmabeli férfihoz ment feleségül, és vele dolgozott, néhányuk más mesterséget űző férfihoz ment feleségül, és továbbra is a saját szakmájában dolgozott, mások pedig nem mentek férjhez, és folytatták munkájukat. A férjükkal dolgozó nők férjük életében általában nem lettek tagjai a céheknek, megözvegyülvén azonban engedélyt kaptak – megszorításokkal – férjük munkájának folytatására, és céhtagok lettek. A vénlányok és olykor a férjes nők, akik a férjükétől eltérő mesterséget végeztek, fizetségért dolgoztak. Egyik-másik városban a nők megkapták a nyersanyagot, főleg a fonó- és szövőiparban, és otthon dolgoztak.⁶¹ A férjes asszonyok és a vénleányok néha céhtagok voltak. Léteztek kizárólag női céhek is, amelyekben a szabályzatot maguk a nők alkották meg. A nők néha a vegyes céhekben is részt vettek a szabályzat összeállításában.

A különféle céhek szabályzataiból és rendeleteiből, a királyi és nagyúri határozatokból, a bírósági jegyzőkönyvekből és az adófizetők nyilvántartásokból sok mindent megtudhatunk a nők szerepéről. Előzetes képet kapunk a nők városi termelésben betöltött szerepéről, ha figyelmesen olvassuk a jól ismert *Livre des Métiers*

⁶¹ Lásd pl. G. Aclocque: *Les Corporations, L'Industrie et le Commerce à Chartres du XIe siècle à la Révolution* (Párizs, 1917), 108–109. o.

című művet, amelyet Etienne Boileau írt a 13. században, s amely a korabeli Párizs céhes szabályzatait tartalmazza. A felsorolt száz mesterségből hattal csak női céhek foglalkoztak Párizsban. Ezenkívül nők végeztek még nyolcvan munkát a felsoroltak közül, tehát összesen nyolcvanhatot. Kizárólag női foglalkozás volt a selyemfonás széles szövőszéken, ékszerekkel és aranyszállal díszített elegáns fejfedők (*chapeau d'orfroï*) készítése, díszes erszények (*aumonieres sarrazinoises*) készítése. (Párizsban sok mesterség kapcsolódott a divatos ruhákhoz.) A széles és keskeny szövőszéken való fonást otthon végezték a nők, a kereskedőktől kapott alapanyagból. Két férfi felügyelő ellenőrizte őket, akiket a város kereskedőinek *praepositus*a nevezett ki, aki érvényt szerzett a minőségre, a bérekre, a tanoncvállalás feltételeire, a bírságokra, az új munkások felvételére és a pihenőnapokra vonatkozó szabályoknak.⁶² Az erszénykészítők és a fejfedőnek való selymet szövő nők a céhtagok által meghatározott szabállyal rendelkező, a *praepositus* által jóváhagyott női céhekbe szerveződtek.⁶³

A többi női mesterség is általában az öltözködéssel függött össze: szalagok és szegélydíszek készítése, varrás, prémáruk előállítása, kalap- és sálkészítés, parókakészítés, tolldíszek alkotása, valamint a textilipar különböző szakaszai: a gyapjú és a len mosása, festése, fonása és szövése. A nők szerszámokat is élesítettek, varrótűt, gombostűt, csatokat, ollókat és késeket gyártottak. Aranyművesként dolgoztak, természetes kristályokat foglaltak ékszerbe, kristályvázakat készítettek – jelentős szakértelmet igénylő, finom munkát végeztek. Borbélyként is dolgoztak. A szalag-, szegély- és rojtkészítők vegyes céh tagjai voltak, amelyben a nőtag özvegyének jogai semmiben sem tértek el az özvegyasszony jogaitól. Ha a túlélő házastárs ugyanazt a szakmát végezte, azaz szalag- és szegélykészítést, tanoncképzésre jogosult céhtagként folytathatta az elhunyt férj vagy feleség mesterségét. A férfi és női kézművesek egyaránt képeztek fiú- és lánytanoncokat. A női kristálművesek, a varrónők és aranyművesek által használt varrótűt, gombostűt és egyéb szerszámokat készítő nők egy közös céhbe tartoztak.⁶⁴ A férjükkel kö-

⁶² *Règlements sur les Arts et Métiers de Paris rédigés au XIIIe siècle, et connus sous le nom du Livre des Métiers d'Etienne Boileau*, szerk. G. B. Depping (Párizs, 1867), 80–85. o.

⁶³ Uo. 99–101. o.; de Lespinasse: i. m. III. köt. 9. o.

⁶⁴ Uo. II. köt. 13–19., 86–87., 556–559. o.

zösen dolgozó takácsfeleségeket kézművesnőknek tekintették, és a szabályzat előírta, hogy a kézműves felesége is felelős mindkét nemű tanoncokért.⁶⁵

Az 1296., 1297. és 1313. évi párizsi adófizetési kimutatások megerősítik és árnyalják a női mesterségekről felvázolt képet. E kimutatásokból kitűnik, hogy valamennyi nő önállóan dolgozott a szakmájában, és külön adót fizetett. A férjüknek segítő asszonyokat nem említik a nyilvántartások, mivel a férfiak fizettek helyettük. Szerepel bennük, többek között, egy Sara nevű szülésznő, aki nem házasságban élt (bár nem tudjuk, hogy vénlány volt-e vagy özvegyasszony), és egy kiskereskedő, akinek a férje, Robert, cipész volt.⁶⁶ Figyelemre méltó a nők szerepe Párizsban a nemesfémek feldolgozó munkások kategóriájába sorolt, aranyszállal hímzők céhében. A négy céhvezető közül egy férjes asszony volt.⁶⁷ Szerepet játszottak a bőrmunkások, valamint a bőr-fém-fa kombinációjával dolgozó munkások céhében is. Az ehhez a mesterséghez való jog VII. Lajos uralkodása idején lett egy Thecia nevű özvegyasszony – később pedig a leszármazottai – monopóliuma. Kikészítették a bőrt, és öveket, szíjakat, kesztyűket és cipőket készítettek belőle, valamint erszényeket pecsétek, ezüst, iratok, imádságoskönyvek és tisztálkodási szerek tárolására.⁶⁸ 1287-ben a monopóliumot ismét egy nő – Marcelle – kapta meg. A szelencék, melyek gyártásában nők is részt vettek, bőr-, fa- és fémdíszek kombinálásával készültek. A nők különféle erszényeket, tör- és kardhüvelyeket is gyártottak. Az adófizetői nyilvántartásokban nők cipészek, sőt fémmunkások is szerepeltek, bár ez utóbbiakról nem tudjuk, hogy a nevük mellett levő bejegyzés (*forcetiere, favresse*) a mesterséget vagy csupán a családi nevet jelöli-e.⁶⁹

A már említett mesterségek jókora hányadát más európai városokban is nők űzték: találunk fonókat és takácsokat Sienában és

⁶⁵ Uo. III. köt. 55. o.

⁶⁶ K. Michäelsson (szerk.): *Le Livre de la Taille de Paris de l'an 1296* (Göteborg, 1958), 266. o., és *Le Livre de la Taille de Paris de l'an 1313* (Göteborg, 1951), 214. o.

⁶⁷ de Lespinasse: i. m. II. köt. 166–167. o.

⁶⁸ Uo. III. köt. 303–307. o.

⁶⁹ Uo. 403., 482., 484. o. A tollpárnákat, ágytakarókat és fejkendőket készítő nőkről lásd II. köt. 693–694., 696–697. o., III. köt. 297. o. A cipészekről lásd K. Michäelsson: *Le Livre de la Taille de Paris de l'an 1313*, 84–85. A lakatosokról lásd uo. 87. o.

Perugiában,⁷⁰ női tagokat a firenzei szíjgyártó céhben – amely egyes céh volt –, és a lenszövő céhben,⁷¹ női takácsokat Toulouseban,⁷² takácsokat és aranyszállal hímzőket Frankfurtban, Kölnben és a legtöbb flamand városban.⁷³

Angliában a londoni selyemszövőnők 1368-ban petíciót küldtek a királynak, s közbenjárását kérték, hogy a polgármester tiltsa meg egy bizonyos Nicholasnak, aki már egy ideje az összes nyerselymet, festett selymet és a többi árut felvásárolta, hogy emelje az árakat, súlyos anyagi kárt okozva a királynak és a selyemszövésből élő kérelmezőknek.⁷⁴ Mintegy száz évvel később, a 15. század közepén, az Angliában kibontakozó, az angol termelést az importárak versenye ellen védő protekcionista mozgalom keretein belül a selyemmel foglalkozó londoni fonók, takácsok és fehérvarrók felhívást intéztek a parlamenthez. Ezek a nők, akik bedolgozóként otthon, céheken kívül dolgoztak, arra kérték a parlamentet, törvénnyel akadályozza meg a részben vagy teljesen feldolgozott selyemárak angliai importját. Kérelmükben kifejtették, hogy ez a foglalkozás tisztességes megélhetést biztosít számos nőnek, akik másoknak is átadják szakértelmüket, s mintegy ezer asszony tanulja a mesterséget. A gyengébb minőségű, haszonvágyó külföldiek által külföldön gyártott áruk importja tönkreteheti ezt a tisztességes szakmát, és sok becsületes nő munkanélkülivé válhat.⁷⁵

A londoni adófizetők 1319. évi nyilvántartása szerint az összes adófizető 4 százalékát a nők tették ki. Voltak köztük gazdag özvegyasszonyok, akik a lakbérből éltek, de voltak férjes és hajadon nők is, akik önállóan dolgoztak.⁷⁶ Yorkban a nők – a férfiakkal

⁷⁰ *Statuti senesi scritti in volgare nel secolo XIIIe–XIVe*, szerk. F. L. Polidori (Bologna, 1863–1877), I. köt. 274., 279., 306, 329. o. Perugiában a 15. század elején 176 női és 26 férfi takács dolgozott. Lásd M. Weber: *The City* (New York, 1958), 173. o.

⁷¹ E. Staley: *The Guilds of Florence* (London, 1906), 68., 353. o.

⁷² J. H. Mundy – P. Riesenbergt: *The Medieval Town* (Princeton, 1958), 175–176. o.

⁷³ McDonnell: i. m. 85., 273. o.

⁷⁴ *Calendar of Plea and Memoranda Rolls preserved among the Archives of the City of London at the Guildhall 1364–1381*, 102. o.

⁷⁵ Idézi H. Cam: *The legislators of medieval England*, in *Historical Studies of the English Parliament*, szerk. E. B. Fryde – E. Miller (Cambridge, 1970), I. köt. 191. o.

⁷⁶ Thrupp: i. m. 171. o.

együtt – a kalaposok céhébe tartoztak⁷⁷, s ugyanígy Lincolnban a takácsok céhébe,⁷⁸ akárcsak az angliai kézművesnők, hímnőnők és más szakképzett tanonclányok. A lány néha a férj és a feleség közös tanoncaként szerepelt a szerződésben, de ha az asszony más szakmában dolgozott, mint a férje, akkor egyértelműen megfogalmazták, hogy ki fogja tanítani a tanoncot.⁷⁹ Yorkban, ahogyan Párizsban is, női tagok is voltak a bőrfeldolgozók céhében, köztük olyanok, akik előkészítették a bőrt a szárításra.⁸⁰ Az angol városokban és falvakban az otthon is végzett sörfőzés elsősorban női munkának számított. A bírósági jegyzőkönyvek sok olyan esetet megőriztek, amikor nőket állítottak bíróság elé a sörilleték megsértéséért, és főleg a nőknek szóltak a megfelelő termelési módszerekre vonatkozó városi szabályozások.⁸¹ A colchesteri jegyzőkönyvekben szerepel egy Juliana Gray nevű nő, akik többször megbírságoltak nemcsak a sörilleték megsértéséért, hanem illegális borárusításért is. A büntetések ellenére vállalkozása szépen gyarapodott, s halála után városkörnyéki földbirtokot hagyott második férjére.⁸²

Egyes helyeken – Angliában, Dél-Franciaországban – a nők kiemelkedő szerepet játszottak azokban az egyesületekben, önkéntes társulásokban, melyek tagjait közös vallási és társadalmi indítékok fűzték össze, s melyek olykor, legalább részben, a céhekkel társultak. Nem kizárólagosan férfiegyletek voltak ezek, nők is tagjaik lehettek. Alapításukban és a szabályzatok kidolgozásában olykor nők is részt vettek. Az 1351-ben létrehozott Kingston upon Hull-i Szent Szűz Szövetséget például tíz férfi és tizenhárom nő alapította. Tíz nő az alapítók feleségeként, három pedig a saját jogán. A szövetséghez csatlakozni kívánó agglegények és özvegyek számára az alapszabály egyenlő belépési díjat ír elő, s a díj

⁷⁷ *York Memorandum Book*. Part I, 1376–1410, 77. o.

⁷⁸ Smith szerk.: i. m. 182–183. o.

⁷⁹ *Borough Customs*, I. köt. 229. o.; *Memoranda Rolls preserved among the Archives of the Corporation of the City of London at the Guildhall 1364–1381*, 107., 219. o.

⁸⁰ *York Memorandum Book*. Part I, 1376–1419, 82. o.

⁸¹ *The Little Red Book of Bristol*, szerk. F. B. Brickley (Bristol, 1900) I. köt., 43. o.; Smith: i. m. 343. o.

⁸² *Court Rolls of the Borough of Colchester* (Colchester, 1921), I. köt. xiii. o. További példák a söradó rendelet megsértéséért megbírságolt nőkről, uo. II. köt. I., 182–184. o., III. köt. 1–2, 16., 51. o.

nem növekedett, ha megházasodtak. A házastársat fivérként vagy nővérként fogadták be. Az alapszabályzatot a férfi alapítók a maguk és feleségük nevében írták alá, a hajadonok pedig saját jogon. Ez törvényes megnyilvánulása volt a férjes asszonyok és a vénlányok státusa közötti – már említett – különbségnek. Ezekben a szövetségekben a női tagok általában ugyanolyan jóléti és támogatási jogokkal rendelkeztek, mint a férfiak. (Egyedül a szövetség elhunyt férfitagja melletti virrasztás volt tilos számukra...) ⁸³

A nők valamennyi európai városban dolgoztak mosónőként, kapusként és fürdőházi alkalmazottként. ⁸⁴ Végezetül említsünk egy norvég könyvkötőt, ⁸⁵ egy ismert avignoni miniatúrafestővel dolgozó miniatúrafestőnőt, ⁸⁶ egy másikat Párizsból, akinek munkája – Christine de Pisan szerint – szépségben felülmúlta bármely férfit, és fizetése is nagyobb volt, mint az övék. Christine hozzáfűzi: „Tápasztalatból tudom, mert több díszes iniciálét készített nekem.” ⁸⁷ Végül, de nem utolsósorban, a királyi trubadúr vezetésével a párizsi énekesek és muzikusok céhének nőtagei is részt vettek a szabályzat összeállításában. ⁸⁸

Sok nő albérloket tartott, fogadót és kocsmát vezetett, és különösen sok dolgozott az élelmiszer-kereskedelemben, boltokban, bódékban, piacokon és heti vagy időszakai vásárokon. ⁸⁹ Egyesek maguk dolgoztak, mások pedig férjüknek segítettek. Úgy tűnik, főleg a kiskereskedő feleségek segédkeztek férjüknek a piacokon és vásárokon. Gyakran siettek akkor is férjük segítségére, amikor a vásárban csetepaté kerekedett az egymás szomszédságában árló kereskedők között. A nyilvántartások említenek baromfit,

⁸³ Smith: i. m. 155–159., 160–161., 178., 194–196. o.; a részvétel tiltása uo. 194. o. A marseilles-i testvérület női tagjairól lásd P. A. Amargier: *Mouvements populaires et confrérie du Saint-Esprit à Marseille au seuil du XIIIe siècle, Cahiers de Fanjeaux* XI (1976), 309. o.

⁸⁴ *Le Livre de Métiers*, LXXIII §; *Le Droit coutumier de la Ville de Metz au Moyen-Âge*. I. köt. 41., 136., 148., 168., 569. o.

⁸⁵ *Leet Jurisdiction in the City of Norwich during the 13th and 14th Centuries*, szerk. W. Hudson (Selden Society, London, 1892), 66. o.

⁸⁶ P. Grimal: *Histoire mondiale de la Femme* (Párizs, 1965), II. köt. 171. o.

⁸⁷ McLeod: i. m. 129–130. o. és 8. jegyzet.

⁸⁸ de Lespinasse: i. m. III. köt. 580–583. o.

⁸⁹ Uo. I. köt. 45. o.; *Select Cases concerning the Law Merchants*, szerk. C. Gross (Selden Society, London, 1908), I. köt. 66., 72–73. o.; *The Little Red Book of Bristol*, I. köt. 5., 8. o.; *York Memorandum Book Part I*, 1376–1419, 6–7., 10–12. o.

halat, egyéb tengeri állatokat és élelmiszereket árusító asszonyokat.⁹⁰ Párizsban a nők a textil- és ruhaszakmában ténykedtek, régi ruhákkal, különféle öltözékekkel, szövetekkel kereskedtek – jegyezték le a céhes szabályzatok és az adófizetői nyilvántartások. Az utóbbiak két női pénzváltót és egy pénzkölcsönzőt is említenek.

Norvégiában egy asszony gabonakereskedelemmel – igen elismert tevékenységgel – foglalkozott,⁹¹ és a külföldi árukkal üzletelő nagykereskedők özvegyei nem egy esetben folytatták a férjek vállalkozásait. Egy Alice nevű özvegyasszony 1370-ben a londoni városházán követelte egy bizonyos hajó rakományának a felét, amelyet a billingsgate-i jószágigazgató megszerzett, állítván, hogy az egy másik személy tulajdona. Az asszony bizonyítékkal szolgált követeléséhez, a bíróság pedig elrendelte, hogy a rakományt juttassák neki vissza. A coventryi Margery Russell, akitől a spanyolok 800 font értékű árut elraboltak, kárpótlásképpen engedélyt kapott más spanyol áruszállítmány megszerzésére. Az őt megilletőnél nagyobb mennyiséget vett el, és a spanyolok panasszal éltek ellene. Egy gazdag kalmár 1318-ban nagyobb kölcsönt adományozott a királynak a skót háborúk finanszírozására. Halála után özvegye, Rose Burford vitte tovább az üzleti ügyeket. Amikor számos folyamodvány benyújtása után sem fizették ki a férjét megillető adósságot, az asszony azt javasolta a királynak, hogy a törlesztés módja legyen az exportálni kívánt gyapjúért való adófizetés elengedése. Az asszonyt beidézték a bíróságra, hogy előterjessze keresetét, s javaslatát megvizsgálván kérése teljesült. Több hozzá hasonló eset létezett, mint az 1274. évi százás jegyzékből látható, amely a nagy gyapjúkereskedők között felsorolja a gyapjú és egyéb termékek nagyarányú kereskedelmével foglalkozó londoni özvegyasszonyokat is, többek között Isabella Buckerelt. Az egyik asszonyt IV. Edward korának legfőbb kereskedőjeként említik,

⁹⁰ Uo. 198–221. o.; *Beverley Town Documents* (Selden Society, London, 1900), 9. o.; *Leet Jurisdiction in the City of Norwich*, 48–60. o.; *British Borough Charters*, 295. o.

⁹¹ K. Michäelsson (szerk.): *Livre de la Taille de Paris de l'an 1246*, 21., 202. o., uő: *Le Livre de la Taille de Paris de l'an 1297*, 81., 82., 318., 329. o.; uő: *Le Livre de la Taille de Paris de l'an 1313*, 214., 258. o.; R. de Lespinasse: i. m. II. köt. 243. o.; *Leet Jurisdiction in the City of Norwich*, 60. o.

azaz az Angliából Calais-ba szállított gyapjú elismert exportóreként.⁹²

Mint már megjegyeztük, ezek az asszonyok özvegyek voltak. Azok a nők viszont, akik önállóan kereskedtek, és nem folytatták elhunyt férjük munkáját, főleg a kisebb, helyi jellegű ruha- és élelmiszer-kereskedelemben tevékenykedtek. Kivételszámba ment a külkereskedelemmel vagy háztartási kiskereskedelemmel foglalkozó független kereskedőnő, akár vénlány, akár férjes asszony volt.⁹³ A szatócselekedések többnyire férjükkel együtt árultak a piacokon és vásárokon. Egy nagykereskedő felesége sokkal ritkábban mozdult ki otthonából, semmiféle gazdasági szükség nem kényszerítette a munkára, s a férje sem igényelte a segítségét. Akadtak azonban elvétve anyagi kényszer nélkül dolgozó nők is. Margery Kempe, a majdani misztikus (története ezért ismeretes) egy lynne-i nagykereskedőhöz ment feleségül. Ennek ellenére dolgozott: először sörfőzőként, majd molnárként. Ő maga állította, hogy azért dolgozik, mert van rá ideje, és mert nem szeretné, ha mások felülmúlnák eleganciáját. Azaz munkájával kiélhette cselekvésvágyát, s a többletjövedelem biztosíthatta számára a kívánt fényűzést. Tizennégy gyermeke ellenére unatkozott, és otthonán kívüli elfoglaltságot keresett. Ez azt sejteti, hogy nem szánt különösebben sok időt gyermekei nevelésére. Tudomással bírunk egy londoni ügyvéd feleségéről is, akinek üzlete volt a Sopers Lane-en. A londoni selyemgyártás részben a kereskedőfelekedések munkájára épült, ők dolgoztatták fel a férjük által beszerzett nyersselymet.⁹⁴

Voltak olyan nők, akik a kiskereskedelemben dolgoztak, és a szatócscéhek tagjai lettek, például a párizsi baromfikereskedők céheié.⁹⁵ Ugyanakkor nem bukkantunk nők nyomára a vagyonos kiskereskedők céheinek tagságában, amelyek több városban gyakorlatilag (bár nem mindig hivatalosan) a központi helyhatóságot alkották. Egyes városokban, amelyekben a kereskedők céhe valóban városi tanácsként működött, olykor hatályon kívül helyezték a nők azon jogát, hogy céhes tagságukat fiukra és férjükre ruházhassák át, s az a határozat született, amely szerint a jog csak

⁹² E. Power: *Medieval Women*, 56–57. o.

⁹³ Lásd pl. Thrupp: i. m. 173. o.

⁹⁴ Uo. 170–171., 262. o.

⁹⁵ *Ordonnances des Roys de France*, IV. köt. 491. o.

apától vagy nagybátyától örökölheto.⁹⁶ A nők jogát a kereskedőcéhes tagság férjre, fiúra vagy akár fiúunokára való átruházásához csak azokban a városokban ismerték el, amelyekben a céh nem volt egyben városi intézmény is.⁹⁷ Jellemző, hogy Párizsban a helybeli szatócsokra vonatkozó 1324-es rendeletek említést tesznek a kereskedőnőkről, a külföldre szállító és kiskereskedelmet folytató vagyonos posztókereskedőkről szóló 1408-as rendeletek viszont nem.⁹⁸

A nők gazdasági tevékenységek végzéséhez való joga városonként változott. Egy párizsi nő nem lehetett súlymérő.⁹⁹ Londonban viszont néha nők is betölthették a selyemmérő hivatalát.¹⁰⁰ Egy osztrigavizsgáló nőkre bízta hivatalát, ez azonban nemtetszést váltott ki, „mivel ez nem illendő a városra nézve, merthogy a nők nem tudnak hathatósan fellépni a kereskedelmi csalás ellen”.¹⁰¹

A kereskedőnők – vénlányok, özvegyek vagy férjes asszonyok – önállóan pert indíthattak, és perelhetők voltak (*femme sole*). Ez a férj javát szolgálta, aki ilyenképpen mentesült a feleség kereskedelmi tevékenységével és annak lehetséges következményeivel járó felelősség alól, egyben teljes önállóságot jelentett a női kereskedő számára, akkor is, ha férjes asszony volt. E törvényes függetlenséget a középkori Európa valamennyi városában elismerték.¹⁰²

A didaktikus művek szerzői helyenként városi munkaerőként utalnak a nőkre. Francesco Barberino ezt írja például: „A sajtárus nő ne mossa meg a sajtot, hogy az frissebbnek látsszék; a szövőnök a kapott fonalat a megrendelésre használják fel, ne a saját szükségletükre.” A szerző szót ejt a szolgáltók, női borbélyok, női pékek, vendégfogadások, rövidárusok, sőt a női koldusok szakmai

⁹⁶ *The Oak Book of Southampton*, szerk. P. Studer (Southampton, 1910), 30. o. A városhatóságok és a kereskedői céh közötti kapcsolatokról lásd uo. 60. o.

⁹⁷ C. Gross (szerk.): *The Guild Merchant* (Oxford, 1890), I. köt. 50–51. o., II. köt. 4–5. o.

⁹⁸ de Lespinasse: i. m. II. köt. 243. o.

⁹⁹ *Ordonnances des Roys de France*, II. köt. 354. o.

¹⁰⁰ *Memorials of London and London Life*, 26. o.

¹⁰¹ Thrupp: i. m. 173. o.

¹⁰² Gillisen: i. m. 272. o.; *Recueil général des anciennes Lois françaises*, I. köt. 546. o.; de Beaumanoir: i. m. II. köt. 1336.; Rörig: *The Medieval Town* (London, 1967), 115. o.; *Calendar of Plea and Memoranda Rolls preserved among the Archives of the Corporation of the City of London at the Guildhall, 1364–1381*, 23. o.

etikájáról is.¹⁰³ Nagy általánosságban azonban a didaktikus művek szerzői inkább a nők nemi erkölcsre és férjükkel szembeni kötelességeikre összpontosítottak, mint gazdasági tevékenységeikre. A rendi irodalomban teljes homály fedi a nők szerepét a városokban folyó gazdasági tevékenységekben.

A nők kétségkívül jelentős szerepet játszottak a városi kézműves mesterségekben, a kiskereskedelemben és alkalmanként a nagykereskedelemben. Ők azonban – a férfiktól eltérően – nem dönthettek kedvük szerint, mivel kívánnak foglalkozni. Bizonyos céhek teljesen elzárkóztak előlük, mások pedig korlátozták őket. Egyes céhek tiltották a nők fizetésért való alkalmazását, és azokban a foglalkozási ágakban, amelyekben napi, heti, havi vagy éves bérért dolgoztak, szinte kivétel nélkül hátrányos megkülönböztetést szenvedtek a férfiakkal szemben. Voltak olyan céhek, amelyek nem fogadtak be hajadonokat vagy férjes asszonyokat, csakis – bizonyos megszorításokkal – a tagok özvegyeit, akik férjük munkáját folytatták.

Jellemző, hogy egy 1364-ben kibocsátott királyi rendelet alapján a kézművesek csak saját szakmájukban tevékenykedhettek, a sörfőzés, kenyérsütés, illetve a gyapjú-, len- és selyemfeldolgozás különféle szakaszaiban dolgozó nők viszont több szakmával is foglalkozhattak. A rendeletet idéző történész hozzáfűzi, hogy e határozat azért született meg, mert a középkori társadalom már felismerte a nő, „az örök amatőr” „sokoldalúságát”.¹⁰⁴ Vitatható azonban, jogos-e a kétértelmű bók. Igazság szerint e rendeletet azért adták ki, mert nem minden céh fogadott be nőket, és amelyek megtették, azok is megszorításokkal. Ennélfogva sok nő vállalkozók által szállított nyersanyagokkal, otthon dolgozott, vagy pedig munkabérért. Nem tekintették őket hozzáértő, teljes jogú, céhes tagsággal bíró kézművesnek, ezért több különböző szakmában dolgoztak, hogy elegendő pénzt keressenek a háztartás finanszírozásához. Ehhez törvény biztosította jogaikat. Nem szabad választásuk alapján cselekedtek, nem azért, hogy megfeleljenek sokoldalúságuk vagy örök amatőrségük igényeinek, s nem is azért, mert hiányzott a szükséges képzettségük egy adott szakma elsajátításához.

¹⁰³ Heutsch: i. m. 116–117. o., Herlihy – Klapisch: i. m. 582–583. o.

¹⁰⁴ Salzman: i. m. 329. o.

A következő példák azt szemléltetik, hogy bizonyos szakmákban kizárták vagy korlátozták a nőket. A párizsi nők nem dolgozhattak a *tapis sarrazinois*-ként ismert szőnyegeken, azzal az indokkal, hogy a munka veszélyes, főleg az állapotos nőkre.¹⁰⁵ A norwichi nők számára tilos volt egy bizonyos sűrű kelmefajta szövése, mondván, hogy nem rendelkeznek a munka megfelelő kivitelezéséhez szükséges testi erővel.¹⁰⁶ Gentben egy adott típusú férfinadrág készítőjének felesége nem űzhette e mesterséget, csak az alkalmazott munkásokat felügyelhetette.¹⁰⁷ A párizsi bőrszíjgyártók leányai még férjhezmenetelük után is önállóan dolgozhattak szakmájukban, tanoncoknak vagy a férjüknek viszont nem taníthatták a mesterséget.¹⁰⁸

A tanoncképzés tilalma gyakran azokra az özvegyasszonyokra is vonatkozott, akik folytathatták a kézműves férj munkáját. Több céh szabályzata értelmében az özvegyasszony befejezhette a tanonc képzését, ha az a férjénél kezdte a szolgálatát, nem vehetett fel azonban új tanoncokat. 1399-ben egy párizsi gyertyakészítő özvegyének az esküdtek azzal az indokkal tiltották meg férje mesterségének folytatását, hogy az asszony nem avatott értője a szakmának. Az özvegy a chatelet-i bírósághoz folyamodott, a bírák jóváhagyták kérését, s engedélyezték számára a mesterség űzését azokkal a feltételekkel, hogy nem dolgozik másnak, nem küld munkásokat másokhoz dolgozni, és nem vállal újabb tanoncokat. Ha pedig nem szakmabelihez megy férjhez, sem férjét, sem közös gyermekeiket nem taníthatja a mesterségre.¹⁰⁹ Ugyanez a szabály vonatkozott a kagylóhéjból és korallból rózsafüzért készítő, illetve a kristállyal és drágakővel dolgozó asszonyokra is.¹¹⁰ Ez utóbbiak esetében azzal az ürüggyel indokolván, hogy a céh tagjai szerint egy nő nem lehet oly mértékben szakavatott értője egy ilyen finom mesterségnek, hogy annak fogásait egy gyermeknek megtaníthassa.

¹⁰⁵ *Documents relatifs à l'Histoire de l'Industrie et du Commerce en France*, szerk. G. Fagniez (Párizs, 1974), I. köt. 263., 310. o.

¹⁰⁶ Salzman: i. m. 217. o.

¹⁰⁷ *Recueil de Documents relatifs à l'Histoire de l'Industrie drapière*, I. köt. 677. o.

¹⁰⁸ *Documents relatifs à l'Histoire de l'Industrie et du Commerce en France*, I. köt. 245. o.

¹⁰⁹ Uo. II. köt. 172–173. o.

¹¹⁰ *Livre de Métiers*, 69–73. o.

Több példa idézhető a céhekben levő nőket érintő tiltásokra és korlátozásokra. A fizetett munkásnők sem dolgozhattak valamennyi szakmában. A nemezelők céhének szabályzata Lincolnban kimondja, hogy a tagoknak saját feleségük és a feleség szolgálólányai kivételével tilos nőket alkalmazniuk a munka különböző szakaszaiban.¹¹¹ Ugyanez vonatkozott a londoni szíj- és hevedergyártók, illetve a bristoli takácsok céhére. Bristolban azt állították, hogy sok férfi a bérbe dolgozó munkásnők alkalmazása miatt nem talált munkát a szakmájában, és lett jövedelem nélküli csavargó.¹¹² A nők alacsonyabb bérért dolgoztak, mint a férfiak, ezért több kézműves nyilván szívesebben alkalmazott nőket. G. d'Avenal szerint 1326–1350 között a nők átlagos bére az ugyanazt a munkát végző férfiak bérének 68 százalékát tette ki. 1376–1400 között bérük a férfiak bérének 75 százaléka volt átlagosan, mivel a pestisjárványt követően csökkent a lakosság száma, és emelkedett a bér munka iránti kereslet. Minden bér emelkedett, noha a törvénykezés ennek megakadályozására törekedett, s ez a tendencia a nők bérét is magába foglalta. De a nők bére nem érte utol a férfiakét még ebben a marginális időszakban sem, amely általában valószínűleg kedvezőbb volt a túlélő városi és vidéki munkások számára, mint a 1348-as pestisjárványt megelőző időszak.¹¹³ A jó szándékú indítványok a nők munkáltatásának mellőzésével javasolták elhárítani a női munka által előállt versenyhelyzetet. A női munkabér férfiakéhoz való emelését senki nem indítványozta. A napi, heti, havi vagy éves bérben részesülő nőkkel szemben a darabbérben (a szőtt vagy hímzett kelme mennyisége alapján) fizetett nők nem kerültek hátrányba a férfiakhoz képest. Ez főleg a női szakterületnek tekinthető és női munkaerőt igénylő fonó, szövő, hímző és varró szakmákra vonatkozott.¹¹⁴

Miért zárták ki a nőket egyes céhekből? A céhek történetének egyik avatott ismerője, René de Lespinasse azt az érvet említi, amellyel a történészek arra adnak magyarázatot, hogy akasztás helyett miért máglyahalálra ítélték a nőket – nevezetesen a nemi erkölcsösséget. Szerinte főleg azért próbálták a nőket távol tarta-

¹¹¹ Smith: i. m. 179–180. o.

¹¹² Salzman: i. m. 222., 339–340. o.

¹¹³ G. d'Avenal: i. m. II. köt. 36. o., III. köt. 608., 611. o.

¹¹⁴ S. Thrupp: Medieval industry, in *The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages*, szerk. C. M. Cipolla (Glasgow, 1975), 266. o.

ni a céhektől, mert a tanoncok felnőttkoruk eléréséig a kézműves házában éltek. Özvegyasszony ezért nem képezhetett tanonco-
kat, még akkor sem, ha folytatta férje mesterségét. A házasság-
törés és paráznaság veszélye azonban a kézművesnek nemcsak az
özvegét, hanem feleségét és lányait is fenyegette, s a városi mes-
teremberek nagyon is tisztában voltak ezzel. Egy 1371-ben írt ta-
noncszerződés a yorki íjgyártók céhében előírta, hogy ha a tanonc
házasságtörést követ el a mester feleségével, vagy paráználkodik a
lányával, tanoncvei megduplázódnak.¹¹⁵ A büntetést kirótták,
azonban senki sem fontolgatta a tanoncság eltörlését. Mint már
láttuk, a korban nem mindig tekintették súlyos bűnnek a házas-
ságtörést és paráznaságot, és a nemi erkölcs nem volt sem kizáró-
lagos, sem legfőbb érv a nők korlátozására.¹¹⁶

Azon az állításon túl, amely szerint a nők nemigen válhattak
avatott mesterekké, azzal az érveléssel is találkozunk, hogy bizonyos
munkák – például a *sarrazinois*-szőnyegek készítése – túlságosan
veszélyesek a nők, kiváltképp a terhes nők számára. Valószínűtlen
azonban, hogy ez lehetett volna az oka a nők e szakmából való ki-
tiltásának. A nők gyakran végeztek kimerítő és felettébb piszkos
munkát. A baromfiak levágásával és árusításával foglalkozók pél-
dával olykor nőket alkalmaztak arra, hogy a belsőségeket a városfa-
lakhoz vigyék – undorító munka, ráadásul nagy súlyú rakomány
cipelésével járt,¹¹⁷ mégsem emelte fel senki a hangját a női mun-
kaerő alkalmazása ellen. 1351-ben a franciaországi II. Jánosnak a
naplopók ellen hozott egyik királyi rendelete kimondta, hogy
minden egészséges semmittevőt, legyen az férfi vagy nő, ha nem
kíván dolgozni, ki kell űzni a városból. Ha ismételten elkapták
őket, börtönbe kerültek, harmadjára kalodába, a negyedik alka-
lommal pedig a bélyeget sütöttek a homlokukra.¹¹⁸ Angliában a
pestisjárvány után kibocsátott, a munkások maximális bérét rögzí-
tő törvények elrendelték, hogy minden nem mesternél dolgozó
bérmunkásnak, legyen férfi vagy nő, hatvanéves koráig el kell vál-
lalnia a rendeletben meghatározott bérért felajánlott munkát.
Bármely nemű személy, aki megszegi e törvényt, börtönbüntetés-

¹¹⁵ *York Memorandum Book*. Part I, 1376–1419, 54. o.

¹¹⁶ Példa a szexuális erkölcsiség érvelésére: *Documents relatifs à l'Histoire de l'Industrie et du Commerce en France*, I. köt. 245. o.

¹¹⁷ Idézi C. H. Talbot: *Medicine in Medieval England* (London, 1967), 155. o.

¹¹⁸ de Lespinasse: i. m. 1. köt. 2. o.

sel sújtandó.¹¹⁹ Jegyzőkönyvek tanúsítják, hogy bíróság elé állítottak nőket e rendelkezés áthágásáért, azaz mert elutasították a meghatározott bérért felajánlott munkát, és máshol, magasabb bérért álltak alkalmazásba.¹²⁰ Úgy tűnik, hogy a társadalom és az állam nemcsak ellenvetés nélkül elfogadta a női munkát, a nőket – önmaguk és családjuk eltartásáért – nemcsak kötelezte a munkára, hanem valójában megkövetelte a munkásosztálybeli nőktől. A női munkával szemben csak akkor emeltek kifogást, amikor az konkurenciát jelentett a férfiak számára, és korlátozhatta a férfiak tevékenységét az adott területen, vagy amikor foglalkozásuk révén a nők társadalmi pozícióra és elismertségre tehettek szert.

A céhek közismert protekcionizmusa felerősödött a 14. századi gazdasági recesszió időszakában, bár itt a különféle rendelkezések nem csak a nők ellen irányultak – ilyen például a tanoncság szakaszának kiterjesztése. A tanoncság státusa után a fizetett munkás státusa következett, és az illető férfi csak jelentősebb pénzösszeg felhalmozása után próbálkozhatott a céhbeli tagság elnyerésével. Számtalan rendelet szabályozta a külföldi konkurenciával való szembeszállást és a mesterek fiainak jogvédelmét; más szabályok pedig az ugyanazon céhhez tartozó mesterek versengésének megakadályozását célozták. Egy korábbi fejezetben említettük már a városokban élő beginákat érintő mesterségbeli korlátozásokat. Ezeket a megszorító intézkedéseket elsősorban nem a beginák neme miatt hozták, hanem mert konkurenciát jelentettek a céheknek.

Általában véve azonban a nők hatalmas marginális csoportot alkottak a kézművesek között, s egy ilyen csoport, legyen bármekkora, mégiscsak korlátozható, és a válságos idők elsőként őket érintik. Sok szegény nő pontosan azért csatlakozott a beginák mozgalmához a 14. században, mert ebben az időszakban beszűkült a flandriai és a német városokban élő nők munkalehetőségeinek a köre. Az indoklás olykor szemforgató volt: a nők ne végezzenek túlságosan megerőltető munkát. Ez esetenként a női alkalmatlanság klasszikus érvének újabb verziója volt, s erre hi-

¹¹⁹ Lásd B. H. Putnam: *The Enforcement of the Statute of Labourers, 1349–1359* (New York, 1908), Függelék 9., 249–250. o.

¹²⁰ *The Peasants Revolt of 1381*, szerk. R. B. Dobson (New York, 1970), 70. o.; Putnam: i. m. 146–149. o.

vatkoztak a nők értelmi gyengeségéről és léhaságáról értekező jogtudósok. Sir John Fortescue azt írta, hogy a nőkből hiányzik az üzletvezetéshez szükséges koncentráló képesség,¹²¹ a céhes szabályzatok szerzői pedig a mesterségbeli szaktudás megszerzésére való alkalmatlanságra utaltak. Néha az erkölcsi tényező is szóba került.

A női munkát akkor kifogásolták, amikor az specializált, társadalmilag elismert pozícióval járó munkával konkurált, és a tekintélyes posztot betöltő nő látványa szálla volt a szemükben – meggyőző bizonyíték minderre annak a kevés nőnek az esete, akik orvosi gyakorlatot folytattak, azaz nem voltak hajlandók beérni a felcser vagy bába státusával, és elsajátították a tudományos orvoslás módszereit. A nők a középkorban bábaként folyamatosan működtek városokban és falvakban. (A 14–15. században a boszorkányperek elterjedése idején némelyik megvádolt nő kétségkívül bába vagy valamiféle gyógyító volt, aki nem tudta meggyógyítani a betegét.)¹²² A patikusok és a borbélyok lányai és özvegyei gyakran folytatták apjuk és férjük mesterségét.¹²³ A borbélyoknál tekintélyesebbnek ítélt felcserek céheiben sok nő is tag volt, ők a sebészet gyakorlása mellett bőrbetegségeket, duzzanatokat és fekélyeket is kezeltek. Ahhoz, hogy egy férfi felcser legyen, először tanoncként más céheknél kellett szolgálnia. A felcserek tapasztaltak és ügyesek voltak, s szinte bizonyos, hogy segítettek annyit, mint a tanult orvosok.¹²⁴ Hivatásukra büszkéek voltak, harcoltak egy olyan törvényért, amely meghatározza, a borbélyok milyen sérüléseket és fekélyeket kezelhetnek, és ragaszkodtak ahhoz, hogy a súlyosabb sérülések ellátásának kizárólagos joga a felcsereket illesse meg.

A felcserek munkamódszerét leíró, a 14. században Párizsban kiadott királyi rendeletek egyaránt vonatkoztak férfiakra és nők-

¹²¹ Idézi Thrupp: i. m. 173. o.

¹²² Például Firenzében a borbélyok, felcserek és bábák az orvosok és patikusok céhének a felügyelete alá tartoztak, lásd E. Staley: *The Guilds of Florence* (London, 1906), 238., 241. o. A boszorkányvadásokról lásd R. Kieckhefer: *European Witch Trials* (Kalifornia, 1976), 56. o.

¹²³ York város szabályzata szerint mind a férfiaknak, mind a nőknek működési engedélyt kellett szerezniük a borbélyok céhétől, lásd *York Memorandum Book*. Part I, 1376–1419, 109. o. Lásd még V. L. Bullough: *The Development of Medicine as a Profession* (New York, 1966), 88–90. o.

¹²⁴ Talbot: i. m. 7. fej.

re.¹²⁵ Néhány itáliai városban, ahol a felcsereket az orvosi fakultás felügyelte, voltak nők, akik engedélyt kaptak sebészi gyakorlat folytatására. 1322-ben a salernói egyetem orvosi karának ajánlására Károly, Calabria hercege bírósága kimondta, hogy egy Francesca nevű férjes asszony sebészi gyakorlat folytatására jogosult, miután vizsgát tett az orvosi kar képviselői előtt. A határozat szerint a jog nemcsak engedélyezte a nők sebészi praktizálását, hanem egyenesen kívánatosnak tartotta, mivel erkölcsi megfontolásból jobb, ha nő kezel nőket.¹²⁶ Női felcserekről és patikusokról egy 13. századi útmutatóban is olvashatunk, amely olyan egyházi embereknek készült, akik ingyenes orvoslásban részesítették a tanult orvosok vagy a felcserek szolgáltatásait igénybe venni képtelen szegény családokat. A könyv szerzője azt írja, hogy könyvében a receptek egyike-másika egy felcsernőtől és egy patikusnőtől – egy patikus leányától – származik.¹²⁷

Mindazonáltal a nők nem praktizálhattak úgy, mint a tanult orvosdoktorok. A tudományegyetemek fejlődésével az orvoslási ismeretek elméleti tantárggyá váltak, az egyetemek azonban nem nyitották meg kapuikat a nők előtt,¹²⁸ és az orvosi fakultások féltékenyen őrizték privilégiumaikat. Kiadott szabályzataik hallgatóik monopóliumának védelmére törekedtek, és – kezdeményezésükre – az uralkodók tiltották, hogy az orvoslás tudományát olyan egyének gyakorolják, akik nem folytattak tanulmányokat orvosi karon, és nem kaptak engedélyt a kar tanáraitól.¹²⁹ Ezek a szabályzatok és határozatok azok ellen irányultak, akik valószínűsíthetően orvoslási gyakorlatot folytattak: férfi és nő borbélyok, patikusok és felcserek ellen.

Előfordult, hogy – a férfiakhoz hasonlóan – akadtak olyan nők, akik megpróbálták kijátszani a szabályokat, és képesítés nélkül gyakorolni az orvoslást. Különösen érdekes egy Jacoba nevű nő esete, akit 1322-ben Párizsban bíróság elé állítottak orvosi gya-

¹²⁵ *Ordonnances des Roys de France*, I. köt. 491–492. o., IV. köt. 496–749., 499–501. o. A párizsi felcsernőkről lásd *Livre des Métiers*, 419–420. o.

¹²⁶ *Collectio Salernitana*, szerk. S. de Renzi (Nápoly, 1854), III. köt. 338. o.

¹²⁷ Talbot: i. m. 96. o.

¹²⁸ Az orvoslás intézményesüléséről lásd Bullough: i. m.

¹²⁹ Az engedély nélkül praktizálók kérdéséről, lásd uo. 68–72. o.; Talbot: i. m. 118., 196., 202. o. A törvénykezésre egy példa: *Recueil général des anciennes Lois françaises*, IV. köt. 676. o.

korlat folytatásáért. A vádirat szerint a nő a képzett orvosokhoz hasonlóan látogatta, vizsgálta és kezelte betegeit: pulzust mért, vizeletet vizsgált, eret vágott, gyógyszereket írt fel, hashajtókat és forró fürdőt. Mindezt képzettség és az orvosi kartól kapott engedély nélkül. A legsúlyosabb véteknek a vizeletvizsgálat és a pulzusz mérés tűnt – a diagnosztikus módszer a diplomás orvosok büszkesége és megkülönböztető jegye. A tanúvallomásra beidézett betegek mindannyian a nő védelmére keltek: dicsérték elhivatottságát, és közölték, hogy a bevett gyakorlattal ellentétben Jacoba nem előre, hanem csak a beteg meggyógyítása után kérte a tiszteletdíjat; mindnyájan kiemelték, hogy sikeresen gyógyított ott is, ahol mások kudarcot vallottak. A védelem tanúi férfiak és nők voltak.

Jacoba a saját védelmében előadta, hogy a nőket az orvoslástól eltiltó határozatot csak egyszer adták ki, még a születése előtt. A határozat az orvoslásban járatlan, tudatlan nőkre vonatkozott, őt pedig nem lehet ilyennek tekinteni, mivel ő rendelkezett orvostudományi ismeretekkel. Azt is kijelentette, hogy ajánlatos lenne, ha nők kezelnék a nőket. Lehet ugyan azzal érvelni, hogy ilyen alapon az is helytelen, ha nők férfiakat kezelnek, mint ahogyan ő tette, mivel azonban ő sikeresen meggyógyította őket, így ez csak mellékes problémának tekinthető. Megakadályozta ugyanis a legfőbb bajt: a más orvosok által meg nem gyógyított betegek halálát. Védekezése azonban süket fülekre talált: Jacobát eltiltották az orvostudomány további gyakorlásától, és pénzbírságra kötelezték. Valószínűnek tűnik, hogy – mint egy korábbi esetben már megtette – kifizette a bírságot, és folytatta a praxist.¹³⁰

Jacobához hasonlóan más nőket is bíróság elé állítottak engedély nélküli praktizálásért: Clarice de Rotmago¹³¹ férjes asszonyt, Johanna laikus testvért,¹³² Marguerite d'Ypres felcsert és a zsidó Belotát. Kiátkozták és pénzbüntetéssel sújtották őket.¹³³ Ezek a nők érdekes kivételt alkottak a szabály alól. Nagy általánosságban azonban az orvostudomány nem nyílt meg a nők előtt – a többi akadémikus tevékenységhez hasonlóan, amelyeket részben az új

¹³⁰ *Cartularium Universitatis Parisiensis*, szerk. H. Denifle (Párizs, 1891), 257–267. o.

¹³¹ Uo. 151–153. o.

¹³² Uo. 267. o.

¹³³ Uo.

városi arisztokrácia gyakorolt: jegyzők, ügyvédek, bírók. Az orvoslási praktizálás joga nem a szakértelemtől vagy a sikeres kezelésektől függött, hanem az egyetemi tanulmányoktól és a fakultás által adományozott engedélytől. A Jacoba elleni vádiratban a vádlók nem szorítkoztak az engedély nélküli orvosi praktizálás vádjára (ezzel a bűnnel férfiakat is vádolhattak volna). Kiegészítették azzal, hogy a nőket – akik nem lehettek ügyvédek, és nem tanúskodhattak bűnvádi perekben – a leghatározottabban el kell tiltani a beteg emberek kezelésétől és gyógyító szerek elrendelésétől, mivel a veszély jóval nagyobb annál, mint elveszíteni egy pert a törvények nem ismerése miatt.¹³⁴ Kétségtelen, hogy több lehetőség nyílt a nők számára az egyes tevékenységeket még nem definiáló és intézményesítő korábbi időszakokban vagy a válságperiódusokban. Az intézményesítés kora hátrányos volt a nőkre nézve, s az orvostudomány története is ezt példázza.

Szolgálók

A nőket megfosztották a társadalmilag elismertebb foglalkozások lehetőségétől, sokuk a szolgák osztályához, a városi dolgozó rétegek közül a legalacsonyabbikhoz tartozott. A rendi irodalom szerzői, akik gyakran írtak a nőknek a városi munkában való részvételéről, szükségesnek vélték a szolgálonőket külön osztályba sorolni. A tizenként éves korában szolgálatba szegődő és egész életében ugyanannál a háznál szolgáló Zita da Lucca lett a szolgálólányok védőszentje. Általában kulcscsomóval a kezében ábrázolják.¹³⁵ *L'Homme Dominé* című könyvében Albert Memmi külön fejezetet szentelt a nőknek, és külön fejezetet a szolgáknak.¹³⁶ A középkorban – és a későbbi időszakokban is – sok nő kétszer is szóba került: mint nő és mint szolga.

A városokban különösen sok szolga dolgozott. A bérek viszonylag alacsonyak voltak, így még a kézművesek is tartottak szolgákat. A nagypolgári és nemesi házakban gyakran több tucat szolga dolgozott.¹³⁷ A szolgálók nem jelentek meg az adófizetők listáján,

¹³⁴ Uo. 266. o.

¹³⁵ *Acta Sanctorum*, ápr. III., 502–32. o.

¹³⁶ A. Memmi: *L'Homme Dominé* (Párizs, 1968).

¹³⁷ J. Heers: *Le Clan familial au Moyen-Âge*, 49–58., 80. o.

mert ők olyan szegények voltak, hogy nem fizettek fejadót, és mivel munkaadók házában éltek, nem kellett fizetniük a háztartásokra kirótt adót (*festum*). Nem kétséges, hogy a késő középkorban az európai városokban élő nők nagy számának egyik oka az volt, hogy rengeteg lány költözött városba a környező vidéki területekről, hogy szolgálóként keressen megélhetést.¹³⁸ Néha a lány férfival együtt jött a városba, hogy közösen próbáljanak szerencsét. A párizsi bíróság jegyzőkönyve nyilvántart ilyen esetet. Nem sokkal azután, hogy a pár megérkezett a városba, a férfi otthagya a lányt, aki ezután beállt szolgálónak. Valamivel később férjhez ment, majd boszorkányság vádjával bíróság elé állították, beismerte, hogy megrontotta a férjét, betegséget hozott rá. Végül kivégezték.¹³⁹ Valóban vesztére tört annak a férfinak, akihez feleségül ment, vagy olyan kegyetlenül kínozták, hogy bármit bevallott volna? Erre már hiába várunk választ.

Útmutató kézikönyvében a Párizsi Jóember részletesen elmagyarázza ifjú feleségének, hogyan felügyelje szolgálóit a különféle házimunkák elvégzése során. A polgári házakban – akárcsak a kastélyokban – a takarítás, főzés, kenyérsütés mellett számtalan egyéb munkát kellett elvégezni. A legyek, tetvek, poloskák ellen vívott ádáz harc nem bizonyult könnyűnek (a Jóember részletesen kifejti a témát). Egyes szolgálók a háziállatokat látták el, a teheneket, disznókat.¹⁴⁰ A nagyobb városokban külön közvetítő (*recomandresse*) tevékenykedett, aki közvetített a szolgálók és a munkaadók között, és szolgálatait mindkét fél megfizette. 1350-ben, amikor Franciaországban a különféle foglalkozású dolgozók maximális bérét rendelet szabta meg, a jegyzék tartalmazta a *recomandresse* számára mindkét fél által fizetendő legmagasabb összeget (1 sou és 6 denier egy szolgálólányért, 2 sou egy szoptatós dajkéért), és a szolgálók és dajkák különböző, maximális, éves munkabérét. A csak a házban dolgozó szolgálólány évi legmagasabb bére 30 sou volt, a szolgálé, aki a marhákat és disznókat is ellátta, 50 sou, a dajkéé is 50 sou, és 100 sou, ha saját otthonában nevelte a gyermeket.¹⁴¹

¹³⁸ K. Bücher: *Die Frauenfrage im Mittelalter* (Tübingen, 1910), 6. o.; D. Herlihy: *Medieval and Renaissance Pistoia*, 83–84. o.

¹³⁹ *Registre criminel du Châtelet de Paris*, 315. o.

¹⁴⁰ de Lespinasse: i. m. I. köt. 31. o.

¹⁴¹ *Ordonnances des Roys de France*, II. köt. 370. o.

A szolgáló bére – a legtöbb városi munkásával összevetve – alacsony volt, magasabb viszont, mint a legtöbb mezőgazdasági dolgozóé.¹⁴² Mivel a gazdája asztalánál evett és az ő házában lakott, néhány év leforgása alatt valószínűleg össze tudta gyűjteni a hozományra valót. A középkori városokban – akárcsak a későbbi időszakokban – ismeretes volt a fizetség visszatartása, s a szolgák néha munkaadóik perlésére kényszerültek.¹⁴³ A főúri gyermekek dajkái a rendeletekben előírtnál magasabb fizetést kaptak, ugyanígy a polgári családoknál szolgáló egyik-másik dajka.¹⁴⁴

A didaktikus művek szerzői tanácsokkal látták el a szolgálókat, hangsúlyozva az odaadó munkát és a megfelelő viselkedést (a szolgáló ne majmolja úrnőjét stb.).¹⁴⁵ Sok szolgáló fiatal volt – a Párizsi Jóember is ír a tizenöt-húsz éves szolgálólányok léhaságáról és tapasztalatlanságáról. Tanácsokkal látja el ifjú feleségét a szolgálók kiválasztása, munkájuk ellenőrzése és a velük való általános bánásmód ügyében: mielőtt felfogad egy szolgálót, tudakolja meg, előtte hol dolgozott, és kérdezze meg az előző úrnőt, hogy a szolgáló nem volt-e iszákos vagy szószátyár, megőrizte-e erényét, és milyen okból kényszerült előző munkahelye elhagyására. Tisztázzon és a szolgáló jelenlétében jegyezzen le minden rá vonatkozó részletet: nevét, születési helyét, rokonai lakhelyét. Ha a szolgáló tisztában van vele, hogy mindezen tények ismereteseek, akkor kétszer is meggondolja, hogy bűncselekményt kövessen el vagy megszökjön. Az úrnő kerülje a szemtelen vagy alázatos szolgálót, a féltlenk és engedelmes szolgálóval viszont bánjon úgy, mint a saját lányával.

A fiatalabb szolgálólányokat az úrnő szobája közelében kell elhelyezni, olyan szobában, melynek ablaka nem az utcára néz. A szolgálók úrnőjükkel egy időben keljenek és feküdjenek, ez továbbbi módja a bajtól való megóvásuknak. Ha egy szolgáló megbetegszik, maga az úrnő ápolja őket, gondosan és szeretettel. Kellő időben megérdemlik a megfelelő mennyiségű és ízle-

¹⁴² A szőlészetekben például a női munkásoknak 8–12 garast fizettek naponta (koszt nélkül), de ez természetesen időnyimunka volt: uo. 368. o.

¹⁴³ *Select cases concerning the Law Merchant*, I. köt., Fair Court of St Ives, szerk. C. Gross (Seldon Society, London, 1908), 99. o.

¹⁴⁴ d'Avenal: i. m. III. köt. 562. o.

¹⁴⁵ Humbert de Romans: *Sermones* (Velence, 1603), Sermo LXXVI, 75. o.; Heutsch: i. m. 107–115. o.

tes ételt és italt, nem ajánlatos azonban költséges hússal és szeszes italokkal traktálni őket.¹⁴⁶ Egyes munkaadók örökséget hagytak a házukban dolgozó szolgálókra és szolgálókra.¹⁴⁷ Az idősdő Jóember egyszerű és emberi tanácsai ellenére feltételezhető azonban, hogy e korszakban is megjelentek a későbbi korok szobalány–úrnő kapcsolatait jellemző, a túlzott bizalmasságból, (olykor kölcsönös) függőségből, a megalázásból és gyűlölködésből eredő érzelmi torzulások.¹⁴⁸

Prostituáltak

A szolgálókhoz hasonlóan a prostituáltakat is külön „társadalmi-szakmai” osztálynak tekintették. Ez az ősi mesterség a középkorban a városok nagyarányú terjeszkedését megelőzően is és vidéken is létezett. A városokban ugyanolyan foglalkozás lett, mint bármelyik másik.

Kétségtelen, hogy a virágzó és késő középkorban a prostitúció iránti attitűdöt nagymértékben a kereszténység első századaiban élő egyházatyák álláspontja határozta meg. Szent Ágoston írta: „Ha a prostituáltakat kiűzitek a társadalomból, akkor a prostitúció mindenütt elterjed... a városi prostituáltak olyanok, mint a szennygyűjtő csatornák a palotában. Ha megszünteted e csatornákat, az egész palotát elárasztja a mocsok.”¹⁴⁹ Itt az a vélemény ölt testet, hogy a prostitúciónak megvan a maga szerepe a keresztény társadalomban, és kíváncsabb, mint a feslettség általános elterjedése. Jobb, ha a férfi igénybe veszi a prostituált szolgáltatásait, mint ha házasságon kívüli kapcsolatokat tart fenn férjes asszonyokkal, vagy mint ha szüzeket csábít el. A prostituált nem azért hitvány, mert a szerető nő pózában tetszeleg, és anyagi ellenszolgáltatásért szexuális kapcsolatot létesít férfiakkal, hanem mert teljes élete a bujaság (*luxuria*), az elsődleges bűn jegyében telik. Egy 13. századi prédikátor hozzáfűzi: „A prostituált bűne azon bűnök sorába tartozik, amelyek nemcsak magában a bűn elköve-

¹⁴⁶ *Le Ménagier de Paris*, II. köt. 53–72. o.

¹⁴⁷ *Calendar of Wills. Court of Hustings London*, I. köt. 669., 677., 679. o.

¹⁴⁸ Lásd A. Memmi: *L'Homme Dominé* (Párizs, 1968), 173–191., 192–193. o.

¹⁴⁹ St Augustine: *De Ordine*, PL XXXII. köt. 1000. kol.

tőjében tesznek kárt, hanem másokban is: nemcsak mások vagyónában vagy testében, hanem a lelkében is.”¹⁵⁰

Szent Ágoston álláspontjához hűen a középkori társadalom engedélyezte a prostitúciót, de megvetendő és alantas foglalkozásnak tekintette. Mivel engedélyezték, hivatalos volt és jogszerű. Mivel megvetendőnek és bűnösnek tartották, a benne érintetteket megalázó törvényeknek vetették alá. Ez egyértelműen kifejeződött a szicíliai II. Frigyes törvényhozásában: „A testét áruba bocsátó nő nem vádolható paráznasággal. Tiltunk bármiféle ellene irányuló erőszakos cselekedetet, és tiltjuk, hogy tisztességes asszonyok között éljen.”¹⁵¹

A prostitúciót jelentős kereslet és kínálat övezte. A prostituáltak szolgáltatásait igénybe vevő nős férfiak mellett ott voltak azok a férfiak, akik soha nem házasodtak meg, vagy a nősülést hosszú évekkal a felnőtté válás utáni időkre kényszerültek halasztani, és sokan mások, akik a városokban éltek, tartósan távol a feleségüktől. A világi klerikusok, akik nem házasodtak meg, prostituáltakhoz jártak – mint kiderül a gyakran citált szabályzatokból, amelyek tiltották az egyházi emberek látogatásait a bordélyházakban (és tiltották, hogy a szerzetesek prostituáltakat vigyenek be a kolostorokba). Az egyetemi városok diákjai a prostituáltak leggyakoribb ügyfelei közt szerepeltek.

A kézművesek tanoncainak és a mesterlegényeknek el kellett halasztaniuk a házasságkötést saját műhelyük megnyitásáig. Sok vagyonos polgár is csak akkor nősült, amikor anyagi helyzete megszilárdult, vagy amikor a törekvéseit szolgáló, megfelelő partnert talált. Az állandó városi lakosokon kívül sok átutazóban lévő férfi is felkereste a prostituáltakat: kereskedők, zarándokok, a városukból száműzöttek, vándor énekesek, mutatványosok, csavargók.¹⁵² A terményeiket a városban értékesítő parasztok is megragadták az alkalmat, hogy ellátogassanak a bordélyházakba. A városokban működő és a kolostorokba látogató prostituáltak vevőköréhez tartoztak még a katonai táborok kísérei, illetve azok, akik az alkalmi

¹⁵⁰ Humbert de Romans: *De Eruditione Praedicatorum C. C., ad mulieres malas corpore sive meretrices.*

¹⁵¹ *Liber Augustalis*, 146. o.

¹⁵² J. Bloch: *Die Prostitution* (Berlin, 1912), 705–717. o.

összejövedelekek helyszínére tódultak: piacokra, vásárokra, egyházi zsinatokra.¹⁵³

Ami a kínálatot illeti, a virágzó és késő középkorban a nők valószínűleg ugyanazon okokból lettek prostituáltak, mint más korokban és más társadalmakban: esetleges külső körülmények, gazdasági tényezők, gyermekkori élményekből eredő érzelmi indítékok és bizonyára természetes hajlandóság. A gazdasági tényezővel kapcsolatban figyelemre méltó de La Tour Landry lovag megjegyzése a lányai okolására írt útmutató kézikönyvben. Azt írta, hogy a jövedelemforrással rendelkező nemes nők, akik szerelmi viszonyt folytatnak (házasemberrel, pappal vagy szolgálival), sokkal rosszabbak a prostituáltaknál. Sok prostituált a szegénység, nélkülözés vagy a kitartott férfi galádsága miatt lett az, ami, a nemes nők viszont kizárólag testi gerjedelmüktől hajtva vétkeztek.¹⁵⁴ Ismerünk olyan eseteket, amelyekben a stricik vették rá a nőket a kéljelésre, és ők közvetítették ki őket az ügyfeleknek. A bevétel jelentős része is ezekhez a nőket terrorizáló stricikhez került. A hivatásos utcanőkön kívül a családjuktól külön élő, városi munkásosztálybeli hajadon nők is foglalkoztak üzletszerű kéljeléssel. Erényeik kezdettől fogva – okkal vagy ok nélkül – megkérdőjelezettek. Némelyik férjes asszony kiegészítő jövedelemforrásnak tartotta a prostitúciót.¹⁵⁵

A 14. századi gazdasági visszaesés a lakosság számarányához viszonyítva nem csökkentette sem a kínálatot, sem a prostituáltak iránti keresletet. Valószínűleg épp az ellenkezője történt. A céhek elzárkózása elsőként a nőket érintette, s ez – mint láttuk – sokukat a begina mozgalom felé terelte, más részüket viszont, nem kétséges, a prostitúcióhoz sodorta. A pestist túlélők közül sokan

¹⁵³ A Svédország déli részén levő Scaniában rendezett vásárok (Mundinae Schaniense) a 13–14. században nemcsak az odaseregülő kereskedőkről és halászokról voltak híresek, hanem a rengeteg prostituáltról is. Lásd J. A. Gade: *The Hanseatic Control of Norwegian Commerce during the Later Middle Ages* (Leyden, 1951), 16. o. Példák a vásárokon megjelenő prostituáltakra: *Select Cases concerning the Law Merchant, Fair Court of St Ives* (Selden Society, London, 1908), szerk. C. Gross, I. köt. 14–16. o. Az odalátogató földművesekről, lásd Le Roy Ladurie: i. m. 30., 217–218. o.

¹⁵⁴ *Le Livre du Chevalier de la Tour Landry*, szerk. M. A. Montaiglon (Párizs, 1854), 127 §.

¹⁵⁵ B. Geremek: *Les Marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles* (Párizs, 1976), 248–253. o.

jobb anyagi helyzetbe kerültek, és a 14. századra oly jellemző halálfélelem és „eszem-iszom, dínomdánom” légkörében jelentősen megnőtt a prostitúció iránti igény. A nők szabad akaratukból lettek prostituáltak, senkinek nem állt jogában akaratuk ellenére bordélyházba kényszeríteni őket, legalábbis a törvények szerint. S voltak olyan nők is, akik a bűnbánó prostituáltak számára létrehozott otthonokban vagy az ilyen nőket felkaroló zárdákban találtak menedéket. (Az efféle otthonokat általában Mária Magdolnáról, a vezeklő bűnösök hitbéli anyjáról nevezték el.)

A 12. században az itáliai és francia, a 13. századtól kezdve pedig az angol, német és ibériai városokban is hivatalos bordélyházak működtek.¹⁵⁶ Mivel a prostitúció a szó bevett értelmében nem számított parázsnaságnak vagy házasságtörésnek, ezért nem az egyházi bíróságok, hanem a városi törvényszékek hatáskörébe tartozott. Teljesen egyértelmű a prostituáltak védelmének a szándéka II. Frigyes törvénykezésében, amely – mindenféle erőszakos nemi közösüléshez hasonlóan – halálbüntetéssel sújtotta a prostituálton tett erőszakot.¹⁵⁷ A bordélyok felügyelete során a helyhatóságok szemmel tartották a prostituáltakat, és adót szedtek be tőlük a város vagy a város nagyura javára. (E nagyurak közé soroljuk az egyházi embereket is, például Mainz püspökét, aki 1422-ben azon kesergett, hogy a város polgárai megpróbálták ellopni tőle ezt a bevételt, amely mindig is a nagyurat illette meg...) ¹⁵⁸ A hatóságok azt is meghatározták, hogy az örömlányok mely utcákon folytathatták tevékenységüket. A hivatalos bordélyházak állandó és hivatalos szabályzatok szerint működtek. A prostitúció intézményes és hivatalos jellege az egyházi rendeletekben is kifejezésre jutott, ezek ugyanis kijelentették, hogy vasárnap és a keresztény ünnepnapokon a prostituáltat tilos akadályozni a templomba járásban. A prostituáltaknak saját védőszentjeik voltak (általában bűnbánó prostituáltak, akik később apácák és szentek lettek), akárcsak a vallási célból szerveződő egyéb társulásoknak. Nem támasztja alá elegendő bizonyíték azt a felvetést, hogy a prostituáltak, más mesterségek képviselőihez hasonlóan, céhek-

¹⁵⁶ Bloch: i. m. 718–720. o. A prostitúció kezdeteiről a különböző városokban a 12–14. században, és a prostituáltak különféle megnevezéseire lásd uo. 732–739., 740–747. o.

¹⁵⁷ *Liber Augustalis*, 24. o.

¹⁵⁸ Bloch: i. m. 760. o.

be szerveződtek volna, saját szabályzattal, határozatokkal és bírákkal.¹⁵⁹

A prostituáltak jogainak elismerése és védelme mellett léteztek az elkülönítést célzó, a prostituáltak alsóbbrendűségét és alantas helyzetét hangsúlyozó törvények is. Mindenekelőtt ezt fejezte ki a bordélyok helye. A marginális csoportok és az alsóbbrendű népcsoportok a város szélén éltek, a városhatárok mellett, a kapukon belül vagy kívül, és a bordélyházak számára is ezeket a területeket jelölték ki. A városok többségében azonban a helyhatóságok kénytelen-kelletlen elfogadták, hogy a prostituáltak más városrészekben is folytathatják tevékenységüket. A bordélyokat működtetni kívánó polgároknak a városok nagyurai által adományozott okiratok és a helyhatósági szabályrendeletek ismételten megerősítették, hogy az engedélyezett területen kívül tilos bordélyházakat létrehozni.¹⁶⁰

A prostituáltak tevékenységének bizonyos utcákra való korlátozása egyrészt azt fejezte ki, hogy el akarták különíteni őket a többi polgártól, másrészt azt is, hogy a prostitúciót önálló foglalkozásnak tekintették. Más foglalkozások is egy-egy utcához kapcsolódtak, a kézművesek közszemlére tették portékájukat, és néhány szerző egészen odáig jutott, hogy a prostitúciót foglalkozásnak minősítette. Thomas Cobham, egy 12. századi gyóntató kézikönyv szerzője, ezt írja:

„A prostituáltakat a bérből élő dolgozók között kell számon tartani. Bérbe adják a testüket, és munkát végeznek. Helytelen, ha egy nő prostituált, de ha már az, nem helytelen, ha ezért fizetést fogad el. De ha pusztán élvezetből lesz prostituált, és e célból bocsátja bérbe a testét, akkor a fizetése éppoly undorító, mint a tett maga.”¹⁶¹

A sikeres prostituáltak házat béreltek, sőt birtokoltak. A szegényebbek az engedélyezett bordélyokban fogadták klienseiket.

¹⁵⁹ Lásd Geremek: i. m. 260–261. o.

¹⁶⁰ Példák a kijelölt negyedek elhagyásának tilalmára: *Recueil des anciennes Lois francaises*, V. köt. 320. o.; *Memorials of London and London Life*, 535. o. Lásd még Geremek: i. m. 7. fej. és 11. jegyzet; Herlihy – Klapisch: i. m. 581–582. o.

¹⁶¹ Thomas de Clobham: *Summa Confessorum*, szerk. F. Broomfield (Louvain-Párizs, 1968), Q. Va, De meretricibus, 296. o.

Nem kétséges azonban, hogy szabályrendeletekkel sem lehetett a prostitúciót a kijelölt utcák engedélyezett házaira korlátozni. Az örömlányok a kocsmákban, fürdőházakban és a város főterén csábították el ügyfeleiket, saját házukba vagy vendégfogadóikba vitték őket, a legszegényebbek és legnyomorultabbak pedig a hidak alatt és a városfalak tövében működtek.¹⁶² Férfiak és nők olykor műhelynek álcázott bordélyházakat tartottak fenn, így például az a londoni kerítőnő, aki a hímszörműhelyben valójában bordélyházat vezetett, és lányokat szolgáltatott a betérő – főként egyházi – férfiaknak. A kerítőnőt kalodába zárták, majd elűzték a városból.¹⁶³

Amellett, hogy a prostituáltakat bizonyos területekre korlátozták, megkülönböztető öltözeteket is kellett viselniük. Feltűnő ruhadarabokat hordtak, például vörös kalapot, ruhájuk ujján szalagokat, vagy a ruhájuktól elütő színű ruhaujjat. Tilos volt a nemes hölgyekéhez hasonló tűzött vagy prémszegélyes öltözeteket viselniük. E szabályok szigora merev attitűdöt sejtetett, s a prostituáltak néha a megkülönböztetések enyhítéséért folyamodtak, hogy a legutolsó divat szerint öltözhessenek.¹⁶⁴ A prostituáltak szabályszegősei biztos bevételt jelentettek a városi kincstár számára. A szabályszegőket pénzbírságra ítélték, ruhájukat elkobozták. A lefoglalt ruhadarabok drágasága a sikeres prostituáltak magas jövedelmét és életszínvonalát jelezte. Az említett darabok közt találhatók ezüst ékszerek, gombként használt drágakövek és szörmék. A prostituáltak ruházata nemcsak a női pompakedvelés külső megjelenése volt, hanem azt a vágyukat is kifejezte, hogy alantas társadalmi helyzetükért a fényűző külsőségekben keressenek kárpótlást.¹⁶⁵ A városhatóságok néha nem korlátozták a prostituáltak területi működését, és nem követelték meg a megkülönböztető ruhadarabok viseletét. Avignonban például a 13. század közepén zsidók és prostituáltak nem nyúlhattak a kitett kenyérhez és gyümölcsökhöz. Meg kellett venniük, amit megfogtak.¹⁶⁶ Az egyház nem

¹⁶² Prostitúció és közfürdők: Bloch: i. m. 182–188. o. A közfürdők bordélyházzá való alakításának tilalma: *Livre des Métiers*, 189. o.; *Ordonnances des Roys de France*, I. köt. 441. o.

¹⁶³ *Memorials of London and London Life*, 484. o.

¹⁶⁴ Példák a témával kapcsolatos királyi és városi törvénykezésre: uo. 458. o.; *Recueil général des anciennes Lois françaises*, VI. köt. 685. o.

¹⁶⁵ Lásd Geremek: i. m. 246. o.

¹⁶⁶ *Coutumes et Règlements de la République d'Avignon* (Párizs, 1879), szerk. M. A. Maulde, 200. o.

tiltotta, hogy a prostituáltak templomba járjanak, de külön helyet jelöltek ki nekik.

A szegényebb sorsú prostituáltakat érte a legtöbb üldöztetés és megaláztatás. Ők nem engedélyezett bordélyokban dolgoztak, és gyakran száműzték őket a városokból.¹⁶⁷ A városi közösség, a csavargók, koldusok és bűnözők marginális csoportjaihoz tartoztak, és a bírósági jegyzőkönyvek tanúsága szerint gyakran keveredtek testi sértés és tolvajlás bűncselekményébe. Az egyéni vagy tömeges vallási felbuzdulások során a középkori társadalom kítaszítottjaihoz, a koldusokhoz, bűnözőkhöz és leprásokhoz hasonlóan gyakran a prostituáltak is – a nyomorultak közt talán a legszegényebbek és legszervezetlenebbek – „megtértek”. Tódultak Robert d’Abrissel prédikációira Anjouban a 11. század végén, és nyilvánosan megbánták bűneiket. A világot a kereszténység szellemében jobbítani törekvő vallási felbuzdulások időszakaiban azonban sanyarú és lealacsonyító idők járnak a prostituáltakra. Ez történt 1233-ban a lombard városokban a kolduló rendek megmozdulásai idején, Franciaországban IX. Lajos korában és Prágában a husziták alatt. A prostituáltak szenvedtek – ahogyan az eretnekek, a homoszexuálisok és a zsidók is.¹⁶⁸ Mindazonáltal a középkorban a prostituáltak iránti attitűd minden kétséget kizáróan jobb volt, mint a 16–17. században, amikor a királyi abszolutizmus (amely örökölte a városok és a céhek hatalmának egy részét), a reformáció, a katolikus ellenreformáció, valamint a nemi betegségektől való félelem mind közrejátszott abban, hogy a prostituáltak elnyomása fokozódott, és a velük kapcsolatos magatartásminták egyre szenteskedőbbek lettek.

Nők a városi bíróságok előtt

Említettük már, hogy a prostituáltakat olykor a városi bíróságok elé idézték, de természetesen mások is megjelennek a bírósági jegyzőkönyvekben. Ezek a jegyzőkönyvek a nők gazdasági tevé-

¹⁶⁷ *Leet Jurisdiction in the City of Norwich during the 13th and 14th Centuries*, 59. o.

¹⁶⁸ A. Vauchez: *Une campagne de pacification en Lombardie autour 1233, Mélange d'Archéologie et d'Histoire LXXVIII* (1966), 533–535. o.; *Recueil général des anciennes Loix françaises*, VI. köt. 559. o.

kenységeiről is képet adtak. Számos példája van annak, hogy munkájukkal kapcsolatos vétségek miatt emeltek vádat nők ellen: a szabályokat megszegve főzött sört (söradó),¹⁶⁹ az ügyfelek jó minőségű nyersselymét eladta vagy elzálogosította, és hitvány szálból szötte a kelmét,¹⁷⁰ nem adta meg az adósságát, megszegte az egyezséget, hamis súlyokat és mértékeket használt,¹⁷¹ élelmisszert halmozott fel, halat és szárnyasokat, hogy később jó áron értékesítse.¹⁷²

Egy hízmőnőt azzal gyanúsítottak, hogy kegyetlenül bánt a nála tanoncként dolgozó kislánnyal. A gyermek apjának kívánságára a férj ellen emeltek vádat, mert a férj írta alá a szerződést, holott a gyermek a feleség tanonca volt. Azt hányták az asszony szemére, hogy nem gondoskodott a kislány szükségleteiről, és verte is.¹⁷³ Mivel a céhes szabályzatok szerint a tanonc „javítása” bevett gyakorlat volt,¹⁷⁴ az asszony alighanem különös kegyetlenséggel bánt vele. Egy londoni polgárasszonynál tanonckodó fiú panaszt emelt a céhes előjáróknál, hogy az asszony, minden ok nélkül, varrótűt döfött az ujjába.¹⁷⁵

A nők piacokon és vásárokon való jelenlétéről azokból a perpatvarokból szerezhetünk tudomást, amelyekbe belekeveredtek, s amelyek eredményeképpen vádat emeltek ellenük.¹⁷⁶ A városi munkásosztálybeli nők nem voltak sem elkényeztetettek, sem szegénylősek. Némelyikük trágár beszédű volt, civakodó, és viselkedésükért megbírságotlák vagy kalodába zárták őket; másokat birtokháborításért vagy verekedésért helyeztek vád alá. Nők ver-
tek nőket, néha férfiaknak is nekitámadtak, egyedül vagy férjük segítségével.¹⁷⁷ Az itáliai városokban kiadott szabályrendeletek-

¹⁶⁹ *Memorials of London and London Life*, 319. o.; *Select Pleas of the Crown*, 27. o.

¹⁷⁰ *Livres des Métiers*, 378. o.

¹⁷¹ *Memorials of London and London Life*, 347. o.; *Fair Court of St Ives*, 83. o.; *Court Rolls of the Borough of Colchester*, I. köt. 2. o.

¹⁷² Uo. 3. o. *Calendar of Plea and Memoranda Rolls preserved among the Archives of the Corporation of the City of London at the Guildhall, 1323–1364*, 232–233. o.

¹⁷³ Uo. 107. o.

¹⁷⁴ A tanonc megfenyítésének jogáról, lásd Smith: i. m. 390. o.

¹⁷⁵ Thrupp: i. m. 164. o. és 21. jegyzet.

¹⁷⁶ *Fair Court of St Ives*, 50. o.

¹⁷⁷ *Borough Customs*, I. köt. 80. o.; *Court Rolls of the Borough of Colchester*, II. köt. 186. o., III. köt. 4. o.; *Recueil de Documents relatifs à l'Histoire dudit*

ből ismeretes, hogy a gazdag polgárok és a városi nemesek sem viselkedtek mindig kifogástalanul. A 13. század utolsó negyedében a Lucca városában élő Corbolani nemesi családban az összes tizenhat évesnél idősebb személy, férfiak és nők esküvel fogadták, hogy dühükben sem emelnek kezet a másokra, és nem verik a másikat bottal vagy vasdoronggal.

Genova valamennyi negyedében háromhavonta megválasztott négy férfi (*principales*) intézte a városrész ügyeit és biztosította a rendet. Velük párhuzamosan négy nőt is választottak az erkölcsök felügyeletére, a nők között folyó viták és civódások elrendezésére.¹⁷⁸ Egy párizsi polgár feleségét bíróság elé állították, mert ütlegette az utcán a szobalányát, mivel az – állítólag – elcsábította a férjét. Egy angliai boltos nő halálra pofozott egy ötéves gyermeket, mert az gypajút lopott az üzletéből.¹⁷⁹ A férfiak is erőszakosan bántak a nőkkel, és sok nő panaszt emelt az utcán, piacon, vásárokon őket bántalmazó férfiak ellen.¹⁸⁰ Voltak olyan nők, akik nemi erőszakkal vádoltak férfiakat. Egy Belon nevű párizsi nő férje meggyilkolásával és csábítással vádolt egy férfit. Miután bevallotta, hogy hazudott, hamis tanúzásban való bűnösségért kivégezték.¹⁸¹

A kétes hírű fogadók tulajdonosnői – férfi társaikhoz hasonlóan – olykor kirabolták vendégeiket.¹⁸² Megbüntettek egy asszonyt prostitúcióra való brutális késztetésért és egy kislány megerőszakolásában nyújtott segítségért.¹⁸³ Bíróság elé állítottak nőket boszorkányság, eretnekség és gyújtogatás vádjával.¹⁸⁴ Gyilkossággal is vádoltak nőket, de – mint már megjegyeztük – az ilyen bűnért

municipal en France, III. köt., Saint Omer, 313. o.; *Leet Jurisdiction of Norwich*, 60., 67., 69.; *Fair Court of St Ives*, p. 13.

¹⁷⁸ J. Heers: *Le Clan Familial*, 114–115., 150–151. o.

¹⁷⁹ *Registre criminel de la justice de St Martin des Champs à Paris*, 4. o.; B. A. Hanawalt: Childrearing among the lower classes of late medieval England, *Journal of Interdisciplinary History* VIII (1977), 18. o.

¹⁸⁰ J. B. Given: *Society and Homicide in 13th Century England* (Stanford, 1977), 48., 116–117., 134–149., 179–183. o.; *Le droit coutumier de la Ville de Metz au Moyen-Âge*, I. köt. 268. o.; *Court Rolls of the Borough of Colchester*, I. köt. 10., 18. o., II. köt. 185., 224., 235. o., III. köt. 3., 9., 16., 33., 37., 44. o.

¹⁸¹ *Registre criminel du Châtelet de Paris*, I. köt. 55–61. o.

¹⁸² R. de Lespinasse: *Les Métiers et Corporations de la Ville de Paris* (Párizs, 1886), I. köt. 45. o.

¹⁸³ *Registre criminel de Saint-Martin des Champs*, 43. o.

¹⁸⁴ *Registre criminel du Châtelet de Paris*, I. köt. 315., 327., 363., 480. o., II. köt., 60., 64., 337., 393. o.

elítélt nők száma összehasonlíthatatlanul kisebb volt, mint a bűnösnek talált férfiaké. A városokban a nők részvételével elkövetett gyilkosságok kevésbé kötődtek a családhoz, mint vidéken. A városi gyilkossági ügyekben szintén kevesebb a női, mint a férfi áldozat.¹⁸⁵

Szórákozás

A nők tevékeny szerepet játszottak a városi ünnepségeken és szertartásokon. Az itáliai városokban tizenkét évesnél idősebb lány nem jelenhetett meg kísérő nélkül az utcán, családi vagy városi ünnepségeken, amikor azonban férjhez ment, viszonylag nagyobb szabadságot élvezett. A nők templomba jártak, keresztanyaként részt vettek keresztelőkön vagy a menyasszony társaként esküvőkön. Vallási körmenetekben vonultak (Lille törvényei szerint például a Szűz Mária tiszteletére rendezett kilencnapos vallási menetben részt vevő férfiak és nők ezen időszak alatt mentesültek a letartóztatás vagy bűnvádi eljárás alól),¹⁸⁶ és a prédikátorok beszédeit meghallgatni az utcára tódultak. Esetenként, a férfiakhoz hasonlóan, teljesítették az utcai prédikátorok felhívásait, és elégették luxuscikkeiket: a kártyákat, a kockajátékot, ékszereiket.¹⁸⁷ Az itáliai Reggióban a férfiakkal együtt nők is részt vettek a domonkos rendi templom építési munkálataiban.¹⁸⁸

A flamand és a francia városokban a nők tevékeny szerepet vállaltak az uralkodók tiszteletére szervezett bevonulási ünnepségeken és a pompás külsőségekkel megrendezett szertartásokon. E látványos menetekben az allegorikus és mitológiai alakokat nőt testesítették meg.¹⁸⁹ A nők csak nézőként mentek színházba, a

¹⁸⁵ A gyilkosság vádjával bíróság elé állított nőkről: Given: i. m. 179., 182. o.; G. Brucker (szerk.): *The Society of Renaissance Florence. A Documentary Study* (New York, 1971), 140–142. o.; *South Lancashire in the Reign of Edward III as illustrated by the Pleas of Wigan Recorded in Coram Rege Rolls 54*, szerk. G. M. Tumppling (Manchester, 1949), 18. o.; *Registre criminel du Chatelet de Paris*, I. köt. 268. o., II. köt. 61. o.

¹⁸⁶ *Le Livre Roisin, Coutumier lillois de la fin du 13ème siècle*, 138. o.

¹⁸⁷ Lásd Huizinga: i. m. 14. o.

¹⁸⁸ Vauchez: i. m. 509. o. és 3. jegyzet.

¹⁸⁹ B. Guenée és F. Leroux: *Les Entrées royales françaises* (Párizs, 1968), 64–65., 87., 143–144., 162. o.; Huizinga: i. m. 23. o.

női szerepeket fiúk játszották. Nem vettek részt a szintén az északi városokban megrendezett lovas játékokon (Itáliában *palió*nak nevezték), az itáliai városokban a vallási vagy állami szertartások megnyitójaként tartott labdajátékokon vagy a Temzén úszó hajók fedélzetén rendezett birkózóversenyeken.¹⁹⁰ A nők kimondottan az egyik versenyző színeibe öltöztek, illetve a férfiakhoz és a gyerkekhöz hasonlóan, támogatásuk és hűségük jeleként politikai vezetők vagy politikai csoportok szimbólumait viselték. A 15. századi Párizsban tehát mind a nők, mind a férfiak hol a burgundiak, hol az armagnacok színeiben pompáztak.

Nők is részt vettek viszont azokon a népszerű játékokon, amelyek nem a katonai jellegzetességek kidomborítására törekedtek, és nem a férfias játékok hagyományait folytatták. Ilyen volt a szokásosan Páduában megrendezett játék – tavaszi udvarló rítus. A városban élő fiatal lányok összegyűltek egy fából összetákoltt erődítményben, és a különböző városokból összesereglődő, a város színeibe öltözött fiatal férfiak virágokat hajigálva megostromolták őket. Egy alkalommal a lányok megadták magukat, és átadták az erődöt a velenceieknek, mivel az ifjú ostromlók közül őket találták a legcsinosabbnak és legnemesebbnek. A páduai ifjoncok haragra gerjedtek, és ökölharcra mentek. Még Szent Márk lobogóját is letépték, mindazonáltal a velenceiek győztek.¹⁹¹ A majálison férfiak, nők, gyermekek ünnepeltek szerte a városokban. Firenzében – Giovanni Villani szerint – az ünnepélyeket a város különböző részein tartották. Londonban egy húsvét utáni meghatározott napon játékot tartottak férfiak és nők részvételével. A játékosok elragadták az arra járó férfiakat és nőket, megkötözték őket, és csak váltságdíj fejében engedték őket szabadon.¹⁹² A nők birkózóversenyekre, kakas- és medveviadalokra is jártak.

A középkori városokban élő nők otthon és a kocsmában ittak. A Párizsi Jóember arra intette ifjú feleségét, hogy ne alkalmazzon részeges szolgálót, a szolgálóknak és szolgálóknak ne adjon szeszes italt. A prédikátorok elítélték a részeges nőket.¹⁹³ A vágánsok bor-

¹⁹⁰ J. Heers: *Le Clan Familial*, 241–243. o.

¹⁹¹ J. Heers: *Fêtes, jeux et joutes dans les Sociétés de l'Occident à la fin Moyen-Âge* (Párizs, 1971), 112–113. o.

¹⁹² A 'hokkeday' játékokról lásd *Memorials of London and London Life*, 571. o.

¹⁹³ „mulier ebriosa ira magna”: Alvarus Pelagius: *De Planctu Ecclesiae* (Velenice, 1560), f. 85a, 1. kol.

dalaiban férfiak és nők isznak a mulatságokon, és szó esik egy leányzóról, akinek ereiben Bacchus meleg és erőt adó itala csörge-dezett, úgyhogy kellően ellazulva készen állt Vénusz szolgálatára.¹⁹⁴ A vallásos társaságok (*potacio, drinkynnes*) és a céhek mulatózásain olykor nők is megjelentek. Némelyik céhnek és társaságnak nőtagjai is voltak, mások közös ivászatra hívták a feleségeket.¹⁹⁵ Ne feledkezzünk meg arról, hogy a sörfőzés egyike volt a női foglalkozásoknak, s a nők kocsmákat is vezettek, így könnyen hozzájutottak az innivalóhoz.

Végül ejtsünk szót a – nők által is látogatott – fürdőházakról. Wormsi Burchard írt azokról a férfiakkal, akik a fürdőházakban együtt fürödtek a nőkkel.¹⁹⁶ Párizsban a 13. század végén huszonhat melegvizű közfürdő működött. A gazdagoknak magánfürdőik voltak. A városi közfürdők lehetővé tették, hogy a városi férfiak és nők könnyebben ügyeljenek személyi tisztaságukra, mint a vidéken élők, s a fürdők egyben szórakozóhelyek is voltak, gyakran olyasfélék, melyek nem igazán feleltek meg a didaktikus szerzők vagy a városvezetők ízlésének. Az éltes Jóembernek minden oka megvolt arra, hogy a városi utcákat az ártatlan fiatal nőkre leselkedő veszélyek helyszíneinek tekintse, és meghagyta feleségének, hogy csak idősebb, komoly és vallásos kíséreléssel hagyja el a házat. A *Rózsaregény* társszerzője, Jean de Meung a maga cinikus módján felsorolta, mi minden eshet meg a kéjvágyó nőkkel, s a bathi asszonyosság is zabolátlan élvezettel, a büntudat és cinizmus leghalványabb jele nélkül ecsetelte ezeket:

Hogy Jenkin diák s Alison hugom,
meg én, együtt bolyongtuk a határt;
férjem a bűjtben épp Londonba járt.
Volt hát idő magamat kimulatni,
bámulni másra és magam mutatni,
mert ki tudhatja, hogy a kegyelem,
kinek képében vár s milyen helyen?
Mentem tehát – az volt még csak a móka –

¹⁹⁴ *The Goliard Poets*, szerk. G. F. Whicher (New York, 1949), 228–230. o.

¹⁹⁵ J. Heers: *Fêtes, jeux et joutes dans les Sociétés de l'Occident à la fin du Moyen-Âge*, 88. o. Példa egy ivászatban részt vevő nőre: Smith: i. m. 182–183. o.

¹⁹⁶ Burchard of Worms: *Decretorum Libri Viginti* PL CXL. köt. L. 19. 1010. kol.

vigliára és processzióra;
prédikációt, zarándoklatot,
fényes esküvőt, mirákulumot
nem hagytam ki; rajtam skarlát ruha,
mit moly s más féreg nem látott soha.
(Kormos István fordítása)¹⁹⁷

A bathi asszonyság vörös ruháiról beszél. Nemcsak a prédikátorok ítélték el a magukat cicomázó, táncmulatságokba járó nőket. A mértéktelen pompával öltöző, az esztelenül fényűző ruházat ellen hozott szabályokat áthágó nőket – rengeteg ilyen volt a 14. században – vád alá helyezték, és pénzbírsággal sújtották.¹⁹⁸

Nevelés

A nőnevelés csupán a vagyonos polgárok osztályának leányaira, illetve legjobb esetben is csak a céhek kézműves tagjainak a leányaira és a kiskereskedők leányaira korlátozódott. Az alacsonyabb osztálybeli lányok nem részesültek oktatásban, mint ahogyan fivéreik sem. Némelyik fiútanonc iskolába járt szolgálata ideje alatt, s ott több éven át tanult olvasni-írni.¹⁹⁹ Lehet, hogy lánytanoncok is jártak iskolába, olyan szerződésnek azonban nem akadtunk nyomára, amely ezt egyértelműen rögzítette volna, és biztos ismereteink a lányok esetében csak szakoktatásukról vannak. Másrészt tudjuk, hogy léteztek olyan városi elemi iskolák, ahol fiúk és lányok együtt tanultak. 1357-ben Párizsban bocsátottak ki először szabályrendeletet a nemek külön iskolákba való elkülönítéséről.²⁰⁰

A flamand Valenciennes-ban született Froissart tudósít arról a vegyes iskoláról, ahova járt. Leírja, hogy a fiúk is és a lányok is tanultak latint. Almát és körtét cserélt a lányokkal. Arról is beszámol, hogyan szeretett bele egy fa alatt üldögélő, könyvet olvasó kislányba. Együtt olvasgattak, és a lány megkérdezte tőle, kölcsönözne-e neki könyveket. Froissart adott neki egy könyvet, s a lapok

¹⁹⁷ Chaucer: i. m. 305. o.

¹⁹⁸ G. R. Owst: *Literature and Pulpit in Medieval England*, 395–396. o. Pl. E. Staley: *The Guilds of Florence*, 90–91. o.

¹⁹⁹ Salzman: i. m. 339. o.

²⁰⁰ Lásd M. Jourdain: *L'Éducation des Femmes au Moyen-Âge* (Párizs, 1871).

közé rejtett egy balladát, amelyet hozzá írt. A lány azonban nem viszonozta szerelmét. Amikor találkoztak a kertben, és Froissart próbálta meggyőzni, a lány hirtelen kitépett egy tincset a fiú hajából, bizonyítván, hogy köztük mindennek vége.²⁰¹ Ezeket a koedukált párizsi „kisiskolákat” – így nevezték őket – a Notre-Dame-székesegyház kántora felügyelte, és ő adományozta a tanítási engedélyt az ott tanító férfi és női tanítóknak. A párizsi adófizetők 13. század végéről és a 14. századból származó jegyzékei említik e tanítónőket.

Giovanni Villani leírja, hogy Firenzében 1338-ban nyolc-tízezer fiú és lány tanult meg olvasni az elemi iskolákban.²⁰² Általában a 6-12 éves gyerekek jártak iskolába. A 14. század elején Firenzében egy nőtanár tanította a latin nyelv alapjait. Clementiának hívták, férjnél volt, és a *doctris puerorum* cím illette meg.²⁰³ Közvetett ismereteink vannak arról, hogy az angol lányok jártak elemi iskolába. Londonban 1390-ben egy gyertyakészítő árvaságra jutott leányának a gyámja elemi iskolai tandíjat fizetett a kislány nyolcéves korától öt éven át, míg a lány tizenhárom éves korában férjhez nem ment.²⁰⁴ E. Power megjegyezte, hogy a női betegségekkel foglalkozó orvosi munkákat lefordították angolra, abból a feltételezésből kiindulva, hogy az írástudó nők olvassák – vagy más nőknek felolvassák – őket, és tanácsokat kapnak a betegségeikre vonatkozóan, így nem kell férfi orvoshoz fordulniuk.²⁰⁵ A német elemi iskolákban is együtt tanultak a fiúk és a lányok, némelyik iskolát beginák vezették.²⁰⁶

Ezek az iskolák a népnyelven való olvasás mellett valószínűleg tanították a vallás, az imák és az illemszabályok alapjait is. Úgy tűnik, általában nem tanítottak latint, noha Froissart azt írja, hogy iskolájában latinul tanult. Egy begina életrajza említi, hogy hét éves korában *literalis scholae scientiae*-be járt, egy ciszterci apáca életleírása pedig megjegyzi, hogy gyermekkorában *magistra liberalium artium*ba küldték, nehéz azonban kitalálni, mit is tartal-

²⁰¹ *Les Chroniques de Jean Froissart*, szerk. J. A. C. Buchon (Párizs, 1835), III. köt. 479., 482. o.

²⁰² *Chronica di Giovanni Villani* (Firenze, 1823), 184–185. o.

²⁰³ Rashdall: i. m. II. köt. 47. o. I. jegyzet.

²⁰⁴ Idézi Thrupp: i. m. 171. o.

²⁰⁵ E. Power: *Medieval Women*, 86. o. és 4. fej.

²⁰⁶ McDonnell: i. m. 272., 383., 386. o.

maztak ezen iskolák tantervei.²⁰⁷ A gazdag polgárok leányai olykor zárdaiskolákban tanultak, holott nem akarták magukra öltetni a fátylat. Ezek a zárdaiskolák az itáliai városokban is széles körben elterjedtek. A többi lányt férfi vagy női házitanító oktatta. Az idős Jóember kézikönyve szerint a gazdag polgárfeleségek sajátítsák el valamelyest a nemes nők tudományát: a lovaglást, a társasjátékokat, a történetmesélést. A polgárok végrendeleteiből kiderül, hogy leányaik miféle könyveket olvastak (ám ne feledjük, hogy a könyvet vagyontárgynak tekintették, és egy könyv birtoklása nem jelentette szükségképpen annak elolvasását). A 13. század utolsó negyedében Dame Marie Payenne de Tournai több vallási könyvet és misszálét hagyott fiára, valamint a Hattyú-lovag történetét.²⁰⁸

A felsőbb szintű oktatás intézményei zárva maradtak a nők előtt: nemcsak az egyetemek és a speciális jogi iskolák, hanem az alsóbb iskolák is. Giovanni Villeni szerint Firenzében egy-kétezer – kereskedőnek tanuló – fiú járt hat matematikaiskolába; öt-hatszáz fiú tanult logikát és latint négy iskolában. Ezután egyetemen folytatták tanulmányaikat.²⁰⁹ Angliában a városi fiúk az elemi iskola után olykor gimnáziumba mentek (*escoles generales de gramer*). Lányok nem járhattak ezekbe az iskolákba. Mivel az egyetemi hallgatók jelentős hányada a polgári osztályból és a városi kisnemes-ségből származott, a férfiak és nők iskolázottsági szintjében kialakuló különbség egyre nagyobb lett a városi közép-felső osztályban, ennek minden vonatkozásával.²¹⁰ Amikor a városban élő nők jogait és helyzetét értékeljük – az osztályukhoz tartozó férfiakéval összevetve –, különbséget kell tennünk a vagyonos polgárfeleségek és a munkásosztálybeli feleségek között. Az előbbieket cselekvési és önmegvalósítási lehetőségei viszonylag szerényebbek voltak. Nem játszhattak szerepet a városvezetésben, sem a legfőbb intézményekben – nem úgy, mint a hűbérbirtokot irányító nemes nők. A katonai feladatot ellátó vagy az uralkodót, illetve nagyurat szolgáló, s ezért a pénzügyek intézését gyakran a feleségére hagyó nemes férfival szemben a polgár mindenekelőtt kereskedelmi és pénzügyi szakember volt. Gazdasági tevékenységekkel foglalkozott, s ezt nem bízta a feleségére. A gazdag polgárfeleségek több-

²⁰⁷ Uo. 386. o.

²⁰⁸ Jourdain: i. m. 10. o.

²⁰⁹ *Chronica di Giovanni Villani*, 185. o.

²¹⁰ Verger: i. m. 289–313. o.

nyire csak háztartásuk vezetéséért viseltek felelősséget. Kevesen dolgoztak, míg férjük élt.

Jellemző, hogy a kereskedőlányság bizonyos szintű oktatását támogató didaktikus szerzők azzal érveltek, hogy e leányoknak majd a háztartás számláit kell intézniük, levelet kell írniuk az üzleti úton gyakran távol levő férjüknek és fiaiknak, ugyanakkor soha nem állították, hogy a lányoknak érteniük kell az üzleti ügyek intézéséhez. A *Libri de la Famigliá*ban Alberti világosan leírta, hogy a férj ne beszélje meg az üzleti ügyeket a feleségével, ne mutassa meg neki az aláírt ügyiratokat vagy a pénztárkönyvet.²¹¹ Angliában viszont a polgárok özvegyei néha folytatták a férj üzletét. A férfiak nyilvánvalóan nem fogadták meg Alberti tanácsait, mivel ha megtették volna, a feleségek nem léphettek volna az örökükbe. A gazdag városlakók özvegyei – a megözvegyült nemes nőkhez hasonlóan – fiaik gyámjaként léptek fel,²¹² ez a gyámság azonban nem járt együtt a feladatok ellátásával és a hatalom gyakorlásával, mint a hűbértartók örökösének a gyámsága esetén.

A gazdag polgárfeleségek abban is követték a nemes nők példáját, hogy dajkák szolgálatait vették igénybe, s gyermekeik általában korán elkerültek otthonról. A vagyonos polgári osztályhoz tartozó nőknek nem sok hasznuk származott a városi oktatási intézményekből, noha a közelükben éltek; nem tanulhattak szakmát, nem szerezhettek bennük képezést az állami hivatalnok, közjegyző, bíró, ügyvéd vagy orvos társadalmilag elismert foglalkozásához, és kedvtelésből sem sajátíthattak el magasabb szintű ismereteket. Sorsuk csak társadalmi-kulturális szempontból tekinthető boldogabbnak, mivel emberek között lehettek, részt vehettek a hitéletben és a kulturális eseményeken, így kevésbé szigetelődtek el, mint a kishatalmú feleségek a távoli kastélyokban. A városi nőknek több lehetőségük volt, mint a magányos nemes nőknek, hogy nőtársaságban legyenek. Másrészt viszont a jelentősebb kastélyokban élő nemes nők aktív szerepet játszottak a társasági és kulturális élet számtalan eseményén – ez példa nélküli a városi közösségekben.

Ha a gazdag polgárok után a munkásosztálybeli nőket vesszük

²¹¹ Idézi Herlihy – Klapisch: i. m. 566., 597. o.

²¹² Példa a gyámságra: *Calendar of Wills. Court of Husting*, London, I. köt. 671. o.

szemügyre, nem találunk olyan nagy mértékű különbséget a férfiak és a nők között, mivel egyrészt a városi termelésben és kereskedelemben a nők nagyobb szerephez jutottak, és mivel az osztálybeli férfiak jelentős aránya semmiféle szerepet nem töltött be a városi kormányzatban és a felsőbb szintű oktatási intézményekben. A női munka nem minősült sem újításnak, sem kiváltságnak. A középkori parasztság körében, mint minden ismert mezőgazdasági közösségben, a földmunkák tetemes részét nők végezték, ők dolgoztak a legtöbb mezőgazdasági ágazatban. A középkori városokban a női munka sajátosága a nők által végzett foglalkozások széles köre volt, tekintve, hogy a későbbi korokban munkavégzésük szűkebb területre korlátozódott. A termelésben betöltött szerepük különleges, bár nem vezetői státust biztosított számukra a kézművesek és kiskereskedők céheiben, és a városi munkások közösségében bizonyos fokú önbizalommal és mozgásszabadsággal ruházta fel őket. A kereskedői státus olyan jogi függetlenséget biztosított a nőknek, amely felülmúlta a többi férjes asszonyét. A gyakran alkalmazott házassági törvény azonban a munkáscsaládokban is – mint a vagyonos polgárok körében – előírta férfi felsőbbrendűségét.

A városi társadalom ethosza nem tekinthető alapvetően katonai ethosznak, amelyben a nő semmi szerepet nem játszhat. Sok nő élt a városokban, főleg a késő középkorban, mert a lányok a városokba költöztek, hogy szolgálónak vagy tanoncnak álljanak, s mert a vagyonos parasztok és a nemesek özvegyei szívesebben éltek városban, ezért odaköltöztek a közeli falvakból, ezenkívül rengeteg zárda volt az itáliai és beginaház az észak-európai városokban.²¹³ (Az itáliai városokban, főleg a késő középkorban, gyakran vádolták a nőket szerelmi varázslat alkalmazásával, azaz férfinak szánt szerelmi bájital készítésével. Ebben a korabeli városok férfihiánya tükröződött vajon?) A nők a városi munkaerő bizonyos részét képezték, és a tőke bizonyos részét birtokolták.²¹⁴ Mindezek ellenére igen csekély mértékben járultak hozzá a városi kultúra kibontakozásához. A magasabb kultúrában nem játszott-

²¹³ Bücher: i. m. 6. o.; Kieckhefer: i. m. 57. o.; J. C. Russell: *Recent advances in medieval demography*, *Speculum* XL (1965); D. Herlihy: *Medieval and Renaissance Pistoia*, 83–84. o.

²¹⁴ Néhány példa a tőketulajdonos nőkre: Thrupp: i. m. B függelék.

tak szerepet. Színházba – amely a városi kultúra egyik kifejeződési formája, a céhek büszkeségének forrása – csak nézőként jártak.

Erőszak és durvaság jellemezte a városi társadalmat, s ezt a nők sem mérsékeltek. Egy olyan civilizáció részesei voltak, amelyben nyilvánosan követtek el kegyetlenkedéseket, s ezek valami primitív kielégülés forrásai voltak, és érzelmi levezetést jelentettek az odaseregülő tömegeknek. A 2. fejezetben szó esett arról, hogy a krónikások leírták az első női akasztást Párizsban: tömegek tódultak oda, hogy megnézzék az újszerű eseményt, főleg nők és lányok érkeztek.²¹⁵

A városi irodalom alkotásait a nők iránti gyűlölködés és megvetés hatotta át. E szatirikus műfaj, amely csúf vonásokat tulajdonít a nőknek, azt sugallja talán, hogy a városi nők erősek és zsarnoki hajlamúak voltak. Ismereteink szerint a városi férfi – a nemestől eltérően – nem állt bosszút házasságtörő feleségén, és azokban a városokban, amelyekben megalázó nyilvános büntetéssel sújtották a házasságtörést és a paráznaságot, ez rendszerint a férfiakat és a nőket egyaránt sújtotta. Ezek az irodalmi alkotások azonban azt is feltárják, hogy miféle nőkép mulattatta a középkori városi társadalmat, és az a nőkép bizony nem női hatásra formálódott, és nem is azért, hogy elnyerje a nők tetszését. Nem kétséges, hogy az udvari irodalom a nemes férfiak pszichológiai szükségleteire válaszolt, de az abban megformált nőkép a nőknek is tetszett. A nők bátorították e képmást népszerűsítő költőket, s egyszerre voltak a költők kritikusai és ihletői. Az udvari költészet kialakította viselkedési normákat – legalábbis a nyilvánosság előtt – a nagyobb fokú érzékenység és a nők iránti tisztelet jellemezte. A későbbi korok irodalmi szalonjainak szülőhelye a nemes nők udvarában, nem pedig a városi nők otthonában keresendő.

²¹⁵ Lásd Huizinga: i. m. 11. o., és Jean Chartier: *Chronique de Charles VII*, idézi L. Tanon: *Histoire de Justice des anciennes Eglises et Communautés monastiques de Paris* (Párizs, 1883), 33. o.

7. Parasztok

A parasztok szerepe a középkori társadalom és az állam vezetésében rendkívül behatárolt volt. A vagyonos parasztok csak alkalmanként vettek részt a regionális szervezetekben a központi uralkodó vagy a feudális nagyúr érdekében, illetve a helyi vagy országos képviselői gyűlések választásain. A falvakban azonban helyi szervezetek működtek. Találkozókat és bírósági üléseket tartottak, tisztségviselőket és közhivatalnokokat választott a falugyűlés vagy nevezett ki a földesúr.¹ A tisztségviselőt olykor nem a földesúr nevezte ki, nem is a parasztok választották meg: például a lelkészt (hivatalosan nem – legalábbis nem egyedül – a földesúr nevezte ki) vagy a falu jegyzőjét.

Nők az említett tisztségek egyikét sem töltötték be, szerepük a helyi gyűléseken igen csekély volt. Nem tölthették be a falusi jegyző hivatalát, nem lehettek úriszéki vagy lelkészi írnokok. A falusi földtulajdonosok számára kötelező gyűlésekre csak a hajadonok és az özvegyasszonyok jártak. A saját földdel rendelkező férjes asszonyokat a férjek képviselték, bár az itt hozott döntések kivétel nélkül minden földtulajdonosra nézve kötelező érvényűek voltak. A piemonti Cravenna nevű kis faluban például 1304-ben döntés született arról, hogy a földesúr a faluban lakó összes férfi és nő bejegyzése nélkül nem jogosult olyan földek átruházására vagy eladására, amelyeken parasztok élnek. Ez azonban csak azokra a nőkre vonatkozott, akik özvegy vagy hajadon családfők voltak.² S még a gyűlésekre és bírósági ülésekre járó nők sem tölthettek ott be hivatalokat: nem lehettek esküdtek, nem vállalhattak kezességet más személy tárgyaláson való megjelenéséért, nem adhattak garanciát a dézsmafizető csoportok nevében, amelyek Angliában kölcsönös kezességet vállaltak a hatóságok iránti kötelezettségek

¹ Olyan hivatalok, mint *forestarius* (erdőkerülő), *praepositus minor* (földesúri megbízott), *baillivus* (a király bírói és közigazgatási főtisztviselője).

² Idézi A. Pertile: *Storia del diritto italiano* (Torino, 1894), 43. o.

teljesítéséért. (Mondanunk sem kell, mindezen kötelezettségek a közfegyelmet voltak hivatottak biztosítani, egyszersmind a hatalom és rang forrásaivá is váltak a közösségekben.)

Az, hogy egy nő közfeladatot lásson el a paraszti társadalomban, még inkább kivételszámba ment, mint az, hogy egy nemes nő hivatalt töltsön be birtoktulajdona révén. Az egyik ilyen kivétel a 15. század elejéről a Birmingham melletti Halesowenben a nők sörkóstolói posztra való megválasztása. Ez rangos hivatalnak számított a faluközösségben, és bírsággal sújthatták azokat, akik bűnösnek bizonyultak a sörfőzésre vonatkozó adószabályok megszegésében. Talán a korabeli népességfogyással és a belső migrációval magyarázható, hogy miért választottak nőket erre a pozícióra. Ne felejtjük el, hogy a nők helyzete viszonylag kedvezőbb volt a váltságos időszakokban. Másrészt, mint minden társadalmi osztályban a történelem folyamán, néha a parasztságban is megjelentek olyan vezetői képességekkel megáldott, erős asszonyok, akik közhivatal juttatása nélkül, kizárólag egyéniségük révén kerültek vezetői pozícióba. Agnes Sadler Romsleyből, férjes asszony, a parasztlakó élére állt, amikor azok 1386-ban tiltakoztak a földesúri robot emelése ellen, és a jobbágyság eltörlését követelték. A többi paraszthoz hasonlóan Agnes is megtagadta a királyi bíróságon való megjelenést, számkivetett lett, és nyomtalanul eltűnt.³

A középkorban időnként fellázadtak a parasztlakók, de nem azért, hogy változtassanak a nők helyzetén. Az 1381-es angliai parasztlázadás idején a felkelők ezt írták zászlajukra: „Mikor Éva szőtt és Ádám kévét hordott, ki látott akkor lovagot és lordot?“, ezzel azonban a felsőbb osztályok tagjainak túlzó jogokat adományozó társadalmi rend ellen tiltakoztak, nem pedig a nemek egyenlőtlensége ellen.

Örökösödési jogok

A parasztcsalád szerkezete vidékenként eltérő sajátosságokat mutatott, akárcsak a föld öröklésének hagyományai. Egyes vidékeken a szűk körű család típusa honosodott meg: apa, anya, gyerme-

³ Lásd R. Hilton: *The English Peasantry in the Later Middle Ages* (Oxford, 1975), 105–106. o.

kek. Ezeken a vidékeken a családi vagyont nem osztották szét a leszármazottak között, hanem a legidősebb fiú (az elsőszülöttségi jogán) vagy a legfiatalabb fiú örökölte azt; s a család juttatott bizonyos részt az örökségből kizárt gyermekeknek. A leányok hozományt kaptak, a fiúk javadalmat, amely lehetővé tette a nősülést és az otthonalapítást. Más vidékeken, például a franciaországi Máconban, az oszthatatlan és közösen művelendő föld valamenynyire leszármazott tulajdonában maradt. A 12. század végén az allódiummal rendelkező parasztok fiai a földtulajdon közös birtoklói lettek; az apa halála után legalább néhány nős fiúgyermek – és néha még egy férjes leánygyermek is – továbbra is együtt élt, és a társas viszony nemzedékeken át tartott.⁴ Orleans és Párizs környékén a vagyont felosztották a faluban maradó leszármazottak között. A falut elhagyók még szüleik életében javadalomban részesültek, és semmiféle további igénnyel nem léphettek fel. Hasonló örökösödési szokások uralkodtak az Orleans–Párizs régiótól északra is, Amiens-ban, a Német-római Birodalom némely vidékén (legalábbis a 13. századig) és Svájcban. Bretagne, Maine és Anjou környékén a földet az összes férfi leszármazott között szétosztották, ugyanígy Normandiában is.⁵

Az Haute Ariège vidékén, a Pireneusok lábánál nem osztották fel a családi vagyont, és örökösödési szokások sem alakultak ki. Az apa önkényesen választotta ki az örökösét. Az Haute Ariège-i Montailloban csak egyetlen gyermek örökölte a vagyont, ám egy ideig – az örökös házasságkötése után is – néhány fivére, özvegy anyja vagy apja továbbra is vele élt. Az örökségből nem részesülő fivérek egymás után elhagyták a családi házat. Az idős apa vagy anya halála után csak a szűk család: az örökös, a felesége és a gyermekei maradtak a házban⁶ – és ugyanígy a többi faluban, ahol az örökség oszthatatlan volt. A 15. század elején Toscanában jellemzően nagycsaládok éltek. A családi vagyont nem osztották fel az

⁴ G. Duby: *La Société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise* (Párizs, 1953), 369–370. o.

⁵ J. Yver: *Egalité entre Héritiers et Exclusion des Enfants dotés; Essai de Géographie coutumière* (Párizs, 1966); E. Le Roy Ladurie: *Structures familiales et coutumes d'héritage en France au 16e siècle*, *Annales ESC* XXVII (1972), 825–846. o.

⁶ E. Le Roy Ladurie: *Montailloban*, 66–67., 73–79., 80–81. o.

utódok között, és közösen művelték a szülők, legalább néhányan a házasság fiúk közül, és néha az apa fivére. Măconban a társas viszony nemzedékeken át folytatódott, egészen addig, míg a közös vagyon megélhetést nyújtott minden érintettnek. A toscanai rendszer tipikusan patrilineáris volt. A lányok hozományt kaptak, és a férjük házába költöztek.⁷

A különféle örökösödési törvényeknek és a más-más vidéken élő eltérő szerkezetű parasztsaládoknak megfelelően a leányok örökösödési jogai is különbözőek voltak. Általánosan elmondható, hogy a legtöbb vidéken a leányok is örököltek, de a fiúk jogai szinte kivétel nélkül mindig elsőbbséget élveztek. Más területeken a lányokat teljesen kizárták az örökségből, és hozományuk volt az egyetlen részesedésük a családi vagyonból, még akkor is, ha nem voltak fivéreik. Ahol az elsőszülöttség joga érvényesült, ha a legidősebb gyermek lány volt, az öccse elsőbbséget élvezett az öröklésben. Ahol a legfiatalabb gyermek örökölte a vagyont, az idősebb fivér elsőbbséget élvezett a húgával szemben. Ahol a vagyont nem osztották fel, és nem voltak kialakult örökösödési szokások, mint az Haute Ariège vidékén, ahol maga az apa jelölte ki az örököst, ott fiút választottak, nem leányt. Ha azonban nem születtek fiúk, általában a lányok örököltek (kivéve azokon a területeken, ahol a lányokat teljesen kizárták az örökségből).

A közép-angliai uradalmak bírósági nyilvántartásai nemcsak a nagykorú és földet öröklő leányokat sorolták fel, hanem a kiskorú leányokat is, kiknek földörökségét egy megbízott személy művelte a leány nagykorúságáig.⁸ Ha az örökös nő véglegénye nála szegényebb volt, a férfi beintegrálódott a családba, és felvette a lány családi nevét. A földet öröklő leányok a birtokot továbbörökítték leszármazottaiknak, és néhol, ha a férfi földet örökölt az anyjától, felvette annak nevét.⁹ Azokon a vidékeken, ahol a primo-

⁷ C. Klapisch – M. Demonet: *A uno pane e uno vino: la Famille toscane au début du XIVe siècle*, Annales ESC XXVII (1972), 873–901. o.

⁸ Hilton: i. m. 98. o.

⁹ R. Aubenas: Reflex sur les „fraternités artificielles” au Moyen-Âge, in *Etude d'Histoire à la mémoire de Noël Didier* (Párizs, 1960), 8–9. o.; *Court Rolls of the Manor of Hales 1270–1307*, szerk. J. Hamphlett – S. G. Hamilton (Oxford, 1912), II. köt. 287., 299., 334. o.; F. Maitland szerk. *Select Pleas in Manorial and other Seignorial Courts*, I. köt. (Selden Society, London, 1889), 123. o.; Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 64. o.

genitura (az elsőszülöttség joga) vagy az ultimogenitura (az utolsó szülött joga) érvényesült, a családok nemcsak az örökségből kimaradó fiúknak juttattak némi vagyont, hanem a lányoknak is próbáltak biztosítani valamiféle hozományt, hogy elősegítsék férjhezmenetelüket. A valamilyen úton-módon az eredeti családi földhöz hozzátoldott földrészeket szétszították az örökségből kizárt leszármazottak között. Kirívóan hátrányos megkülönböztetés érte a leánygyermeket Flandria, Normandia és Toscana falvaiban.¹⁰ Anglia délkeleti vidékein is felosztották a földeket a fiúk között, s a lányok csak akkor örököltek, ha nem voltak fivéreik.¹¹

Házasság

A parasztek társadalmában a házasságokat – csakúgy, mint a többi osztályban – a családok segítették elő. Főleg a vagyonos családokban érvényesültek a gazdasági számítások és a társadalmi megfontolások a fiú vagy leány házastársának kiválasztásában, s legtöbbször saját vagy magasabb osztálybeli partnerrel kívántak házasságra lépni. Azon a vidékeken, ahol földesúri birtok volt, a földesúr beavatkozott az özvegyasszony, az örökös nő vagy a jobbágy lány házasságába. Néha kiereszkolta az örökös nő házasságát, hogy biztosítsa az őt megillető szolgálatot a birtokon, erre azonban többnyire nem volt szükség. Az örökös nők minden különösebb nehézség nélkül találtak férjet.

A jobbágy lányának párválasztásába a földesúr nem szólt bele, ám behajtotta a neki járó kártalanítási illetéket, általában a menyasszony apjától. Néha ezt maga a nő fizette ki, vagy ha özvegy volt, és földet vitt a házasságba, akkor a férje fizette ki a kárpótlást, a földhöz kötött parasztek egyik megkülönböztető jegyét. Egyes vidékeken ugyanazt az összeget követelték, ha a nő ugyanabban az uradalomban élő férjhez ment feleségül, mint ha olyanhoz, aki a földesúr fennhatóságán kívül élt. Más területeken, így a Német-római Birodalom legnagyobb részén és egyes angliai birtokokon,

¹⁰ Gilissen: i. m., Yver: i. m. 37. o.

¹¹ Pollock – Maitland: i. m. II. köt. 261. o.

nagyobb összeget követeltek a birtokon kívüli házasság jogáért.¹² A több régióban meghonosodott földesúri rendszer szerint ha egy földhöz kötött parasztnő máshol élő férfihez ment feleségül, és az ő falujába költözött, bizonyos számú leszármazottját (általában a felét) az eredeti uradalom jobbágyának tekintették, és a földesúr megkövetelhetette, hogy azok költözzenek az ő birtokára. Az ilyen vegyes házasságból született gyermekek jogi helyzetét Nyugat-Európa legtöbb részén az anya pozíciója határozta meg. E használat több régió bírói gyakorlatában is megjelenik,¹³ nem ismeretes azonban, hogy az említett területeken a földesurak éltek-e, és ha igen, mennyi ideig éltek ezen jogukkal. Pontosán azt sem tudjuk, a gyermekek mennyi idős korukban hagyták el otthonukat, és költöztek vissza anyjuk földesurának a birtokára.

A más osztálybeliek házasságkötéséhez hasonlóan a parasztság körében is kialakult a megfelelően elrendezett esküvő szokásos menete: a családok közötti tárgyalásokat eljegyzés és a templomkapunál lefolytatott esküvői szertartás követte. De mint láttuk már a férjes asszonyokról szóló fejezetben, a parasztság körében gyakoriak voltak a titkos házasságok, azok minden velejárójával. Különösen jellemző volt ez a szegény családokban, amelyekben a házasság nem járt bonyolult anyagi intézkedésekkel, és a szülők nem tudták rákényszeríteni akarataikat a gyermekeikre. Az Haute Ariège vidékén a 13. század végén és a 14. század elején kathar házasságok kötöttek. A kathar *perfectus* tanúk jelenlétében kihirdette a házasságkötést, és megáldotta a házaspárt. Ezek a házasságok nemcsak helyi, hanem vallási endogámián (rokonházasságon) alapultak – jegyezte meg E. Le Roy.¹⁴ A legtöbb vidéket a helyi endogámia jellemezte, és a legtöbb faluban lehetetlen volt negyed-

¹² Példák az illeték ('merchet') kifizetésére: Razi: i. m. 45–47., 131–134., 152–153. o.; P. Döllinger: *L'Evolution des Classes rurales en Bavière* (Párizs, 1949), 254–255. o. A 'merchet' nem mint házassági illeték, hanem mint a földbirtoklásért fizetett örökösödési adó: E. Searle: *Seigneurial control of women's marriage: the antecedents and function of merchet in England, Past and Present* LXXXII (1979), 3–43. o. A nő vagy férje által fizetett 'merchet': H. E. Hallam: *Rural England* (Glasgow, 1981), 261–262. o.

¹³ *Les Olim ou Registres des Arrêts*, I. köt. 164–165. o.; Duby: i. m. 125. o.; Ildefons V. Arx: *Geschichten des Kantons St Gallen* (St Gallen, 1810–13), 66. o.; P. Hyams: *Kings, Lords and Peasants in Medieval England: The Common Law of Villeinage in the 12th and 13th Centuries* (Oxford, 1980), 15–16. o.

¹⁴ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 260–206. o.

ízíg megtartani a vérfertőzés tilalmát. Kis falvakban, ahol néhány tucat család élt, nem lehetett figyelembe venni a tilalmat, ha az emberek a falun belül házasodtak. A lakosok sok esetben nem is tudták, kivel álltak ilyen fokú rokoni kapcsolatban, hiszen nem jegyezték le a családfákat, és a vezetéknevek is változtak.

A parasztságban, akárcsak más osztályokban is, a házasságkötés jelentős állomás volt a fiatalok életében, és a háztulajdonosok új státusába való átmenetet szimbolizálta. Az angol „husbandman” (gazda) szó is ezt a felfogást tükrözi. Az egyén lehetőséget kapott arra, hogy jelentős személy legyen. Gyermekeket nemz, akik majd egy nap segítenek neki, növekszik rokonai-barátai száma. Másfelől nem kétséges, hogy a családra súlyos gazdasági teher nehezedett, amikor fiai-lányai házasodtak. A leány hozományt kapott, a fiú, ha nem örökölt, némi vagyonrészt, hogy családot tudjon alapítani. Ha a vagyont nem osztották szét, akkor – amikor valamelyik fiú megházasodott – növekedett az ugyanabból a földdarabból élők száma. A vagyonos családokban a férjhez menő lányok földrészt kaptak, olykor házat vagy háztartási vagyontárgyat, pénzt vagy haszonállatot. A provance-i parasztok néha pénzkölcsönt vettek fel, hogy lányukkal a lehető legszebb ruhát adják hozományba, azaz courtrai gyapjúkelméből varrt öltözetet.¹⁵ Ha a vőlegénynek hozományt ígértek, az ragaszkodott is hozzá teljes egészében (mint más társadalmi osztályokban), akárcsak az a northamptonshire-i Bec kolostor birtokán élő vőlegény, aki bepepelt az apósát, mert nem kapta meg az ígért hozományt. Harmincöt shilling kárpótlást követelt. Az após csupán egy öt shilling értékű kabátot adott ráadásképpen.¹⁶

A parasztok házassága tehát – mint más osztályokban is – alapvetően családi, társadalmi és gazdasági ügylet volt, azonban az adott kereteken belül a fiataloknak volt némi szabadságuk a párválasztásban. Ha rosszul sikerült a házasság, előfordult, hogy a felek nem törődtek bele, és másik társsal próbálkoztak. Az első, titkos esküvőt olykor második, egyházi esküvő követte, vagy kétszer kötöttek templomi esküvőt, más társsal, másik parókián. Az emberek olykor egyszerűen otthagyták házastársukat, és házasságkö-

¹⁵ P. Malansséna: *La Vie en Provence au XIVe et XVe siècle, un exemple, Grasse à travers les actes notariés* (Párizs, 1969).

¹⁶ F. Maitland (szerk.): *Select Pleas in Manorial and other Seignorial Courts*, I. köt. 46. o.

tés nélkül éltek egy másik partnerrel. Ezek a jelenségek azt sugallják, hogy az érzelmek, szerelmek, vonzódások ingadoztak, és voltak, akik a szívük parancsát követték. A házastárs elhagyásának erős vágya a házasságban fellelhető szerelem vagy társ kapcsolat keresését jelzi, s ha ez hiányzott, kísérlet történt a kötelék felbontására. Az egyik angol uradalom bírósági jegyzőkönyve 1301-ben lejegyezte egy Reginald nevű gazdálkodó esetét. A földesúr beleegyezésével Reginald feleségének, Lucynak adott egy birtokában levő földdarabot és házat, azzal a feltétellel, hogy az asszony soha nem teszi be a lábát az ő udvarába, és nem lépi át a háza küszöbét! Azt is kikötötték, hogy ha Lucy megkísérli áthágni a törvényes elkülönítést, az egyezés érvénytelen, és meg nem történnek tekintendő.¹⁷

Aligha kétséges, hogy a meglévő kötelékek felbomlása és újbak kialakulása többnyire hasznossági szempontokból és családi ráhatásra történt – de nem mindig. Mint már láttuk a férjes nőkről szóló fejezetben, néha az asszony hagyta el az első férjét egy újabb kapcsolat kedvéért, és az egyházi bíróság előtt az első férj próbálta bizonyítani a házasság felbonthatatlanságát. Olykor szintén hasznossági szempontok vezették a nőt a különéléshez, mint annak a szabad nőnek az esetében, aki rájött, hogy férje jobbágy, s erről nem szerzett tudomást, amikor összeházasodtak. A nő a házasság felbontását kérte.¹⁸

Mint ismeretes a 13. század végi és 14. század eleji parasztközösségre vonatkozó kevés forrásanyagból – a Jacques Fournier püspök elnökletével működő pamiers-i inkvizíciós törvényszék elé terjesztett tanúvallomásokból, amelyeket E. Le Roy Ladurie vizsgált –, az itt élő parasztok különbséget tettek a „kedvelni” (*diligere*) és a „szenvedélyesen szeretni” (*adamare*) szavak között. Egy férfi, aki beleegyezett a neki kiszemelt leánnyal kötendő házasságba, az állította, hogy kedveli a lányt, hajlandó tehát feleségül venni. A falu törvényszolgája, Bernard Clergue a kiválasztottja (majdani felesége) iránti érzelmet szenvedélyes szerelemnek nevezte. Családjaikat rokoni és kathar érzületű szálak fűzték össze, a férfi azonban a házasságkötéskor lemondott a felajánlott

¹⁷ G. C. Hommans: *English Villagers of the 13th Century* (Cambridge, Mass., 1941), 175. o.

¹⁸ Döllinger: i. m. 208. o.

jelentősebb hozományról. A nő iránt érzett szerelméről beszélt a házasság előtt és a házasság során. Az adott kereteken belül létezett választás, s ezt a családok elfogadták. A nők azonban, akik tanúvallomásukban a „szenvedélyes szerelem” kifejezést használták, a szeretőjükre utaltak, nem a férjükre. A szerelem – legalábbis Montaignouban – alighanem házasság kezdeményezéséhez vezette a férfit, de nem a nőt. A sikeres házasságokban a férjek hosszasan beszélgettek a feleségükkel. A vallási és lelkiismereti endogámia nemcsak a biztonság kereséséből eredt (egy kathar férfi nagyobb biztonságban érezhette magát az inkvizíciós törvényszék besúgóitól, ha felesége és annak rokonai kapcsolatban álltak a katharokkal), hanem abból is, hogy a férfiak olyan társat kerestek, akikkel megoszthatták kathar hitüket.¹⁹

Természetesen nem idealizáljuk a házastársak kapcsolatát a parasztok közösségében. A férj volt a ház és a vagyon ura, még akkor is, ha a vagyon javarészt a feleség örökségéből származott. Szükséges volt a feleség hozzájárulása saját vagyonrészének eladásához vagy más ehhez kapcsolódó tevékenységhez, illetve a férj vagyonából eredő, a feleség számára a házassággal biztosított adomány eladásához, s a bíróság gyakran ellenőrizte is, hogy a férj kényszerítés nélkül jutott-e hozzá az asszony hozzájárulásához.²⁰ Mindezek ellenére a férfi uralkodott a házban. Mint E. Power megjegyezte, a parasztok nem olvasták sem a nőkre vonatkozó egyházi irodalmat, sem a városi irodalmat, hallgatták viszont papjaik prédikációit és a férfi felsőbbrendűségét hirdető és az asszonyokat gúnyoló vándorénekeseket.²¹ A parasztok nem ritkán durván bántalmazták feleségüket, és a bírósági jegyzőkönyvek megőrkítettek olyan eseteket, hogy a nekibőszült, kést és egyéb dolgokat a feleségükhöz vagdosó férfiak pusztán véletlenségből a kisgyermeküket is megölték.²² Sok nő jó okkal félt a férjétől.

Azonban a szeretet és gyengédség jeleivel az úriszékek jegyző-

¹⁹ Le Roy Ladurie: *Montaignou*, 221., 270., 272., 273., 403. o.

²⁰ F. Maitland – P. Baildon (szerk.): *The Court Baron together with Select Pleas from the Bishops of Ely's Court of Littleport* (Selden Society, London, 1891), 137–138. o.

²¹ Lásd pl. *Die exempla des Jacob von Vitry*, G. Frenken (szerk.): *Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters*, V (1914), 128–131. o.

²² Given: i. m. 195. o.; Le Roy Ladurie: *Montaignou*, 83., 135., 279., 280., 375. o.

könyveiben is találkozhatunk. Az egyik angliai faluban egy paraszt, akit földesura birtokán való halászás miatt fogtak perbe, a következőket mondta mentségéül: „Uram, a feleségem megbetegedett, már egy hónapja nyomja az ágyat, semmilyen ételt-italt nem vesz magához. Akkor sügért kívánt a lelkem, és elküldött, hogy hozzak csak egyetlen halat...”²³ A nők általában nagy odaadással ápolták – náluk idősebb – öregedő és beteges férjüket, és nem hagyták el a betegágyat, amikor Montailloban a kathar perfekt erre szólította fel őket.²⁴

Le Roy Ladurie szerint az Haute Ariège vidékén a férj ura és parancsolója volt ifjú feleségének, a feleséget nem övezte társadalmi megbecsülés, ugyanakkor az idősebb asszony, még ha nem jutott is özvegyiségre, jelentős mértékben megszabadult férje hatalmától. Társadalmi rangja a fiatal nő fölé emelte, felnőtt gyermekei tisztelték és adtak a szavára. A férfi korán, 25–30 évesen érte el a legszebb férfikort, és negyvenes éveiben még mindig élete teljében volt. Negyven fölött fokozatosan hanyatlott. Tekintélye és rangja a falusi közösségben nem emelkedett évei számával – éppen ellenkezőleg. A nőknek viszont, amint megszűntek szexuális vágy tárgyai lenni, emelkedett a társadalmi rangjuk: „A vérzés megszűntével tekintélyük növekedett.” Azaz a nő pozícióját ebben a társadalomban – mint a primitív társadalmakban – nagymértékben fiziológiai állapota határozta meg. De ne feledjük, hogy még Montailloban is, az özvegyi járadék ellenére, az özvegyek nagykorú fiai lettek a családfők, és az anyák velük éltek, nem pedig fordítva.

Toscana környékén attól féltek, hogy a vénasszonyok ártó pillantásukkal (*mal occhio*) megronthatják a kisdedeket. Amikor egy özvegyasszony fiai elérték a nagykorúságot, az anya társadalmi rangja csökkent, és a fiúk lettek a ház urai. Toscanában a férfiak hatvanéves korukban érték el tekintélyük csúcsát (ha megérték ezt a kort), és csak elvétve mondtak le családfői pozíciójukról fiuk vagy öccsük javára.²⁵ Ismereteink szerint a középkor végén nem szükségképpen a szép fiatal nőket – a szexuális vágy tárgyait, a kísértés forrásait – vádolták boszorkánysággal, hanem általában a

²³ Maitland – Baildon: i. m. 54–55. o.

²⁴ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 260. o.

²⁵ Uo. 286., 290., 322., 378. o.; D. Herlihy – C. Klapisch: *Les Toscans et leurs Familles* (Párizs, 1978), 566. o.

korosodó magányos asszonyokat. Az idősebb nő társadalmi helyzete nem volt egyértelmű.

A parasztok lányai rendszerint fiatalon mentek férjhez, mint a többi osztályhoz tartozó lányok a középkorban, függetlenül attól, hogy a hozomány tartalmazta-e a családi vagyontól való teljes részesedésüket, vagy hogy örökséghez jutottak-e. Néha hasonló megállapodások történtek az apák és leányaik között, mint az apák és fiaik között: az apa még életében átadta a vagyont a lányának, aki viszonzásképpen szavatolta, hogy eltartja az apját, teljesíti igényeit.²⁶ Ha a lányok nem örököltek, fiatalkorukban kapták meg hozományukat. Ne hasonlítsuk a virágzó és késő középkor paraszttársadalmát Szardínia vagy Írország paraszti közösségeihez. A későbbi társadalmakban hosszabb ideig élnek az emberek, és a gyermekeknek sok-sok évet kell várniuk örökségükre; ráadásul nagyobb számú utód marad életben, és lehetetlen mindegyiküket ellátni a családalapításhoz szükséges eszközökkel. Ennélfogva sokan kénytelenek voltak későbbre halasztani a házasodást. A virágzó és késő középkorban ugyanakkor – a magas halálozási arány miatt – kisebb számú utód maradt életben, és alacsonyabb volt a szülők várható élettartama. M. M. Postan és J. L. Titow tanulmányai szerint a 13. század végén és a 14. század első felében (a nagy pestisjárványig) a winchesteri birtokokon a húszéves emberek még várhatóan húsz évet éltek. Z. Razi szerint ugyanebben az időszakban Halesowenben a várható élettartam húszéves korban átlagosan még további 25–28 év volt.²⁷ Úgy tűnik tehát, hogy – más osztályoktól eltérően – a középkori paraszttársadalomban a lányok nem a nyugat-európai modellt követve, azaz viszonylag későn, a húszas éveik végén mentek férjhez.²⁸

Másrészt viszont, mint a középkori társadalom többi osztálya is, a parasztok tudatában voltak annak, hogy a férfinak megfelelő anyagi eszközökre van szüksége a családalapításhoz. Kevéssel kellett beérniük. Angliában, akárcsak Nyugat-Európa más tájain,

²⁶ F. Maitland (szerk.): *Select Pleas in Manorial and other Seignorial Courts*, I. köt. 32. o.

²⁷ M. M. Postan – J. Z. Titow: *Heriots and prices on Winchester manors*, in M. M. Postan (szerk.): *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy* (Cambridge, 1973), 156–160., 180–183. o.; Razi: i. m. 43–44. o. A lányokról és hozományukról lásd uo. 43., 74. o.

²⁸ Hajnal: i. m. 124. o.

ellegendő volt egy ház néhány hektár földdel. A szegények gyermekeihez hasonlóan a vagyonos parasztok leszármazottai gyakrabban maradtak szülőfalujukban, mivel ott megélhetést találtak. A nagyon szegények ivadéakai kénytelenek voltak elköltözni, és máshol keresni a boldogulást. A jómódú parasztok fiai és lányai korábban házasodtak szegényebb társaiknál. A nagy pestisjárványt követő időszakban a földek parlagon maradtak, s a korábbi-nál könnyebben lehetett vagyonhoz jutni, így egyes vidékeken csökkent a házasságkötés átlagos kora. A halesoweni jegyzőkönyvek szerint a fekete halált követő időszakban (1349–1400) a férfiak átlagosan húszéves korukban házasodtak, a nők hamarabb. A lányok 26 százaléka 12–20 éves korában ment férjhez.²⁹ Montaillouban a lányok a 13. század végén és a 14. század elején, azaz a nagy pestisjárványt megelőző időszakban is korán mentek férjhez, noha elszegényedett hegyvidéken éltek. A nyilvántartásban szerepelnek olyan lányok, akik 14, 15, 17 és 18 éves korukban mentek férjhez. A férfiak hozzávetőlegesen 25 éves korukban nősültek.³⁰ A 15. század első negyedében a Pisa környéki mezőgazdasági területeken a házasságkötés átlagos kora 26,3–27,1 év volt a férfiak, és 17,3 év a nők esetében.³¹

A falusi lányok nagy többsége férjhez ment, s akik nem, azok általában a népesség legszegényebb rétegeihez tartoztak. Ők hagyták ott a falvakat, hogy szolgálólányként dolgozzanak a városokban vagy mezőgazdasági bér munkásként más falvakban, és a legnagyobb valószínűséggel ők sodródtak bele a házasságon kívüli kapcsolatokba, és szültek fattyúkat. Egyikük-másikuk végül letelepedett valamelyik faluban, és egyedül nevelte törvénytelen gyermekét. Mások férjhez mentek, mint már láttuk az előző fejezetben. Az osztályukhoz sorolható férfiakkal együtt ők alkották a paraszti társadalom legalsó fokát, de a nőknek kellett magukra vállalniuk a törvénytelen ivadékok felnevelésének a terhét. Valószínűleg olyan nők is voltak, akik nem mentek férjhez, és nős fivéreik házában éltek, segítettek a házimunkában és a mezőgazdasági tevékenységekben.

A vagyonos parasztcsaládokban több gyermek született, mint

²⁹ Razi: i. m. 57., 60. o.

³⁰ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 276–277., 532. o.

³¹ C. Klapisch – M. Demonet: „A uno pane e uno vino”: la famille toscane au début du XVe siècle, *Annales ESC* XXVII (1972), 873–901. o.

a szegény parasztkében. A pestisjárvány előtt Halesowenben egy parasztcsaládban átlagosan 2,8 gyermek született, a vagyonos családokban átlagosan 5,1; a kevésbé jómódú családokban 2,9, és a szegény családokban 1,8. A család gazdasági helyzete és a gyermekek száma között ugyanilyen arány állt fenn Anglia más földbirtokain is.³² A pestisjárvány után csökkent a családonkénti átlagos gyermekszám, a túlélők viszonylag jobb gazdasági helyzete ellenére, mivel a fekete halál nyomában kitörő járványokban emelkedett a gyermekhalandóság. Halesowenben a családonkénti átlagos gyermekszám 2,1-re esett vissza.³³ Mâconban a 12. században az allódiummal rendelkező földművelőknek átlagosan öt-hat gyermekük volt.³⁴ Montailloban, amely – mint már említettük – szegény hegyi falu volt, egyes családokban kettő, négy, öt, hat vagy akár nyolc gyermeket is neveltek a 13. század végén és 14. század elején. A szülések átlagos száma családonként 4,5 volt. Nyolc életben maradó gyermek esetében még a vagyonos családok sem tudtak az összes gyermeknek földet juttatni. Ismeretes, hogy egy ilyen családban az egyik fiú favágó lett, egy másik pedig pásztor. Az angol falvakhoz és a svájci Freiburg környéki mezőgazdasági területekhez hasonlóan Montailloban is csökkent az átlagos gyermekszám a családokban a nagy pestisjárvány után.³⁵ Az 1427. évi nyilvántartások szerint a Pistoia mellett fekvő mezőgazdasági területen a leggazdagabb családokban átlagosan 3,21 gyermek élt, a legszegényebbekben pedig 1,47.³⁶

Mint már megjegyeztük, a gazdagabb családokban azért született több gyermek, mert jobban kihasználták a termékenység időtartamát, és mert a gazdagabb parasztok gyermekeinek nagyobb esélyük volt az életben maradásra. A szegényebb parasztok vajon szándékosan próbálták csökkenteni családjuk létszámát? Egy 14. századi ferences prédikátor, Alvarus Pelagius megvádolta a parasztokat, hogy azért tartózkodnak a feleségükkel való a nemi

³² Razi: i. m. 83–85. o. Redgrave és Rickinghall uradalmairól lásd uo. 86. o. és 178. jegyzet, 164. o.

³³ Uo. 144–149. o.

³⁴ G. Duby: *La Société au XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, 369–390. o.

³⁵ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 25., 118., 301. o.; G. Duby: *L'Economie rurale et la Vie des campagnes dans l'Occident médiéval* (Párizs, 1962), II. köt. 569. o.

³⁶ D. Herlihy: *Medieval and Renaissance Pistoia* (New Haven, 1967), 97. o.

érintkezéstől, mert félnek, hogy további gyermekek fogannának, akiket – szegénységük miatt – már nem tudnának támogatni.³⁷ Egy clózdő fejezetben már láttuk, hogy a prédikátorok ekkor ostorozták először a gazdasági okokból alkalmazott fogamzásgátlást, korábban ugyanis csupán a házasságtörés és paráznaság miatt ítélték el a használatát.

A parasztszozony mint anya

A krónikák és a didaktikus művek vajmi keveset árulnak el a parasztnők anyaszerepéről. Amikor a krónikaírók az anya–gyermek kapcsolatot kívánták ábrázolni, nemes nőkről és gyermekeikről írtak, nem pedig a parasztságról. A paraszti osztály eszményeit nehéz felmérni. A nevelési kézikönyvek általában a nemesség vagy a gazdagabb városi osztály használatára készültek, nem a parasztnak. A bírósági jegyzőkönyvek csak a szabálytól eltérő kivételeket tárják fel, de milyen lehetett a norma? Tudjuk, hogy a parasztnők szoptatták és maguk nevelték fel gyermekeiket. A gyermekkor időtartama rövid volt. A gyermekek korán kezdtek dolgozni, ezzel részlegesen betagozódtak a felnőtt társadalmába, a lányok az asszonyokéba, a fiúk a férfiakéba. A közösen végzett munka is a nevelés részét alkotta, és a hagyományok továbbadását szolgálta.

Azokban a falvakban, ahol földesúri birtok is volt, a gyermekek már egészen fiatal koruktól nemcsak a szülői gazdaságban dolgoztak, hanem a földesúrnak is. Voltak olyan gyerekek, akik napszámosként dolgoztak vagyonosabb gazdáknál. Egy 1388-ban kiadott rendelet értelmében az a tizenkét évesnél fiatalabb fiú vagy lány, aki rendszeresen kocsisként vagy az cke mögött dolgozott (azaz hajtotta és terelte a barmokat), vagy bármely más mezőgazdasági munkát végzett, ezt a munkát végezze tizenkét éves kora után is, és ne kezdjen más munkába vagy foglalatosságba. Ez annyit tesz, hogy ezek a gyerekek már tizenkét éves koruk előtt bérért dolgoztak. A legtöbb vidéken gyerekekre bízák a birkák, marhák vagy libák őrzését.³⁸

³⁷ Alvarus Pelagius: *The Planctu Ecclesiae* (Venance, 1560), L. II. f. 84., 2. kol.

³⁸ The Statute of Cambridge, in *A Documentary History of England*, szerk. J. J. Bagley – P. B. Bowley, I. köt. (London, 1966), 218. o.; *Acta Sanctorum*, ápr. II.

Amikor a falusi gyerekek nem dolgoztak, kedvükre énekeltek, táncoltak, játszottak, barátkoztak – derül ki Jeanne d’Arc történeteiből, amelyek a Meuse folyó partján fekvő Domrémy faluban töltött gyermekkort írják le. A parasztyerekeket olykor – más osztályok tagjaihoz hasonlóan – korán elküldték otthonról: városi kézművesek mellé tanoncnak, távoli pásztorokhoz, hogy megtanulják a birkák ellátását. Nem lehet azonban kétséges, hogy a legtöbb parasztyerek a szüleivel élte a gyermekkorát, nem úgy, mint a nemesek vagy olykor a városi polgárok gyermekei.

Az angliai bírák részére a halottképek által szerkesztett nyilvántartások (említettük már ezeket a városi munkásokkal kapcsolatban) számos olyan halálesetet felsorolnak, amikor a csecsemők vagy kisgyermekek gondatlanság következtében haltak meg. A csecsemőket gyakran bízták idősebb testvér vagy nyomorék nagyanya gondjaira, akik nem a megfelelő módon bántak velük. Bölcsőben fekvő csecsemők tűzben lelték halálukat. Nagyobb, már járni tudó gyermekek, természetes kíváncsiságuktól hajtva, de a kellő mozgásszervi készségek hiányában kútba, medencébe, folyóba fulladtak, még gyakrabban megégtek, vagy éles eszközökkel játszva halálra sebeztek magukat. Négyéves kor után jelentősen csökkent a balesetek száma. A gyermekekben kialakult a mozgásszervi kontroll, megtanultak óvatosan viselkedni, és valószínűleg már nem maradtak otthon, hanem elkísérték szüleiket a munkába.³⁹ A lejegyzett balesetek száma nem jelentéktelen, ne feledjük azonban, hogy ezek a nyilvántartások nem szólnak a gyermekeiket sikeresen, baleset nélkül felnevelő családokról.

A balesetek a gondoskodás elégtelen voltát jelzik, nem sugallják azonban szükségképpen azt, hogy a szülők és a csecsemők vagy kisgyermekek között nem létezett érzelmi kapocs. A bírósági jegyzőkönyvek nem jegyzik le, hogyan reagáltak a szülők a tragédiákra, a szentek életrajzai viszont igen. Ez a forrás olyan esetek százait tárja elénk, amikor a szülők a szentekhez fordultak segítségért a gyermek balesete, betegsége vagy fogyatékossága esetén. Több tucatnyi esetben teljesen egyértelmű, hogy a szóban forgó

256. o., márc. III. 520. o., máj. III. 181. o., aug. II. 120. o.; *The Miracles of Simon de Montfort*, szerk. J. o. Halliwell (London, 1840), 87. o.; *The Vita Wulfstani of William of Malmesbury*, szerk. R. R. Darlington (London, 1928), 131. o.

³⁹ A. Hanawalt: Childrearing among the lower classes of late medieval England, *Journal of interdisciplinary History* III (1977).

gyermek egészen kicsi – néhány hetestől ötévesig –, s a szülők gyakran heves fájdalommal reagáltak elvesztésére.⁴⁰

Kevés irodalmi mű foglalkozik a parasztszülők és gyermekeik közötti kapcsolatokkal. William Langland *Paraszt Péterében* (*Piers Plowman*) a szerző (aki valószínűleg az alsópapsághoz tartozott, megházasodott, és leánya született) a parasztok szegénységét ecseteli, leírja, milyen nehéz sok gyermeket eltartani. Az előző fejezetben tárgyalt didaktikus művek jó részében fikarcnyi keserűség sem érezhető. A gyermek a család lényege, de súlyos teher is.⁴¹ A parasztcsaládokat megjelenítő két irodalmi műben a szerző a szülői szeretetről ír. Hartmann von Aue költeménye, a 12. században írt *Der Arme Heinrich* (Szegény Heinrich) egy fiatal parasztlányról szól, aki kész feláldozni életét, hogy meggyógyítsa a leprás földesurat. Szülei felzúdulnak, amikor értesülnek szándékáról. Azután ráébrednek, hogy ez leányuk megmásíthatatlan döntése, a lány a bocsánatukért esd, és kifejezi szeretetét és háláját mindazért, amivel tartozik szüleinek, s a szülők akkor hozzájárulnak, hogy lányuk végrehajtsa tervét. Fájdalomtól és szomorúságtól porig sújtva azonban úgy viselkednek, mint akik életük értelmét veszítették el.⁴²

A paraszt Helmbrechtről szóló 13. századi költeményben (*Meier Helmbrecht*) szintén odaadó szülőket találunk. Fiuk fellázad, megtagadja az osztályt, amelybe beleszületett, s mit sem törődve szülei intelmeivel, a rablólovagokhoz szegődik haramiának. Végül elfogják, s a földesúr tisztartójának parancsára megvakítják, egyik kezét és lábát levágják. Majd szülei házához viszik, vakon és megnyomorítva. Apja nem hajlandó befogadni, s így szól az őt vezető fiúhoz: „Vidd innét ezt a borzalmat.” Fiának pedig ezt mondja: „Hordd el magad az ajtóm előtt, hitvány ripők, nem indít meg a

⁴⁰ Lásd pl. *Acta Sanctorum*, jan. I. 896., 345. o., márc. II. 86. o., ápr. I. 710. o., ápr. III. 248., 928., 957. o., máj. V. 103. o., jún. IV. 782. o.; St Bonaventura: *Legenda Sancti Francisci*, in *Opera Omnia* (Quarachi, 1898), 568. o.; *Analecta Bollandiana* IX (1890), 327–328., 351. o.; *Le Livre de Saint Gilbert*, szerk. R. Foreville (Párizs, 1943), 70. o. *The Vita Wulfstani of William of Malmesbury*, szerk. R. R. Darlington (London, 1928), 121. o.

⁴¹ William Langland: *Piers the Plowman and Richard the Redeless*, szerk. W. W. Skeat (Oxford, 1901), C. Passus X, 72–9., 234. o.

⁴² *Der Arme Heinrich*, in *Peasant Life in Old German Epics* (New York, 1969), 110–111. o.

szenvédésed.” „De az édesanya – írja a költő –, aki nem volt oly rideg, kenyérhéjat nyújtott neki.”⁴³

Ezek irodalmi szövegek, de ha figyelmesen olvassuk a 14. század elején a pamiers-i inkvizíciós bíróság előtt tett tanúvallomásokat, ritka alkalom adódik arra, hogy falusi férfiak és nők elmondása alapján ismerjük meg a paraszti társadalom gyermekekkel kapcsolatos attitűdjét. Ezek a vallomások a montailloi földművesek erős érzelmeiről – szeretetről és a kisgyermek iránti aggodalomról – tanúskodnak, ellentétben Ariès teóriájával, amely szerint a középkori társadalomból hiányzott a kisgyermek iránti szeretet – írta E. Le Roy Ladurie. A parasztasszonyok szoptatták gyermekeiket, sok nemes notól és vagyonos polgárasszonytól eltérően. A gyermek egy-két évig szopott, tehát elsődleges és alapvető gondozása meleg, testközeli és közvetlen volt. Brune Poucel, a legszegényebb és legnyomorultabb lány a faluban fattyúgyermeket szült, és csak kénytelen-kelletlen, szomszédja unszolására egyezett bele, hogy a gyermeket a szomszédnál lakó, bő tejű asszony szoptassa. Félt, hogy árt a gyermeknek az idegen asszony teje.⁴⁴ Egy törvénytelen lány szolgálóként és bér munkásként dolgozó anyja másik dajkához vitte a kisbabát, amikor munkahelyet változtatott, hogy a közelében legyen.⁴⁵

Ha a gyermek meghalt, anyja siratta és gyászolta. A gyászoló anyát látogató szomszédok azzal próbálták vigasztalni, hogy a halott jobb helyen van, mint az élők, a gyermek lelke a gyászoló anya következő gyermekében él majd tovább, vagy a gyermek abban a kiváltságban részesült a halála előtt, hogy csatlakozhatott a katharok hitszövetségéhez (azaz *consolamentum*ot kapott a halálos ágyán), tehát lelki üdvössége biztosítva van. De a történelem során kimondott sok-sok vigasztalóhoz hasonlóan ezek sem enyhítették a kint, amit a hiánya s halála jelentett. Amikor a leányát gyászoló anyát a szomszédja a lelki üdvözléssel próbálta vigasztalni, az anya azt válaszolta, örül, hogy a leánya csatlakozott a katharok hitszövetségéhez, de még az eddiginél is mélyebben fog-

⁴³ Meir Helmbrecht, uo. 86. o.

⁴⁴ *Le Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier* (1318–1325), I. köt. 77a, 382. o.

⁴⁵ Uo. 74b, 370. o.

ja őt gyászolni (*quod bene plus dolet de morte filie sue quam faceret*).⁴⁶

A kisgyermek iránti attitűd legmeggyőzőbb bizonyítéka a következő: egy kathar házaspárnak volt egy alig egyéves, Jacotte nevű lánya. A kislány beteg lett, haldoklott. A szülők találtak egy perfektet, aki a kathar hitelvek áthágásával, a lélek megváltását biztosítandó, *consolamentum*bán részesítette a gyermeket a halála előtt, bár az még nem érte el az értelmi fejlettség korát. A gyermeknek, miután megkapta a *consolamentum*ot, nem volt szabad tejet innia (a kathar perfektek nemcsak a húsevéstől, hanem minden állati eredetű étel – tojás, tejtermékek – fogyasztásától tartózkodtak). Ez azt jelentette, hogy a gyermeket éhhalálra ítélték. Az apa így szólt: „Ha Jacotte meghal, Isten anygala lesz belőle”, majd a perfekt és az apa eltávoztak. Az anya magára maradt a csecsemővel, és nem tudta rávenni magát az éhhalálra ítélt tilalom megtartására. Megszoptatta a gyermeket. Amikor ez kitudódott, az apa és kathar barátai haragra gerjedtek, és szemrehányásokkal illették az asszonyt. A feleség elmondása szerint férje sokáig ridegen bánt vele és a kisgyermekkel. A gyermek még egy évig élt, aztán meghalt.⁴⁷

Igen hasonló esetet idéz egy másik tanúvallomás a három hónapos gyermek éheztetését megtagadó anyáról.⁴⁸ A kisgyermek iránti szeretet és az erős érzelmi kötődések megnyilvánulásai homlokegyenest ellentétesek azzal a felfogással, hogy a középkori emberek nem mint egyénekhez kötődtek a kisgyermekekhez. A parasztszülők és a gyermek közötti kapcsolat általában nem volt szigorú és rideg, hiszen – szóltunk már róla – a legtöbb falusi gyermek felnőttkoráig otthon maradt. Az apák sem tartózkodtak hosszú ideig távol az otthonuktól. A szülők munkaerőnek tekintették gyermekeiket, akik segítenek a jövőben, és biztonságot nyújtanak öregségükben. Egy kathar ember megfogalmazásában: „Törvényes feleségedtől fiaid és lányaid születnek, akik majd téged szolgálnak vénségedben.”⁴⁹ Fia halála után így szólt a parasztember: „Raymond fiam halálával mindenemet elvesztettem.

⁴⁶ Uo. 61ab, 320. o. Egy másik anyáról, aki siratta kisgyermekét, amikor reggel holtan találta az ágyban: uo. 33cd, 202. o.

⁴⁷ Uo. II. köt. 203. cd, 414–415. o.

⁴⁸ Uo. I. köt. 105ab, 499. o.

⁴⁹ Uo. III. köt. 263ab, 188–189. o.

Senki nem dolgozik már nekem.”⁵⁰ De ez semmiképp sem zárja ki a szeretetet.

A szülők nemcsak kisgyermekük, hanem nagyobb gyermekeik iránti szeretetüket és gyengédségüket is kifejezték. A szüleivel egy faluban élő szegény sorsú leánynak úgy segített az anyja, hogy szerszámot és használatot adott neki kölcsön.⁵¹ A falu egyik legtekintélyesebb családjának, a Clergue családnak a lánya másik falubeli férfihoz ment feleségül, megbetegedett, visszavitték a szülői házba, s ott élt három évig, egészen a haláláig. Szülei a gyógyítására költötték pénzük nagy részét. Halálos ágyán a leány *consolamentumot* kapott. Ha felnőttek *consolamentumot* kaptak a haláluk előtt, nemcsak a tiltott ételektől tartózkodtak, hanem halálra éhezettették (*endura*) magukat. Az anya azonban így szólt: „Ha a lányom ételt-italt kér, adok neki.” De erre nem került sor. A leány nem kért semmit, és másnap meghalt.⁵²

Egy tizenöt éves fiú a halálán volt, és *consolamentumot* kért. Az anya, tartva az inkvizíció besúgóitól, nem mert perfektet hívatni a házba, aki *consolamentum*ban részesítette volna a haldokló fiút, és ezt mondta: „Éppen elég, hogy elveszítlek, hiszen te vagy az egyetlen fiam. Semmi szükség rá, hogy a vagyonomat is elveszítsen miattad...” – kíméletlen és tudatos szavak ezek. De a fiú csak nem nyugodott. Az anya beadta a derekát, és hívatta a perfektet.⁵³ Egy falubeli férfi megpróbálta lebeszélni szomszédasszonyát arról, hogy az inkvizíciós törvényszék előtt bevallja a kathar mozgalommal való kapcsolatát: „Ostoba, döllyfös asszony, ha vallomást teszel, elveszíted vagyonedat, kioltod a tüzet tűzhelyedben, gyermekeid kenyérért koldulnak majd haragvó szívvel...”⁵⁴ Természetesen kevésbé együtt érző magatartásformák is léteztek, még Montaillou lakosai között is, akiknek vallomásait idéztük. Egy falubeli kathar anya azt tervezte, hogy néhány kathar társával megöli – letaszítja egy szikláról – katolikus leányát, Jeanne-t.⁵⁵ De a modern totalitárius diktatúrák nem szíttottak viszályt és gyűlölkö-

⁵⁰ Uo. I. köt. 61bc, 321. o.

⁵¹ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 28. o.

⁵² *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, III. köt. 295 ab, 364. o.

⁵³ Uo. I. köt. 88a, 429. o.

⁵⁴ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 52. o.

⁵⁵ Uo. 86. o.

dést, és nem zilálták szét a családi kapcsolatokat, mint a középkori inkvizíció?

Más korokhoz hasonlóan a vagyon ekkor is vita tárgyát képezte, és voltak önző szülők, akik anyagi érdekeiket gyermekeik boldogulása elé helyezték. Egy angliai özvegy magára maradt kisfiával és három lányával. Alig várta, hogy újra férjhez menjen, s ahelyett, hogy leányait házasította volna ki, első férje – gyermekei apja – halála után ő maga ment férjhez, kétszer is. Harmadik férje mindent elkövetett, hogy megkaparintsa egyik mostohalánya részét a családi örökségből. Ugyanebben a családban egy másik leány törvénytelen gyermeket szült, szinte biztos, hogy azért, mert anyja nem adta ki a hozományát, így nem tudott férjhez menni. Egy másik özvegyasszony szívósan küzdött négy gyermeke ellen öröksége megszerzéséért. Egyik lánya szintén törvénytelen gyermeket szült.⁵⁶

A didaktikus irodalom óva inti a gyermeket, hogy igazságtalanok legyenek idősödő szüleikkel. Az egyik ilyen írás a Lear király paraszti változatát tartalmazza: egy apa még életében szétosztja vagyonát a fiai között, s azok becsmérlik őt, méltatlanul bánnak vele. Olyan történet nincs, amelyben a szülőket intenék a gyermekeikkel való kíméletlen és igazságtalan bánásmódtól. Bár a klerikusok attitűdje a gyermeknemzéssel és -neveléssel szemben korántsem tekinthető egyértelműnek, a prédikátorok megrótták a hanyag és rosszindulatú szülőket, a papok pedig emlékeztették híveiket gyermekeik keresztény szellemű nevelésének kötelezettségére. A szülők iránti tisztelet bibliai jutalma a hosszú élet. A 13. század végi szerző, Robert Mannyng de Brunne története a gyermekeket figyelmezteti: ha nem becsülik meg idős szüleiket, és nem törődnek velük, ugyanezt kapják majd saját gyermekeiktől.⁵⁷

Elmháborodott anyák megölték gyermekeiket a téboly pillanataiban. Vádat emeltek egy angliai asszony ellen, mert eszelős

⁵⁶ Razi: i. m. 68–69. o.; F. Maitland (szerk.): *Select Pleas in Manorial and other Seigniorial Courts*, I. köt. 173. o.

⁵⁷ Robert Gloucester: *Metrical Chronicle*, idézi, in Homans: i. m. 156–157. o.; Robert Mannyng of Brunne: *Handlyng Synne*, idézi uo. 155. o. Az intésekről lásd John Myrc: *Instructions for Parish Priest* (EETS London, 1868), 54. o.; R. Owst: *Literature and Pulpit in Medieval England* (Oxford, 1961), 428–429., 460. o.; M. M. McLaughlin: *Survivors and surrogates: children and parents from the ninth to the thirteenth centuries*, in L. DeMause: *The History of Childhood* (London, 1976), 120–121. o.

dühében halálra verte tízéves fiát. Egy másik megölte kétéves kislányát, négyéves fiát pedig izzó szénre ültette. Cselekedeteiket a bíróság elmezavarnak minősítette.⁵⁸ Azonban napjainkban is találunk hasonló történeteket az európai sajtótermékekben. A montailoui tanulmányt követően E. Le Roy Ladurie javasolta Philippe Aries teóriájának megfordítását. Emlékszünk, Ariès szerint a gyermekek iránti kedvesebb magatartásformák csak a középkor vége táján kezdtek fokozatosan kibontakozni. A változás a felsőbb osztályokban kezdődött, és sokkal később a dolgozó osztályokban. E. Le Roy Ladurie szerint épp az ellenkezője történt: a gyermekek iránti szeretet és gyengédség a középkori parasztságot jellemezte, és csak sokkal később alakultak ki hasonló attitűdök a felsőbb osztályokban.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a történelem során mindig is voltak a gyermekkel szemben elfogult szülők, és vannak ma is, a társadalom minden rétegében, annak ellenére, hogy világunkban nagy figyelem irányul a gyermekekre. Ez az elfogult attitűd a különböző kultúrákban alapvetően azonos eredményhez vezet. Nem könnyű eldönteni, az anyai magatartásformák mely aspektusai elsődlegesek, és melyek az adott társadalmi-kulturális séma eredményei.⁵⁹ A Jacques Fournier törvényszékéhez benyújtott tanúvallomások alapján azonban úgy tűnik, hogy az Haute Ariège paraszti társadalmában a társadalomszerkezet és a nevelési rendszer kevesebbet ártott a természetes anyai ösztönöknek, mint a nemesség körében. Nehéz egyetlen elszigetelt régió tanúságtétele alapján általánosítani, s az is lehet, hogy Európa északi és déli területein más-más paraszti közösségek alakultak ki (a rendelkezésünkre álló források alapján legalábbis úgy tűnik, hogy az itáliai városokban a szülők gyakrabban kimutatták gyermekeik iránti szeretetüket, mint az északi városokban). Aligha lehet azonban kétséges, hogy a Montailou alapján kirajzolódó kép árnyalja, illetve részben cáfolja Ariès gondolatait.

⁵⁸ B. A. Hanawalt: The female felon in 14th century England, in *Women in Medieval Society*, szerk. S. Mosher-Stuard (Pennsylvania, 1976), 130–131. o.

⁵⁹ Lásd F. Fromm-Reichmann: Note on the mother role in the family group, in *Psychoanalysis and Psychotherapy* (Chicago, 1959), 290–305. o.

A középkori falvakban lakó férfiak és nők várható élettartama között nincs határozott különbség. Halesowenben 1343 és 1395 között a nők halálozási aránya magasabb volt, mint a férfiaké, valószínűleg a járványok miatt, melyeknek a nők könnyebben estek áldozatul, mint a férfiak. Az 1427. évi feljegyzések szerint Pistoia vidékén a kor előrehaladtával növekedett a nemek közti számbeli különbség. Húszéves korban a férfiak és nők aránya 105:100 volt, hatvanéves kor felett 100 nőre 117 férfi jutott. A középső hegyvidékeken, a zord életkörülményeket biztosító, nyomor sújtotta területeken a hatvanévesnél idősebbek aránya 125:100 volt. A különbséghez kétségtelenül az is hozzájárult, hogy az idősebb, vagyonos özvegyasszonyok a városokba költöztek, de bizonyára nem ez volt az egyetlen ok. Másfelől sok özvegyasszony élt a mezőgazdasági területeken, mivel a nők fiatalabb korban kötöttek házasságot, mint a férfiak, és az idősebb férfiak valószínűleg hamarabb meghaltak, mint ők. Tíz közép-angliai uradalom tanulmányozása 1350 és 1450 között azt mutatja, hogy a földtulajdonosoknak mintegy 14 százaléka nő volt, túlnyomó többségük özvegy. Mindössze 5 százalékuk volt idősebb hajadon.⁶⁰ J. Z. Titow szerint a 14. század első felében a Glastonbury kolostor birtokain, valamint a Winchester és Worcester püspökségek birtokain az özvegyasszonyok aránya 9–15 százalék volt.⁶¹

A többi társadalmi osztályhoz hasonlóan a paraszt özvegyasszonyok jogait az egyházi és világi jog, illetve a szokásjog biztosította; ezeket a jogokat elsősorban a járadékkal és a leszármazottak gyámságával kapcsolatos törvények fogalmazták meg. A járadékhoz való jog nem volt mindenhol egységes. Az özvegyasszony általában az elhunyt férj földvagyonának egyharmad-fele részét kapta élete végéig tartó járadék formájában. Kivételt jelentett a szabály alól, hogy egyes vidékeken, például Emley Castle-ban, az özvegy a teljes földet kapta. Bizonyos helyeken, ha újra férjhez ment, elveszítette a járadékhoz való jogát. Ez történt a sussexi Bucksteepben, ahol az özvegyasszony, jogánál fogva, megtartotta a földvagyon felét, míg a másik felét a legfiatalabb fiú örökölte. Az

⁶⁰ Herlihy: i. m. 83–84. o.; Hiéton: i. m. 99. o.

⁶¹ J. Z. Titow: *English Rural Society, 1200–1300* (London, 1972), 87. o.

asszony újra férjhez ment, és elveszítette a földjét. A legtöbb vidéken azonban az özvegy akkor is megtarthatta a járadékot, ha újból férjhez ment. A férje használati tárgyainak a harmadát is megörökölte. (Egyharmad részt egyenlően szétosztottak a fiú- és lánygyermek között, egyharmad részt pedig bárki örökölhetett, akit a tulajdonos kijelölt. Általában valamelyik templom kapta meg, jótékony célra.)

Ha az elhunyt jobbágy volt, a földesúr, a halálozási illeték jogánál fogva (egy másik jellegzetes jobbágyteher a „merchet”, a házassági illeték mellett), szintén elvehetett egy részt a vagyonból: pénzt, állatot vagy szerszámot. A papnak jogában állt beszédni a vagyonból minden pénzt a dézsmahátralékra. Ha először a feleség halt meg, és ha neki és férjének közös gyermekük volt, az özvegy férfi, szinte mindenhol, megtarthatta a feleség földjét, amíg élt, s az csak a férfi halála után szállt az örököseire. Ha nem volt közös leszármazottjuk, a feleség halálával a föld az ő rokonait illette meg. Ha a férfi özvegyasszonyt vett feleségül, és az asszony meghalt, vagyonának egy része a férjé lett, nagyobbik részét pedig az asszony első házasságából született gyermekek örökölték.⁶²

Sok özvegyasszony gond nélkül hozzájutott a járadékához, mások viszont a bíróság előtt kényszerültek hadakozni a halott férj rokonaival. A King's Ripton uradalom nyilvántartásai örökítették meg a következő esetet: egy özvegyasszony tizenhárom személyt perelt be, és ügyét több ízben tárgyalták. (Sajnos nem ismerjük a végkifejletet.)⁶³ A járadék, amely a vagyon jelentős részét képezte, megrövidítette az örököseket, és néha az özvegyasszonyok, jogosan vagy sem, perlekedtek a leszármazottakkal (volt már róla szó az előző fejezetben). Az örökösök főleg olyan esetekben próbálták megszerezni a teljes földvagyon, amikor az özvegyasszony újra férjhez ment. A legtöbb özvegy gyermekei gyámjaként járt el. Az úriszékek nyilvántartásai számos olyan esetet lejegyeztek, amikor a nők fizettek azon jogukért, hogy férjük halála után gyerme-

⁶² A járadék jogáról lásd Hilton: i. m. 98–100. o.; R. J. Faith: *Peasant Families and inheritance customs in medieval England, Agricultural Historical Review* XIV (1966), 77–95. o. A 'Liguria' szokásairól lásd J. Heers: *Le Clan familial au Moyen-Âge* (Párizs, 1974), 225. o. Példák az özvegyasszony örökösödési jogaira: F. Maitland (szerk.): *Select Pleas in Manorial and other Seignorial Courts*, I. köt. 37., 29., 121. o.

⁶³ Uo. 107., 109–110. o.

keik gyámjaként járhasanak el, és az örökösök nagykorúvá válásakor adták át nekik a földvagyont.⁶⁴

Voltak olyan özvegyek, akik nem kötöttek újabb házasságot, és maguk művelték a földet. Ha a régióban földbirtok volt, a földbirtokon is dolgoztak, néha napszámosok segítségével. Mások lemondtak örökségként vagy járadékként szerzett földtulajdonuk jogáról valamelyik gyermekük javára, aki cserében garantálta eltartásukat. Egy özvegy parasztasszony, aki átruházta a vagyonát a fiára, a szerződésben gondosan felsorolta, mennyi és milyen hüvelyest és gabonafélét ad neki a fia évente, mennyi szén és pénzösszeg illeti meg. A fiú azt is garantálta, hogy külön házat épít az anyjának: harminc láb hosszú és tíz láb széles (belméretű), háromajtós, kétablakos faházat. Ha nem teljesíti kötelezettségvállalását, akkor – a szerződés kikötötte – anyagi kárpótlást kell fizetnie az anyjának.⁶⁵ Voltak olyan özvegyek, akik újabb házasságot kötöttek. Kapósak voltak, ha örököltek, vagy – a vidék szokásának megfelelően – az elhunyt férj vagyonának jelentős részét járadék formájában megkapták, s ez a rész az újabb házasságkötés után is az övék maradt. Jellemző, hogy a lakosságot megtizedelő és a földeket gazdátlanul hagyó nagy pestisjárványt követően csökkent az özvegyasszonyok iránti kereslet. A parasztok könnyebben szereztek földet a családalapításhoz, és a családok jobban el tudták látni leányaikat a szükséges hozománnyal. Ekkortájt növekedett a törvénytelen gyermekeket szülő özvegyasszonyok száma, mint már láttuk.⁶⁶

A földbirtokokon a földesúr olykor újabb házasságba kényszerítette az özvegyet, hogy biztosítsa az őt megillető szolgáltatásokat és robotot, és megesett, hogy az özvegy fizetett a földesúrnak a második házasság halasztási engedélyéért.⁶⁷ A földesúr néha azt is kikényszerítette, hogy az uradalomban élő parasztok özvegyasszonyt vegyenek feleségül. Egy angliai uradalomban két parasztnak is feleségül ajánlottak egy Agatha nevű özvegyet, de

⁶⁴ Uo. 62., 88., 89., 96. o.; Maitland: i. m. I. köt. 6., 28. o.; Homans: i. m. 440. o. 4. jegyzet.

⁶⁵ Idézi uo. 436. o.

⁶⁶ J. Z. Titow: „Some differences between manors and their effects on the condition of the peasant in the 13th century”, *Agricultural Historical Review* X (1962), 1–13. o.; Razi: i. m. 235., 138–139. o.

⁶⁷ Homans: i. m. 88. o.

egyik sem akarta elvenni. Egyikük még kártalanítást is hajlandó volt fizetni kötelességteljesítés elmulasztásáért. A másikat bírói ítélet utasította: vagy megnősül, vagy kifizeti a bírságot.⁶⁸ Hasonlítsuk össze a paraszt özvegyasszonyokra rótt házassági adó szerepét a nemesség körében kialakult szokásokkal: a feudális nagyúr vagy a földesúr újabb házasságra kényszeríti az özvegyasszonyt; az özvegyasszony fizet a jogért, hogy választottjához mehessen feleségül; bírságfizetés a földesúri hozzájárulás nélkül kötött házasság vétségéért. S mindkét társadalmi osztályban nagy volt a kereslet az öröklő vagy a járadék jogán földet birtokló özvegyasszonyok kezéért. Több montailloui özvegyasszony szokatlan körülmények között élt, miután menekülni kényszerült szülőfalujából az inkvizíció zaklatása miatt. Leridában telepedtek le, együtt, és közösen vezették a háztartást.⁶⁹

A paraszti társadalomban a legnagyobb szabadságot általában mindenhol az erős egyéniségű földtulajdonos özvegyasszony élvezte, más osztályokhoz tartozó társaihoz hasonlóan. Bár a földesúr és megbízottjai hatalmat gyakoroltak felette, vagyona rangot és erőt biztosított számára. Az özvegy mentesült a férj vagy a rokonnak felügyeletétől, főleg ha nem valamelyik fia háztartásában élt. Sok megözvegyült parasztasszony azonban, megint csak a többi osztálybeli özvegyasszonyhoz hasonlóan, a magánynál és függetlenségénél többre tartotta a második házasságot.

Női munka a falvakban

A középkori paraszti társadalomban – mint minden ismert földművelő közösségben – a nők végezték a mezőgazdasági munkálatok java részét. A lányok és feleségek a családi földeken dolgoztak, az özvegyek és az idősebb hajadonok a saját földjeiket igazgatták. A hűbéri uradalmakban segítettek a földesúr által követelt szolgálatok teljesítésében, és dolgoztak a birtokon. Az özvegyek és hajadonok felelősek voltak minden szolgálat teljesítéséért, amellyel az uradalom bérlői tartoztak. Sok nő mezőgazdasági munkásként vagy szolgálólánként dolgozott a földesurak vagy a vagyó-

⁶⁸ Uo. 188. o.

⁶⁹ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 186. o.

nos gazdálkodók házában. Könyvek illusztrációi és katedrálisok üvegablakai ábrázolják a falusi nők mindennapjait a téli hónapok szünetében vagy a tavaszi ünnepek során; munka közben, ahogy különválasztják a búzát a pelyvától, italt visznek az aratóknak, segédkeznek a disznóölésben, fonnak. A paraszti életet ábrázoló irodalmi művek is megörökítik a konyhakertben vagy a mezőkön dolgozó, a haszonállatokat ellátó vagy szövetet kallózó nőket.⁷⁰ A történeti irodalom valaha csak a háztartási és a konyhakertben végzett – azaz a belső – munkákat tulajdonította a falusi nőknek. A mezőkön és legelőkön végzett munkákat kizárólag a férfiaknak tulajdonította. A legelő valóban a férfiak fennhatóságához tartozott, de rengeteg mezei munkát a nők végeztek el.

A háztartási és ház körüli munkák közé tartozott a takarítás, főzés, vízfordás, tüzelés, az őrlemő búza elszállítása a legközelebbi malomba, sajt készítése, a jószág ellátása és a ház melletti zöldségeskert megművelése. A nők sört főztek házi fogyasztásra és eladásra. A fonás-szövés is a nők teendőit gyarapította. A birkategyésztő területeken gyapjat fontak és szőttek. A lentermesztő vidékeken lennel dolgoztak. Általában a szövet előállításának többi szakaszát is nők végezték: a kallózást és festést. A leggazdagabb parasztok kivételével – ők drágább kelméket vettek piacon és vásárlban – mindenki házi készítésű ruhát hordott. A jobbágy nők egyik legjellemzőbb szolgálata az volt, hogy fontak és szőttek gazdáiknak, a földesuraknak.⁷¹

A földeken a nők gyomláltak, kapáltak és hüvelyeseket vete-ményeztek. A betakarításban is részt vettek, kévét kötöttek, elkülönítették a búzát a pelyvától, szénát gyűjtöttek. Az angol falvakban a férfi fogta a rögöket kifordító eke szarvát, a nő pedig közben ösztökéjével nógatta és irányította az állatokat – ahogyan Langland leírja a Paraszt Péterben. Ha nyomtatással tisztították a gabonát, akkor a nő ösztökélte a barmokat. Az egyik uradalom bírósági jegyzőkönyve említést tesz egy földművesről, akit azzal vádoltak, hogy elvágta a nyomtató ló kantárát, miközben a Chris-

⁷⁰ Amikor Meir Helmbrecht megpróbálja rávenni a nővérét, hogy ne menjen feleségül az egyik földműveshez, a parasztfeleségként elvégzendő összes munkát felsorolja. Lásd Meir Helmbrecht, 73–74. o.

⁷¹ Lásd pl. G. Duby: *L'Economie rurale et la Vie des campagnes dans l'Occident médiéval* (Párizs, 1962), II. köt. 694. o.

⁷² Hilton: i. m. 101. o.

tine nevű parasztasszony végezte a nyomtatást.⁷² Jeanne d'Arc a tárgyalásán elmondta, hogy nemcsak a szülői házban dolgozott, font és varrt például, hanem szántott is az apjával.⁷³ Ezt vallották húsz év múlva azok a falubeli emberek, akik visszajöttek a faluba a per újratárgyalására. A bortermő vidékeken a nők is szüreteltek. A 14. század második felében több leicesteri birtokon, amikor a nagyarányú népességfogyás miatt kevés munkaerő állt rendelkezésre, női napszámosok hordták és terítették szét a trágyát, még zsúpfedelet is készítettek. A nyájakkal nagy távolságokat bejáró pásztorok közösségét – például a Pireneusokban – kizárólag férfiak alkották, Angliában azonban nők is mostak és nyírtak birkát.⁷⁴

Az adásvételt megerősítő bírósági jegyzőkönyvek tanúsága szerint a női földtulajdonosok nem mindig öröklés vagy járadék révén jutottak a földhöz, hanem olykor ők maguk vásárolták.⁷⁵ Ezek szerint a nők képesek voltak arra, hogy földet szerezzenek, azt megműveljék, és teljesítsék az ezzel járó kötelezettségeket. A női függetlenség példája az a montailloi parasztasszony, akinek, káthar lévén, az inkvizíció miatt menekülnie kellett a faluból. A Taragona vidékére, San Mateóba költözött, házat és gazdaságot vett szőlőskerttel, öszvért és birkanyáját. A házában levő kis műhelyben gyapjút festett. A betakarítási időnymunkák idején napszámosként dolgozott gyermekeivel együtt. Becsületes úton elért sikerei mellett csalással is gyarapította vagyonát: egy rokona rábízta a birkanyáját, s az asszony ellopta tőle százötven birka gyapjának és irhájának az árát.⁷⁶

A munkájuk révén gyarapodó, földjüket művelő, kötelezettségeiket teljesítő nők mellett akadtak olyanok is, akik összeroskadtak a súlyos terhek alatt, mint az a newingtoni (Oxfordshire) özvegyasszony, aki a bíróság előtt kijelentette, hogy képtelen (*impotentem*) megtartani a földet, s ezért átadja lányunokájának és annak férjének, akik cserében eltartják őt, és mindennel ellátják,

⁷³ J. Quicherat: *Procès de Condamnation et de Réhabilitation de Jeanne d'Arc* (Párizs, 1841), I. köt. 51. o., II. köt. 429. o.

⁷⁴ A nők munkájáról lásd J. E. T. Rogers: *Six Centuries of Work and Wages* (London, 1971), 235. o.; Hilton: i. m. 101. o.; R. Hilton: *The Economic Development of some Leicester Estates in the 14th and 15th centuries* (Oxford, 1947), 145–146. o.; Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 27–30., 381. o.

⁷⁵ J. A. Raftis: *Tenure and Mobility: Studies in the Social History of the Medieval English Village* (Toronto, 1964), 67., 90. o.

⁷⁶ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 139–140. o.

amire szüksége van,⁷⁷ vagy az a paraszttasszony, akinek a fia garantálta, hogy házat épít neki.

A parasztnők piacokon, vásárokon adták el mezőgazdasági terményfölöslegüket.⁷⁸ Bizonyos tevékenységek – a baromfifélek vagy süldőmalacok gondozása, a tehenészetben végzett munka, közte a vaj- és sajtkészítés (külön említést érdemel a sós sajt készítése), valamint a köpülés – elsősorban női munkának számítottak, noha férfiak is végezték őket. A helyes gazdálkodást tanácsokkal segítő kézikönyvek valamelyikében olvasható, hogy ha a tehenészet felügyelője férfi, az összes feladatot el kell látnia, amit egy női felügyelő elvégez, s a kézikönyvben a legtöbb instrukció tehenészetről és nőknek szól, akárcsak a többi hasonló kézikönyv.⁷⁹ A tehenészetben végzett munkán kívül a felügyelő feladatköréhez tartozott a különféle hüvelyesek és magvak rostálása és szelelése. A kézikönyvekben nemcsak a tejgazdasági munkákra vonatkozó instrukciók szóltak a nőknek, az egyéb mezőgazdasági tevékenységek férfi és női munkásokra egyaránt utaltak.⁸⁰ S tudjuk a 14. században kiadott, a legmagasabb bért rögzítő királyi rendeletekből, hogy a nők mindenféle mezőgazdasági tevékenységet végeztek. Mi több, az ezüst- és ólombányák vidékén nők mosták az ólmot a vályukban, és engedték át a szűrőkön.⁸¹ Néha követ vágtak útjavításokhoz.⁸² Ha a középkori falusi társadalomban létezett egyáltalán nemek szerinti munkamegosztás, akkor az csak a férfiakra vonatkozott. A férfiak nem végeztek háztartási vagy kertészeti munkát, viszont szinte minden mezei munkát nők is végeztek, amellett, hogy a háztartási és egyéb járulékos teendőket is ellátták.

A nők bére, szinte kivétel nélkül, alacsonyabb volt a férfiakénál. A *Husbandry* (Gazdálkodás) szerzője egyértelműen megfogalmazza, hogy még tehenészet nélküli gazdaságban is érdemes nőket alkalmazni az állatok ellátására és a rostálás-szelelés elvégzésé-

⁷⁷ Idézi Homans: i. m. 436.

⁷⁸ Lásd pl. *The Court Baron together with Select Pleas from the Bishops of Ely's Court of Littleport*, 136. o.; Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 29–30., 381. o.

⁷⁹ *Walter of Henley's Husbandry together with an Anonymous Husbandry, Senchaucie and Robert Grosseteste's Rules*, szerk. E. Lamond (London, 1890), 76., 32., 57., 117., 119., 135. o.

⁸⁰ Uo. 64–68. o.

⁸¹ L. F. Salzman: *English Industries of the Middle Ages* (Oxford, 1923), 55. o.

⁸² R. Hilton: *The English Peasantry in the Later Middle Ages*, 102. o.

re, mivel bérük alacsonyabb a férfiakénál. Elegendő néhány példa a férfi és női bérek közötti különbség érzékeltetésére. A franciaországi II. János 1350-es rendelete értelmében a szőlészetekben fattyázó munkások bére naponta 2 shilling és 6 penny február közepétől április végéig. A földmunkások bére napi 2 shilling ugyanerre az időszakra. A szőlészetben a legjobb női dolgozók napi 12 pennyt kaptak.⁸³ A nők tehát feleannyit kerestek, mint a földmunkások, és a felénél is kevesebbet, mint a fattyázók. Az angliai II. Richárd 1388-as rendelete szerint a tehenészetben dolgozó nő éves bére 6 shilling. Ez a férfiak legalacsonyabb bérének felel meg: a kondás és a földműves bérének. A fuvaros és a juhász bére évi 10 shilling.⁸⁴ A tehenészeti felügyelőnek sokrétű munkát kellett ellátnia. A feladatkör bizonyos szintű szakértelmet igényelt, és a segédmunkások ellenőrzésével járt. A jószágigazgatási kézikönyvek szerzői felsorolták a feladatokhoz szükséges személyiségvonásokat: tisztaság, felelősségérzet, becsületesség, az eszközök aggályos gonddal való kezelése.

Ennyit a béreket meghatározó rendeletekről. A ténylegesen kifizetett béreket tanúsító nyilvántartások is alátámasztják, hogy a tehenészet női felügyelője a férfiak legalacsonyabb bérét kapta (nem minden nyilvántartás tartalmazta ezt az információt, mivel gyakran a napszámosoknak kifizetett teljes összeget tüntették fel, anélkül hogy részletezték volna, mennyit fizettek ki az egyes munkákért). 1366-67-ben a beauchamps-i Emley Castle uradalomban ennek a tehenészfelügyelő nőnek az évi bére 5 shilling volt, azaz annyi, mint annak a férfinak a bére, aki szántás közben a barmokat ösztökélte, vagy mint a kondásnak és az ökörcsordásnak. A fuvaros és a juhász éves bére 6 shilling volt. A worcesteri püspökségben a tehenészet női vezetője 7 shillinget és bizonyos mennyiségű gabonát kapott hathetente. A férfimunkás legalacsonyabb bére 8 shilling és ugyanannyi gabona volt tizenkét hétre.⁸⁵

E. Perroy tanulmányai szerint a női bérek Franciaországban különösen alacsonyak voltak, még a nagy pestisjárvány után is. Az általános pusztulás miatt, amely a francia földön dúló háborút követte, a termelésben nagyobb mértékű csökkenés következett be,

⁸³ *Ordonnances des Roys de France*, II. köt. 368. o.

⁸⁴ Bagley – Rowley: i. m.: I. köt. 217. o.

⁸⁵ Hilton: i. m. 101–103. o.

mint a munkaerő terén. A kereslet alacsony volta miatt a bérek is alacsonyak voltak.⁸⁶ J. G. d'Avenal szerint az átlagos női bér Franciaországban 1326 és 1350 között ugyanazért a munkáért a férfiak bérenek mindössze 68 százalékát tette ki. 1376 és 1400 között a nők a férfiak bérenek 75 százalékát keresték, azaz a fizetésük emelkedett, de nem érte utol a férfiakét.⁸⁷ Angliában viszont, több példa bizonyítja, a nagy pestisjárvány utáni időszakban a férfiak és a nők bérezése a szezonmunkák idején egyenlő volt. 1380-ban a gloucestershire-i Minchinghamptonben az aratók és kévekörtők napi 4 pennyt kaptak. A közeli Aveningben a nők ugyanazért a munkáért ugyanannyi bért kaptak, azaz 4 pennyt naponta.

Nem kétséges, hogy a különösen sürgős munkára felvett napzámosok jobb alkupozációban voltak, mint az állandó munkások, s ez utóbbiak esetében eltért a férfiak és nők bére.⁸⁸ Ez újabb példája annak, hogy az átmeneti időszakokban időlegesen emelkedett a nők társadalmi megítélése. Angliában – ellentétben Franciaországgal – a termeléshez képest jobban csökkent a munkaerő, mivel a háború nem angol földön zajlott. A munkások bére, különösen a nőké, emelkedett.⁸⁹ De ne túlozzuk el ennek az átmeneti időszaknak a jelentőségét. A férfi és női bérek kiegyenlítődése nem tekinthető általános jelenségnek, még akkor sem, amikor egy adott munkára fogadtak fel dolgozókat. Egy leicestershire-i uradalomban egy Alice nevű nő 1 shillinget kapott tizenkét napra ökrök nógatásáért. Azaz napi 1 pennyért – és az ételért – dolgozott. Ugyanakkor egy férfi arató 1 shillinget és 4 pennyt kapott nyolcnapi munkáért, azaz naponta 2 pennyt és kosztot. Alice tehát feleannyit keresett, mint az arató.⁹⁰

A szegény falusi asszonyok szolgálóként is dolgoztak. Voltak, akik családoknál dolgoztak, mások cselédlányként, és néha plébá-

⁸⁶ E. Perroy: *Wage labour in France in the Late Middle Ages*, *Economic History Review* VIII (1955), 231–239. o.

⁸⁷ G. d'Avenal: *Histoire économique de la Propriété, des Salaires, des Denrées et de tous les Prix en général depuis l'an 1200 jusqu'à l'an 1800* (Párizs, 1898), II. köt. 36. o., III. köt. 491–494., 518–519., 525–527., 538–539., 550–551. o.

⁸⁸ R. Hilton: *The English Peasantry in the Later Middle Ages*, 101–103. o.

⁸⁹ J. E. T. Rogers kutatásai alapján a férfiak fizetése 50 százalékkal emelkedett, a nőké viszont megduplázódott, általában napi 1 pennyről 2-re. Lásd Rogers: i. m. 233–234., 237. o.

⁹⁰ R. Hilton: *The economic Development of some Leicestershire Estates in the 14th and 15th Centuries*, 145–146. o.

nosok vagy gazdag parasztnők házvezetőjeként. Voltak, akik azt remélték, munkaadójuk feleségül veszi őket egy szép napon (például egy cselédasszony Montaillouban), ez a remény azonban nem mindig teljesedett be.⁹¹ Voltak olyan nők is, akik kocsmát és vendégfogadót vezettek, vagy bort árultak parasztnőknek,⁹² és néha olyan szépen boldogultak, hogy még pénzt is kölcsönöztek kamattal.⁹³ Nők voltak a bábák, és faluhelyen, ahová hivatásos gyógyítók soha nem jutottak el, orvoslással is foglalkoztak, mint például Na Ferrena Prades d'Aillon, a szembetegségek szakértője.⁹⁴ Bírósági jegyzőkönyvek tanúsítják, hogy a nőknek jogukban állt örökség vagy járadék formájában kapott földet birtokolni, és az iratok e jogok érvényesítésére tett erőfeszítéseiket is jelzik: olvashatunk bennük olyan nőkről, akik művelés végett újabb földdarabot vásároltak, olyan nőkről, akik gyermekeik gyámjai lettek, és olyanokról, akik megszegték a házassági törvényt. A jegyzőkönyvek a nők ellen emelt vádakra is fényt vetnek, és arra, hogy férfiak és nők miért állítottak más embereket bíróság elé. A legsúlyosabb bűnök a földesúri vagy a királyi bíróságok tárgyalták, a kisebb vétségeket az úriszékek. Saját földtulajdonnal rendelkező parasztnők ügyét csak az előbbiek tárgyalták. A kétféle bíróság jegyzőkönyveiben felsorolt vádak részben tükrözik a nők részvételét a falusi munkákban, kapcsolataikat nőkkel és férfakkal, önbizalmuk mértékét és az erőszakos bűncselekményekben játszott szerepüket. Amikor nők ellen emeltek vádat, rendszerint férfi rokonaik biztosították bíróság előtti megjelenésüket, és a férfi rokont büntették meg, ha a kitűzött napon a nő nem jelent meg a tárgyaláson. Nők – ne feledjük – nem szolgálhattak biztosítékkal.⁹⁵

Az angol falvakban – mint a városokban is – rengeteg nő ellen emeltek vádat a söradóval kapcsolatos kihágások miatt, például mert a „kóstoló” előzetes ellenőrzése nélkül árulták a sört, vagy a hatóság által nem hitelesített mércéjű edényben árulták, vagy gyengébb minőségű sört árultak, vagy a hivatalos árnál olcsóbban

⁹¹ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 78. o. A cselédasszony szegénységére a halála után hátrahagyott javakból következtethetünk: lásd G. Duby: *L'Economie rurale et la Vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, I. köt. 755. o.

⁹² Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 29. o.

⁹³ R. Hilton: *The English Peasantry in the Later Middle Ages*, 103. o.

⁹⁴ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 332. o.

⁹⁵ Lásd pl. Raftis: i. m. 104. o.

vagy drágábban adták, vagy a jóváhagyott szezon előtt vagy után árusították. Olyan gyakran róttak ki bírságot, hogy azt már inkább tekintették adónak, mint bírságnak. Az efféle kihágásokkal megvádolt nők nagy száma is mutatja, hogy a nők milyen fontos szerepet töltöttek be a termelésben.⁹⁶ Vádat emeltek nők ellen birtokháborítás miatt, mert marháikat mások földjén legeltették, s mert engedély nélkül faágakat vágtak a földesúr erdejében. Vádolták őket azzal is, hogy indokolatlanul fellázították az embereket, ami azt jelzi, hogy részt vettek a körülöttük zajló eseményekben.⁹⁷ Olykor nemcsak azzal követtek el birtokháborítást, hogy törvénytelenül legeltették marháikat, hanem azzal is, hogy kölcsönös sértegetések és ütlegetések után behatoltak a szomszéd területére.

Nőket és férfiakat egyaránt bepereltek gyalázkodás és testi sértés miatt. Egy asszony a King Ripto-uradalomból beperelt egy férfit, mert az megverte, kidobta házából. Az esküdtek azonban úgy vélték, hogy ez nem igaz, s a nőt hamis vádaskodás miatt megbírságolták.⁹⁸ Mivel nem volt ritka jelenség a veszekedésben és szitkozódásban való női részvétel, az ilyen vádatokat minősítő szokásos jogi frazeológia nőkre is vonatkozott, mint például a söradóval kapcsolatos szabályozások esetében.⁹⁹ A nők egymást becsmérítő szidalmi közül leggyakrabban a „szajha” és a „boszorkány” megnevezés (*vocando ipsam meretricem et sorceram*) fordult elő.¹⁰⁰ Egy olyan erőszakos világban, mint a középkoré, a gyengébb fizikumú nők nyilvánvaló hátrányban voltak, ettől a korláttól azonban a nők nem lettek engedékenyek és alázatosak – mint láttuk – sem a falvakban, sem a városokban. Ugyanakkor a parasztságban, mint a többi korabeli társadalmi osztályban, nagyon kevés nő vett részt erőszakos bűncselekmény elkövetésében. Christine de Pisan joggal jegyezte ezt meg.

A szegényebb rétegekhez tartozó nőket kisszerű tolvajlásokkal,

⁹⁶ *Court Rolls of the Manor of Hales 1270–1307*, szerk. J. Hamphlett – S. G. Hamilton (Oxford, 1912), II. köt. 247., 390., 393., 394. o.; Maitland: i. m. I. köt. 8., 27., 32., 33. o.

⁹⁷ Uo. 26., 165., 178. o.; Hamphlett: i. m. 246. o.

⁹⁸ Maitland: i. m. I. köt. 12., 14., 36. o.

⁹⁹ *The Court Baron together with Select Pleas from the Bishop of Ely's Court of Littleport*, 73. o.

¹⁰⁰ Lásd pl. Maitland i. m. I. köt. 143. o.

főleg étel, háztartási eszközök, ruhafélék eltulajdonításával vádolták. Néha azért emeltek ellenük vádat, mert lopott holmit kaptak, leginkább olyat, amit családjuk férfitagja lopott el. Nagyon kevés nőt vádoltak gyilkossággal. Közülük néhányan egyedül követték el a bűncselekményt, a legtöbben azonban valamelyik családtagjukkal együtt. Voltak, akik szeretőjükkel összejátszva ölték meg férjüket. Voltak nyereségvágyból gyilkoló, megrögzött bűnözők bandájába tartozó nők is. A nők késsel, ásóval vagy baltával ölték, a háztartási vagy mezei munkák során megszokott eszközökkel. Nem voltak jártasak a hadi fegyverek forgatásában. A 13. században Bedford, Bristol, Kent, Norfolk, Oxford, Warwick és London vidéki területein a gyilkossággal vádoltak közül mindössze 8,4 százalékra tehető a nők aránya. Norfolk, Yorkshire és Northamptonshire bírósági jegyzőkönyvei szerint a 14. században – korábban főleg falusi lakosokat vádoltak – minden kilenc férfira csak egy bűncselekménnyel vádolt nő jutott. A gyilkosság miatt elítéltek közül mindössze 7,3 százalék volt a nő.

A városiakhoz hasonlóan a falvakban élő nők is viszonylag kis részét alkották a gyilkosságok áldozatainak. A már említett vidékeken levő falvak 13. századi életéről készült tanulmány szerint az áldozatoknak mindössze 20,5 százaléka volt nő.¹⁰¹ (Említettük már a csecsemőgyilkosságokat, amelyeket anyák követtek el franciaországi és a Német-római Birodalom nyugati részén fekvő falvakban.) Amikor a földesúr kényszert alkalmazott bérlőivel szemben, néha nők is áldozatul estek. 1282-ben a hailesoweni apátság kanonokjai és szolgái berontottak az egyik házba, hogy kálodába zárják az ott lakó jobbágyot, és halálra verték a várandós asszonyt, aki valószínűleg megpróbálta megakadályozni férje le-tartóztatását.¹⁰²

A falusi nők sajátos és fesztelen kapcsolatot alakítottak ki egymás között munkavégzés közben és szabad idejükben: a malomban, a forrás vagy a patak mellett, fonás vagy szövés közben, ráérős beszélgetésekben. A fiatal falusi nők együtt kószáltak. A férfiak tevékenységének megfelelő, kizárólagosan női szórakozásról nincs tudomásunk. Montaillouban a férfiak sakkoztak és kockáz-

¹⁰¹ Given: i. m. 167., 169. o.; Hanawalt: i. m. 125–140. o.

¹⁰² Fénymásolat a shropshire-i királyi bíróság jegyzőkönyvééről: Birmingham Reference Lib. 383853. Ezt az utalást dr. Z. Razi bocsátotta rendelkezésemre.

tak, néha közösen vacsoráztak, fuvolakisérettel közösen énekeltek. Nincs nyoma ehhez hasonló női szabad időS tevékenységeknek. A nők társas hajlama a beszélgetésekben nyilvánult meg, munka és pihenés közben, az egymásnak való segítségben és talán a közös sétákban. A montailloi parasztek szerettek a tűzhely mellett beszélgetni, s ebben – külön padon üldögélve – a nők is részt vettek (jelenlétükkel legalábbis).¹⁰³ Időnként vándorénekeseK vagy színészek érkeztek a falvakba vagy inkább a piacokrávásároKra, s mind a férfiak, mind a nők elmentek az előadásokra. Amikor Humbert de Romans szegény falusi nőKnek prédikált, óvta őket ezektől a vándorénekeseKtől (*trutanni goliardi*), mert azok kihasználhatják érdeklődésüket és hiszékenységüket.¹⁰⁴

A falusi nőK a városiakhoz hasonlóan együtt ittak a férfiakkal otthon és a kocsmákban. Ne felejtjük el, hogy nők is vezettek kocsmákat. A birkózómérkőzések és a különböző alkalmak tiszteltére rendezett éjszakai multságok mellett az uradalmak vezetésével foglalkozó útmutató kézikönyvek a piaci-vásári kocsmákat is azon helyek sorában említik, amelyek szükségtelen látogatásától a földesúrnak ajánlatos eltérítenie a parasztekot.¹⁰⁵ Az egyik költő felsorolja azokat a fonóalkalmatosságokat és ruhadarabokat, amelyeket a nőK hajlandók elzálogosítani, ha sört akarnak venni. (A legtöbb említett ruhadarab a férjé volt.)¹⁰⁶ Az esküvők és ünneplések jó alkalmat szolgáltattak az ivásZathoz.

A rengeteg ünnepnapon (Walter Henley, a *Gazdálkodás szerzője* évi nyolc hétnek megfelelő ünnepnapról ír)¹⁰⁷ nők is, férfiak is ünnepeltek. Az ünnepek a mezőgazdasági év szakaszaihoz és a keresztény naptárhoz kötődtek, némelyikben ősi pogány hagyományok keresztény szokásokkal keveredtek. Angliában a húsvétvasárnapot követő második hétfő estéjén megragadták a férfiakat, és csak váltságdíj ellenében engedték el őket, másnap pedig a férfiak ejtették foglyul a nőket. Egyes ünnepekről a püspöki tiltások tájékoztatnak. Némelyik angol faluban május elsején a legszebb lányt május királynőjévé választották, és virágfüzérékkel

¹⁰³ Le Roy Ladurie: *Montaillo*, 39. o.

¹⁰⁴ Humbert de Romans: *De Eruditione Praedicatorum*, 280. o.

¹⁰⁵ *Walter of Henley's Husbandry*, 101., 114. o.

¹⁰⁶ Idézi: C. H. Talbot: *Medicine in Medieval England* (London, 1967), 150. o.

¹⁰⁷ *Walter of Henley's Husbandry*, 8. o.

ékesítették – ezt tiltotta ugyan Worcester püspöke. A fiatal fiúk és lányok együtt táncoltak, az egyházi emberek ismételt tiltakozása ellenére. A táncmulatságot, amely olykor az énekléssel-játtékkal egybekötött éjszakai ünnepségek része volt, a templomtérren tartották. A nagyböjt első vasárnapjának estéjén némely európai faluban Brandon-táncot jártak. Ezen éjszakai ünnepségen a férfiak és nők égő gyertyákkal kivonultak a szőlőskertekbe és a földekre, ott táncoltak, liturgikus dalokat énekeltek, és varázsigéket mondtak a fákra ártalmas kártevők ellen.¹⁰⁸ Ez felidézi Jeanne d'Arc falujának (Domrémy) tündérfáját, amely alatt fiatal férfiak és nők táncoltak, énekeltek és ittak.

Több prédikátor azt rótta fel a nők bűnéül, hogy templomi prédikációk hallgatása helyett maguk közt locsognak.¹⁰⁹ A nők vajon tényleg nem vették komolyan a prédikációkat, és többet fecsegetek, mint a férfiak, vagy pedig a locsogás a nőkről alkotott képzet egyik állandó összetevője, s ezt a prédikátorok sem tagadhatták? Nehéz azt feltételezni, hogy a nők kevesebb vallási áhítatot éreztek, mint a férfiak. Montaillouban inkább a férfiakat jellemezte a hittagadás és a papgyűlölet, mert a papok a terményen kívül a nyájból is dézsmát követeltek, s ezzel a nyomorba taszították a parasztokat.

A keresztény szentek közül kevés született parasztnak, de ezen kevesek közt több nő is volt. Egy 13. századi, Cortonai Margit nevű paraszttasszony a szeretője lett egy nemesnek, és fiút szült neki. A férfi halála után hátat fordított a világnak, és Isten szolgálatát választotta. Csatlakozott a ferencesek harmadik rendjéhez, jótekonyskodott, és próbálta bűnbánatra készíteni a vétkezőket. Visszavonultságban élte utolsó éveit. Csak 1728-ban avatták szentté, de a falubeli emberek már közvetlenül a halála után szentnek tekintették.¹¹⁰ Hartmann von Aue versében (*Der Arme Heinrich*) – szólunk már róla – a hősnő, egy fiatal parasztlány feláldozná magát a leprás földesúrért. Küzdelem nélkül hajlandó feláldozni

¹⁰⁸ M. Sahlin: *Etude sur la Carole médiévale* (Uppsala, 1940); Homans: i. m. 23. feje.

¹⁰⁹ Alvarus Pelagius: *De Planctu Ecclesiae* (Velence, 1560), L. II, 147b fol.; Humbert de Romans: *Sermones*, Sermo XCIX, 98. o.

¹¹⁰ *Acta Sanctorum*, febr. III. 298–357. o. Két további példa szentté avatott paraszttasszonyra: Margaret of Barefoot ('Mezítlábas Margit'), *Acta Sanctorum*, aug. II. 121. f., és Gemma of Solomona, *Acta Sanctorum*, máj. III. 181. f.

ifjú életét, mivel a rá váró örökkévaló életéről elmélkedik. Áldozatkészsége megindítja a lovagot. Elfogadja sorsát, és visszautasítja a lány áldozatvállalását. Ekkor csoda történik, és a lovag kigyógyul a leprából.

Montaillouban a nők virrasztottak a holttestek mellett a temetésig, és sekrestyés híján ők készítették fel a holttestet a temetésre, megmosdatták, és halotti lepelbe burkolták. A nők az olyan szertartásos cselekedetekben is tevékenyen részt vettek, ahol az elhunyt rokonai, ősi szokásokat követve, vágta a halott körméből, valamint a hajából egy fűrtöt, és azt a házban őrizték, hogy a halál után se távozzon onnan az áldás.¹¹¹ A kereszténység sem tudta kiirtani ezeket a mágikus szertartásokat, s a nők, már az ősibb kultúrákban is, aktív szerepet vállaltak bennük.

A falusi nők és férfiak nem írtak leveleket, nem vezettek naplót, amelyek feltárhatnának valamit gondolkodásmódjukról, mentalitásukról. A parasztok világát ábrázoló vajmi kevés irodalmi művet nem parasztok írták. Amit tudunk, azt leginkább kívülről tudjuk: a szervezettségből és a tevékenységekből. A közvetett források csupán villanásnyi bepillantást engednek a parasztok belső világába, holott a középkori Európában ez az osztály alkotta a népesség zömét. Néhány paraszt a plébánosok által vezetett iskolákban tanult, s ez lehetővé tette számukra, hogy részt vegyenek az uradalom irányításában, a hűbéri rendszerben vagy a királyságban, vagy hogy plébánosok legyenek. Voltak, akik szerzetesek lettek, és a kolostorban tettek szert némi tudásra. Dél-franciaországi vagyonos parasztok akár az egyetemig is eljutottak.¹¹² Olyan falusi nőről azonban nincs tudomásunk, aki oktatásban részesült volna. Jeanne d'Arc – családja nem szűkölködött – anyjától tanulta a keresztény hit alapvető tételeit és a legfőbb imákat: az Üdvözlégy Máriát, a Miatyánkot, a Hiszekegyet és nem többet.

A parasztlányok helyét a maguk társadalmában kevésbé befolyásolta az a tény, hogy nem tanulhattak, mint befolyásolta a nemes és a városi nőket a felsőfokú oktatás intézményeiből való kizárásuk. A paraszti társadalomban a férfiak túlnyomó többsége tanulatlan volt. Alapjában nem a tanulatlanság zárta ki a nőket a

¹¹¹ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 334. o.

¹¹² Lásd J. Verger: *Noblesse et savoir. Etudiants nobles aux universités d'Avignon, Cahors, Montpellier et Toulouse (fin du XIVe siècle)*, in P. Contamine (szerk.): *La Noblesse au Moyes Âge* (Párizs, 1976), 289–315. o.

falusi közösség uradalmában való – földesúri vagy állami – állás betöltéséből, mint ahogyan az egyházat sem az iskolázatlanság zárta el előlük. A középkori társadalom nem akarta, hogy a nők közhivatalt lássanak el, és az iskolázatlanság már kezdettől fogva megtagadta tőlük a lehetőséget, és utólag is igazolta jogaik megtagadását. A parasztférfi, ismeretek elsajátításával, kiléphetett osztályából, a nőknek azonban nem adatott meg ez a lehetőség.

Egyes antropológusok arra hivatkoznak, hogy a civilizáció hajnalán bekövetkezett nemek közötti munkamegosztás módszere lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a nők a történelem folyamán minden ismert társadalomban alárendelt helyzetbe kerültek. A vezetői szerep a harchoz, vadászathoz, hajó- és házépítéshez társult. A nők nem vettek részt ezekben a tevékenységekben. Ha visszatérünk a hármasságot alkotó középkori társadalom leírásához, a papok, katonák és dolgozók funkcionális társadalmához, azt látjuk, hogy a dolgozók osztályához sorolható nők játszották a legteljesebb szerepet osztályuk működésében. A nők magukra vették a fátlyat, de nem celebráltak misét, még az apácák sem. Némelyik nő hűbérbirtokot örökölt, és uralkodói hatalmat gyakorolt, de a nemesnők nem végeztek katonai tevékenységet, s csupán mint egyének léptek hivatalba vagy gyakoroltak uralkodói hatalmat.

A parasztnőkhöz a városi dolgozók osztályához tartozó nők álltak legközelebb (és a társadalom három funkcionális rendre való osztásában a dolgozók parasztoknak minősülnek), mindazonáltal a nők jóval behatároltabb szerepet játszottak a városi társadalomban, mint a falusiban. A város megkülönböztető jegyei nemcsak a termelés és a kiskereskedelem, hanem a külkereskedelem, a pénzügyi viszonylatok és az oktatási intézmények s ezekben a nők semmiféle szerepet nem játszottak. A falusi társadalomban viszont, mint láttuk, a nők szinte minden mezőgazdasági tevékenységben részt vettek, és igen csekély mértékű volt a nemek szerinti munkamegosztás (a kizárólag férfiak által végzett építés és favágás kivételével). A középkori parasztnőt azonban nem csupán osztályából eredően érte hátrányos megkülönböztetés, hanem a neme miatt is. Nem élvezett a férfiakkal egyenlő jogokat. Munkatevékenységük révén a falusi nők bizonyos fokú önbizalmat és cselekvésszabadságot nyertek – hasonlóan a városi dolgozó osztályokba tartozó nőkhez –, a társadalomban és a családban

azonban – akárcsak a többi osztályban – a férfiak gyakorolták a hatalmat. A nemek szerinti munkamegosztás szinte teljes hiánya nem járt nemek közti egyenlőséggel: vagy azért, mert a nők elleni diszkriminációt nem (vagy nem kizárólag) a munkamegosztás hozta létre, vagy pedig azért, mert a társadalom fejlődési folyamatában e diszkrimináció behatolt a különböző jog- és szokás-rendszerekbe, állam- és társadalomszervezetekbe, vallásokba és az irodalom nőképébe.

Alapvetően azok a szerzők jártak el helyesen, akik (a már említett kivételekkel) a nőket a középkori társadalom külön rendjének tekintették. A nőktől mint nőktől tagadtak meg bizonyos közjogokat és törvény adta jogokat, bizonyos őket megillető törvényes engedményeket, ahogyan egyes országokban a nőket éppen nemük miatt végezték ki bizonyos módon. Az egyház azért tagadott meg jogokat a nőktől, mert – osztályuktól függetlenül – nők voltak. S a különböző osztálybeli nőket tárgyaló fejezeteket összegezve azt látjuk, hogy a nők jogai egyik osztályban sem voltak azonosak a férfiak jogaival – ez minden rendű és rangú nő negatív közös nevezője.

8. Boszorkányok, eretnekmozgalmak

Nők az eretnekmozgalmakban

Az eretnekmozgalmak nyugat-európai elterjedésének kezdeteitől a középkor végéig sok nő csatlakozott az eretnek szektákhoz. A krónikaírók fontosnak tartották, hogy ezt kiemeljék, s nemcsak azért, hogy hűen adjanak számot a történelekről, hanem hogy ezzel is gyalázzák az eretnekek értékét és céljait. Maga a tény, hogy a nők lelkesen reagáltak egy-egy eretnek prédikációjára, már elegendő volt ahhoz, hogy az elhangzottakat tudatlanságnak vagy egyenesen az ortodoxiától való eltérésnek, bűnnek minősítsék. (Mellesleg részben nők alkották az ortodox prédikátorok törzsközösségét is.) Némelyik szekta biztosította a nők számára a prédikáláshoz és misézéshez való jogot, ezzel kétségkívül sértve a Szentírást és a kánonjogot. Eretnekellenes kirohanásaikban a katolikus szerzők szexuális bűnöket is tulajdonítottak nekik, és a krónikákban, sőt egyik-másik katolikus vitairatban a kicsapongó szerelmi élet a sztereotip eretnek állandó jellemzőjévé vált. Természetesen az eretnek bujálkodások efféle ábrázolásának a nők is szereplői lettek.

Mindazonáltal a krónikaírók bizonyára helyesen állították, hogy sok nő csatlakozott az eretnekmozgalmakhoz. Ezt lehet leszűrni az egyházi emberek leveleiből, az inkvizítorok belső terjesztésű kézikönyveiből és az inkvizíciós jegyzőkönyvekből. Egy piemonti – protodualistának nevezhető – eretnekcsoport leírásában Radulfus Glaber („A Kopasz”) már 1028-ban szót ejt egy csatlakozó grófnőről. A közösséget parasztok – férfiak és nők – alkották. Nagyrészt ugyanazok a célok hajtották őket, mint a 11. századi reformmozgalmat: az erkölcsösség támogatása, a magántulajdon és a test sanyargatásának elvetése, a mértéktelen és üzérkedő papok és ágyasaik elutasítása.¹ A 12. század elején sok nő, köztük sok

¹ Radulphus Glaber: *Les Cinq Livres de ses Histoires*, szerk. M. Prou (Párizs, 1886), 74–81. o.; Landulf Senior: *Historia Mediolanensis* II, MGHS, VIII. köt. 65–66. o.; R. I. Moore: *Family, Community and Cult on the eve of the Gregorian Reform*, TRHS XXX (1980), 49–69. o.

prostituált található Henry Le Mans követői között, ugyanabban az időben, amikor sok prostituált Robert d'Abrisselhez szegődött, hallgatta prédikációit, és bűnbánatot gyakorolt. E nők számára a hagyományos megoldás az lett volna, ha visszavonulnak egy bűnbánó szajháknak létrehozott otthonba, Henry Le Mans ezzel szemben azt javasolta, vágják le hajukat, vessék tűzre cifra ruháikat és ékszereiket, majd menjenek feleségül híveihez. A hozomány eltörlését is elrendelte.² A nők akkoriban egy Tanchelm nevű vándorprédikátor meghallgatására özönlöttek Hollandiába, majd valamivel később Bresciai Arnoldhoz Itáliába.³

A 12. században – ahogyan a 11. században is – a nők különféle protodualista csoportokhoz tartoztak, azaz olyan csoportokhoz, melyek pontos tanai és szertartásai nehezen körvonalazhatók, de innen erednek a kathar hitvallás elemei és szokásai, valamint Henry Le Mans, Peter Bruys és mások nézetei. Az ilyen csoportok létrejöttéről feljegyzések készültek Soisson-ban, Périgueux-ben, Rheimsben és egyebütt.⁴ A szerzők idősebb asszonyokról, prostituáltakról és apácákról szólnak. Ralph Coggeshall említ egy rheimsi nőt, aki jól ismerte a Szentírást (téves értelmezéssel), és kiváló vitapartner volt. Ismeretes, hogy nők is voltak az pszeudoamalrichianusok, az antinomizmussal vádolt Amalrich tanainak kora 13. századi vulgarizálói között. Azt állították ugyanis, hogy ők a Szentlélek megtestesítői, és „minden egy, mert minden létező Isten”. Amennyiben ők a Szentlélek megtestesítői, nem vétkezhetnek, ennél fogva nincs szükség szentségekre.⁵ Mások az pszeudojoachimisták rendjéhez csatlakoztak, Fiorei Joachim tanainak vulgarizálóihoz.

1300-ban az inkvizíciós törvényszék elrendelte egy Gulielma nevű, 1281-ben elhalálozott asszony maradványainak exhumálását. Az inkvizítorok szerint az asszonyt a Szentlélek megtestesítőjeként imádták követői. Ezek az emberek hittek abban, hogy az asszony segítőtársa, egy Manfreda nevű nő pápa lesz, megtéríti a

² *Actus pontificum Cenomannis in urbe degentium*, in *Heresies of the High Middle Ages*, szerk. W. L. Wakefield – A. P. Evans (Columbia, 1969), 108. o.

³ *Monumenta Bambergensis*, szerk. P. Jaffé (Berlin, 1869), 296–300. o.; John of Salisbury: *Historia Pontificalis*, szerk. M. Chibnall (London, 1956), 62., 64. o.

⁴ Gilbert of Nogent: i. m. L. III. 17. fej.; Heribert szerzetes: *Epistola*, PL CLXXXI. köt. 1721–1722. kol.; Ralph of Coggeshall: *Chronicon anglicanum*, szerk. J. Stevenson (Rolls Series LXVI, London, 1875), 121–125. o.

⁵ *Cartularium universitatis parisiensis*, szerk. H. Denifle (Párizs, 1889), I. köt. 71–72. o.

zsidókat és a muzulmánokat, s új korszakot nyit az emberiség történetében. Pápaként női bíborosokat fog kinevezni.⁶ Utaltunk már Colmar évkönyvének arra a részére, amelyben a gyönyörű és ékesszóló fiatal nő eljött, hogy az Apa, a Fiú és a maga nevében nőket kereszteljen. Az ortodoxia határain belül maradó női misztikusok prófétai kijelentéseivel ellentétben az ő szavait eretneknek nyilvánították, halála után földi maradványait kiásták és máglyára vetették. Az álapostolok – rövid életű mozgalom Itáliában a 13. században – az apostolok példáját követő teljes szegénységben hittek, és a Fiorei Joachim tanításai által sugallt próféciaikkal foglalkoztak. E mozgalomban is voltak női tagok, és egy Margaret nevű nő a vezető, Dolcino közvetlen segítő társaként tevékenykedett. Apáca volt, majd Dolcino hatására kilépett a zárdából. 1307-ben egy harmadik társukkal egyetemben mindkettőjüket máglyán megégették.

A pszeudoamalrichiánusokhoz hasonlóan az Istennel való teljes azonosulás hitét és ebből következően bűnre való képtelenséget valló úgynevezett Szabad Lélek Testvéreihez is csatlakoztak nők. A Szabad Lélek Testvérei nem tűnik szervezett szektának, csupán néhány szórványos csoportnak. Az sem világos, hogy tényleg mindannyian olyan kicsapongók és erkölcstelenek voltak-e, mint amilyenek a krónikások leírják őket, vagy inkább a késő középkori ortodox misztikus mozgalomhoz álltak közelebb. A Szabad Lélek Testvérei sorai közt beginák és laikus nők is voltak. Néhányan a férfivezetők köré gyűltek, mások pedig elzártágban misztikus élményeket éltek meg.⁷

1372-ben a párizsi parlament azzal vádolt egy Jeanne Daubenton nevű nőt, hogy a *turlupinok* csoportjának egyik vezetője lett (a tagok Koldusok Társaságának nevezték magukat). A csoportot a Szabad Lélek Testvéreit idéző tanok és szokások jellemezték. A nőt máglyán megégették.⁸ Láttuk már egy előző feje-

⁶ M. D. Lambert: *Medieval heresy. Popular Movements from Bogumil to Hus* (London, 1977), 193. o.; S. E. Wessley: *The 13th century Guglielmities: salvation through women*, in D. Baker (szerk.): *Medieval Women* (Oxford, 1978), 289–303. o.

⁷ Lásd R. E. Lerner: *The Brothers of the Free Spirit* (California, 1972): nőkről: 229–230. o. Az álapostolokról lásd Bernard Gui: *Manuel de l'Inquisiteur*, szerk. G. Mollat (Párizs, 1964), 84–104. o.

⁸ B. Geremek: *Les Marginaux parisiens au XIVe siècle* (Párizs, 1976), 345. o. és 21. jegyzet.

zetben, hogy a spirituális ferencesekhez közel álló beginákat eretnekséggel vádolták. Kezdetől fogva voltak nők a valdensek és katharok között is. A pamiers-i inkvizíciós törvényszék jegyzőkönyvei a 14. század első negyedéből alátámasztják, hogy a dél-franciaországi katharok végső kiirtását megelőzően sok nő élt közöttük, s ugyanígy a valdensek között. Peter Waldo híveinek legelső csoportjaiban, a 12. század utolsó negyedében is voltak nők, s a szektában is maradtak évszázadokon át. (Ez az egyetlen eretnekmozgalom, amely a virágzó középkorban jött létre, soha nem semmisült meg, és a legújabb korig fennmaradt.)

Amikor a 14. század végén, még inkább a 15. században a lollardok mozgalma megváltoztatta jellegét, és az oxfordi, egyetemi központú intellektuális eretnekcsoporthból népszerű hitvallás lett az alsó középosztályok – parasztok és kézművesek – körében, sok nő csatlakozott a rendjeihez.⁹ A huszitákhoz is sereglettek a nők. Egy bizonyos Anna Weiler – társával, Frederick Reiser huszita prédikátorral együtt – máglyán lelte halálát.¹⁰ A táboríták azt tartották, hogy a nők elhagyhatják férjüket és fiaikat, hogy a hegyekbe vagy a huszita központokba – öt város valamelyikébe – menjenek. Nem akarták mindenestül felforgatni a társadalmat vagy a nemek közti kapcsolatokat, bár nagy horderejű változásokat reméltek a jövőben: „Akkor majd a nők fájdalom nélkül szülik meg gyermekeiket, a férfiak is hoznak gyermekeket a világra, a szüzek férfiak magja nélkül szülnek, mint Szűz Mária, s megszűnnek a férjek és feleségek együttes kötelességei.”¹¹

Nem tekintünk át minden egyes szektát, és bennük a nők helyzetét. Némelyikről gyér és töredékes ismeretek állnak rendelkezésünkre, némelyik pedig igen rövid életű volt. A csekély számú és ellenséges érületű forrásanyag nem teszi lehetővé annak felmérését, hogy ezek a szekták mennyire tértek el a római dogmától, ha egyáltalán eltértek, s legalább ilyen nehéz meghatározni

⁹ Lásd J. A. F. Thomson: *The Later Lollards, 1414–1520* (Oxford, 1965): ez a tanulmány a lollardok szokásaival és hitével gyanúsított férfiak és nők bírósági tárgyalásán készült jegyzőkönyveket vizsgálja. Lásd még C. Gross: *Great Reasoner in Scripture: the activities of women Lollards 1380–1530*, in D. Baker (szerk.): *Medieval Women* (Oxford, 1978), 359–380. o.

¹⁰ G. Leff: *Heresy in the Later Middle Ages* (Manchester, 1967), 470. o.

¹¹ Laurentius of Bréjové elmondása alapján, in K. Höfler: *Geschichtsschreiben der Hussitischen Bewegung in Bohemen* (Bécs, 1856–66), 438. o. 29–33 §.

nókkal kapcsolatos irányultságukat, valamint a nők tényleges jogait e közösségekben. Ezért úgy döntöttem, hogy a nők helyzetét a virágzó középkor két legfőbb eretnekmozgalmának – a valdensék és katharok – teológiájában vizsgálom, összehasonlítva a közösségekben érvényesülő valódi jogaikkal. Az első szektáról a 14. századig csak katolikus forrásanyagok állnak rendelkezésre, a másodikról néhány kathar forrásanyag is elérhető.

A valdensék

Említettük, hogy a női valdensék már a 12. század utolsó negyedében megjelentek. A katolikus krónikaírók és hitvitázók elítélték a valdenseket – férfiakat és nőket – engedély nélküli prédikálás miatt. Az inkvizíciós bíróság létrehozásával egyaránt üldözték a férfiakat és a nőket.¹² A katolikus szerzők említették a nők jelenlétét a valdens közösségben, összességében azonban ennek a szektának nem tulajdonítottak olyan erkölcstelen viselkedést, mint a többinek, bár velük szemben sem tartózkodtak az eretnekekre ragasztott sztereotípiák vádjaitól. Burchard von Ursberg azt írta a 13. század elején: „Gyalázatos, hogy a férfiak és nők együtt mennek az úton, gyakran éjszaka is egy házban tartózkodnak, néha állítólág egy ágyban alszanak – és minderre, megesküsznek rá, az apostolok utasították őket.”¹³ A valdens nők perfektek (*perfectae*) is lehettek, azaz a hívek azon csoportjához tartoztak, akik a szekta valamennyi hittételét megtartották, köztük a szüzesség fogadalmát és a magántulajdon tagadásának elvét. A női perfektek a férfiakhoz hasonlóan prédikálhattak és vallási szertartásokat vezethettek: ilyenek voltak az imák, a kenyér megáldása a közös étkezéseken, a szentségek kiszolgálása. Ezt írta egy katolikus szerző a 13. században: „Nemcsak laikus férfiak szolgáztatják ki a mise

¹² Alain of Lille: *De Fide Catholica contra Haereticos sui temporis*, PL CCX. köt. 379. kol.; J. Leclercq: *Le témoignage de Geoffroy d'Auxerre sur la vie cistercienne*, *Studia Anselmiana* XXXI; *Analecta monastica* II (1953), 195. o.; Bernard Gui: i. m. 34. o.; Fournier: i. m. I. köt. 1., 2., 7., 33., 34. o.

¹³ Burchard of Ursberg: *Chronicon*, szerk. O. Holder-Egger – B. von Simson (*Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum*, Hannover és Lipcse, 1916), 107. o.

szentségét, de, tudjuk, még asszonyaik is.”¹⁴ Más nők a „hívők” (*credentes*) csoportjához tartoztak, egy részük férjnél volt, a többiek, hajadonok és özvegyek, együtt éltek egy házban (*hospice*) a perfektek irányításával. A 14. században, amikor a valdens mozgalom már a maga teljességében létrejött (titokban ugyan), néhány közösségében a nőket megfosztották a prédikálás és misézés jogától. Más közösségekben valószínűleg megmaradtak ezek a jogok.¹⁵

A valdens teológia máshol jelölte ki a nők helyét, mint a katolikus ortodoxia? Ismereteink szerint a valdensek nem alkottak saját, új, általános érvényű teológiát, részlegesen sem, amely meghatározta volna a nők helyét a mennyei hierarchiában vagy az emberiség megváltásának történetében. A valdensek kezdetben csak szegénységet és apostolokat követő életmódot követeltek, azaz vándorlást és prédikálást (*paupertas, vita apostolica*). Egyházellenesnek sem tekinthetők a szó szoros értelmében, mivel eleinte nem bírálták az egyház szervezetét vagy a papok életvitelét, és engedélyt kértek a pápától a prédikáláshoz. Engedélyt nem kaptak, ennek ellenére tovább prédikáltak, következésképpen törvényen kívül helyezték, kiátkozták és száműzték őket. Fokozatosan sok különálló közösséggé alakultak, és valószínűleg elfogadták egyes dél-franciaországi és itáliai eretnekmozgalmak néhány hiteli eltérését, végül az Újszövetség tanainak szó szerinti értelmezési módjával is eltértek a katolikus ortodoxiától. Szertartásaik néhány mozzanata is különbözött a katolikustól.

Maga Waldo gazdag polgár volt, akárcsak néhány korai követője. Csak vagyonos ember szabadulhat meg tulajdonától, és választhatja önként a szegénységet. A közösség gyarapodásával azonban egyre többen csatlakoztak az alsóbb középosztályokból: parasztok, pásztorok, kézművesek. Nem állt iskolázott vezető az élükön, és nem alkottak új teológiát. Jellemző, hogy amikor egy

¹⁴ Litterae Episcopi Placentini de pauperibus de Lugduno, szerk. A. Dondaine, in *Archivum fratrum praedicatorum* XXIX (1959), 271–274. o.; *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters*, szerk. J. I. von Dollinger (München, 1890), II. köt. 6–7. o.; M. Koch: *Frauenfrage und Ketzertum im Mittelalter* (Berlin, 1962), 10. fej. és 185. o.

¹⁵ Stephen of Bourbon: *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus*, szerk. A. Lecoy de la Marche (Párizs, 1887), 292. o.; *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, I. köt. 7c 74. o. 3d 56. o. A tanú azt állítja, hogy a nők nem prédikálhattak és misézhettek.

inkvizíciós törvényszék bírái azt kérdezték egy valdens férfitől, hisz-e abban, hogy a nők női testben fognak feltámadni, vagy pedig mindenki férfi testben fog feltámadni, ő azt felelte, hogy mindenki a saját nemében fog feltámadni (*quilibet resurget in sexu suo*). Ez ortodox hitvallás volt, szemben a katharoknak tulajdonított, az alsóbb osztályokban nagy népszerűségnek örvendő nézetekkel, amely szerint mindenki férfi testben fog feltámadni.¹⁶ Hitvallásában Peter Waldo elutasította eretnek kortársai közkeletű gondolatait, főleg a kathar nézeteket, s többek között kinyilvánította, hogy Jézus „valódi isten az Atyából, valódi ember az Anyából, valódi testtel az anyja méhéből, gondolkodó emberi lélekkel... Szűz Mária szülte valódi szüléssel a testéből”.¹⁷ Az öt követő valdensek soha nem szakítottak e katolikus hittel. Nem magasztalták viszont Szűz Máriát, Isten anyját. Kétséges, hogy minden valdens ünnepelte-e Szűz Mária napját, és elfogadták-e imáját, az Üdvözlégy Máriát.

Az inkvizíciós bíróság előtt tett vallomások olykor azt tanúsítják, hogy néhány valdens megkérdőjelezte Mária közvetítő szerepét a hívő és Isten között.¹⁸ Kétségtelen, hogy egészében véve nem emelték ki és nem támogatták szerepét és tiszteletét. Ezzel – a katolikus teológiában elfoglalt helyéhez képest – csökkentették a női tényező szerepét a mennyei hierarchiában, főleg a 12. századtól kezdődően, amikor a katolikus teológia kiterjesztette a Szűz, az Istenanya, az Isten és az ember közti közvetítő szerepét. A valdens szertartásokat általában a rendkívüli egyszerűség jellemezte, főleg a Szűz tiszteletét csökkentették a minimumra. Nem tudjuk tehát megmagyarázni, hogy a valdens közösségben miért volt több joguk a nőknek, holott ezt nem indokolja az a teológiai változás, amely a női tényező szerepére vonatkozik a mennyei hierarchiában és az emberiség megváltásában.

¹⁶ Uo. 10c. A kérdést tárgyalja Ágoston, válaszában azt állítja, hogy mindenki a saját nemének megfelelő testben támad fel, mivel a Természet kegyes volt a bűnbeesés előtt, és az idők végeztével ismét kegyes lesz. Szent Ágoston: *De Civitate Dei*, PL XLI. köt., LXXII C. 17.

¹⁷ „Deus verus ex patre esset et homo verus ex matre, veram carnem habens ex viceribus matris et animam humanam rationabilem; natus ex Virgine Maria, vera nativitate carnis.” A szöveget idézi Thouzellier: i. m. 28–29. o. A szövegről lásd Wakefield: i. m. 204–206. o.

¹⁸ *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, I. köt. 9ab, 82. o.; *Beitrag zur Sektengeschichte*, II. köt. 9., 99., 307., 399., 620. o.

Miért voltak hát a nőknek a valdens közösségben szélesebb körű jogaik? Úgy tűnik, ebben két tényező játszott szerepet: (1) az Újszövetséghez való visszatérés, s ennek következtében a keresztény hívők – köztük nők – spirituális egyenlőségének hangsúlyozása; (2) az üldözött peremközösségben a tagok, a nőket is beleértve, természetszerűen nagyobb fokú egyenlőséget élveztek. A valdensekkel polemizáló katolikus hitvitázók idéztek minden olyan szöveget, amelyre az eretneknek nem hivatkoztak, s amelyből levezethető a női prédikálás tilalma, és gondosan ügyeltek arra, hogy közvetlenül ne vitassák a valdensek által használt szövegeket. Amikor ezt nem kerülhették el, akkor a maguk értelmezését adták a szövegekről, természetesen fenntartva állításukat, hogy a szövegek nem támasztják alá a nők prédikáláshoz való jogát.

E vitastílus legszebb példája a premontrei Bernard apát könyvében található. A negyedik fejezet a laikus férfi prédikáláshoz való jogát tagadja, a nyolcadik fejezet pedig hasonlóképpen a nőkét. Mindkét fejezetben ugyanaz a módszer: idézetek a Szentírásból, amelyek tagadják a laikus férfi, illetve nő prédikálási jogát; a valdensek által használt, a laikus férfiak és nők prédikálását igazoló részek idézése; a hivatkozott részek valdens értelmezésének a cáfolata; végezetül az ilyenfajta prédikálás tiltása. A nőket illetően a szerző olyan szövegeket idéz, amelyekre már hivatkozott az apácákról szóló fejezetben (Pál apostol levelei az Efézusbeliekhez 5:22–23, Timótheushoz I. 2:11–12, a Korinthusbeliekhez I. 11:3–15, Genézis 3:16). Először a nő vétkezett, és ő készítette bűnre Ádámot; a nő feje a férfi, neki teremtetett; az asszony maradjon csendben, és ne uralkodjon a férfin. A női prédikálás a karthágói zsinat által már 398-ban bevezetett kánonjogot is sérti. Bernard szerint a valdensek a nők prédikálását a Titushoz írott levéllel támasztották alá (2. rész, 1–3. vers):

„Te pedig azokat szóljad, a mik az egészséges tudományhoz illenek. Hogy a vén emberek józanok legyenek, tisztességesek, mértékletesek; a hitben, szeretetben, tűrésben épek. Hasonlóképpen a vén asszonyok szentekhez illő magaviseletűek legyenek, nem patvarkodók, sem sok borivás rabjai, jóra oktatók.”

E versek értelmezése azonban – állítja – téves: nem arról szólnak, hogy a nőknek az embereket kell tanítaniuk, hanem csak gyerme-

keiknek kell helyes viselkedést mutatniuk. Hasonlóképpen téves a valdensek Annára, Fánuel lányára való hivatkozása (Lukács 2): ez az Anna idős asszony volt, aki hosszú éveken át böjtölt és imádkozott Istenhez, ezért kapta a prófécia adományát, sehol nem állítják azonban, hogy nyilvánosan tanított. Sokféle szellemi adomány létezik, és a prófécia nem ugyanaz, mint a prédikálás joga (*Igitur aliud sit donum prophetiae aliud sermo doctrinae*).¹⁹ Ennyit a premontrai szerzőről. A funkció, a cím és az isteni adomány különbségét a 3. fejezetben a női misztikusokról szóló rész tárgyalja.

Úgy tűnik ezért, hogy a valdensek visszatérése az Újszövetséghez – le is fordították országaik nemzeti nyelveire – az egyik oka annak, hogy ilyen jogokkal ruházták fel közösségeikben a nőket. Természetesen a valdensek szelektív módon kezelték a bibliai idézeteket. Nem tudjuk, tényleg hagyatkoztak-e Szent Pálnak a Galáciában élő keresztényekhez írott levelére (3:28): „Nincs zsidó, sem görög; nincs szolga, sem szabad; nincs férfi, sem nő; mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban.” Mindenesetre a hitvitázók nem utaltak erre a versre. De azt már nem tudjuk megmondani, hogy ez inkább azt jelenti-e, hogy a valdensek nem is használták e verset, vagy azt, hogy nehéz lett volna cáfolni egy ezen a passzuson alapuló, nőket támogató érvet.

A valdensek nem arra törekedtek elsősorban, hogy jogokat adjanak a vallási közösségekben élő nőknek. Ez inkább annak volt a része, hogy bővíteni kívánták a világi emberek jogait, csökkenteni a különbséget köztük és a papok között, és elutasították az egyházi hierarchiát – mindezt a Szentírás tekintélyére alapozva. Fontos, hogy még William Occam, 14. századi nominalista filozófus is – az egyházi hierarchia rendszerét bírálva és a laikusok zsinatokon való részvételi jogát követelve – több jogot kívánt a nőknek az egyházon belül, például a zsinatokon való részvétel jogát.²⁰ És a valdensek, ez a deviáns, üldözött, marginális csoport viszonylag nagyobb

¹⁹ Bernardi abbatis Fontis Calidi ordinis Praemonstratensis, *Adversus Waldensium sectam liber*, PL CCIV. köt. 805–812., 825–826. kol. Lásd még Thouzeller: i. m. 50–70. o. Egy másik példa a valdensekkel folytatott vitára: Alain of Lille: *De Fide Catholica contra Haereticos sui temporis*, PL CCX. köt. 306–309., 316., 377–380. kol.

²⁰ L. Baudry: *Guillaume d'Occam* (Párizs, 1950), 171., 176. o.; G. Lechler: *Johann von Wicliff und die Vorgeschichte der Reformation* (Lipce, 1873), I. köt. 127. o.

egyenlőséget biztosított tagjainak, mint a katolikus közösség. Egy ilyen csoport az összes tag aktív jóváhagyását igényli, s ez nemcsak az osztályok, hanem a nemek közötti határok gyengülését is elősegíti. A perfektek – férfiak és nők – lemondtak mindenféle magántulajdonról, valamint a házasságról. A nő, ha perfekt lett, nem tartozott családhoz, azaz a férj vagy apa autoritásának alárendelt gazdasági egységhez.

Mint már megjegyeztük, a 14. században egyes valdens közösségek megtagadták a nőktől a prédikálás és misézés jogát, s ez része volt az intézményesülés szélesebb folyamatának és a laikusok prédikálási jogai korlátozásának. A jelenség megismétlődött a 17. századi Anglia protestáns szektáiban. Ezekben is megszűnt először a papok és – a nőket is magukba foglaló – laikusok közti különbségtétel, majd az egyházi és állami üldöztetést követően visszarettenetek a férfi és női szellemi egyenlőség elismerésének logikus következményeitől. A restauráció korára a disszenterek már nem támogatták az efféle egyenlőséget a földi kongregációban.²¹

A katharok

Ahogy a kathar eretnecség Dél-Franciaország valamennyi társadalmi osztályába beszivárgott, mindenféle rendű és rangú nő is csatlakozott a mozgalomhoz. Sokuk a közép- és főnemességhez tartozott. Nem kétséges, hogy a mozgalom széles körű dél-franciaországi elterjedését részben a főnemességtől kapott támogatás ösztönözte. Míg azonban a főnemes férfiak pusztán rokonszenvüket és támogatásukat fejezték ki, vagy legfeljebb kathar hívők lettek, sok főrangú nő még élteben magához vette a *consolamentumot*, és perfekt lett. Voltak köztük özvegyek, mások külön éltek a férjüktől. A nők olyan családokból származtak, mint a de Puylaurens, a Laurac, a Mirot, a Mirepoix és hasonlóké. Esclarmonde, Foix gróf nővére, Gascony egyik főnemesének az özvegye perfekt lett, és rendszeresen részt vett a katharok és katolikusok közötti vitákban. A krónikaíró Guillaume de Puylaurens szerint az asszony úgy felbőszítette a katolikus papot, hogy az e szavakat in-

²¹ K. Thomas: *Women in the Civil War sects, Past and Present* XIII (1958), 42–62. o.

tézte hozzá: „Asszonyom, menjen haza és fonjon. Nem illendő, hogy egy nő hitvitába keveredjen!” Bátyja csak szimpatizált a katharokkal.

A 12. század folyamán és a 13. század elején, amikor a kathar mozgalom nyíltan csak Dél-Franciaországban létezett, a nők gyakran együtt laktak egy házban, melyet a katolikusok „eretnekház”-nak neveztek (*domus haereticorum*). Ezeket a házakat általában kathar nemes nők hozták létre. A valdensházakhoz hasonlóan olyan lányok és nők laktak ott, akik a hívők csoportjához tartoztak, és a perfektek irányították őket. A legtöbb ilyen házban műhelyek, orvosi rendelők és iskolák is voltak. Amikor a katharizmus titkos mozgalommá vált, leginkább a paraszti közösségekben élt tovább, és sok falusi nő csatlakozott hozzá – már volt róla szó az Haute Ariège vidéki parasztközösség tárgyalása kapcsán. A nők különösen fontos szerepet játszottak a kathar gondolatok rokonoknak és a fiatalabb nemzedéknek való közvetítésében. A 12. század során néha vándor hittérítői tevékenységet is végeztek.

A nők a kathar közösségben nem lehettek presbiterek vagy püspökök, ezek azonban pusztán adminisztratív tisztviselők voltak, és a vallási hierarchiában lejjebb helyezkedtek el, mint a perfektek (szemben a katolikus egyház szokásjogával, amely szerint csak püspökök vagy magasabb rangú egyházi személyek szolgálathatták ki a papszentelés és a bérmlás szentségeit). A női perfektek prédikálhattak, áldást oszthattak, és *consolamentum*ot adhattak. Nőknek általában nő perfektek adták a *consolamentum*ot, férfiaknak pedig férfi perfektek. Férfi perfekt távollétében azonban a nő férfiaknak is kiszolgáltathatta.²² Minden perfektért rajongtak a hívők, s ezt az érzést szertartásos meghajlással fejezték ki (*melioramentum*), kifejezésre juttatva a rajtuk levő Szentlélek tiszteletét. A férfi és női perfektek teljes szüzességben éltek, nem volt vagyonuk, nem ettek húst és egyéb állati terméket, rendkívül egyszerű és mértékletes életet éltek. Néha kétkezi munkát is végeztek.²³

²² J. Guiraud: *Histoire de l'Inquisition au Moyen-Âge* (Párizs, 1933), I. köt. 291. o.; *Registre de l'inquisition de Jacques Fournier*, II. köt. 126c 50. o.

²³ A kathar nőkről lásd E. Griffe: *Le Catharisme dans le diocèse de Carcassonne et la Lauragais au XIIe siècle*, *Cahiers de Fanjeaux* III (1968), 216., 224., 231. o.; M. Becamel: *Le Catharisme dans le diocèse d'Albi*, uo. 248–250. o.; Y. Dossat: *Les Cathares d'après les documents de l'Inquisition*, uo., 73. o., 8. jegyzet.

Milyen szerepet játszott a női tényező a kathar teológiában? A katharok minimálisra csökkentették a Szent Anya jelentőségét. Egyesek szerint Mária a mennyország egyik angyala volt; s ha angyal volt, akkor Jézus megtestesítése teljesen illuzórikus. (Ez a hit, a docetizmus, már a 2. században elterjedt a gnosztikusok között.) Mások szerint Szűz Mária hús-vér asszony volt, az ő testében tartózkodott Jézus, de semmit nem vett el belőle.²⁴ A katharok – mindkét esetben – úgy vélték, hogy Mária valójában nem szülte meg Istent (*Dei Genetrix*). A katharok által elfogadott két bogumil szöveg, *A titkos vacsora* és az *Izsák látomása* alapján Jézus Mária fülén keresztül jutott a testébe: „Azután leereszkedtem, és a fülén át jutottam belé, és a fülén át hagytam el.”²⁵ Mária tehát asszony volt, Jézus áthaladt rajta, de nem vett el belőle semmit. Az inkvizíciós bíróságok előtt tett kathar vallomásokban ez a felfogás ismétlődik, még nagyobb nyomatékkal. Az egyik tanú szavaival:

„Isten nem kapott emberi testet az Áldott Máriától, Mária nem szülte meg Őt, és nem volt Isten anyja... Helytelen azt sugallni és azt hinni, hogy az Isten Fiát asszony szülte, és hogy ilyen alantas lény, egy asszony foglalta Őt magában.”²⁶

Az inkvizíciós törvényszék és Moneta Cremona inkvizítor előtt tett más vallomásokból az tűnik ki, hogy a katharok szerint Mária

zet, 103. o., 9. jegyzet, 86. o., 82. jegyzet, 96. o., 138. jegyzet, 98–99. o., 148., 149., 150., 151. jegyzet. H. Blanquière és Y. Dossat: *Les Cathares au jour, confessions inédites de Cathares quercynois*, uo. 262., 266., 268., 269., 271, 272. o. Y. Dossat: *Confession de G. Donadieu*, uo. 290–297. o.; Nelli: i. m. 4. fej.; Guiraud: i. m. I. köt. 147–148. o.; A. Borst: *Die Katharer* (Stuttgart, 1953), 207. o.; A. Borst: *Transmission de l'hérésie au Moyen-Âge*, in *Hérésies et Société dans l'Europe préindustrielle, XIe-XVIIIe siècles*, szerk. J. Le Goff (Párizs, 1968), 276. o. és 13–14. jegyzet; Koch: i. m. 3. fej. és 184. o.; a consolamentum nők által történő kiszolgáltatásáról lásd *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, II. köt. 126c 50. o.

²⁴ R. Nelli: *Dictionnaire des Hérésies méridionales* (Toulouse, 1968), 206–207. o.

²⁵ *Cena Secreta ou Interrogatio Iohannis*, szerk. J. Ivanof, in *Légendes et écrits bogumiles* (Szófia, 1925), 82. o. The Vision of Isaiah-ról lásd R. Nelli: *Le Phénomène cathare* (Párizs, 1925), 107. o. és 14. jegyzet.

²⁶ *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, I. köt. 94b, c 457. o.; II. köt. 202c, d 409. o.

angyal volt, akiből Jézus nem vett el semmit. Nézetük alátámasztására egyebek mellett Szent János evangéliumának 2. részéből a 4. verset idézték, a sokat értelmezett „Mi közöm nékem te hozzád, oh asszony?” kérdést. A katarok szerint ennek jelentése: „Mit vettem én el tőled? – Semmit.” (*Quid de tuo sumpsit? – Nihil.*)²⁷ Agyal vagy asszony, a katar hit szerint csupán másodlagos és közreműködői szerepet játszott. S mivel ezzel tagadták azt a felfogást, hogy Istent a szűz szülte meg önkéntesen, s az ő hozzájárulásával eljött a testté vált Isten az emberiség megváltására, hitükből hiányzik Mária közvetítő szerepe a hívő ember és a Fiú között. (A katarok elutasították a hívő és az Isten közötti közvetítés fogalmát. Az egyetlen közvetítő a hívő lelke és Isten között a hívő saját Szellemé.) Mária – magától értetődik – teljesen hiányzott a szertartásaikból is. Tehát nem volt női tényező a katarok mennyei világában, és nő nem játszott szerepet az emberiség üdvözlésében.

A katarok elvetették a Szent Anya – a katolikusok által elfogadott – szerepét és funkcióját, megtartották viszont a maguk sajátos keretei között – ha nem is a teológiában, de mítoszaikban és népi hiedelmeikben – a csábító és erkölcsrontó, a férfinál alacsonyabb rendű nő képét. „A titkos vacsora” szerint Éva lelke alsóbb mennyországból való, mint Ádámé, így Éva a férfinál távolabbra került a jóság és a fény forrásától. E szöveg egyik latin fordításában (az úgynevezett *Bécsi változatban*) a Sátán teremtette a férfi testét, és megparancsolta a második mennyország egyik angyalának, hogy hatoljon belé, és lakjon benne. Később teremtett egy másikat, női testet, és elrendelte az első mennyország egyik angyalának, hogy lakozzon benne. A másik latin verzióban, a Carcassonne-félében a Sátán egy harmadik mennyországbeli angyalnak parancsolja meg, hogy hatoljon Ádám testébe, egy második mennyországbeli pedig Éva testébe.²⁸ A kígyó mindkét változatban elcsábítja Évát, és közösül vele.²⁹ A katarok körében közhiedelmek formájában elterjedt, az inkvizíciós bíróságok előtt tett val-

²⁷ *La Somme des Autorités à l'usage des Prédicateurs méridionaux au XIIIe siècle*, szerk. C. Douais (Párizs, 1896), 125., 119. o.; *Monetae Cremonensis adversus catharos et valdenses libri quinque*, szerk. T. A. Ricchini (Róma, 1743), 5. o.; *Beitrag zur Sektengeschichte*, II. köt. 58., 161., 277. o.

²⁸ *Cena Secreta*, 78–79. o.

²⁹ Uo. 79. o.

lómásokban is leírt történetekben a Sátán az angyalokat csábító asszony képében kísértette meg. A történet olykor azzal zárul, hogy Isten kijelenti: asszony az angyalok bukását előidéző viselkedése büntetéseképp nem léphet be az Ő birodalmába. Más történetekben az asszony – a mezők és gyümölcsösök, ezüst és arany, és a látható világ egyéb javai mellett – egyike a Sátán által az angyaloknak felkínált kísértéseknek.³⁰ Egyik-másik kathar úgy vélekedett, hogy a Paradicsom kapujához érkező női lelkek nem léphetnek be női testben, tehát férfialakot kell magukra öltetniük.³¹ A 14. században az egyik utolsó dél-franciaországi kathar perfekt női hangon okolta Pétert Krisztus háromszoros megtagadásáért.³²

Korábban, az anyasággal foglalkozó fejezetben említettük a kathar történetet, amelyben az Ördög azzal kísérti meg az angyalokat, hogy gyermekeket ajánl nekik, akik minden mennyei örömnél nagyobb boldogságban részesítik majd őket.³³ Ez a történet értelmezhető úgy, hogy a katharok teljes mértékben elutasítják a szexualitást és a gyermeknemzést, ennek következtében olykor sátáni teremtménynek tekintik a nőt, még a velejéig romlott földi világban is. A legnagyobb csapás, ami nőt érhet, ha terhesen hal meg, hiszen a terhesség az Ördögtől való, és a terhesen elhalálozó nő lelke soha nem üdvözülhet.³⁴ Ilyenformán a női tényező nemcsak teljességgel hiányzott az emberiség üdvözülésének folyamatából és Isten és a hívek közti közbenjárásból, de a katharok mitikus történeteiben és közhiedelmeiben a nő alacsonyabb rendű a férfinál, és része van az angyalok bukásában.

A dolgok azonban nem ilyen egyértelműek. E történetek mellett érzékelhető a kathar tanokban a nemek bizonyos semlegesítése, amely a következő előzményeken alapul. Az első az, hogy a nemeket a Sátán teremtette, így részei az e világi dolgok rendjének, mely világ anyagi és bűnös; nem az igaz Űristen teremtette a nemeket, és amikor eljön a megváltás ideje, Ő véget vet a nemek különbségének. A második előzmény a lélekvándorlásba vetett

³⁰ *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, II. köt. 218b, c, 488. o., 202b, c, 407. o, III. köt. 268c, d, 441–442. o.

³¹ Uo. 209c, 441–2. o.

³² Uo. 126a, 47. o.; *Beiträge zur Sektengeschichte*, II. köt. 149–151. o.

³³ *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, III. köt. 151b, 130. o.

³⁴ *Beiträge zur Sektengeschichte*, II. köt. 33., 35., 320. o.; A. Borst: *Die Katharer*, 181. o.

hit. Úgy van elrendelve, hogy a lelkek újjászülessenek. Csak az a lélek nem ölt újból testet, amely az e világi létben eléri a kathar perfektté válás szintjét, és halála után egyé válik a Teremtővel. A legtöbb léleknek azonban az a sors rendeltetett, hogy sok inkarnáción menjen keresztül, és eközben felváltva férfi és női testet ölt magára.

A *titkos vacsora* így írja le, hogyan teremtette a Sátán a testeket: „Amikor az angyalok meglátták a különböző formájú [férfi és női] testeket, amelyekbe bebörtönöztettek, zokogásban törtek ki.”³⁵ A Sátán akkor nemi kapcsolatokra kényszeríti őket. Az inkvizíciós bíróságok előtt tett egyik-másik vallomás azt a hitet bizonyítja, hogy a megváltással, amikor a lelkek visszatérnek az eredetükhöz, megszűnnek létezni a nemi különbségek. Az egyik vádlott ezt vallotta: „A férfi és nő lélek azonos volt, semmi különbség nem volt köztük. A férfi és nő közti különbség a testben van, s ezt a Sátán teremtette. Amikor a lelkek megszabadulnak testiségüktől, nem lesz többé különbség köztük.” Ez az egyneműség utáni sóvárgás nemcsak a kathar közhiedelmekben lelhető fel, hanem a korai századok dualisztikus mozgálmaiban és John Scotus Erigenában is.³⁶ A lélekvándorlásba vetett kathar hit tárul fel az inkvizíciós bíróságok előtt tett vallomásokban, a kathar hitvitákban és a legjelentősebb ránk maradt kathar teológiai írásban, *A két elv könyvében (Liber de Duobus Principiis)*.³⁷

A szüzesség, mint láttuk, a katharok mindenk felett való értéke, s ez nemcsak az inkvizíciós jegyzőkönyvekből tűnik ki, hanem a fennmaradt kathar szövegekből is. Még az ellenük érvelő katolikus hitviták szerzői is elismerték, hogy a kathar perfektek olyan erényes életet élnek, mint amilyenre esküt tettek. A házasodási hajlandóság volt a megbánás és a katolikus valláshoz való visszatérés egyik jele. Ezért a „feleségül vette” és a „megházasodott” kifejezések gyakran előfordulnak a katolicizmushoz visszatérő katha-

³⁵ *Cena Secreta*, 78. o.

³⁶ *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, III. köt. 266c, 201. o, 269b, c, 223. o. A korai dualista szekták és John Scotus Erigena: M. T. d'Alverny: *Comment les théologiens et les philosophes voient la femme*, *Cahiers de Civilisation médiévale X^e-XIIe siècles* (1977), 106. o.

³⁷ *Le Liber de Duobus Principiis. Un traité néo manichéen du XIIIe siècle*, szerk. A. Dondaine (Róma, 1939), 137. o.; Raynier Sacconi: *De Catharis et Pauperibus de Lugduno*, uo. 71. o.; *Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier*, III. köt. 268d, 220. o.

rokról szóló leírásokban.³⁸ A kathar szövegekben a szüzesség mint legfőbb érték felmagasztosulása a szexualitás kozmikus és metafizikus tagadásának a következménye. A *Manicheus traktátus* (*Traktatus Manicheorum*) címen ismert kathar szöveg szerint a szüzesség valójában a perfektek útmutatása: ők nem házasodnak meg, elkerülik a testi csábítást, a paráznaságot és a gyermeknemzést, e bűnös világ kísértéseit. Más tekintélyes források mellett idézi Jézus szavait Szent Lukács evangéliumából (20:34–35): „E világnak fiai házasodnak és férjhez adatnak: De a kik méltókká tétetnek, hogy ama világot elvegyék, és a halálból való feltámadást, sem nem házasodnak, sem férjhez nem adatnak.”³⁹ A kathar szertartást leíró két szöveg a szüzesség értékét is kiemeli. Könyörögnek Istenhez, hogy ítélje meg a test bűnét, és legyen könyörületes a bűnből született testtel.⁴⁰ A szüzesség és erkölcsösség a követendő út, mely Istenhez közelíti az embert.⁴¹ Az e világi nemi vágytól mentes perfekt a többi embertől eltérő egzisztenciális és ontológiai síkon él. Már nem lesz szüksége inkarnációra, és halála után lelke visszatér eredetéhez.

Itt még élesebb az ellentét a szexuális életet élő és az önmegtartóztató férfiak között, vagy – a nőket illetően – a nemi életet élő és utódokat létrehozó asszonyok, valamint az apácák között, mint Clairvaux-i Bernát és Abélard írásaiban. A katharok azonban következetesebbek voltak, mint Bernát vagy Abélard. Mint tudjuk, a katolikus gondolkodók különbséget tettek ugyan az apácák és a házaseletet élő és gyermekeket szülő asszonyok között, és az előbbi magasztalták Jézus menyasszonyaként és Szűz Mária viszsztatükröződéseként, egyikük sem javasolta azonban, hogy az apácák legyenek papok, és szolgáljanak az egyházban. A katharok egyetlen törvényt hoztak férfiaknak és nőknek. A női perfekt, miután *consolamentum*ban részesült, a férfihoz hasonlóan a Szentlé-

³⁸ Y. Dossat: Les Cathares d'après les documents de l'Inquisition, *Cahiers de Fanjeaux* III (1968), 79. o., 47–50. jegyzet, 103. o.

³⁹ *Un traité cathare inédit du début du 13e siècle d'après le Liber Contra Manicheos de Durand Huesca*, szerk. C. Thouzellier (Louvain, 1961), 90. o.

⁴⁰ *Le Nouveau Testament traduit au XIIIe siècle en langue provençale suivi d'un Rituel cathare*, szerk. L. Clédar (Párizs, 1887), x. o.

⁴¹ *Fragmentum ritualis*, szerk. A. Dondaine, in *Liber de Duobus Principiis*, 162. o.

lek eszköze lett, és a férfihöz hasonlóan a gyülekezet papjaként misézhetett.

Befejezhetnénk azzal, hogy sem a kathar, sem a valdens hitközösségek nem adtak jogokat a nőknek, mivel a mennyei hierarchiáról és az emberiség üdvözülésének folyamatáról kialakított felfogásukban erőteljes női elv érvényesült. Nagyon valószínű, hogy a kathar hitben a nemek semlegesülése játszott szerepet a közösség vonatkozásában, a valdenseknél pedig az Újszövetséghez való visszatérés. Mindkét mozgalom marginális (bár Dél-Franciaországban és Itáliában népszerű) volt, és az albigenes kereszties hadjáratokkal kezdődően kérelhetetlenül üldözték őket. Említettük már, hogy jellegüknél fogva a marginális csoportok viszonylagos egyenlőséget biztosítanak tagjaik számára, beleértve a nőket és férfiak nagyobb mértékű egyenlőségét. Az átlagos kathar hívők tehát nagyobb egyenlőséget élveztek, mint a katolikusok. A kathar házasság nem minősült szentségnek; elég volt hozzá a két fél egyetértése, s a válást is engedélyezték. (Mind Henry Le Mans, mind Peter Bruys helyeselte ezt a felfogást.) A kathar párok házassággal járó kötelezettségvállalása, főleg az üldöztetések idején, erősebb kapocs volt, mint a katolikus házasságoké, és a katharok arra ösztönözték a híveket, hogy maguk között házasodjanak.⁴² Erről a lelkiismereti endogámiáról írt E. Le Roy Ladurie. A válás lehetősége is bizonyos fokú szabadságot adott a nőknek.

Tudjuk, hogy a szexuális szabadosság volt az eretnekekről alkotott egyik sztereotípiája. (Bármiféle csoport ellen lehet – ma is – demagóg támadást indítani szexuális kicsapongás vádjával.)⁴³ Igaz, a kathar házasságokban a férfi–női kapcsolat a házasság szentsége révén, nem magasztosult fel bűnből szentséggé, mint a katolikusoknál. Sokat írtak már a bűn semlegesüléséről a kathar hitben – ami azt jelenti, hogy a házasságon belüli nemi érintkezés nem kisebb bűn, mint a házasságon kívüli –, valamint a gyermeknemzéssel való szembenállásukról. Elméletileg és logikailag ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy *ipse facto* bármi megengedett. Mindazonáltal semmi nem vall arra, hogy a katharok többet bujál-

⁴² Registre de l'Inquisition de Jacques Fournier, III. köt. 272b, 239–240. o.

⁴³ Lásd pl. L. Lowenthal – N. Guterman: *Prophets of Deceit: A Study of the techniques of the American Agitator* (New York, 1949).

kodtak volna, mint a katolikusok. Az előző fejezetekben láttuk, hogy a férfiak és nők, bármely társadalmi osztályban, gyakran lérték az egyház által helyesnek vélt szexuális ösvényről. Ez volt a valóság, még akkor is, ha figyelmen kívül hagyjuk az udvari szerelem mint életforma ábrázolását. A korabeli katolikus források aligha tagadták a többieknek példát mutató és mintaként szolgáló kathar perfektek magas szintű erkölcsiségét (ami, finoman fogalmazva, nem mindig volt elmondható a katolikus papságról). Nem valószínű, hogy a katharok paráznaságra buzdították volna a híveket, semmi nem támasztja alá, hogy a bűn semlegesülése házasságon kívüli kapcsolatokra ösztönzött volna.

A nők vajon az adott rendszeren belüli tiltakozásukat fejezték ki az eretnekmozgalmakhoz való csatlakozásukkal? (A virágzó és késő középkorban az eretnekmozgalmak az adott rendszer részei voltak, bár az egyház minden lehetséges eszközzel harcolt ellenük. Bizonyára nem nők alapították, elsősorban nem a nők számára jöttek létre, és nem is egyedül a nők tartották fenn őket.) A kérdésre adott igenlő válasz azt jelentené, hogy a nők azért csatlakoztak ezekhez a mozgalmakhoz, mert azok több jogot, elismertebb pozíciót biztosítottak számukra, mint a katolikus társadalom, és így a nők több szabadságot élveztek a férfiuralom világában. Kétségtelen, csatlakozásuknak ez volt az egyik oka, de leegyszerűsítő és elégtelen lenne ezt tekinteni az egyetlen indítéknak.

Egy korábbi fejezetben, az apácák témakörét taglalva utaltunk rá, milyen nehéz elemezni a vallási elhivatottsággal elegyített különböző személyes tényezők érzékeny és szövevényes összességét, ami a férfiakat és a nőket a kolostorokhoz vezette. Nem könnyű eldönteni, hogy a nők vallási elhivatottság miatt öltöttek magukra a fátylat, vagy mert menekülni kívántak a számukra félelmetes világból; hogy Isten szeretete vagy a házasságtól, esetleg a szüléstől való félelem miatt választották a zárdát, vagy hogy meneküljenek egy boldogtalan házasságból, vagy hogy az özvegyek elkerüljenek egy rájuk erőltetett újabb házasságot. Azért választották esetleg a zárdát, mert tartalmas hitéletre vágytak, vagy mert ott megszabadulhattak a férfiak uralmától, és egy adott feladat teljesítésével megvalósíthatták önmagukat? Említettük a nőket a zárdához vezérlő gazdasági és családi megfontolásokat is (az egyik lányt férjhez adták, a másikat a zárdába). Mindezen tényezőket ismételten figyelembe kell vennünk, amikor megkíséreljük

feltárni a nők indítékait, akik annak ellenére csatlakoztak az eretnekmozgalmakhoz, hogy e közösségek nem nyújtottak olyan viszonylagos biztonságot és nyugalmat, mint a zárdák.

Legkönnyebb a család gazdasági körülményeit tanulmányozni. A lányok és az özvegyek a valdens *hospicumban* és főleg a kathar *domus haereticorumban* éltek. Az itteni élet személyes és gazdasági választ adott a család nélkül élő szegény özvegyek és a hozomány híján férjhez menni nem tudó lányok problémáira, akik nem tudtak belépni katolikus zárdába: vagy szegénységük miatt, vagy pedig azért, mert a fennálló zárdák nem tudtak minden belépni szándékozó nőt befogadni. A kathar és valdens házak ugyanazt a célt szolgálták, mint a beginák házai, és a beginákhoz hasonlóan a kathar nők is működtettek iskolákat. Jordanus, a német domonkosrendi szerzetes megrótt a szülőket, akik olyan iskolákba küldték a leányaikat, ahol azok eretnekké válhatnak.⁴⁴

Azonban óvakodnunk kell attól, hogy túlértékeljük a gazdasági tényező jelentőségét a nők eretnekmozgalmakhoz, köztük a valdens és kathar közösségekhez való csatlakozásában. Nem mindegyik eretneknek sikerült közösséget teremtenie. Henry Le Mans, Tanchelm és Bresciai Arnold bíralták a fennálló egyházi létesítményeket, és voltak elképzeléseik az igaz hitelctről, mégsem alapítottak közösségeket, amelyekben a nők különleges helyet foglaltak volna el, vagy amelyekben választ kaptak volna anyagi és személyes problémáikra. S nem éltek közösségekben a meglehetősen laza szervezeti felépítésű lollardok sem, pedig mozgalmuk csaknem százötven évig tartott, a 14. század utolsó negyedétől a 15. század második feléig. Mindazonáltal ezekben a mozgalmakban is voltak női követők. A kathar hívők csoportjához tartozó nők közül sokan nem a sajátos házakban éltek, hanem férjhez mentek, és a szokásos családi életet éltek: időnként meghallgatták a perfektek prédikációit, részt vettek a hívők számára is nyitott szertartásokon, és halálos ágyukon magukhoz vették a *consolamentumot*. A katharokhoz csatlakozó nemes nők nyilvánvalóan nem anyagi gondjaikat kívánták ezzel megoldani, mint ahogyan az eretnekmozgalmakhoz csatlakozó apácák sem.

Mit kerestek azok a nők, akiket nem a viszonylagos anyagi biztonság vezérelt az eretnekekhez? A katolikus egyházban elérhető-

⁴⁴ Koch: i. m. 1. feje.

nél tartalmasabb és elmélyültebb hitéletet, vagy viszonylagos függetlenséget a férfihatalom ellenében? Nem könnyű válaszolni erre a kérdésre, mely egyben az eretnekmozgalmakhoz csatlakozó férfiakra is vonatkozik. Hitéletre vágytak leginkább, amelyben laikusként nagyobb szerepet játszhatnak, mint a 11. századi reformtörekvéseket be nem teljesítő korabeli katolikus egyházban? Vagy valamiféle általános tiltakozás volt ez a társadalmi rend ellen? Egyes eretneknek közvetlenül az egyház intézményeit támadták, és az önző, mértéktelen és mohó papok életmódját. Mások, a valdensek például, nem bíráltak és nem támadtak – kezdetben legalábbis –, azonban választott életmódjuk, a teljes szegénység és a vándorlás tiltakozás volt az egyházat is magába foglaló társadalmi rend ellen. A valdensek és katharok fokozatosan szembekerültek az eskütevéssel (a középkorban minden vállalkozást esküvel pecsételtek meg), a fennálló törvényekkel, a hűbérúri hatalommal, az erőszakkal és háborúval – noha sem a valdensek, sem a katharok nem küzdöttek ezek eltörléséért. Másként gondolkodók voltak, nem pedig lázadók.

A lollardok szerint az egyháznak semmilyen körülmények között nem lehet tulajdona. Csak a becsületes pap rendelkezhet vagyonnal, a bűnös pap nem, és a dézsmát sem fogadhatja el. Az eretneknek nyilvánított egyéb mozgalmakban, Bresciai Arnoldétól a huszitákig a vallási átalakulásra irányuló törekvések mellett társadalmi és politikai változásokról szőtt elgondolások is megjelentek. Mindkét tényező vitathatatlanul jelen volt az eretnekmozgalmak követőiben, úgy tűnik azonban, nem egyértelmű, melyik volt túlsúlyban. Ugyanez érvényes a női követőkre, bár a nők tiltakozása eltért a férfiakétól. A nők elsősorban az egyházban, a társadalomban és a családban kialakult alárendelt helyzetük miatt tiltakoztak. A valdens és kathar közösségekben a nőket – perfecteket vagy egyszerű hívőket – nagyobb tisztelet övezte, mint a katolikus egyházban. A többi eretnekmozgalomban a nők nem végezhettek papi teendőket a templomokban, de ezek a nők is szemben álltak a fennálló egyházi, ezáltal részben a teljes társadalmi renddel.

A lollardok szűkíteni kívánták a szakadékot a világi és az egyházi emberek között, és ösztönözték a nők aktívabb részvételét a hitéletben. A lollard mozgalomban nők nem láttak el papi feladatokat, de jogukban állt felolvasni a Szentírás angol fordítását, és

buzdították őket, hogy tanuljanak meg részleteket a szent szövegekből. A husziták is erősíteni akarták a világiak pozícióját az egyházban. Követelésük, a két szín alatti áldozás – azaz a bor és a kenyér kiszolgáltatása – a laikusoknak kísérlet volt a laikusok és klérus közötti különbség csökkentésére. Ők is a nép nyelvén (csehül) olvasták a Szentírást. A nők tehát még ezekben a mozgalmakban is nagyobb szerephez jutottak, mint a katolikus egyházban, és ennek eredményeképpen magasabb státushoz a közösség egészében. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tartalmas hitélet iránti vágyat, amely kielégíti a virágzó és késő középkor vallásos társadalmában élő emberek vallásos érzéseit. Férfiak és nők máglyahalált haltak a hitükért, és legtöbbjük megmenekülhetett volna, ha megtagadja hitét, és bűnbánatot gyakorol. (Csak azt égették meg máglyán, aki miután megtagadta a hitét és bűnbánatot gyakorolt, újólág visszaesett.)

Albert Camus tagadta, hogy az emberek meghalának egy ontológiai fogalom miatt, de nem zárta ki annak lehetőségét, hogy eszméikért az életüket adnák. (Hogyan is tehetné, mikor az emberiség egész történelme ezt bizonyítja?) És ha érdemes eszméikért meghalni, még sokkal érdekesebb hitbeli meggyőződésért. Ki tudja pontosan megmondani, milyen sorsformáló indíték készítette a nőket arra, hogy máglyahalált haljanak? Hűség a hitükhöz, meggyőződésük, hogy haláltusájuk végeztével övék lesz a menyenyek országa? Hűség eretnektársaikhoz, akikkel közös áhítatban éltek, s akik közül egyesek már meghaltak a hitükért, vagy életük végéig börtönben sínylődtek? Vagy a tiltakozás végső megnyilvánulása a társadalom és a világ létező rendje, s benne a nők helyzete ellen?⁴⁵

Boszorkányok

A boszorkányelmélet a maga sajátos nyugat-európai konnotációjával – nevezetesen hogy a boszorkány az Ördög cimborája – csak a középkor vége táján jelent meg. A nagy boszorkányüldözé-

⁴⁵ Az inkvizíciós bíróság által elítélt kathar nők magas számarányára lásd Y. Dossat: *Les Crises de l'Inquisition toulousaine au XIIIe siècle (1233–1274)* (Bordeaux, 1959), 251–257. o.

sek a 16–17. században zajlottak, nem a középkorban. A virágzó és a késő középkorban élő nők helyzetével foglalkozó könyvben tehát elegendő leírni az emberi magatartásformákat azok iránt a nők iránt, akiket boszorkánysággal vádoltak a varázsszerek ártó célzatú (*maleficium*) használatának pogány értelmében. A *Boszorkányok pörölye (Malleus Maleficarum)* címen ismert írás – H. Trevor-Roper szavaival a démonológia *summázata*, kétszáz évig mind a katolikus, mind a protestáns boszorkányüldözők kézikönyve – 1486-ban született, jelen mű időrendi határát meghaladva. Azért tárgyaljuk mégis – röviden – a Sátán büntetésének tekintett boszorkányokat, mert a *Malleus*-ban kifejezett egyik-másik gondolat – köztük a nőkre vonatkozóak – a középkor egyházi irodalmában kifejtett fogalmakat összegzik. Mielőtt a nők helyét vizsgálnánk a boszorkányságot űző vagy őket azzal megvádolt személyek között, röviden tekintsük át az ezekkel az emberekkel kapcsolatos irányultságok középkori történetét, és a boszorkányelmélet kibontakozását.⁴⁶

Kezdjük azon értelmezéssel, hogy a boszorkányság varázsszerek használata mások ártalmára (*maleficium*) vagy a környezeten és a természeti erőknél való hatalomgyakorlásra. A középkorban, akár csak az ősi germán társadalomban vagy a görög-római világban, voltak olyan férfiak és nők, akik boszorkánysággal foglalkoztak, és voltak olyanok, akiket, igazságtalanul, ezzel vádoltak. Az emberek hittek a jó és rossz varázslatban: bizonyos tettekkel és bizonyos szavak kimondásával a varázsló automatikusan eléri a várt eredményt. A világi jog tiltotta a gonosz mágia alkalmazását. A száli, frank és ripuári törvények szerint ha valaki varázslattal egy másik ember halálát okozza, „emberárat” (*wergild*) kell fizetnie az áldozat rokonainak. Férfiakat és nőket vádoltak meg azzal, hogy bűbájosság alkalmazásával betegséget, terméketlenséget, nemzőképtelenséget idéznek elő, ők okozzák emberek vagy állatok halálát, a terményt elpusztító viharokat és áradásokat. Ilyen vádaskodások előbukkannak izlandi, svéd, német, lombard, vizigót és bajor forrásanyagokban. Férfiakat és nőket vádoltak Meroving- és

⁴⁶ A *Malleus Maleficarum* nem az egyetlen ilyen könyv. Már előtte léteztek a „Kis pörölyök” – ahogyan H. Trevor-Roper nevezte őket. Sok ilyen szöveget publikáltak: *Quellen und Untersuchungen des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter*, szerk. J. Hansen (Bonn, 1901), 38–239. o. Az Ördöggel való pakolásra utaló művek: uo. 423–444. o.

Karoling-utódok megrontásával. Jámbor Lajos első feleségétől született fiai a második feleséget, Juditot azzal vádolták, hogy rontást hozott rájuk – voltaképpen Judit fiát, Károlyt akarták ezzel kizárni az örökségből.⁴⁷

A világi jog kezdetben a boszorkányság ártó alkalmazását akarta kiküszöbölni, de az egyház befolyására fokozatosan a varázslás mindenestül be lett tiltva, mert pogány volt, mint a fák és a szent források imádata és a többi tovább élő pogány szokás.⁴⁸ Az egyház akkoriban a bálványimádás egyik formájának tekintette a boszorkányságot, mert ahhoz hasonlóan a boszorkányság is démonokhoz folyamodott. Szükségesnek vélte, hogy Európa megtérítésének folyamatában gyökerestül ki kell irtani a boszorkányságot, annak minden egyéb pogány maradványával. Egészeben véve azonban az egyház engedékenyebbnek mutatkozott a boszorkányság úzóivel szemben, mint a világi jog, talán mert a frissen áttért lakosságot túlzott erőszak nélkül óhajtotta megnyerni, vagy mert elfogadta az egyházatyák véleményét a boszorkányság képzeletbeli voltáról.

Ezt a véleményt világosan kifejezte a *Püspöki kánonként* ismert, a 314-es ankürai zsinatnak tulajdonított, de először csak egy 9. századi gyűjteményben megjelentetett, bizonytalan eredetű szöveg. A 11. században már megtalálható Wormsi Burchard gyóntatóknak szánt kézikönyvében, Chartre-i Szent Ivó *Decretum*-ában, később pedig Gratian művében. E szöveg azt állítja, hogy aki hisz a boszorkányságban, az visszaesik a pogány hiedelemvilágba, és valósnak tekinti a Sátán ámtásait; és aki pogány hitet vall, az démonokat imád. A boszorkányság nem létezik, a Sátán és a démonok léteznek, de az emberek nem tudnak boszorkányságot űzni a segítségükkel, ez pusztán a képzeletük szüleménye, és csak az ostoba hiszi el, hogy a szellemi történesek a testben is jelen vannak.⁴⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a boszorkány azonosítása a

⁴⁷ Gregory of Tours: *Historia Francorum*, szerk. R. Poupardin (Párizs, 1913), 237. o.

⁴⁸ Lásd J. Caro Baroja: *The World of Witches* (London, 1964), 3. fej.; G. L. Kittredge: *Witchcraft in Old and New England* (Cambridge, Mass., 1929), 152. o.; N. Cohn: *Europe's Inner Demons* (London, 1975), 149–152. o.

⁴⁹ „Quis vero tam stultus et hebes sit, qui haec omnia quae in solo spiritu fiunt, etiam in corpore accidere arbitretur?” Burchard of Worms: *Decretum*, PL CXL. köt. L. 1., C. 1. 831. kol.; Ivo of Chartres: *Decretum*, PL CLXI. köt. II. C. 2., 746–7. kol.; *Corpus Iuris Canonici*, szerk. A. Friedberg (Lipce, 1879), I. köt., *Decreti secunda pars*, Causa XXVI, quest. V, 1027. kol.

démonimádóval csupán a szerzők keresztényi interpretációja – nem volt szó arról, hogy a boszorkányok démonimádóknak tartották magukat, még kevésbé a démonok vagy az Ördög szövetségeseinek.⁵⁰ A *Püspöki kánon* szerint a boszorkányság büntetése kétéves vezeklés – a penitencia nem magáért a cselekedetért jár, hanem a varázslásban való hitért. Ha boszorkányság nem létezik, abból az következik, hogy maguk a cselekedetek sem léteznek. S bár a 14. századot megelőzően is voltak olyan papok, akik hittek a boszorkányság létezésében, például Nogenti Gilbert,⁵¹ a tanult papság a kereszténység nevében teljes egészében tagadta a boszorkányságra vetett néphitét.

Nem vonható kétségbe, hogy létezett ilyen néphit – passzív formában, azaz hogy valakinek varázslattal ártottak, és aktív formában, azaz hogy valaki varázslatot hajt végre. Köztudomású, hogy a tömeg gyorsan és rendkívül kegyetlenül bünteti a boszorkánysággal gyanúsított személyt, az egyház azonban nem bátorította ezeket az üldöztetéseket. Nem kezdett a boszorkányok ellen bírósági eljárást a közjó védelmében, mint az inkvizíciós törvényszékek tették az eretnekekkel. Ha valaki boszorkánysággal vádolt egy másik embert, és ezt nem tudta bizonyítani, súlyos büntetésre számíthatott. Viszont ha az egyházi bíróságok bűnösnek találtak valakit boszorkányságban, a kirótt büntetés általában vezeklés volt, vagy – legrosszabb esetben – az egyházkerületből való kiűzés. A papok köztudottan megvédték a boszorkánysággal gyanúsított embereket a felbőszült tömegtől.⁵² Úgy tűnik, a 14. századig nemigen voltak boszorkánysággal kapcsolatos bírósági esetek.⁵³

A 13. századtól kezdődően jelentősen többet foglalkoztak a Sáttannal, és a téma spekulatív kimunkálása főleg a ferences- és do-

⁵⁰ R. Kieckhefer: *European Witch Trials* (Kalifornia, 1976), 38–39. o.

⁵¹ Gilbert of Nogent: i. m. L. I., c. 12.

⁵² N. Cohn: i. m. 154–155. o.

⁵³ Néhány boszorkányvád, amelyet a 13–14. századi Angliában emeltek világi bíróságokon (nincs Ördöggel való cimborálás vádja, és a bűnösnek talált személyt tüzes vas próbának vetették alá, vagy pellengérré állították): *Pleas before the King or his justices*, szerk. D. M. Stenton (Selden Society, London, 1953), I. köt. 45. o.; Given: i. m. 139. o.; *Memorials of London and London Life*, 462., 475. o. Német papok megmentettek egy boszorkánysággal vádolt nőt a felbőszült tömegtől: *Annales Colmariensis Maiores*, MGHS, XVII. köt. 206. o. A nő apáca volt, a tömeg elevenen akarta megégetni. Domonkos szerzetesek mentették meg.

monkosrendi iskolákban volt gyakori. A boszorkánymesterséget űző emberekkel szemben fokozatosan megváltozott az egyház irányultsága. A 14. században kezdték a boszorkányokat az Ördög cimboráinak tekinteni, ekkortájt kezdtek hinni a boszorkányság létezésében. Az a felfogás, hogy a boszorkány az Ördög cimborája, talán a „rituális varázslások” egyházi értelmezéséből fejlődött ki. Vagy esetleg abból a vélekedésből, hogy az eretnekek az Ördöggel paktálnak. A csillagászatot, asztrológiát, vegyészetet, alkiámiát és orvoslást tanulmányozó tudósok, például Ceco d’Ascoli vagy Villanovai Arnold, néha „rituális varázslással” kísérleteztek, amellyel a boszorkány az akaratahoz rendeli a démonokat. Nem azzal vádolták az efféle praktikákat űzőket, hogy az Ördöggel cimborálnak, csak a démonok tiltott megidézésével. Az egyház és csakis az egyház léphetett fel a démonok ellen, ezek a boszorkánymesterek pedig a szolgálatukra hívták őket. A papok tudták, hogy a boszorkányok nem imádják, pusztán Isten nevében megidézik (*invocatio*) a szellemeket, hogy azok teljesítsék a parancsokat, bűnnek minősült azonban maga a tény, hogy kapcsolatban álltak velük.⁵⁴

Lehetséges, hogy – mint N. Cohn állítja – az Ördöggel való paktálásnak tekintett boszorkányság fogalma abból ered, hogy a „rituális varázslás” együtt jár a szellemidézéssel. Bizonyos eretnekcsoportokról pedig a 12. század elejétől azt gondolták, hogy boszorkánysággal foglalkoznak, az Ördöggel összejátszanak.⁵⁵ Az ortodox katolikus vallástól eltérő eretnekekről azt tartották, hogy felrúgták az összes elfogadott viselkedésnormát. Ez azt jelentette, hogy a jó helyett a rosszat választották, azaz az Ördögöt imádvá elhagyták Istent. A 13. század folyamán azonban a boszorkányság gyakorlatát és az Ördöggel való paktálást nem tartották az eretnekség világosan megkülönböztethető formájának. IV. Sándor pápa csak 1257-ben, a hatókörük korlátaira és a követendő eljárásra vonatkozó inkvizítori kérdésekre válaszolva rendelte el, hogy az inkvizí-

⁵⁴ Aquinói Tamás: *Questiones Disputatae* (Torinó–Róma, 1949), II. köt. 6. q. X. art., 185–187. o.

⁵⁵ Példák találhatók: Szerzetes Heribert: *Epistola*, PL CLXXXI. köt., 1721–1722. kol.; Ralph of Coggeshall: i. m. 121–125. o.; Gilbert of Nogent: i. m. I. III., 17. c. Lásd még Wakefield: i. m. 249–251. o.; Baroja: i. m. 74–78. o.; Kieckhefer: i. m. 40–43. o.

torok csupán fedjék fel az eretnekek kilétét. Boszorkányság miatt csak azok a személyek vonhatók bírósági eljárás alá, akik egyértelműen vádolhatók eretnekséggel is. R. Kieckhefer és N. Kohn kutatásai feltárják, hogy 1435 előtt csupán szórványos esetekben fordult elő, hogy valakit az Ördöggel való cinkossággal vádoltak. A boszorkánysággal gyanúsított embereket így módon csak rontással vádolták.

A férfi vagy női boszorkány teológiai és jogi meghatározása, valamint a boszorkány sztereotípiájának kialakulása hozzávetőlegesen csak a 15. század utolsó negyedében jött létre. E folyamat két döntő stádiuma VIII. Ince pápa 1484. évi bullája (*Summis desiderantes affectibus*) és két német inkvizitor, Jacob Sprenger és Heinrich Institoris, a *Boszorkányok pörölye* (*Malleus Maleficarum*) címen ismert művének kiadása. Boszorkány az, aki szövetségre lépett az Ördöggel, és tagadja Krisztust, a keresztséget és a szentségeket. Mivel a szóban forgó személyt – férfit vagy nőt – megkeresztelték, ezek a cselekedetek keresztény eretnekséget alkotnak. „Boszorkányszombaton” összegyűlnek a boszorkányok, imádják a Sátánt, fekete misét tartanak, sátáni szertartásokat végeznek, gonosz tivornyákon vesznek részt, melyeken gyermekeket gyilkolnak és emberhúst esznek. A boszorkány egyedül tevékenykedik, de tagja a boszorkányok társaságának. A *Malleus Maleficarum* szerzői szerint a Sátán közvetlenül is véghez viheti akaratát, de szívesebben teszi boszorkány közbenjárásával. Istent sérti, ha azt látja, hogy saját teremtménye gonoszra tör, de a Sátánnak kedvére való e bűn. A boszorkány árt embernek, jószágnak és a termésnek.

A rontás és a Sátán-imádat ilyen egymás mellé rendelése jellemzi a keresztény Nyugat-Európa boszorkányelméletét. Az egyház némely képviselője számára azonban a boszorkányok rontása másodlagos jelentőségűvé vált az Ördöggel való cimboráláshoz képest – az előbbi valójában az utóbbi következményének tekintették. Legjobb tudomásunk szerint ez sajátosan a nyugat-európai kereszténységet jellemzi. Minden történelmi és primitív közösségben, amelyekben boszorkányokat vádoltak, mindig a boszorkányok által okozott károkat hangsúlyozták. Még azokban a társadalmakban is, amelyekben – az antropológusok szerint – a boszorkányt bizonyos képességgel természetfő fogva felruházott személynek tekintették (mellyel a varázslás képzete megkülön-

bőztethető a bárki által elsajátítható készségektől), azt hangsúlyozták, hogy a boszorkány kárt okoz és veszélyt kelt.⁵⁶

Amikor a boszorkányság gyakorlatát az eretnekség egyik formájaként definiálták, a boszorkányságot gyakorló személy bűnvádi eljárásában a vádemelési rendszer inkvizitorikussá vált. Már nem a felperesnek kellett bizonyítania a gyanúsított bűnösségét: a vádlottnak kellett bizonyítania ártatlanságát. Felperes és alperes ügyéből az önvédelemből cselekvő társadalom ügye lett. A legtöbb egyházi és világi bíróság átvette az inkvizíciós törvényszékek módszerét a boszorkányság gyakorlásával gyanúsított emberek bűnvádi eljárásában. A *Boszorkányok pörölye* szerzői kegyelem ígéretét javasolják, ha a gyanúsított mindent bevall, hozzáteszik azonban, hogy az ígéretet nem szükséges megtartani, és egyes bírák e tanács szerint jártak el. A feltett kérdések a démonológia irodalmán és az előző tárgyalásokon tett beismert vallomásokon alapultak. A kínzást vagy a kínzással való fenyegetést követően feltett kérdésekre az inkvizítorok az előre sejtendő választ kapták.

A középkori férfiak és nők valóban foglalkoztak boszorkánysággal – varázslattal gyógyítottak, különféle szerelmi bájitalokat készítettek, viaszfigurákat formáltak a megrontandó személyekről, majd tüvel átdőfték és az áldozatok küszöbe alá rejtették őket. Széles körben elterjedt a varázslásba és a természetfeletti erőkbe vetett néphit, és ezt a kereszténység soha nem tudta gyökerestül kiirtani. Azonban az Ördöggel szövetségre lépő boszorkány hite annak minden velejárójával tudós papok találmánya volt, és fokozatosan oltották a néptömegek lelkébe. Egyik-másik elemét népi hiedelmekből vették át, és egyházi sablonokkal elegyítették, mint például a repülő boszorkány képzetét, a zárt ajtókon való átjutás és az állattá változás képességét.⁵⁷ R. Kieckhefer tanulmányából tudjuk, hogy ha valakit 1500 előtt boszorkányság gyakorlásával vádoltak, rendszerint az állították, hogy az illető férfi – vagy nő – megbetegítette az embereket, impotenciát vagy meddőséget okozott, elapasztotta a tehén tejét és hasonlókat, de nem vádolták az Ördöggel való cimborálással vagy sátáni egyesület tagságával. Néhány napos faggatás után a gyanúsított bevallotta, hogy szövetke-

⁵⁶ E. E. Evans-Pritchard: *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande* (Oxford, 1973), 21. o.

⁵⁷ Ezekről a népi hiedelmekről lásd többek között: Cohn: i. m. 209–210., 215. o.

zett az Ördöggel. Kieckhefer úgy véli, nem minden klerikus volt pszichotikus vagy neurotikus, aki így ítélte meg a boszorkányokat. E definícióhoz inkább intellektuálisan jutottak, mint pszichológiailag. A Sátánnal való szerződés gondolatának létrehozásával a boszorkányság mágikus értelmezését a teológiai váltotta fel: a boszorkányság valóságos, mert a Sátán műve, kinek létét Isten engedi.

Az egyház nem könnyen fogadott el egy olyan oksági viszonyt, amely nem volt sem teljesen természetes, sem teljesen természetfölötti – azaz nem könnyen fogadta el a független valóságnak tekintett varázslatot. Az egyház, meg kell hagyni, rendelkezett a maga hivatalosan jóváhagyott varázsszertartásaival, például a pap körbevitte a szántóföldön a szentelt ostyát, hogy megvédje a földet a viharoktól, vagy hogy megáldja a termést – jöllehet ezeket nem nevezték varázslatnak.⁵⁸ Az ördögi paktum elmélete a felsőoktatás intézményeiből a bíróságokhoz került, s onnan a széles tömegekhez. Az is lehetséges, hogy az egyház azért lépett fel erőlyesen a varázslónóval szemben, mert az egyházi varázslat versengett az asszonyéval, és a boszorkány veszélyeztette a papnak, a természetfeletti erők kizárólagos befolyásolójának a pozícióját. Lehet, hogy mindez azért történt a maga idejében, mert a pestis és a nyomában járó rettegés serkentőleg hatott a boszorkányság gyakorlatára, és az egyház fenyegetve érezte magát. H. Trevor-Roper szerint az inkvizítorok azért kezdeményezték a boszorkányok üldözését, mert a legveszélyesebb eretnekeket, a katharokat már megsemmisítették, a valdensek illegalitásba mentek, és az inkvizíciós bíróságok indokot kerestek további létezésükhöz.

Nem kétséges, hogy a boszorkányvadász szaporodásának pszichológiai és szociológiai okai voltak. Az antropológusok az adott társadalomban az ilyenféle jelenségek kialakulását az emberek interperszonális kapcsolataiból eredő következményekkel, valamint tragikus és katasztrofális körülményekkel magyarázzák. Egyes történészek ezeket a vélekedéseket bizonyos korokban és helyeken a boszorkányság problémakörére vetítették.⁵⁹ De bizonyára voltak

⁵⁸ K. Thomas: *Religion and the Decline of Magic* (London, 1971), 25–50. o.

⁵⁹ Lásd pl. P. Brown: *Sorcery, demons and the rise of Christianity from late antiquity, into the Middle Ages*, in *Witchcraft, Confessions and Accusations*, szerk. M. Douglas (New York, 1970); K. Thomas: *The relevance of social anthropology to the historical study of English witchcraft*, uo., *Religion and the*

intellektuális előzmények olyan emberek részéről, akiknek hatalmukban állt a vádaskodás éppúgy, mint a boszorkányságba vetett aktív hit táplálása. Nyugat-Európában az Ördöggel szövetségre lépő boszorkányok létehez az egyház szolgáltatott intellektuális kiindulópontot, és ezzel megindult a boszorkányok bűnbakképzésének a folyamata. A keresztény társadalomban a nőképet is az egyház formálta évszázadokon keresztül. Amikor kialakult „a boszorkány a Sátán szövetségese” elmélet, ez a kép tette lehetővé és igazolta ezeket a – főként nők ellen emelt – vádakot.

H. Kieckhefer szerint 1300 és 1500 között a boszorkánysággal vádolt emberek kétharmada nő volt.⁶⁰ 1300 és 1330 között rengeteg olyan bírói eljárás folyt, amelyekben politikai okokból a felsőbb osztályok tagjait vádolták boszorkánysággal, és voltak ugyan női vádlottak, de viszonylag kevesen. Egyeseket felbujtással vádoltak, például Alice Kyteler ír nemesasszonyt, másokat a felbujtókkal való együttműködéssel vagy hivatásszerű – fizetett – ténykedéssel.⁶¹ Az egyik női gyanúsított begina volt, akit IV. Fülöp udvarában jövendőlései miatt igen nagyra becsültek. Őt azzal vádolták, hogy meg akarta mérgezni a király fivérét, és a flamandok szolgálatában állt, végül azonban felmentették. A boszorkányperekben a felbujtással vádolt nők között volt Mahaut d’Artois, akiről szólunk már egy előző fejezetben mint egy hűbéri birtok széles körű politikai hatalmat gyakorló örökösőnéjéről. Őt is felmentették.⁶² Nőket nem vádoltak „rituális szertartás” végzésével, ez tudományos felkészültséget igényelt, s mint láttuk, főleg tudós férfiak gyakorolták.

A 15. század második felében az Ördöggel való cimborálás vádjának terjedésével növekedett a női vádlottak aránya. 1415 és 1525 között Savoyban 300 személyt gyanúsítottak boszorkánysággal, 103-nak tudjuk a nemét, és közülük 88 nő volt. A Tudor- és Stuart-kori Angliában, valamint a Német-római Birodalom

Decline of Magic, 435f. o.; J. Bednarsky: The Salem witch scare viewed sociologically, in *Witchcraft and Sorcery*, szerk. M. Marwick (London, 1970).

⁶⁰ Kieckhefer: i. m. 96. o. A tanulmány részben az 1240–1540 között lefolytatott boszorkányperek jegyzőkönyvein alapszik, kiadta: Hansen, i. m. 495–613. o.

⁶¹ Cohn: i. m. 198–204. o.; Boroja: i. m. 83. o.; R. Lerner: *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages*, 70. o.; Kieckhefer: i. m. 14. o.

⁶² Abel Rigault: *Le Procès de Guichard, Evêque de Troyes (1308–1313)* (Párizs, 1896), 11. o. és 6. jegyzet.

délnyugati, Svájc nyugati részén és Brabantban e bírósági eljárások vádlottjainak túlnyomó többségét nők alkották.⁶³ Miért? Más, férfiak által irányított társadalmakban is gyakran vádolták a nőket bűbájossággal. Ez történt számos primitív társadalomban,⁶⁴ az ókori Görögországban és Rómában, a korai germán törzsekben. A bibliai parancsban – „Varázsló asszonyt ne hagyj életben” – a boszorkány nőnemű. (Mózes II. könyve, 22:18). A *Mishna* pedig azt mondja: „Sok asszony – sok varázslat.” Nem biztos, hogy a nők valóban több boszorkányságot űztek, mint a férfiak, és ha igen, nem tudható, mennyivel többet. Az afrikai dzsundza férfiak és nők társadalmi szerepeinek definíciója szerint a boszorkányság törvényes eszköz a harcban, ha férfiak gyakorolják, de szeszély és a természetből adott gonoszság förtelmes megnyilvánulása, ha nők. A férfiak varázslatára ügyet sem vetettek, a nőket viszont ugyanazért kegyetlenül megbüntették.⁶⁵

Térjünk vissza Európába, az 1300 és 1500 közötti időszakra. Milyenek voltak azok a nők, akiket boszorkánysággal vádoltak? Életkorukat nem jegyezték le. Ha ismerjük családi állapotukat, úgy tűnik, a legtöbbjük házasságban élt. Voltak köztük, akik ráolvasással gyógyítottak, és értettek a gyógynövényekhez; voltak sikertelen bábák és kuruzslók.⁶⁶ A vetélést, mint láttuk, sokszor tulajdonították boszorkányságnak. Voltak a boszorkányok között prostituáltak és vén kerítőnők.⁶⁷ A nemi kicsapongásaikról ismert nőket is nagyobb valószínűséggel vádolták boszorkánysággal. Némelyik nőt a volt szeretője vádolta be, amikor már megnősült. Volt, akit a szomszéd férfi vagy nő gyanúsított meg, aki rossz viszonyban volt vele, netán veszekedtek is. Volt, akik azzal vádol-

⁶³ M. McFarlane: *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, in *Witchcraft Confessions and Accusations*. 270 vádlottból csak 23 volt férfi. Lásd még M. Jarrin: *La sorcellerie en Bresse et en Bugey, Annales de la Société d'Emulation de l'Ain* X (1877), 193–231. o., főleg 226–227. o.; E. W. Monter: *The pedestal and the stake: courtly love and witchcraft*, in: *Becoming Visible. Women in European History*, szerk. R. Bridenthal – C. Koonz (Boston, 1977), 132. o.

⁶⁴ P. Mayer: *Witches, in Witchcraft and Sorcery*, 47., 62. o. Kísérlet a nők elleni vádak magyarázatára, elsődlegesen az apai ági társadalmakban kialakult család és társadalmi struktúrák funkciójaként. Lásd még Baroja: i. m. 3–4. fej.

⁶⁵ E. Goody: *Legitimate and illegitimate aggression in West African state*, in *Witchcraft Confessions and Accusations*.

⁶⁶ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, 62. o.; Burchard of Worms: *Decretum*, 972. kol.

⁶⁷ Geremek: i. m. 257–258. o.; *Registre criminel du Chatelet de Paris*, I. köt. 327.o., II. köt. 303–343. o.

tak, hogy saját magának varázsolt, volt, akit azért, hogy másnak, díjazásért.⁶⁸

Meg kell jegyeznünk, hogy sokszor nők vádoltak nőket. Láttuk már, hogy a nők által nőkre alkalmazott gyakori becsmérő szavak közé tartozott a „szajha és boszorkány”. (Érdemes itt megemlítenünk, hogy egy dzsundza asszony az antropológus azon kérdésére, hogy a nők miért boszorkányok, ezt válaszolta: „Mert mi rosszak vagyunk.” Aztán azzal folytatta, hogy a gyerekek civódása az anyák veszekedéséhez vezet, a meddő feleség reménytelenségbe süpped, a szegény asszony irigylő a másik nő szép holmiját.)⁶⁹ Ha szükséges, ez bizonyítja, hogy a boszorkányság nem a férfiuralom elleni tiltakozásként jött létre.⁷⁰

Sok női vádlott tartozott az alsóbb rétegekbe. Még a *Boszorkányok pörölye* szerzői is megjegyezték, hogy a boszorkányoknak nem volt vagyonuk: az Ördöggel való paktálás nem volt jövedelmező, mégpedig azért, mert a Sátán, hogy Istent sértse, a legkisebb áron vette meg a boszorkányok szolgálatait. Azaz dacolt az Úrral, és mélyen lenézte a megvesztegetett embereket. Szűkölködésüket az is magyarázta, hogy elővigyázatosan kerültek a túlzott pazarlást.

A nők ellen emelt boszorkányvádakat olykor ugyanaz indokolja, mint a férfiak ellenieket. Az emberek gyakran azzal magyarázzák a kudarcokat és csapásokat, hogy megbabonázták őket. B. Malinowski ezt szélesebb összefüggésbe ágyazta: a varázslat a férfiak és nők kétségbeesésére adott válasz egy általuk irányíthatatlan világban.⁷¹ Mások már megjegyezték, hogy a kudarcra és szerencsétlenségre az a legkézenfekvőbb magyarázat, amely közvet-

⁶⁸ Kieckhefer: i. m. 97–100. o.

⁶⁹ E. Goody: *Legitimate and illegitimate aggression in a West African state*, 240. o.

⁷⁰ A boszorkányok mint a férfiuralom elleni tiltakozásként létrejött női szekta: P. Hughes: *Witchcraft* (London, 1965), 85–86. o. A szerző elsősorban Murray: *The Witchcraft in Western Europe* (Oxford, 1921) c. műve alapján vont le következtetéseit. J. B. Russell szerint – *Witchcraft in the Middle Ages* (Cornell, 1972) – létezett a boszorkányok társasága, amely szélsőséges tiltakozó mozgalom volt az uralkodó vallás ellen, s a nők szerepe és tiltakozása különösen erőteljes volt benne. Baroja: i. m. 256. o., nem zárta ki annak lehetőségét, hogy létezett ilyen társaság, legalábbis a klasszikus világban.

⁷¹ B. Malinowski: *The art of magic and the power of faith, in Magic, Science and Religion and other Essays* (New York, 1955), 79–84. o.

len és hatékony cselekvést tesz lehetővé. S a férfiakat és nőket halál, betegség, vagyonvesztés és sikertelenség előidézésével vádolták. A gyanúsított személy sokszor a félelem, harag, kapzsiság és kegyetlenség kivetített érzéseinek a tárgya volt, amely érzések az őt gyanúsító személyt vezérelték, és büntudatot ébresztettek benne. Szinte minden esetben fennállt valamiféle előző kapcsolat a felperes és a vádlott között, s a vádlott nemritkán erkölcsi fölényben volt az előbbivel szemben. K. Thomas megjegyezte, hogy a 17. századi Angliában gyakran az alamizsnát megtagadó és emiatt büntudatot érző emberek vádolták boszorkánysággal a koldusnőket. Azért volt a legtöbb vádlott nő, mert ők szegényedtek el leginkább, ők szorultak rá legjobban a szomszédok könyörületességére egy olyan időszakban, amikor a hagyományos szociális struktúrák és velük a kölcsönös segítségnyújtás formái széthullóban voltak.⁷² Hasonlóképpen büntudatát vetítette ki az a férfi, aki elhagyott szeretőjét vádolta boszorkánysággal. Vagy ha egy férfi nem engedheti szabadjára haragját egy vele méltatlanul bánó befolyásos személy ellen, átviszi érzéseit egy állítólagos boszorkányra, és bűnbakot képez belőle. S a prostituáltakhoz és kerítőnőkhöz hasonlóan a társadalom peremén élő férfiakat – a koldusokat, csavargókat, vándorénekeseket – is boszorkánysággal vádolták.

Ezek az emberek – férfiak és nők – olykor valóban foglalkoztak varázslással. Egy hazardjátékos és tolvaj csavargó holmijai között varázskönyvet találtak.⁷³ 1460-ban Artois-ban egy vándorénekest, egy vándorfestőt és egy csavargóvá lett obsitos katonát, valamint néhány szajhát boszorkányságban bűnösnek találtak, és máglyán megégették.⁷⁴ Az örültek szintén természetes tárgyai az efféle vádaknak, feltételezhetően főleg azok, akik gyakran váltanak ki latens agressziót. Magányos és tehetetlen idős nők varázserő birtoklásával kérkedtek, mivel csak így tudtak némi figyelmet és tiszteletet kicsiholni környezetükből. Némelyikük a dicsekvésnél is messzebbre ment, okkult praktikákba kezdett, mert gyenge volt ahhoz, hogy másként létesítsen kapcsolatot az emberekkel. Férfiak és nők, gyűlöletet fröcsögve a körülöttük élő emberekre és

⁷² K. Thomas: *Religion and the Decline of Magic*, 520. o.

⁷³ Geremek: i. m. 345–346. o.

⁷⁴ Uo. 340. o.

emiatt büntudattal telve varázsolni kezdték, és még el is hitték, hogy az Ördöggel állnak kapcsolatban.

A kor keresztény társadalma azt tartotta, hogy aki másnak rosszat kívánt, azt megszállta az Ördög. Ezt így érzékelték az emberek. Mi is tudunk olyanokról, akik nyomozás folyamán, akár kínzással való fenyegetés nélkül, olyat is bevallanak, amit nem tettek meg. A felperesek olykor, nem kétséges, őszintén hitték, hogy megrontották őket; mások hideg számítással elképesztő vádakkal hozakodtak elő, hogy megszabaduljanak riváisaiktól; megint mások kórosan hazudoztak. E magyarázatok mindegyike egyaránt illik férfira és nőre. Miért alkották vajon nők a boszorkánysággal gyanúsítottak kétharmadát, holott a társadalomban betöltött helyük távolról sem tekinthető uralkodónak, és a boszorkányság vádjához vezető feszültségek és konfliktusok okai legalább olyan gyakran merültek fel férfi és férfi, mint férfi és nő, illetve nő és nő között?⁷⁵

A pszichológusi magyarázat szerint ez abból a bizalmatlanságból és sértettségéből fakad, amit a férfiak éreztek a nők iránt (a férfiak uralta társadalmakban). Az ilyen bizalmatlanság és sértettség állítólag gyakran a szülő–gyermek kapcsolatból ered. A freudi elmélet azt tartja, hogy a nemi kapcsolatokban a férfi fél a nőtől: rábízza nemi szervét, neki adja magvát, s ezzel az aktussal ráruházza életadó energiáját, a nő pedig kasztrálhatja őt. A kasztrációtól való félelem a gyermeki büntudatban gyökerezik. Másfelől a férfiak vonzódnak is a nőkhöz, ez az ambivalencia forrása. Félelem és neheztelés egyfelől, vonzódás másfelől. A férfi a nő életadó hatalmától is fél, mert aki életet ad, az el is veheti azt.⁷⁶ Ez az ambivalencia nyilvánul meg a kollektív tudatalattiból táplálkozó különféle mítoszokban. Megtaláljuk bennük a jó anya archetípusát – Démétért, Íziszt, Istart –, és szöges ellentétét, a pusztító anyát – Kálit, Gorgót, Hekatét.

A keresztény irodalom nőképét a korábbi fejezetekben tárgyal-

⁷⁵ K. Thomas és A. Macfarlane a 16–17. századi angliai boszorkányvádakat a kölcsönös segítségnyújtási rendszer széthullásával magyarázta. A legszegényebb özvegyasszonyok voltak a legsebezhetőbbek. Koldulni kényszerültek, s az őket elutasító emberek gyakran boszorkánysággal vádolták őket. Angliában e vádak nem társultak kóros szexuális képzelgéssel és nőellenes trenddel.

⁷⁶ Lásd K. Horney: Distrust between sexes, in *Feminine Psychology*, szerk. H. Kelman (New York, 1967), 107–118. o.

tuk. A teremtéstörténet Mózes első könyvében szintén a nőkel kapcsolatos ambivalens attitűdöt tükrözi. A kereszténység Máriát állította szembe Évával. Míg azonban a pogány mítoszokban megtalálhatók a jó és a rossz szüzek, valamint a jó és rossz anyák archetípusai, a kereszténységben a szűzanya archetípusa alakult ki. Szűz Mária anya, de a természeti törvények áthágásával szült gyermeket. Nem valódi termékenységyanya. A nemi életet élő nő, aki megfogam és gyermekeket szül a természet rendje szerint, nem lehet Szűz Mária visszatükröződése. Ahogyan az idős nő sem lehet az, aki a múltban nemi életet élt, és gyermekeket szült természetes módon.

Mint láttuk, a keresztény irodalom alkotásaiban a nő alacsonyabb rendűnek teremtetett, minden bűn anyja, végzetes szerepet játszott az emberiség történetében, örök kísértő és csábító. A kereszténységben a nő iránti vágy nemcsak hozzájárul a férfi nőtől való függéséhez, hanem önmagában is bűn, olyan bűn, amely sok egyházi férfiú legfőbb gyötrelme lett. A nő ilyen módon a férfi bűnös vágyának a projekciójává vált. Csakugyan, egy pap helyénvalónak tartotta a nők becsmélését még a homoszexualitás tilalmának igazolásában is. Mózes III. könyve 20:13. verséhez írott magyarázatában: („És ha valaki férfival hál, úgy a mint asszonnyal hálnak: útálatosságot követtek el mindketten, halállal lakoljanak, vérök rajtok.”) Laoni Anzelm azt állítja, hogy a férfinemet a spirituális képességek és a természetükből fakadó tökéletes tulajdonságok jellemzik, ezért kell a férfiaknak kerülniük, beszédben és cselekvésben a nőiességet. Ha nem teszik, bűnt követnek el, s azért halálbüntetés jár.⁷⁷

A képzőművészet hangsúlyozta a nő és az Ördög kapcsolatát. A burgundiai Vézelay apátsági templomában faragott oszlopfeő ábrázolja a nőalakon mint hangszeren játszó Sátánt. Moissac apátsági templomában egy nő látható, kígyók tekerednek ringó kebleiből, varangy ül nemi szervén, s az Ördög figyelgy gyötrelmeit. A középkori művészetben a bujaságot mindig szép vagy tűnt szépsége nyomait magán viselő, bűnhődő nő személyesítette meg. Szimbolikus kelepccére nem volt szükség – a bujaság jelképe a női test maga. Autun 12. századi katedrálisában egy fafaragvány azt

⁷⁷ M. Goodich: Sodomy in ecclesiastical law and theory, *Journal of Homosexuality* 1 (1976), 429. o.

ábrázolja, hogy egy démon vállánál megragad egy nőt, annak testen kígyó tekereg, mellét szívja.⁷⁸ A kevesekhez eljutó teológiai írásoktól eltérően az egyházi művészet alkotásait, valamint a bűnös asszonyokat ostromozó prédikátorok beszédeit a társadalom valamennyi rétege ismerte.

Nem tudjuk, hogy a 14. századot megelőző időszakban a boszorkányságot űző vagy az ezzel vádolt személyek között milyen volt a nők aránya. Mindenesetre még mielőtt az Ördöggel szövetkező boszorkány teóriája kialakult volna, az egyházi emberek kiváltképp alkalmasnak tartották a nőket a boszorkányságra. A 11. században Wormsi Burchard gyóntatóknak szánt kézikönyve olyannak írta le a nőket, mint akik különösen hajlamosak hinni a boszorkányok létezésében. Férfiaktól kérdezték, elhiszik-e, hogy a nők tudnak repülni, bajt okozni stb.⁷⁹ Humbert de Romans prédikátoroknak írt kézikönyvében, a falusi szegény asszonyoknak szentelt fejezetben a szerző megjegyzi, hogy a nők „boszorkányságra hajlanak”.⁸⁰ Más prédikátorok is nőknek tulajdonították ezt a hajlamot és gyakorlatot.⁸¹ A passzív és aktív boszorkányságban való hit kétségtelenül a középkor egyik állandó tényezője. De a nők, közülük is a legkiszolgáltatottabbak, tényleg hajlottak a boszorkányságra? Vagy a falusi társadalmakban gyakran nők gyógyítottak és bábáskodtak, s ezért az ilyen vádaskodásoknak különösen könnyű célpontjaivá váltak? Egyik kérdésre sem tudjuk a választ.

Mindenesetre nyilvánvaló, hogy amint létrejött a boszorkányt az Ördög cimborájának tekintő elmélet, emelkedett a nők aránya az állítólagos boszorkányok között, és ezekhez a vádakhoz a nők általánosan elfogadott imázsa nyújtotta az intellektuális alapot és igazolást. A *Malleus Maleficarum* szerzői csak markánsabbá tet-

⁷⁸ Lásd C. Frugoni: *L'inconographie de la femme au cours des Xe-XIIIe siècles, Cahiers de Civilisation médiévale, X^e-XIIe siècles XX* (1977), főleg 180–182., 184. o.

⁷⁹ Burchard of Worms: *Decretum*, 963., 973. kol.

⁸⁰ „mulieres solent esse multum pronae ad sortilegia”. Humbert de Romans: *De Eruditione Praedicatorum*, 279. o.

⁸¹ Alvarus Pelagius: *De Planctu Ecclesiae* (Venance, 1560) L. II, C. 44: Ad conditionibus et vitiis mulierum, 85b f., 2. kol. J. Myrc a kérdést: „Van-e kapcsolat gonosz szellemmel, szellemidézésel, boszorkánysággal vagy varázslással?” férfiaknak és nőknek egyaránt felteszi. J. Myrc: *Instructions for Parish Priests* (EETS, London, 1868), 30. o.

ték ezt az imázst, és papelődeiket – Aranyházájú Szent Jánostól Clairvaux-i Bernátig – használták fel szakmai tekintélyük erősítésére. (A nők becsmérésehez klasszikus római auktorokra is hivatkoztak.) A *Boszorkányok pörölye* I. részének 6. kérdésében a szerzők azt fejtetik ki, miért található több boszorkány a törekeny nők között, mint a férfiak közt. A válasz röviden a következő: a nő természettől fogva gyenge, és hajlik a szélsőségekre. Nem ismeri a mértéket. Ha jótékony szellem uralja, igen erényes (*optima*), ha rossz szándékú szellem keríti hatalmába, fölöttébb gonosz (*pessimia*). Akadtak erényes nők a történelem során (Debóra, Judit, Eszter, Klotild), a legtöbb nő azonban kéjvágyó, befolyásolható, hiszékeny, szószátyár és fecsegő. Hiszékenységük révén a démonok könnyű prédájává válnak. Befolyásolhatóságuk következtében a gonosz szellemek könnyedén irányítják őket. Értelmileg alacsonyabb rendűek a férfiaknál, és hiányzik belőlük az önfegyelem.

A nő sokkal érzékibb, mint a férfi, és a teremtetéstől fogva tökéletlen. Hite gyenge, mint neve is mutatja: a *femina* szó a *fe* és a *minus* származéka. Éva csábította el Ádámot, és ő idézte elő a bűnbeesést. A nőket az irigység és a bosszúvágy sarkallja – ezt bizonyítják Sára és Hágár, Ráhel és Lea, Anna és Peninna, Márta és Mária történetei. A női irigység okozta Mózes és Mirjám vitáját is. Gyűlölködésükkel a nők birodalmak vesztét okozták: Heléna Trójáét, Jézabel és lánya, Atalja Judeáét, Kleopátra Rómáét. József és Potifárné, Médeia és Iászón történeteiből tudjuk, hova vezet a női rosszindulat és bosszúvágy. A nő természeténél fogva hazug, és hangja, mint a szirének éneke, csak pusztulásba sodor. A világi pompában megnyilvánuló hiúság (*vanitas*) vezérli. Mivel a nők gyengék, „titkos boszorkánypraktikákkal könnyen érvényesülnek”.

A nő legfőbb bűne azonban a férfiakénál mérhetetlenül erősebb, mohó testi vágy. Tehát mindenekelőtt a hiúság és a testi vágy az oka annak, hogy a nő enged az Ördög és démonjai kísértéseinek. Azok a nők hajlanak leginkább a boszorkányságra, akik a nagyravágyás és a bujaság bűnébe esnek, főleg a házasságtörők és a paráznák. Mivel a boszorkányok nagy része nő, helyénvaló, ha ezt az eretnokséget a boszorkánynők, nem pedig a boszorkánymesterek eretnokségének nevezik.⁸² Idáig jutnak a *Boszorkányok*

⁸² *Malleus Maleficarum* (Frankfurt, 1582), Pars I, 6. q. 90–105. o. A szövegről, különböző kiadásairól és szerzőiről lásd Hansen: i. m. 360–407. o.; *Le Mar-*

pörölye szerzői. Ne felejtsük el, hogy a keresztény vallásban az Ördög férfialakban ölt testet, míg démoni szolgálói férfi és női alakban egyaránt megjelennek (*incubi, succubi*), s ez tette lehetővé, hogy a szerzők szabadjára engedjék beteges képzelgésüket. (A fejezet címe: Az Ördögökkel párzó boszorkányokról.)

Még amikor a 16. század második felében John Weyer ördögi sugallatú téveszmének nyilvánította és elítélte a boszorkányhitet (miközben rendületlenül hitt az Ördög és a démonok létezésében), megismételte a *Boszorkányok pörölye* szerzőinek néhány megállapítását: a Sátán ravasz ellenség, csábításainak célpontjai főleg a gyengébb nem tagjai, akik állhatatlanok, hitükben könnyen megingathatók, türelmetlenek, rosszindulatúak, mélabúsak, és szabad folyást engednek érzéseiknek és ösztöneiknek. Leginkább az ostoba és szellemileg labilis vénasszonyok hisznek a boszorkányok létezésében.⁸³

A középkori papok által elfogadott és kialakított nőkép – mint ezt könyvünkben részletesen áttekintettük – hatott a nők társadalmi helyzetére és a velük kapcsolatos magatartásformákra. Amint kialakult a boszorkány a Sátán szövetségese teória, ez a kép, amelyet a *Malleus Maleficarum* szerzői még markánsabbá tettek, tág teret adott a nők sajátlagos üldözésének. Mélyen gyökerező pszichológiai, valamint sajátos társadalmi tényezők hatására a korabeli Európában megsokasodtak a boszorkányvádak, különösen a nők ellen emelt vádak. De e vádaskodások kiinduló pontja a keresztény dogma volt, és a hatalmas egyházszervezet kérlelhetetlenül üldözte a megvádoltakat – „a hit szolgálatáért” (*negotium fidei*) –, és üldözésükre sarkallta a világi hatóságokat is.

Élt azonban egy másik nőkép is a középkori kultúrában: Szűz Mária, Jézus hű szolgálólányai és más keresztény szentek képe. Látjuk a feleséget, aki férjének társa és hitvese; látjuk az udvari románcok körberajongott úrnőjét, kinek szerelméért a férfiak

teau des Sorcieres (Párizs, 1973), Introduction; *Malleus Maleficarum* (London, 1928), xvii–xviii. o.

⁸³ „Sexus fragilitas; propter sexus imbecilitatem; ... cum primis autem effoetas, stipidas, mentemque titubantes, vetulas inducit subdolos ille veterator.” *Iohannis Wieri de Praestigiis Daemonum et incantationibus ac veneficiis Libri Sex* (Basle, 1568), L. III, C. VI, 224–227. o.

jóra és szépre törtek; látjuk a Példabeszédek könyvének erényes asszonyát; és egyszer-másszor az odaadó anyát is – a mezítlábas parasztasszonyt a vézelayi Magdolna-kápolnában, amint kislátját fésülgeti.⁸⁴ Egyértelmű azonban, hogy az az erőteljesebb és ki-munkáltabb másik kép a nagy boszorkányüldözések idején köz-vetlenül és károsan hatott a valóságra.

⁸⁴ Lásd H. Kraus: *The Living Theatre of Medieval Art* (Bloomington, Ind., 1967), 57. o. és 34. jegyzet.

- a nagy anya, kultuszok 19, 51, 134
- albigens kereszties hadjárat 341
- anyaság 133–143
 - dolgozók 248–266
 - kathar 334–344
 - nemesség 184–193
 - parasztok 300–311
 - vagyonos 133–143
 - városi nők 241–248
- apácafőnöknők 55–64
- apácák: a belépés kora 72–75
 - a belépés indokai 58, 59, 61, 63, 131, 343
 - a világi nőkkel összehasonlítva 72–75
 - betegápolás 53, 66, 67, 75, 82, 83
 - fegyelem, lazaság 48, 83, 215, 360
 - Gilbertine 135
 - korlátozások 94, 96
 - kötelességek 64–75
 - rendalapítások 54
 - számuk 62, 63
 - választott erkölcsösség 34, 38, 109, 110, 261, 277, 340, 342
 - Watton 136
- begina nővérek 75–79
 - iskolák 76
 - munka 76
- bencések 47, 48, 52
 - kolostorok 57, 58, 65, 66, 68
 - szabályok 64
 - zárdák 57, 63–66, 71, 82
- bogumilok, eretnek szekta 336
- boszorkányság 345–362
 - Boszorkányok pörölye 346, 350, 359, 361
 - a keresztény egyház felfogása 347–350, 352
 - bíróságok 348, 351, 352
 - dzsundza törzs 354, 355
 - eretnecség 348–351
 - inkvizíció 348, 351, 352
 - ördögimádás 345, 347–350
 - perek 348, 351, 353
 - törvény 346
 - üldözés 346, 352
 - vádlok 348, 351
- céhek 9, 234, 260
 - felcserek 263, 264
 - korlátozások 75, 78, 258, 260
 - női tagság 249, 250, 256
 - özvegyasszonyok 240, 253, 261
 - ciszterciták 47, 54, 57, 64, 88
 - zárdák 48, 64, 76, 198
- Corpus Christi, ünnep 84
- család: szük/nukleáris 139, 289
 - kiterjedt 238
 - mérete 185, 186, 237, 289, 299
- Dante, gyermekkora 245, 246
- docetizmus 336
- domonkosok 47, 52, 58, 67, 84
 - apácák 53, 57
 - Colmar 20, 327
 - harmadik rend 76, 82, 83
 - iskolák 67
 - kollégiumok 73
 - német 73
 - zárdák 52, 53, 57
- egyetemek, zárva a nők számára 73, 210, 211, 226, 264, 283
- eredendő bűn 8, 22, 23, 38, 94
- eretnekmozgalmak, női részvétel 8, 325, 328–330, 342–344
 - lásd még* katharok, husziták, lollardok, valdensek

erkölcs
 a házasságban 96
 egyházi felfogás 49, 53, 54
 kathar 14, 304, 339
 tűlfűtött 85
 Éva, a nők mint Éva örökösei 38–51,
 55, 337, 358, 360

 fattyúk 114, 118, 130, 133, 146, 151–
 161
 ferencesek 47, 52–54, 67
 egyházi ügyek 52, 53
 harmadik rend 76, 82, 321
 iskolák 47
 fogamzásgátlás 95, 97, 161–166, 300

 gnosztikus mozgalom 94, 95, 336

 gyermekek
 gondozásuk 137–139
 halálozás 139, 242
 irántuk való attitűd 105, 133
 kapcsolatuk a szülőkkel
 nemesek 188, 268
 parasztkok 292, 300, 363
 városiak 245
 nevelésük 134
 számuk 237, 299
 gyermekgyilkosság 158, 242

 haláltánc 13, 17, 142
 házasság
 a nők helyzete a házasságban 121,
 122, 175–184, 233–241, 291–300
 bigámia 114–116
 egyházi felfogás 113–115
 egyházjog 38, 52, 94–96, 98, 102,
 112, 113, 170
 életkor 180, 354
 érvénytelenítés 112, 114, 115, 180,
 183
 földesúri beavatkozás 178
 Héloïse 42, 102, 104, 189, 209, 219,
 220
 irodalom 99–110
 jobbágyok 58, 146, 229, 291, 292,
 294, 309, 312, 319
 katharok 292, 294–296, 303–305,
 334–344

kényszerítés 29, 112, 116, 124, 128,
 129, 136, 156, 177, 179, 295, 310,
 311
 kereszténység előtti 37, 38, 322
 királyi 175, 179
 kötelességek 90, 96–100, 106, 107,
 110, 121, 147, 163, 165, 240, 245
 különélés 110–118
 Les Quinze Joyes de Mariage 138
 minősége 91, 100, 106, 113
 nemesség 175–193, 218, 233, 238
 nemi kapcsolatok 94–98, 101, 104,
 141, 144, 159, 339, 357
 parasztkok 176, 182, 233, 291–300
 patriarchális elvek 137, 182, 192
 szertartás 91, 110, 111, 114, 211,
 292
 társadalmi mobilitás 181, 182
 titkos 114, 292
 udvari szerelem 99, 104, 108–110,
 149, 150, 212, 215, 218, 342
 újabb házasság 114, 128, 129, 175,
 176, 183, 184, 213, 233, 235, 239,
 240, 310, 311
 városi társadalom 9, 21, 229, 240,
 248, 285, 286, 323
 világi bíróságok 27, 32, 56, 110, 118,
 122, 127, 143, 144, 164, 351
lásd még hozomány
 házasságjog 114, 292
 a nők helyzete 14, 20, 21, 30, 119–
 122, 213, 216, 225, 229, 288, 328,
 329, 345, 346
 germán jog 112, 143
 házasságtörés 28, 32, 90, 92, 94, 117,
 143–151, 158, 159, 161, 164, 166,
 183, 218, 261, 272, 286, 300
 vagyon 122–125, 238, 239, 293
 városi törvények 30, 126, 152, 241,
 272
 házasságtörés
 büntetések 29, 31–33, 104, 117
 irodalom 148–150
 jogcím a házasság érvénytelenítésé-
 re 183
 tanoncokkal kapcsolatos 261
 Héloïse: Abélard 41, 42, 46, 50, 102–
 105, 189, 209, 220
 az író 219, 221

- Éva, nőkép 40–42, 51
házasság 102–104
nevelés 74, 189, 205
- Hippokratész, fogamzásgátlás 39, 161
hozomány, a feleség hozott vagyónrésze 295
- apácák 58–60, 62, 71
eltörlése 326
fattyúk/törvénytelen gyermekek 156, 306, 310
nemes nők 59, 111, 171, 176, 179, 181, 182, 188, 194, 199
parasztok 290, 291, 293, 297
szolgálok 268
városlakók 154, 155, 232, 234–236, 238
- hűbéri birtokok, női irányítással 194–199
- Jacoba, orvosi gyakorlat 264–266
Johanna, a megtért, orvosi gyakorlat 265
judaizmus 94, 102
- karthauziak 64
katharok 334–345
erkölcs 141, 304, 339
házak 338
házasság 102, 292
hit és gyakorlat 303
iskolák 343
nézeteik a nőkről 335, 336
perfektek 335, 339, 344
szövegek 336, 337, 340
tagság 343, 344
üldözés 344, 345, 352
- keresztény egyház
a bűn forrása 55, 358, 359
felfogás a nőkről: egyenlőség 13
alárendeltség 38, 119, 357
hivatal betöltésére való alkalmatlanság 37, 38, 44, 45
nemi vonatkozás 42, 43
lásd még erkölcs, Éva, Mária, misztikusok, apácák, boszorkányság
- klarisszák, egyházi rend 47, 48, 53, 54, 57, 64, 68
kolduló rendek 54, 64, 275
közvetítő 40, 41, 49, 234, 267, 337
- kultúra, korabeli, a nők hozzájárulása 219–229
- lollardok 71, 328, 343, 344
lovagság 168, 215, 222, 224, 225
- magzatelhajtás 152, 165–167
Malleus Maleficarum, *lásd* Boszorkányok pörölye
manicheusok 94–96, 104, 340
himnuszok 43
tanulmány 96, 340
- Mária, Istenanya: nőkép 40, 41, 51, 84, 96, 134, 331, 336, 337, 358, 360
kathar felfogás 336, 337
Szent Anya 41, 42, 46, 49, 51, 86, 134, 135, 141, 336, 337
Szűz 42, 46, 51, 55, 278, 328, 331, 336, 340, 358, 361
„Nyitott Szűz” 19
valdens felfogás 329–334
- misztikusok, keresztény, női 79–89, 92, 141, 219, 220, 256, 327
- naplopók 248, 261
nemes férfiak, halandóság 168, 169, 172, 187, 188
nevelés: nemes nők 205–219
apácák 72–75
parasztok 300–308
városi nők 281–287
- nők: közösségi élet 342
a korabeli társadalom attitűdje 14, 19, 20, 323, 324
bűn és büntetés 31–34
férfigyűlölet 119
férjes asszony, törvényes jogok 125, 126, 129
földbirtoklás 171–175, 289
helyük a házasságban 121, 122
hősiesség 345
jobbágyok
adófizetés 24
nemi jelleg 97–100
tanítás 58
- nemesek 168, 169
életmód 202–205
foglalkozások 199–202
házasság 175–184

hűbéri birtokok 171–175
 megosztott felelősség 200–202
 szabad idő 202–205
 nőképek *lásd* Éva, Mária
 parasztok
 bérek 314–316
 bűnözés 317–319
 földtulajdon 313, 317
 munka 311–325
 nevelés 322
 öröklési jogok 288–291
 sörkóstoló 288
 státus 287, 288, 294, 295, 323
 ünnepek 320, 321
 vallás 321, 322
 státus 129, 130
 törvény 25–30
 vagyon 122–124
 városi nők: tanoncok, képzésük 250, 252, 259–263
 adófizetés 252–254
 bérek 260
 céhek 257
 céhes tagság 253, 255, 257
 családi élet 237, 244
 dolgozó osztály 283–285
 egyesületek 253, 254
 életmód 279
 foglalkozások 12, 13, 249–252
 független kereskedők 262, 263
 korlátozások 259–261
 munka 248–266
 nevelés 281–287
 orvoslás gyakorlása 263–265
 polgárok 230–233
 státus 285
 számuk 285
 szolgáltatók 266–269
 szórakozás 278–281
 törvényes függetlenség 257
 vagyon 230–232
 városi bíróságok 275–278
 városi kiváltságok 230–232
 végrendeletek 239
 világi irodalom 99–110, 142
lásd még keresztény egyház, nevelés, eretnekmozgalmak, anyaság, misztikusok, apácák, özvegyek

orvostudományi írások, Avicenna 161, 165, 166
 özvegyek 126–133
 a birtok irányítása 130, 173, 188, 200
 a férj üzletének folytatása 249, 258, 259, 261, 263, 284
 adófizetés 24
 előnyök 129, 132
 gyámság 131
 helyzetük 13, 16
 jobbágyok 309
 jogok 26, 114, 118, 130, 238, 239
 katharok 127, 334
 kereskedők 240, 255, 257
 keresztes hadjáratok 209
 nemesek 128, 173, 174, 176, 284
 öröklés 23, 130
 parasztok 128, 129, 176, 230, 287, 291, 308, 311
 újabb házasság 20, 30, 127–129
 városi élet 128, 176, 230, 231, 240
lásd még özvegyi járadék
 özvegyi járadék, az özvegyasszony részesedése a vagyonból 124, 130, 145
 nemesek 173, 174, 176, 199
 parasztok 296
 városiakok 232, 238

pápák

VII. Gergely 93, 94, 195
 IX. Gergely 49, 76, 120
 Hadrián 153
 III. Ince 50, 53
 IV. Ince 50
 VII. Ince 350
 III. Jenő 81
 VI. Orbán 81
 IV. Sándor 349
 Párizsi Jóember, nőknek szóló útmutató kézikönyv 100, 107, 128, 133, 137, 148, 151, 152, 157, 267, 268, 279
 pestisjárvány 63, 101, 156, 238, 260, 297–299, 310, 315
 Pisan, Christine de: zárdai élet 68, 69
 anyaság 189, 190
 házassága 100
 instrukciók nőknek 20, 147, 202
 író 132, 147, 206, 209, 219–222

- nevelés 226
- nők 14, 20
- nőnevelés 224, 254
- özvegyiség 100, 132
- premontrei rend
 - aszketizmus 47
 - kettős kolostorok 49, 53, 66
 - priorisszák 50
 - zárdák 53, 55, 64
- prostitúció 269–275
 - a vallás szerepe 274, 275
 - bordélyok 270, 272–274
 - egyházi attitűd 270, 272
 - ruházat 274
 - szakmai céh 273
 - szegény prostituáltak 271, 275
 - törvénykezés 272, 273
- rendi irodalom 12, 14, 16, 21, 137, 168, 266
- Szent Pál: a házasságról 46, 90, 91, 93, 96
 - a nőkről 37, 38, 50
 - az özvegyekről 46, 127
- szentek, női 62, 63
- szexuális tevékenység: középkori ma-
gatartásformák 30, 44, 97, 98, 141, 150, 164, 296, 338, 340, 342
- szoptatós dajkák 186, 237, 241, 242, 267
- szüzesség, *lásd* erkölcs
- tanoncság 234, 246, 261, 262
- trubadúrok, női 61, 110, 190, 220
- udvari szerelem irodalma 99, 108, 150, 212, 215
- vágánsok 108, 109, 279
- válás 112, 341
- valdensek 329–334
 - a nők helyzete 329, 331, 333
 - hit 330
 - közösségi élet 330, 332
 - perfektek 334
- vénlányok/idős hajadonok 249, 254, 257
- zárdák, felelősség 45–52, 64–72
 - lásd még* egyházi rendek – karthauzi, ciszterci, domonkos, ferences, klarisza, premontrei

Névmutató

- Abélard, Pierre 41–43, 46, 50, 52, 61,
72, 73, 102–105, 189, 190, 219, 221,
340, 365
Adalmodis, grófnő 201
Adelaide, Hódító Vilmos lánya 212
Aelred, rievaulx-i 136
Ágnes, prágai 64
Ágoston, Szent 39, 52, 73, 74, 94, 165,
191, 269, 270
Alberti, Leon Battista 234, 284
Amalric 326
Angéla, folignói 79, 85, 87, 88
Anglicus, Bartholomaeus 147, 223, 241
Antal, Szent, Firenzei 98, 166
Anzelm, laoni 358
Anzelm, Szent, Canterburyi 40, 191,
193, 212
Ariès, Philip 139, 142, 211, 243, 303,
307
Arisztotelész 39, 74, 93, 161
Arnold, bresciai 326, 343, 34
Arnold, villanovai 161, 349
Aue, Hartmann von 302, 321
Auerbach, Erich 18
Aumale, grófnő 198
Avicenna 161, 165, 166
- Balduin, IX., Flandriai 197
Balduin, VIII., Flandriai 195
Balzac, Honoré de 243, 244, 247, 248
Barberino, Francesco 128, 241, 242,
257
Beatrice, brabanti 173
Beatrice, toszkániai 195
Beaumanoir, P. 25, 121, 125, 129, 130,
143, 157
Beauvoir, Simone de 213
Belota 265
Benton, J. P. 149, 150, 226
Berengár, Raymond, gróf 175
- Bernardino, siennai 234, 240, 244
Bernát, clunyi 96
Bernát, Szent, Clairvaux-i 41–43, 73,
79, 81, 84–87, 186, 340, 340, 360
Bernát, ventadouri 212
Berry, Marie de 224
Berta, svédországi 173
Blanka, Navarrai 188
Blois, Charles de 151, 200
Boccaccio, Giovanni 101, 245
Bogin, M. 218, 219
Boileau, Etienne 17, 250
Bonne, luxemburgi 210
Bourbourg, Henri de 173
Bracton, Henry 25, 121
Brigitta, svédországi 79, 83
Brissaud, Y. 34
Bromyard 234
Bruys, Peter 326, 341
Burchard, ursbergi 329
Burchard, wormsí 97, 280, 347, 359
Burford, Rose 255
Burgh, Elizabeth de 210
Buxhill, Alan 182
- Capellanus, Andreas 212, 218
Champagne, Durand de 206
Chartier, Jean 34
Chaucer, Geoffrey 14, 70, 101, 106,
107, 199
Cid, El 169
Ciprián, Szent 92
Clergue, Bernard 294
Clifford, Maud 183
Cloris 42
Cobham, Thomas 273
Coggeshall, Ralph 326
Cohn, N. 349
Col, Gontier 217
Constance, bretagne-i grófnő 194

Cremona, Moneta 336
 Curtius, E. R. 19

 d'Arc, Jeanne 21, 28, 46, 122, 220,
 301, 313, 321, 322
 d'Ascoli, Ceco 349
 d'Avenal, G. 260, 316
 d'Ognies, Mary 77
 Damian, Peter 39, 67
 Dante, Alighieri 74, 101, 209, 212,
 218, 237, 245, 246
 Daubenton, Jeanne 327
 Deschamps, Eustace 219
 Despenser, Hugh 180
 Despenser, Isabella 180
 Domonkos, Szent 52, 53, 348
 Donizone 195
 Douce, provence-i 175
 Douceline, Szent 62, 77, 141, 228
 Dubois, Pierre 71, 175, 206–208
 Duby, G. 120, 181, 185

 Eckhart, mester 53, 72
 Edward, I. 180, 199
 Eleonóra, Aquitániai 81, 175, 176, 178,
 212, 227
 Ella, grófnő 132, 198
 Erigena, John Scotus 339
 Ermengaud, Matfre 99
 Ermessend, grófnő 188, 198
 Erzsébet, magyarországi 187
 Erzsébet, schönaui 80
 Erzsébet, thüringiai 28
 Esclarmonde 259
 Eva, Zouch lánya 179

 Ferenc, Szent, Assisi 47, 48, 52, 53,
 55, 80, 87, 88, 245
 Ferrena, Na 317
 Flandrin, J. L. 162
 Fortescu, John 263
 Fortibus, Isabella de 174
 Fougeres, Etienne 13
 Fournier, Jacques 193, 294, 307
 France, Marie de 69, 99, 209, 219,
 221, 224
 Fraunther, Matilda 182
 Frigyes, II. 29, 32, 125, 145, 176, 270,
 272

Froissart 151, 179, 200, 281, 282
 Fülöp, II. 130, 178, 188, 197
 Fülöp, IV. 69, 206, 210, 227, 231,
 353
 Fülöp, karthauzi 86
 Fülöp, namuri őrgróf 197

 Gerard, cremonai 161
 Gerson, Jean 97, 219
 Gertrúd, Szent 62, 73, 79, 81, 84, 92
 Gilbert, nogeni 132, 183, 188, 191,
 192, 226, 348
 Glaber, Radulfus, 325
 Glanville, Berta 198
 Glanville, Ranulf 22, 158, 198
 Gloucester, lovag 177
 Godfrey, reimsi 212
 Gratian 94, 112, 347
 Gray, Juliana 253
 Grosseteste, Robert 200
 Guillaume 199
 Guy, tours-i 194

 Hajnal, J. 181
 Haswisa 175
 Henley, Walter 320
 Henrik, I. 21, 158, 177
 Henrik, II. 81, 227
 Henrik, III. 143
 Henrik, IV. 178, 195, 219
 Henrik, le mans-i 326, 341, 343
 Herlihy, D. 237, 243, 245
 Hilda, Szent 49
 Hildebert, lavardin-i 212
 Hildegard, bingeni 73, 74, 79, 80–83,
 220
 Hippokratész 39, 161
 Hugó, burgundiai herceg 178
 Hugó, flavignyi apát 14
 Hugó, Szent 191
 Huguccio 94
 Huizinga, Johan 111, 150

 Institoris, Heinrich 350
 Ivó, chartres-i 97, 151, 347
 Izabella, Bajor 46, 220, 223, 224

 Jacoba 264–266
 Jakab, vitryi 47, 76, 77

János, gaunti 155, 157
 János, II. 33, 241, 261, 315
 János, lodi 246
 János, nápolyi 166
 János, salisburyi 153, 154
 János, Szent, Aranyszájú 38, 95, 360
 Jeromos, Szent 52, 95, 103, 132
 Jimena, Donna 169
 Joachim, fiorei 326, 327
 Johanna, boulogne-i grófnő 180
 Johanna, bretagne-i grófnő 227
 Johanna, cyrcesteri 175
 Johanna, flandriai és hainauti grófnő 195, 197
 Johanna, laikus testvér 265
 Johanna, Navarrai 206, 210
 Johanna, Valois 210
 Jordanus 343
 Julianna, cornilloni 84
 Julianna, norwichi 79, 84, 88
 Jung, Carl Gustave 44

Károly, V. 222
 Katalin, Szent, Siennai 47, 79, 81, 82, 87, 88, 237
 Kempe, Margery 227, 256
 Kieckhefer, R. 350, 351, 352
 Klapisch, C. 24
 Klára, Szent 47, 53, 55, 59, 64
 Klotild 360
 Kyteler, Alice 353

La Tour Landry, Chevalier de 140, 148, 271
 Lajos, VI. 178
 Lajos, VII. 175, 178, 179, 251
 Lajos, IX. 69, 173, 178, 209, 275
 Lancelot 149
 Langland, William 302, 312
 Le Goff, Jean 12
 Le Roy Ladurie, E. 192, 292, 294, 296, 303, 307, 341
 Lespinasse, René de 260
 Lévi-Strauss, Claude 179
 Littleton, Thomas, sir 179
 Lombardus, Petrus 93, 96, 112
 Loretta, leicesteri grófnő 132
 Lucas, F. L. 17
 Lull, Raymond 86

Magnus, Albertus 73, 96, 101, 161
 Mahaut, d'Artois 173, 195–197, 210, 227, 353
 Malinowski, B. 355
 Margherite, ypres-i 265
 Margit, cortonai 321
 Margit, Elzászi 195
 Mária Magdolna 41, 51, 272
 Marie, champagne-i 212
 Matild, toszkán őrgrófnő 178, 209, 212
 Maurice, Berkley lordja 179
 Mechthild, hackeborni 73, 79, 84
 Mechthild, magdeburgi 62, 73, 79, 83, 85, 87, 88
 Memmie, Albert 266
 Meung, Jean de 147, 219, 280
 Moleyns, lord 200
 Montacute, John de 182
 Montfort, Jean de 200
 Montreuil, Jean de 201, 217
 Morelli, Giovanni 242, 243
 Morus Tamás 248

Nelli, R. 218
 Neville, John de 183
 Neville, Ralph de 202
 Noonan, J. T. 162

Pál, Szent 37, 38, 45, 50, 90, 91, 93, 96, 103, 127, 333
 Paris, G. 149
 Paston család 116, 179, 190, 200, 209
 Paston, Margaret 184, 200
 Payenne 283
 Pelagius, Alvarus 299
 Perroy, E. 315
 Planissol, Beatrice 159, 209
 Plaude, Peter 163
 Porete, Margaret 77
 Portinari, Beatrice 237
 Poucel, Brune 303
 Power, E. 63, 64, 282, 295
 Puylaurens, Guillaume de 334
 Pyramus, Denis 224

Razi, Z. 9, 297
 Reiser, Frederick 328
 Rhazes 161

Richard, arunteli gróf 180
Rivers, Margaret de 184
Riviere, Bureau de la 224
Riviere, Margherite de la 224
Robert, arbrisseli 119
Romans, Humbert de 17, 62, 71, 76,
93, 109, 138, 168, 320, 359
Rotmago, Clarice de 265
Russell, J. C. 180
Russell, Margery 255

Sadler, Agnes 288
Salimbene 246
Sartre, Jean-Paul 192
Scholem, G. 84
Seuse 53
Silvestris, Bernard 19
Singer, Charles 74
Sorel, Agnes 21
Sprenger, Jacob 350
Stoner család 209
Strodley, Robert de 195
Swynford, Catherine 184

Szoranosz, epheszoszi 161

Tamás, savoyai 195, 197
Tamás, stitnyi 132
Tamás, Szent, Aquinói 38, 39, 80, 93,
96, 101, 134

Tanchelm 326, 343
Tauler 53, 72, 86
Thomas, K. 357
Titow, J. Z. 297, 308
Tolsztoj, Lev 102
Trevor-Roper, H. 346, 352
Trexler, R. 63
Troyes, Chrétien de 149, 212

Uncumber, Szent 119

Valence, Aymer de 210
Valentina, orleansi hercegné 224
Vaux de Cerny, Peter de 228
Villani, Giovanni 279, 282
Vilmos, occami 333
Vilmos, X., aquitániai 178
Vince, beauvais-i 81
Viollet 34
Visconti, Gian Galeazzo 219

Waldo, Peter 59, 328, 330, 331
Weber, Max 12
Weiler, Anna 328
Weyer, John 361
Wilda 34
Wyclif, John 142

Zazikhofen, Ulrich von 149
Zita, Szent, Luccai, 266